Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. Грушевського НАН України
Київська Православна Богословська Академія
Української Православної Церкви Київського Патріархату
Український центр досліджень з історії Білорусі

Протоієрей Юрій МИЦИК

Albaruthenica

Студії з історії Білорусі

Том 2

Автор висловлює щиру подяку Юрію і Орисі Лисик (Ошава)
та Леонтині і Сергію Радчук (Вінніпег),
завдяки фінансовій підтримці яких вийшла ця книга

Київ – 2018

ББК 63.3(4БІЛ)
М70

Мицик Юрій.
Albaruthenica. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2018. – 456 с.

У цьому другому томі даного видання зібрана частина наукового доробку автора за останні 25 років, а саме ті статті, що стосуються питань історії Білорусі XIV–XXI ст. У них розглядаються переважно питання військово-політичної та церковної історії, також джерелознавства і археографії. Тут наводяться також тексти джерел, виявлених в архівосховищах України та зарубіжних країн, насамперед Польщі, які були надруковані автором або вперше вводяться до наукового обігу.

Видання розраховане на науковців, викладачів вищої та середньої школи, студентів, краєзнавців та всіх, хто цікавиться історією Білорусі, історією українсько-білоруських зв'язків.

ББК 63.3(4БІЛ)

Рецензенти:
доктор історичних наук, професор *Віктор Брехуненко*;
доктор історичних наук, професор *Валерій Степанков*

Редакційна колегія:
В. А. Брехуненко, доктор історичних наук
Д. В. Бурім, кандидат історичних наук
О. О. Маврін, кандидат історичних наук
Г. В. Папакін, доктор історичних наук

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 1 від 15.02.2018 р.)

Усі права застережено. Передрук будь-якої частини цього видання
у будь-якій формі та будь-яким способом, зокрема й електронним,
без письмової згоди автора заборонено.

ISBN 978-966-02-8458-6

© Юрій Мицик, текст, 2018

Моєму приятелеві Євгену Лецку –
письменнику й щирому білорусу
присвячується

Передмова

Про моє зацікавлення Білоруссю та її історією вже писалося на сторінках книги «Albaruthenica» [1]. Видана достатнім (як наукових видань) тиражем в 300 екземплярів вона блискавично розійшлася, що свідчить про глибокий інтерес українців до історії сусіднього братнього народу. Книга природно викликала зацікавлення і громадськості України й Білорусі, а позитивні відгуки колег-білорусів, насамперед позитивна рецензія патріарха білоруських істориків професора Адама Мальдзіса [2] послужили додатковим стимулом для моїх робіт в галузі білорусистики. На той час мною був створений на базі відділу пам'яток княжої та козацької доби Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України український центр досліджень з історії Білорусі, збиралася група однодумців, задумувалося для початку видати як мінімум відповідний збірник статей і другий том «Albaruthenicy». У травні 2010 р. я в черговий раз побував в Білорусі (на конгресі білорусистів) і використав цю подорож для поглиблення контактів з білоруськими науковцями, з моїми знайомими істориками і письменниками з Мінська, Гомеля, Гродно…

Але внаслідок раптової хвороби я на майже два роки я був позбавлений можливості займатися наукою. Та й зараз через сім років я відчуваю тяжкі наслідки хвороби, а мій КПД суттєво знизився. Крім того маю виконувати лікарські приписи й заборони і зокрема через це я був змушений перейти майже виключно до публікації джерел, виявлених мною в архівосховищах. Таким чином другий том книги відрізняється від першого великою кількістю наведених текстів джерел і більше нагадує археографічну публікацію. Але тут є і свої плюси. Адже публікація джерел є одним з магістральних шляхів розвитку історичної науки (тим більше, що я представляю Інститут української **археографії та джерелознавства**), а Білорусь, як і Україна, не може похвалитися значними успіхами у цій ділянці, особливо коли йдеться про період до XIX ст. Переважно ці документи вже публікувалися мною. Оскільки вони знаходяться в різних, нерідко рідкісних публікаціях, то я їх вирішив передрукувати. Втрачені слова чи фрагменти тексту через дефекти документів або пропущені нами позначаються таким чином: […], нерозбірливі слова –

(…)*. Те, що переклади здійснені мною, не зазначається. Принагідно щиро дякую к. і. н. Оресту Зайцю за переклад латиномовних фрагментів у текстах джерел.

Зазначу, що через підвищення цін і брак коштів на видання другий том виходить мізерним тиражем (50! примірників), тому його поширювати я буду насамперед серед бібліотек та наукових установ. Будуть використані і сучасні засоби, текст книги можна буде знайти на сайті Інституту української археографії та джерелознавства НАН України.

Сподіваюсь, що ця моя книга буде корисною дослідникам і української, і білоруської історії, а також внесе свою лепту у розвиток українсько-білоруської дружби.

Протоієрей Української Православної Церкви
Київського Патріархату
професор, доктор історичних наук,
заслужений діяч науки і техніки України Юрій Мицик

Література:

1) Albaruthenica. Студії з історії Білорусі. – К., 2009. – С. 3–7.

2) Мальдзіс А. Друзі нашої культури // Пам'ятки. Археографічний щорічник. – К., 2011. – Т. 12. – С. 257–258.

Список скорочень:

АГАД	–	***Архів Головний Актів Давніх у Варшаві***
АКВ	–	***фонд АГАД "Архів коронний у Варшаві"***
АЗ	–	***фонд АГАД "Архів Замойських"***
АП	–	***фонд АГАД "Архів Потоцьких"***
АР	–	***фонд АГАД "Архів Радзівілів"***
АС	–	***фонд ДА у Кракові "Архів Сангушків"***
БВУ	–	***Бібліотека Варшавського університету***
БН	–	***Бібліотека національна у Варшаві***
БОЗ	–	***фонд Бібліотеки національної у Варшаві "Бібліотека ординації Замойських"***
БПАН	–	***Бібліотека Польської Академії наук у Кракові***
БЯ	–	***Бібліотека Ягеллонська в Кракові***
в. м.	–	***ваша милість***
в. м., м. м. п	–	***ваша милість, мій милостивий пан***
в. кн. м.	–	***ваша князівська милість***
ВМ	–	***відділ мікрофільмів***
ВР	–	***відділ рукописів***
ВС	–	***відділ стародруків***
ДІМ	–	***Дніпропетровський історичний музей***
ДА	–	***Держархів у Кракові***
й. к. м.	–	***його королівська милість***
НБУВ	–	***Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського у Києві***
ЗП	–	***фонд ДА у Кракові "Зібрання Піночі"***
ЗР	–	***фонд ДА у Кракові "Зібрання Русецьких"***
ІР	–	***Інститут рукописів НБУВ***
КМА	–	***Києво-Могилянська Академія***
п.	–	***пан***
пп.	–	***панове***

РДАДА	–	***Російський Державний Архів Давніх Актів (Москва)***
СЛ	–	***“Сіверянський літопис”***
“УІЖ”	–	***“Український історичний журнал”***
Ч	–	***Бібліотека Чарторийських у Кракові***
ЦДІАУК	–	***Центральний державний історичний архів України***
Ich m., m .p. p.	–	***їх милість, милостиві панове***
Ich mći, ich mśći	–	***їх милість, їхні милості***
J. k. m., j. m. mśći	–	***його королівська милість***
K[r]. j. m., K[r]. mśći m.	–	***король його милість***
M. p. p.	–	***милостиві панове***
МКР	–	***Jakuba Michałowskiego księga pamiętnicza... Kraków, 1864***
P[an] B[óg]	–	***Господь Бог***

Невідомий привілей князя Вітовта

Працюючи у Державному архіві Кракова (Польща) ще в 1994 р. в фонді "Архів Русецьких" я звернув увагу не чималий, понад 300 сторінок, рукописний збірник № 70 під назвою "Miscellanea do stosunków na Litwie i Rusi 1532–1797" (Міскеланеа до стосунків у Литві і Русі 1532–1797 рр.). У ньому зберігаються переважно копії документів з історії Білорусі XVI ст., але й документи більш раннього часу. Вже на самому початку збірника міститься копія (літерами латинського алфавіту) декількох привілеїв знаменитому Лаврашівському монастирі, який існував у XIII-XIX ст. у м. Лаврашеві неподалік Новгородка і був одним з найстаріших православних пам'яток у Білорусі. Він був заснований згідно з літописами великим князем Войшелком (княжив у 1264-1268 рр.), сином короля Міндовга. Войшелк потім став ченцем під іменем Лаврентій (Лавриш), звідки походить і назва місцевості й монастиря. Згідно з іншою версією монастир був заснований преподобним Єлисеєм Лаврашевським. Додамо, що саме в цьому монастирі було створено знамените Лаврашівське Євангеліє (кінець XIII – початок XIV ст.).

Вищезгадані документи-привілеї, дані Лаврашевському монастиреві великим князем Вітовтом, Казимиром IV, і Сигізмундом I Старим – першій половині XVI ст. Всі вони мною надруковані у оригінальному вигляді в українському науковому виданні «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики» (Київ, 2001). Але досі ця публікація не викликала особливої уваги. Між тим надруковані документи унікальні, особливо ті, що стосуються документу Вітовта. Взагалі ж на сьогодні відомо трохи більше 20 привілеїв цього князя, всі вони вміщені у спеціальній підбірці документів, виданій відносно недавно польським дослідником Є. Охманьським (Vitoldiana. Codex priviltgiotum Vitoldi magni ducis lithuaniae 1386–1430. Warszawa-Poznań, 1986). Правда, цей привілей там не значився. Він писався старобілоруською мовою, але копіїст передав текст літерами латинського алфавіту. Нема року видання привілею, але його можна визначити за вказівкою індикту. І коли в тексті нема помилки і коли це справді 2-й індикт, то виходить, що привілей був виданий у 1409 або 1424 р. Це значить, що видання привілею сталося в часи митрополита Кіпріана або митрополита Фотія. В усякому разі ясно,

що Вітовт дбав про Лаврашівський монастир і не хотів, щоб у його справи втручалися без згоди великого князя литовського. Здається, тут можна побачити певні інтенції Вітовта, пов'язані з його бажанням створити незалежну Литовську митрополію. Нагадаємо, що ця ідея була певною мірою втілена в життя: був обраний незалежний від Москви митрополит Григорій Цамблак (1415–1420 рр.), а в 1416 р. центр митрополії був перенесений у Новгородок. Сподіваємось, що подальші пошуки допоможуть вирішити це питання.

Тут подається оригінальний текст привілею і його зворотна транслітерація кирилицею. При необхідності цю публікацію можна продовжити з поданням тексту привілеїв Казимира IV і Сигізмунда I.

* * *

1409 або 1424, весна, в середу 5-о тижня Великого Посту. – Біржа (?). – Привілей великого князя литовського Вітовта Лаврашівському монастирю.

"Ot wełykoho kniazia Wytowta namistnyku mytropołyczemu nowhorodskomu, chto koły budet ot mytropołyta.

Uzwidały jesmo, sztoż manastyr Ławrastowsky perwi seho nie bywał ny za odnym mytropołytom y władykoiu, nyż iest y wy by nie wstupałysia w tot manastyr nedik (?) jeho zawidaiet tot, komu my ukażom.

Pysan u Berstoch w seredu piatoje nediły wełykoho postu, indykt 2".

* * *

От великого князя Витовта намістнику митрополичому новгородскому, хто коли будет от митрополита.

Узвідали есмо, штож монастир Лаврашовский первей сего не бивал ни за одним митрополитом і владикою, ниж ест и ви би не вступалися в тот монастир недик (?) его завидает тот, кому ми укажем.

Писан в Берштох в середу пятой недили великого посту, индикт 2».

(ДА у Кракові. – Ф. ЗР. – № 70. – С.1. – Копія XVII–XVIII ст. Тексту документа передує заголовок: "Spysky lystów manastyra Ławrastewskoho. Łyst Wytowtow", тобто "Списки листів Лаврашівського монастиря. Лист Вітовта". Опубліковано білоруською: Мыцык Ю. Невядомы прывілей князя Вітоута // Краязнаучая газета. – 2010. – Червень. – № 22(327). – С.7)

Дещо з "Хроніки Європейської Сарматії" (1611 р.) Олександра Гваньїні

Олександр Гваньїні (1534 або 1538–1614) походив із Верони (Італія) із знатного роду. У 1557 р. вслід за своїм батьком Амброджієм виїхав до Польщі на військову службу короля Сигізмунда-Августа. Там вже палала Лівонська війна (1558–1583), і батько й син Гваньїні взяли в в ній діяльну участь. Зокрема Олександр брав участь у здобутті замку Таурус в Естонії (1561), потім – Великих Лук і Полоцька, у боях під Озерищем (1564), Невлем (1565), Веліжем (1567), Улою (1568) та ін. Протягом 18 років батько й син Гваньїні були в числі чотирьох ротмістрів, які очолювали гарнізон Вітебська, Олександр був навіть комендантом міста. За вірну службу Речі Посполитій їм було надано індигенат, тобто вони визнавалися також і польськими шляхтичами. Олександр Гваньїні виконував і дипломатичні місії, займався підприємництвом. У 1578 р. він видав латинською мовою свою хроніку, яка витримала (частково чи повністю) кілька перевидань та перекладів. Потім він значно розширив хроніку, а її переклад польською було опубліковано у Кракові у 1611 р. під назвою "Kronika Sarmacyej Europskiej". По суті це був фундаментальний історико-географічний опис Європи (Гваньїні не включив чомусь до хроніки країни, що лежали західніше німецьких держав, навіть Італію), Азії та Північної Африки. При їх написанні були використані в першу чергу польські хроніки Мацея Мєховского, Марціна та Йоахима Бєльських, твори ксьондза Яна Глуховського "Портрети польських князів та королів", австрійця Сигізмунда Герберштайна, англійця Ентоні Дженкінсона та ін. Але особливо цінними є ті відомості, які Гваньїні вніс у хроніку на основі власних спостережень, хоча їх не дуже багато. Переклад прикрасили вірші польського поета Марціна Пашковського. Написана цікаво, багато ілюстрована хроніка здобула велику популярність в Речі Посполитій, Україні і Білорусі, слугувала довгий час (аж до XIX ст.) своєрідним підручником історії та географії, перекладалася, активно використовувалася літописцями.

Враховуючи велику цінність хроніки як історичного джерела та пам'ятки історичної думки, нами вперше було здійснено її переклад українською і наукове видання: Олександр Гваньїні. Хроніка європейської Сарматії. – К., 2007. – 1006 стор. Витяги з цього видання, які стосуються Білорусі, пропонуються нижче.

* * *

"[…]Цей литовський князь Гедимін мав семеро синів від дружини свого вбитого пана Вітеня, а саме: Монівида, Наримунта, Ольгерда, Явнута, Кейстута, Коріата й Любарта. Мав також кілька дочок. Одна з них була віддана заміж, як уже говорилося, за Казимира, польського короля. Свою державу ще за життя Гедимін розділив між синами. Монівидові як старшому дав у спадок замки й міста Кернов та Слонім з їхніми провінціями. Наримунтові – Пінськ з руськими землями, здобутими різними способами: чи то війною, чи якоюсь угодою. Ольгердові – Крево, Кейстутові – Троки, Коріатові дістався Новгородок; Любарт став правителем у Володимирі, а Явнут, якого батько любив більше за інших, отримав столичне литовське місто Вільно й рухоме майно у ньому. З цих синів у найбільшій братерській любові між собою жили брати Ольгерд та Кейстут, які потім відважилися на тоншу матерію: вони вважали для себе приниженням, що Литовська держава залишається за Явнутом, мужем нікчемним та невойовничим. Тому ці двоє стали радитися між собою про те, як Явнута скинути з литовського престолу і вигнати його з віленської столиці, встановили певний день для виконання свого наміру. Але Ольгерд, поїхавши у Вітебське князівство на Русі, належне йому, бо він одружився із єдиною дочкою вітебського князя, не міг звідти прибути у встановлений з Кейстутом день. Однак Кейстут, щоб добитися свого, несподівано вчинив збройний напад на Вільно, здобув обидва замки. Явнут же одразу в першій метушні втік у ліс. Там його знайшло жовнірство Кейстута, спіймало й привело до Вільна, а він був посаджений братом до в'язниці. Невдовзі Ольгерд приїхав з Русі й застав Кейстута вже пануючим на віленській столиці, але Кейстут йому як старшому добровільно віддав владу над Литовським князівством. Ольгерд взаємно зичив Кейстутові, щоб він під своєю владою та силою мав те, що йому давали щастя й мужність. Насамперед вони ухвалили між собою, щоб виділити із своїх володінь якийсь уділ Явнуту для спокійного користування; щоб володарем віленської столиці був Ольгерд. Кейстут, погоджуючись на Троцьке князівство, ухвалив з Ольгердом, щоб під час будь-якої війни у кожному випадку проти кожного ворога вони давали собі взаємний порятунок і допомогу, а що тільки хто-небудь з них з цього моменту придбає чи то війною, чи яким іншим способом з цих міст здобуде, щоб те ділити між собою порівну. Ці умови між собою вони ґрунтовно ухвалили й підтвердили взаємною присягою. Явнутові ж з братерського обов'язку виділили для пристойного утримання Заславське князівство на Русі.[…]

ВІЛЕНСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

Вільно – велике і пишне місто, це столиця всього князівства; воно лежить між горами над ріками Вілією та Вільною, від якої має свою назву. Воно оточене довкола муром і само є мурованим. У ньому два замки, збудовані особливим кшталтом за великий кошт: один стоїть на горі, а другий – в долині, недалеко

один від другого. З одного боку зі сходу їх омиває ріка Вільна, а з другого – Вілія, і там ці дві ріки зливаються. Але Вільна є меншою, Вілія ж значно більша, це ріка судноплавна, котрою звичайно закупівлі й товари на човнах, які там називають віцінами, везуть з Вільна до прусського порту Гданськ. На цій річці є великий міст, мурований з обох кінців, а зверху критий ґонтами. Він збудований чималим коштом. Вода у річці прозора як кришталь.

У цьому місті близько сорока храмів римської та руської релігії, кам'яних та дерев'яних. Єпископський престол знаходиться у кафедральному костьолі св. Станіслава. Руський митрополит має свою кафедру у великій руській церкві Найсвятішої Діви, яку вони називають Пречистою. А всього у Литовському князівстві чотири римських єпископства: Віленське, Жмудське, Київське (Kijowskie) і Яновське, крім тих, що на Волині, тобто Київського і Луцького. Крім того, налічується сім найзначніших пробощств, або ж фар, які заснував і обдарував Владислав Ягайло, котрий Литву охрестив: Вількомирське, Мишогольське, Неменчинське, Мєдницьке, Кревське, Оболецьке і Гайське. Архієпископ, котрий є старшим над згаданими литовськими єпископами, має свою резиденцію у Львові, у головному руському місті. Руських владик також сім: Полоцький, Володимирський, Луцький, Пінський, Київський, Перемиський та Львівський, який також титулується митрополитом. Але про цих і про руську релігію буде сказано нижче при описі руської та московської земель.

Віденське воєводство має червоний прапор з двома кінцями, містить 35 ліктів китайки. На одному боці у білому полі зображено герб Великого князівства Литовського. На другому боці "Колюмни", древній герб шляхти, котра з Палемоном прийшла з Італії до Литви. Між цими шляхтичами найголовнішими були: Проспер Цезарінус з герба "Колюмнів", Довсирунг (Dokskpkong), що був з герба "Гіпоцентавра", і Юліян Урсинус, тобто той, який мав на гербі ведмедя, і Гектор з герба "Рожі". Всього ж їх було, як пишуть, до п'ятисот (шляхтичів) [?]. […]

Брацлав – дерев'яне місто, що лежить біля озера, за двадцять миль від Вільна. При ньому стоїть замок на високій горі. На війну брацлавська шляхта виходить з червоним прапором з гербом Великого князівства Литовського.

Казня – кам'яний замок і дерев'яне місто, яке лежить над однойменною рікою за дві милі від Брацлава.

Дрисвят – це замок над широким однойменним озером, який лежить за п'ять миль від Брацлава.

ТРОЦЬКЕ ВОЄВОДСТВО

[…] *Гродно* – це дерев'яне місто і мурований замок на пагорбі, яке лежить над рікою Німаном. Ця славна ріка судноплавна, нею везуть товари з Литви до Гданська. Цей повіт охоплює дуже велику територію, яку раніше вважали князівством. Прапор лазурового кольору з одним кінцем, такий самий, як

і Великого князівства Литовського, тут зображений вершник в обладунку з мечем і т.д.[…]

Ліда – дерев'яне повітове містечко, яке має мурований замок, де звичайно відбуваються шляхетські суди. Земський прапор лазурового кольору.

Упіта є провінційним дерев'яним містечком; повіт великий, до нього належить чимало містечок. Воно теж, як і інші повіти цього воєводства, має прапор.

Прапор Троцького воєводства має два кінці, містить 35 ліктів китайки лазурового кольору; на ньому зображено герб Великого князівства Литовського: у червоному полі вершник в обладунку з мечем.

МІНСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

Мінськ – це велике дерев'яне місто, замок збудований з дерева, але природою і вигідним місцем він достатньо укріплений, оточений глибоким ровом, котрий наповнює водою ріка, багата густо поставленими млинами. Прапор цього повіту червоного кольору з двома кінцями, у білому полі зображено вершника в обладунку з мечем. У ньому тільки один Речицький повіт, який має такий самий прапор, тільки з одним кінцем.

Кейданів – це замок з містечком, який розташований за 25 миль від Вільна.

Радошковичі – це замок з містом. Тут польський король Сигізмунд Август у 1568 р. переписував своє понад стотисячне військо проти московітів.

Борисов – це дерев'яне місто, його замок досить укріплений баштами й парканами, бо між парканами набита земля, камінь та інший матеріал задля кращої протидії ворогу. Ріка Березина протікає довкола замку, що стоїть за сорок миль від Вільна. Це місто розташоване біля московського кордону. Власного прапора воно не має, але в ньому завжди перебуває воєнний гарнізон через небезпеку ворожого нападу.

Логойськ – це місто і дерев'яний замок, які розташовані за вісім миль від Борисова.

Свіслоч – замок з містечком над однойменною рікою.

Бобруйськ – замок з містом над рікою Березиною.

Одруцьк – дерев'яний замок на високій горі. Він колись вважався князівством, але тепер чимало руської шляхти має звання цього князівства.

НОВГОРОДСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

Новгородок – велике дерев'яне місто, колись було столицею удільних князів, але тепер це князівство перетворене на воєводство. Прапор з двома кінцями червоного кольору, такий самий, як Великого князівства Литовського: чоловік в обладунку на білому коні з мечем. Воно має два повіти: Слонімський та Волковийський.

Слонім – дерев'яні місто й стіни навколо нього, колись це було удільне князівство литовських князів, і разом зі своїми волостями воно вважалося

князівством, але потім перетворене на провінцію. Використовує червоний прапор Великого князівства Литовського з одним кінцем.

Волковийськ – широке місто, у ньому є судовий двір, де розглядаються шляхетські справи.

Мстибов – дерев'яні місто й замок, розташовані на рівнині посеред болотистого ставу, на місці, яке укріпила сама природа, за дві милі від Волковийська.

Новгородське воєводство зі згаданими повітами містить чимало королівських і шляхетських містечок.

БЕРЕСТЕЙСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

Берестя – велике дерев'яне місто, яке розташоване на литовському кордоні з Підляшшям. Воно має при собі широкий дерев'яний замок, укріплений природою та вигідним місцем, його вигідно омивають дві ріки: одна – Буг, друга – Мухавець.

Використовує прапор Великого князівства Литовського, лазурового кольору, з двома кінцями; у червоному полі вершник в обладунку і т. д. У ньому один повіт, але великий і прекрасний, це – Пінський.

Пінськ – досить велике дерев'яне місто над рікою Прип'яттю. Ця ріка, пробігши через багато руських містечок, впадає у Дніпро – річку, славну в усій Сарматії.

Це місто зі своїми волостями колись шанувалося як князівство, але було захоплене великим князем литовським Гедиміном і дане удільним князям литовським. Тепер воно перетворено на провінцію. Шляхетський прапор цього повіту лазурового кольору, має такий вигляд, як і прапор Великого князівства Литовського: чоловік в обладунку і т. д.

Прип'ять (Perepet) – замок і місто над однойменною рікою, розташовані на зручному місці.

Інші руські воєводства та повіти, котрі належать до Литви: Волинь, Київ, Мстислав, Вітебськ, Полоцьк і т. д., будуть подані у третій книзі при описі Русі[…].

КИЇВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО […]

Київське воєводство має військову двокутну корогву, зеленого кольору, з одного боку бачимо герб Великого князівства Литовського у червоному полі, а з другого – чорного ведмедя у білому полі. Київське воєводство має тільки один повіт, але багатий – Мозирський.

Мозир. Місто українне велике, дерев'яне, яке збудоване понад рікою Прип'яттю. Ця ріка за 12 миль від Києва зливається з рікою Тур і впадає у Дніпро вже широким руслом. Відстань до Києва – 30 польських миль, до Бобрянська (Bobrańska) (важко сказати, Брянськ чи Бобруйськ слід мати на увазі, однак судячи по вказаній Гваньіні відстані ми схиляємося до Бобруйська. – *Ю. М.*), стільки ж, до Могилева – 20, до Орші – 26.

Корогва Мозирського повіту зелена, як і Київського воєводства.

МСТИСЛАВСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

Мстислав. Дерев'яне місто, лежить над рікою Сож. Замок збудований з дерева, стоїть окремо, розташований на самому московському кордоні, тому в ньому постійно стоїть військо для оборони. Корогва цього воєводства помаранчевого кольору, яким намальовано герб Великого князівства Литовського, вміщений у червоному полі. Повітових корогов немає. Однак це воєводство має чимало замків і містечок. Колись воно було окремим князівством, а тепер перетворене на провінцію.

Дубровна. Перший замок на московському кордоні, містечко із замком лежить над рікою Дніпром; відстань від Смоленська – 24, а від Орші – чотири милі.

Копись. Замок з містом над рікою Дніпром, що лежать від Орші за чотири милі.

Шклов. Це замок з містом над рікою Дніпром, що лежить від Кописі за дві милі. Шклов вважається графством, тому вельможний пан Ян Кароль Ходкевич, гетьман Великого князівства Литовського, пишеться графом.

Могилев. Замок і місто над рікою Дніпром, що лежать за шість миль від Шклова.

Бихов. Місто і замок над рікою Дніпром, що лежать від Могилева за дванадцять миль.

Речиця. Замок і місто лежать над рікою Дніпром.

Стришин. Замок і місто лежать над рікою Дніпром.

Любеч. Замок і місто лежать над рікою Дніпром.

Вишгород. Замок над Дніпром, що лежить за три милі від Києва.

ВІТЕБСЬКЕ ВОЄВОДСТВО

Вітебськ. Це досить велике дерев'яне місто, котре розташоване над судноплавною великою рікою Діною, що нею звичайно возять всілякі товари до Риги – головного міста в Інфляндії. Вітебськ має два чималі замки, досить укріплені самою природою і місцеположенням. Один, нижній, розташований на рівнині, він такий же обширний, як і саме місто. Другий, верхній, збудований на високій горі. Ці два замки мають башти, вежі, паркани, збудовані з дерева, вони укріплені також ровами, землею, тесаним каменем, доволі тут всілякої вогнепальної зброї і боєприпасів. Ці замки разом із містом зі сходу омиває ріка Двіна, котра посилює обороноздатність; тут же, під самим замком, з іншого боку в Двіну впадає ріка Відзба. Цей замок є найкращою твердинею з усіх прикордонних замків Великого князівства Литовського, котрі протидіють московським нападам, до того ж він лежить при самому московському кордоні. Від цього замку дуже часто Москва буває відігнана і відбита з великою для себе шкодою. Там непереможний король польський постійно утримує чотирьох ротмістрів, або капітанів пішого рицарства, серед котрих і я зі своїм батьком, Амброджо Гваньїні, був ротмістром протягом 18 років

над 500 піхотинцями і над десятком [сот] кіннотників. Вітебськ розташований від Вільна на відстані 18 миль. Це князівство мало колись свого вільного князя і вважалося окремим князівством, але тепер воно перетворене на воєводство.

Корогва зеленого кольору з двома кутами, містить герб Великого князівства Литовського у білому полі Воєводство має лише один повіт, або провінцію, а саме Оршанський.

Орша- місто дерев'яне, широке і велике. Воно захищене з одного боку численними острогами, а з другого – рікою Дніпром. Мурований замок омивають з одного боку ріка Дніпро, а з другого – ріка Орша, від якої і місто прозвалося. Орша розташована від Вітебська на відстані 18 миль.

Орша використовує на війні зелену корогву, так само як і воєводство.

Сураж. Це замок між ріками Дуною, Касплею і Суражею, що розташований за 18 миль від Вітебська: спочатку треба йти на схід, до Москви, а потім ще 14 миль до Вітебська.

Ула. Цей замок прозваний від ріки Ули, котра тут же під замком біжить і зливається з Дуною. Колись цей замок був збудований і утримуваний Москвою. Наші часто хотіли його здобути, але без успіху. Потім князь Роман Сангушко, несподіваним штурмом взявши замок, спалив його. Тоді ж його наші знову відбудували, спорядили вогнепальною зброєю й всілякими речами і поставили тут військовий гарнізон.

Туровля. Цей замок був колись збудований московитами між рікою Туровлею та Дуною, котрими і захищений. Замок лежить на відстані трьох миль від Полоцька.

Суша. Замок збудований московитами, лежить над озером Суша.

Чашники. Замок і містечко дерев'яні, лежать над рікою Улою за чотири милі від Суші.

Сінно. Замок і містечко за 6 миль від Чашників.

Лепло. Місто і замок, досить захищений, збудований над озером як на острові. Відстань від Чашників – сім миль.

Цьотча. Замок над однойменним озером, від котрого й дістав назву.

Красне. Московський замок за милю від Цьотчої.

Воронець. Замок з містечком над рікою Усвятом; відстань від Полоцька – 3 милі.

Стрижів. Замок над великим і широким озером.

ПОЛОЦЬКЕ ВОЄВОДСТВО

Полоцьк – велике й обширне дерев'яне місто на рікою Двіна, укріплене парканом і багатьма острогами. Його замок достатньо укріплений вже самою природою та місцеположенням і оточений довкола вежами й баштами. Його омивають з одного боку ріка Двіна, а з другого – Полота. Його мешканці – багаті купці. Коли 1562 року великий князь московський Іван Васильович

захопив це місто великою потугою, він вільно відпустив польське рицарство, а литву і русь, котрі мешкали у місті, та інших, які збіглися перед тим до міста, як до лісу, вивів зв'язаних у Москву. Він також вивіз звідти велику здобич золотом і сріблом. Але 1579 року король Стефан Баторій визволив місто від московитів. Ця держава мала раніше свого князя і вважалася князівством, але тепер над ним панує непереможний польський король.

Корогва цього воєводства червона, має герб Великого князівства Литовського у білому полі. Під цим прапором шляхта під час війни несе свою рицарську службу.

Усача. Це місто, що стоїть над однойменною рікою, а також над рікою Дуною; відстань від Полоцька – три милі.

Дисна. Це великий замок, оточений потужним і важким до здобуття валом, добре споряджений вогнепальною зброєю і всілякими належними до оборони речами. З обох боків ріки Дисна і Дуна омивають замок. Місто теж розташоване між цими ріками, воно укріплене валом, багатьма острогами і вежами. Відстань від Полоцька – шість, а від Вільна – 40 миль.

Дрисса. Замок, навколо якого стоїть містечко. Розташовані вони над ріками Дриссою і Дуною за шість миль від Дисни.

Друга. Замок з містечком над ріками Дуною і Другою, відстань від Дрисси – шість миль. Від цього замку вже починаються інфляндські кордони і замки над Дуною, про які буде сказано свого часу нижче.

СПОСІБ ОРАНКИ ТА СІВБИ У ЦИХ ВОЄВОДСТВАХ БІЛОЇ РУСІ, ЩО МЕЖУЮТЬ З ВЕЛИКИМ КНЯЗІВСТВОМ ЛИТОВСЬКИМ ТА МОСКВОЮ

Насамперед вони обробляють ріллю таким чином. Біля літнього свята Петра й Павла аж до Успіння Діви Марії вирубують ліс та кущі, котрі звичайно називають Ладою. Якщо ліс густий, то зверху насипають солому і залишають її так на зиму. Коли ж настає весна, то зразу ж по Великодню, коли сонце припікає протягом кількох днів, вони додають соломи, підпалюють її і обертають на попіл. Де земля не вигорить, там вона і не вродить. Тому вони збирають недопалені дерева, складають їх купами і знову підпалюють. Ось так на цій випаленій землі, ще не обробленій, але в основному очищеній, сіють насамперед пшеницю. Посіявши, заорюють і боронують за допомогою одного тільки коня. Так роблять в Русі, а у Литві плуг за собою тягнуть воли, впряжені за роги у ярмо. Урожай завжди буває там такий, що можна сказати, ніби його дала сама богиня *Церера.*

Також там сіють, жнуть і збирають ячмінь. Однак заради ячменю спалюють густіші ліси, бо він потребує родючішої землі, ніж пшениця. На такій ріллі протягом шести, а часом і восьми років місцеві жителі звикли сіяти без внесення гною [на поля].

Коли ж у тому лісі, де мають сіяти, ростуть дуже високі й потужні дерева, як-от: сосни, ясени, берези та інші, подібні до них, то їх не вирубують,

а тільки обтинають гілки та молоду поросль довкола них, щоб вони не перешкоджали сонцю зігрівати оцю ріллю. Селяни ж так призвичаєні до обтинання гілок, що як залізе котрийсь на дерево, то, не злазячи, може сам обрубати всі гілки. Для цього існує певне начиння, що нагадує якесь сидіння на кшталт сідала, зроблене з мотузки відповідно до зросту людини. Сидячи на ньому і снуючи від дерева до дерева, чоловік має при собі прив'язаний збоку кий. На кінці того кия є скривлений гак, котрим відрубуються гілки. Саме так відрубуються всі гілки згори аж до кореня, а хмиз запалюють навесні. Таким чином, як вище говорилося, отримують ріллю і засівають її.

Жито засівають на зиму на цій ріллі, зібравши з неї пшеницю та ячмінь. Але задля жита вони повинні двічі перевернути землю плугом. Жито починають сіяти на свято Успіння Діви Марії – 15 серпня. Якщо лінивий орач не посіє до наступного свята – Різдва Діви Марії, що припадає на чотири тижні пізніше, тобто 8 вересня, то земля вже не принесе йому звичайного врожаю. Оте сіяння жита буває і на зиму, і навесні.

Є й інший, недавно винайдений спосіб сівби на такому ґрунті, випаленому й очищеному від хмизу, про який [ґрунт] вище йшлося. Дві частини ячменю змішуються приблизно з однією частиною жита. Якщо посіяти навесні, то ячмінь визріє того ж року, і його збирають з поля, а жито, що росте під ячменем низенько й густо, ніби трава, залишають на зиму. Літом же воно виростає буйне та врожайне, що й конем ледве можна проїхати через таку гущавину. З одного ж бо зерна виростає понад 30, і виростає жито таке високе, що насилу в ньому можна побачити селянина, котрий сидить на коні. Всю ріллю русаки звикли орати одним конем, запрягши того у плуг, бо земля сама по собі є жирною та м'якою.

Такий спосіб сівби збіжжя існує, вважай, по всій Сарматії. Після Великодня насамперед сіють пшеницю, а потім ярове жито, котре там звичайно називають яровиною, щоб відрізнити від того жита, котре сіють на озимину близько свята Успіння Діви Марії; як ми вище писали, його й звуть озиминою. Якби сівба була влітку, то не було б жодної користі; якби яровину посіяли замість озимини, то було б те саме, що озимина влітку, хоч ці зерна жита подібні й мають однакову природу. Не було б тоді з того нічого, а жито стало б нікчемною травою. Так сталося б, якби зерно було вжито не в належний час.

Оце жито-яровину поляки, литва, мазури, прусси та підгірська русь звичайно сіють у підготовлений ґрунт близько Великоднього свята ще й тому, що тоді сонце тут гріє сильніше; вони набагато випереджають за часом Білу Русь та московітів, що живуть північніше. Останні через гіршу землю і холодніше повітря мусять сіяти набагато пізніше від тих, що живуть південніше. Буває й так, що вони сіють одночасно з польськими жителями. Дивно, що жито-яровина, котре часом засівають у кілька тижнів після Великодня, достигає як слід того ж літа. Отже, воно виростає за 8 тижнів, після чого його збирають з поля.

Горох сіють звичайно близько свята св. Войцеха. Його зберігають собі для потреби у драбинах, котрі звуть осеродами, добре висушивши при гумні протягом тривалого часу.

Овес та ячмінь згідно зі звичаєм сіють після Святок.

Татарку, котру вони називають гречкою або гречихою, сіють на одинадцятий тиждень після Великодня, аж на св. Петра.

Ріпу сіють близько свята св. Іоанна Хрестителя. Того ж року всю її збирають з поля, зносять у доми, де й зберігають на зиму. Отак зерно, котре було взяте з комори для сівби, повертається до тієї ж комори, звідки й вийшло, через 8, найбільше через 10 тижнів, приносячи своєму господареві сторазову користь.

Усі поляки, сілезці, мазури, литва, прусси й підгоряни привозять збіжжя на токи і зберігають його у снопах. У доброго хазяїна стоїть часом 400 або 600 снопів, що нагадують якісь чотиригранні вежі. Запасів тоді знайдеться і на 15 років. Але біла русь і вся москва одразу зносять врожай з поля до чорних ізб, котрі вони називають явами або гриднями. Там, висушивши збіжжя й одразу ж обмолотивши, засипають зерно до засіків у коморі. Інші ж зберігають його у підземних льохах, що містяться у лісових сховищах. Ці ями роблять спеціально, зсередини все чинять добре, щоб хліб не згнив. Туди ж вони зносять і зберігають там свинину, сир, масло та інші лагоминки, а також найкращий одяг, особливо під час війни, щоб бідолахи могли цим протриматися у разі небезпеки як від ворогів, так і своїх жовнірів.

У них зберігається звичай, особливо по селах, що коли засудять на смерть, то згідно з панським наказом він мусить сам себе повісити. Навіть коли він і не схоче, то приневолений погрозами й биттям, хоч-не-хоч мусить так зробити. Так Вітовт вчинив своїм татарам, коли вони пограбували Кошинецький костьол, а він з братом Ягайлом їхав на Прусську війну під спів "Богородиці". Про це докладніше розповідається у першій книзі, при описі короля Ягайла.

Треба тобі, любий читачу, знати, що в цих князівствах, котрі належать зі своїми провінціями його милості польському королю, розташовано багато міст і замків, як королівських, так і шляхетських та духовних, про які ми не згадували. Ми ж бо тут описали тільки найважливіші провінції, міста і замки, котрі колись вважалися князівствами разом з їхніми волостями. Інших же нам неможливо докладно описати, бо це буде річ довга і, на наш погляд, непотрібна[…]".

(Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – К., 2007. – С. 317, 387, 389, 390, 420–425).

Білорусь у хроніці Шимона Старовольського

Шимон Старовольський (1588–4.04.1656) – відомий польський письменник та історик. Народився в с. Староволя Берестейського повіту (нині село Брестської області) в сім'ї боярина (дрібного шляхтича) Василя Старовольського. Був учителем дітей князя Костянтина II Острозького, пізніше вчився в Краківському університеті, був секретарем К.Ходкевича і разом з ним брав участь у Хотинській війні 1621 р. З 1639 р. – католицький священик, з 1655 р. – краківський канонік. Створив біографічні словники польських письменників і полководців, ряд історичних та географічних праць, в т. ч. "Польща або опис Королівства Польського" (Кельн, 1632;Гданьськ, 1652) відповідні уривки з якого наводяться нижче.

* * *

"[…] МАЗОВІЯ […]

Останнім воєводством мазовецької провінції є ПІДЛЯШШЯ, яке в релігійних справах цілком підлегле луцькому біскупу. Має тільки двох сенаторів: воєводу і підляського каштеляна. І ділиться воно ніби на три землі: дорогичинську, мельницьку і більську, названих так від трьох найзначніших міст; решта вже не такі, крім Головача, Суража, Високого й Книшина. Тикоцін також є не останнім містом завдяки вишуканому палацу між багнами у оборонному місці збудованого новітньою архітектурою стараннями й щедротами найзнаменитішого мужа, Криштофа Веселовського, надвірного маршалка Великого Князівства Литовського, котрий має також прекрасний замок у чотирьох милях звідси, у Білостоці, де теж можна побачити костол, збудований за сучасним смаком, з усім святим устаткуванням. А неподалік є Супрасль, в лісах багатющий монастир русинів, у котрому перебувають ченці ордену св. Василя, які підлягають римському Костьолу. Сюди сходяться натовпи людей через чуда, котрі щодня славляться[…]

ЛИТВА […]

БРЕСТЬКЕ воєводство розташоване по сусідству з Люблінським воєводством, відзначається вважай такими самими ознаками, як і інші землі Польщі:

має дерев'яні міста й села, де багато бидла і врожаїв, особливо Кам'янець, Кобрин, Янов – при котрих стоять замки – Вохин (Wohyn), Росош, Володава, Біла, де знаходиться прекрасний палац Радзівілів, а тепер заснована публічна гімназія, в котрій викладають запрошені з краківської Академії магістри і професори, обізнані у всіх науках.

Інші міста є погані, окрім самого Бреста, котрий має замок на скелі між ріками Буг і Мухавець, а також королівський палац нової архітектури поза містом з доглянутими садами. Є тут і досить непогані школи єзуїтів і чернечі кляштори. Також євреї мають тут свою школу, славну в усій Європі, до котрої з'їжджаються з Італії, Німеччини, Моравії, Сілезії не тільки задля науки, але й промоції (присвоєння докторського ступеня. – *Ю. М.*), оскільки ставши потім рабинами і повернувшись до своїх, керують синагогами. В Березі є кляштор картезіанців, заснований Львом Сапігою, підканцлером Великого Князівства Литовського, а поблизу є кілька уніатських кляшторів ордену св. Василя,

До цього ж воєводства належить і пінська земля, дуже велика, яка має власних як земських, так і ґродських урядників. Але вона надмірно вкрита лісами і болотами; славиться багатством риби, меду і звірів, хоча й добрими врожаями, а віск, лій, хміль посилає аж у Сілезію і до прусського Гданьська. Місто Пінськ має працьовитих громадян і так відданих торгівлі, що вони дуже часто виїжджають із своїми товарами аж до Москви й Німеччини. А що в більшості своїй вони належать до грецького обряду, то мають власного єпископа. Там же заснував єзуїтський колегіум князь Станіслав Радзівіл, литовський канцлер […].

[…] БІЛА РУСЬ

Ця Русь, яка прилягає до Великого князівства Литовського і належить до нього, звичайно називається Білою Руссю, частково тому, що її мешканці відзначаються такою [світлою] шкірою, частково через те, що її поля довше, ніж будь-де, бувають цілком вкритими снігом і тому, хто дивиться, все здається білим; навіть це начебто переходить на натуральних колір звірів, бо там в різних сторонах можна бачити білими, особливо вовків, ведмедів, зайців, лисиць та інших, як домашніх, так і диких тварин, котрі однак десь в інших місцях живучи, зазвичай мають інший колір. Цей край є багатий всіма речами, які потрібні для життя, як от житом, ячменем, вівсом, пшеницею, горохом, коноплями, льоном, медом, люпином, воском, бидлом, рибою, птахами і дичиною. Ці багатства вже рікою Двиною до Інфляндії пересилаються на ризький ринок, а вже Неманом через Литву й Кролевець (Кенігсберг. – *Ю. М.*) – до Пруссії. Ця чудова країна ділиться на шість дуже великих воєводств або провінцій, з котрих найзаселенішим є НОВГОРОДСЬКЕ, яке поділяється на дві землі: новгородську і слонімську; вони обидві мають у своєму складі численні і досить багатолюдні міста, з котрих слід вирізнити особливо НОВ-

ГОРОДОК і Мінськ, де навпереміну відбувається трибунал всього Великого Князівства Литовського. В Мінську також, крім інших монастирів грецького і католицького обрядів, єзуїти мають свою резиденцію. Далі йдуть Слонім, Ружана, Селець, Миш, Ляховичі, які святої пам'яті щасливий колись вождь Кароль Ходкевич, великий гетьман литовський, прикрасив прекрасно оздобленим палацом і сильними укріпленнями згідно з новими розмірами. Подібно й Несвіж, гніздо князів Радзивилів, де цей муж, Миколай Криштоф Радзівіл, прозваний Пілігримом, (бо як паломник він відвідав Святу Землю) дуже знаменитий, якого порівнюють з усіма древніми [героями], він уфундував вважай з королівською розкішшю та коштом численні багаті кляштори, шпиталі, семінарії і колегіум Ісусовово Товариства, а також бурси студентів. В інших своїх володіннях він розбудував або заснував костели, також княжий палац у Несвіжі, в місці, потужно оборонним, розбудував згідно з сучасною архітектурою; подібно міську ратушу і замок, званий Мир, що лежить у чотирьох милях від міста; у земських володіннях і селах городи, сади, рибні ставки і дороги на протязі кількох миль ніби під шнур якнайрівніше розпланував, рвами по обох боках і фруктові дерева їм додав, словом – створив нам Італію в центрі Сарматії. У дев'яти милях звідси лежить Слуцьк, найбільше місто з усіх, які тільки є у Польщі, але майже цілком дерев'яне, за винятком католицького костьолу і княжого палацу. Колись, ще за пам'яті наших батьків, це місто мало незалежного князя з дуже великими володіннями, який однак підлягав королю Польщі, але не так давно після того, як цей рід вимер, місто з усіма своїми прилеглостями перейшло до роду князів Радзівілів.

У слонімській землі Ружана, гніздо Сапіг, славиться прекрасними будівлями, а також рівнесенькими дорогами. Є й василіанський кляштор, уніатів католицького Костьолу, який славиться у всьому королівстві іконою Найсвятішої Діви Марії. Поруч розташоване друге, Мстиславське воєводство, обмежоване рікою Прип'яттю з півдня, а Дніпром зі сходу, утворює ніби трикутник. Воно все лежить в затінку лісів і омите водами, а ділиться на дві дуже великі землі: мстиславську і мозирську. За звичаєм інших воєводств Литви та Русі, воно має двох сенаторів: воєводу і мстиславського каштеляна. Найзначніші міста: Клецьк, Овруч, Гомель, Кричев, які оздоблені прекрасними і добре укріпленими замками, далі йдуть Остер (Ostrz), власне МСТИСЛАВ і Мозир – які лежать серед боліт. Ця країна скрізь чи то завдяки натуральній родючості, чи то завдяки старанній обробці землі, дає багаті врожаї; також має багато бидла всіх родів і стада, але найбільше птаства і дичини.

Третім воєводством є ВІТЕБСЬКЕ, так як і вищезгадане, схиляється у південно-східному напрямку до Дніпра. Подібно попередньому воно ділиться на дві великі землі: вітебську і брацлавську. Крім цих двох міст або швидше єдиного Брацлава (бо власне ВІТЕБСЬК – після вбивства у ньому святого мужа Йосафата, полоцького архієпископа руського обряду, який схилявся до унії з римським Костьолом – втратив міські права і був дегра-

дований до рангу села, за винятком самого тільки королівського замку, котрий зберіг юрисдикцію) і менш відомих міст воно має Могильов, місто дуже велике, славне численними купцями і місцем зберігання московських товарів. Особливо якщо йдеться про дуже коштовні хутра, котрі привозять з Москви; за посередництвом місцевих купців вони продаються як у Польщі, так і в Німеччині. Сам Вітебськ має колегіум Ісусового Товариства, заснований смоленським воєводою Олександром Гонсевським, а інші міста цієї провінції і місцевості мають добра різних конвентів і кляшторів. Далі йдуть також добре укріплені шляхетські двори й замки, а самі міста оточені ровами і мурами.

МІНСЬКЕ воєводство займає четверте місце і крім своєї землі має також борисівську землю. Багате на врожаї всіх родів. МІНСЬК має добре укріплений замок між водами й іншу значну твердиню, розташовану нижче. То вже звичайне на Русі, коли кожне важливе місто укріплене подвійним укріпленням, зазвичай нижнім і верхнім замками. Так і Борисів, який розташований над рікою Березиною, має подвійні укріплення, як і Мінськ і другий замок; однак мешканці більш оголоджені через зібрання шляхти, бо там відбувається трибунал або сейм всієї Литви. Це тому, що є звичай: одного року трибунал збирається у Вільні, а другого навпереміну – в Мінську або в Новгородку. Тут також Тол[о]чин, Смольняни, Кейдани і Турек є досить відомими містами; інші ж – вважай всі мало відомі, однак тут повно кляшторів і магнатських палаців.

П'яте місце займає ПОЛОЦЬКЕ воєводство, а власне ПОЛОЦЬК, який лежить над рікою Двиною, сповнений купцями і має подвійні укріплення або сильні замки, резиденцію руського архієпископа; тут у наш час святий Йосафат був поставлений на архієпископію, його потім безбожні вітебські схизматики забили і він перенісся до кращого життя. Його тіло перенесли сюди і воно славиться найбільшими чудами. Також у цьому місті ксьондзи Ісусового Товариства мають колегіум для учнів, заснований королем Стефаном. Зовсім недалеко звідси знаходиться Усьвята, добірне місто із замком, Стариця, Веліж - столиця землі, яка належить до цього воєводства, і два дуже укріплених міста незрівнянного колись героя Кароля Ходевича, Шклов і Бихов, в котрих зроблено не тільки укріплення згідно з новітнім мистецтвом, але й святині і кляштори були збудовані цим мужем згідно з новою архітектурою. Далі кляштор кармелітів босих у Глибокому і конвент францисканців в Озгах (Ozgach), не рахуючи абатства ордену св. Василя.

Останнє там і найбільше воєводство СМОЛЕНСЬКЕ, котре охоплює Сіверське князівство, чернігівську землю (у двох останніх знаходиться сімдесят замків) і оршанський повіт. СМОЛЕНСЬК розташований над берегом Дніпра на високому місці, укріплений муром широким на шість локтів і п'ятдесят двома вежами, має сторожові башти і фортецю посеред міста, на дуже високому пагорбі. Смоленськ має близько чотирьох тисяч будинків, не раху-

ючи панських палаців і чернечих церков, як руських, так і католицьких, з єзуїтським колегіумом для навчання молоді. Є тут також резиденція руського єпископа, котрий в духовних справах підлягає полоцькому архієпископу ніби суфраган – натомість обидва визнають зверхність римського папи. Католицький же біскуп разом з колегіумом каноніків бере свій недавній початок від короля Владислава IV, який вигнав з міста дуже великі війська московітів. А вчинив це, якоюсь мірою виконуючи волю свого батька Сигізмунда III, котрий заснував тут конвент домініканців. Є в цьому місті чоловічі й жіночі монастирі грецького обряду і менших братів обсервантів. Також не варто недооцінювати Дубровну. Також і Орша, яка розташована над Дніпром (в котрій також є публічна гімназія Ісусового Товариства), яка завжди залишається під владою короля Польщі. Смоленськ же з усім Сіверським князівством протягом близько сотні років був зайнятий Московією, але наш попередній король Сигізмунд III у 1611 році здобув його війною, а крім того вирвав у ворога чернігівську, роменську і серпейську землі і приєднав до Смоленського воєводства.

(Starowolski Sz. Polska albo opisanie położenia Królewstwa Polskiego. – Kraków, 1976. – С. 101–105, 115–116)

Два білоруських літописця XVI–XVII ст.

Ще у 1978 р. під час пошуків в архівосховищах Польщі нам вдалося виявити дві цікавих літописних пам'ятки, які переховувались у складі фундаментальних збірників XVII-XVIII ст. Перший літописець міститься у кн. 63 з II-го відділу фонду АГАД "Архів Радзівілів", яка має назву "Notatki rożne. Barzo godne zacnemu do wiadomośći potrzebne tak do oekonomiej służące, jako też niektóre do historij należące" ("Різні нотатки. Дуже гідні і значному (чоловіку) потрібні до відомості, які служать до економічних справ, так і до історії належні"). Звістки збірника перемішані і за своїм характером, і за хронологією, що може свідчити про тривалість його створення і принагідне внесення відомостей. По суті відкривається збірник звісткою 1409 р. про заснування якоюсь княгинею міста (якого ?), а на його дитинці – церкви на честь Пресвятої Богородиці. Цей текст написано латинськими літерами, але він первісно був писаний українською мовою. Можливо йдеться про Слуцьк? На жаль, не можна конкретизувати про яке місто і про яку княгиню йдеться, а однієї згадки про заснування церкви Богородиці замало. Щоправда у 1409 р. у центрі Слуцька на території княжого замку біля р. Случ князями Олельковичами була збудована церква в пам'ять перемоги над татарами. Але дана церква була названа на честь св. великомучениці Варвари [1]. Може шукати дані церкву і місто треба в Україні, тим більше текст написаний мовою близькою до української?

Потім йде епітафія княгині Софії Олельківни, дружини підчашого Великого князівства Литовського князя Януша Радзівіла, котра була похована в Іллінській церкві Слуцька. Тут йдеться про Софію Радзівіл (1585–1612), білоруську православну святу, дочку слуцького князя Юрія Юрійовича і Варвари Кішки, останню з князівського роду Олельковичів. Мощі святої зберігалися в церкві слуцького Троїцького монастиря, а тепер знаходяться в мінському Свято-Духівському кафедральному соборі.

Далі йдуть господарські записи (про керування маєтком, список того, чого вимагати від старост, про чинші і т. д.)., потім про князя Богуслава Радзівіла, про слуцькі справи (уряд, цехи, єврейська школа). На стор. 26–27

вміщені матеріали стосовно українських маєтностей Радзівілів, стислий опис слуцької фортеці, реляція Льва Сапіги, подана на сейм 1632 р., різні листи.

Врешті записи починають все більше нагадувати фамільну книгу Радзівілів, в ній знаходимо матеріали в основному за 1606–1686 рр. Тут і вірш про рокош 1606 р., і дані про кількість православних сенаторів і рицарів у 1599 р. (відповідно 3 і 17), також кальвіністів (відповідно 20 і 30), реєстр двору князя Радзівіла, підканцлера Великого князівства Литовського, 1698 року тощо. Цим автором чи упорядником міг бути тільки князь Кароль Станіслав Радзівіл (1669–1719), високоосвічена для свого часу людина (зокрема він вів щоденники, брав участь у посольствах в Австрію, Італію, Францію, Голландію). Потім йдуть записи про народження дітей у Радзівілів, смерть представників цієї династії, навіть подаються генеалогічні таблиці роду (с. 47–51), нарешті настає черга літописних заміток XVI-XVII ст., що подаються нижче. Відзначимо, що нами наводяться лише основні записи, зокрема пропущені дані про французького короля Людовика XIII, Генріха III, епітафія останньому. Тут слід відзначити зацікавлення невідомого авторами французькими королями, його захоплення Генріхом IV Бурбоном (цього ми як правило не знаходимо в усіх східнослов'янських літописах), що може свідчити про тривале перебування автора або ініціатора записок (принаймні їх частини) у Франції. Цією людиною міг бути як Кароль Станіслав, так і Богуслав Радзівіл (останній був кузеном Людовіка XIV, знаходився у Франції з 1638 по 1648 рр. (з перервами), був навіть полковником на французькій службі.

Трапляються також записи про віленські події, як от про страту італійця Франка, про будівництво євреями у травні 1625 р. Нового міста (с. 53, 73), про події загальнодержавного значення (про польських королів, зокрема Стефані Баторія), лист Криштофа Радзівіла до шляхтича Пенкальського і меморіал останнього (с. 57–60). Останні записи були зроблені 1732 р. Можливо їх було зроблено з ініціативи Мартина Кароля Радзівіла (1705–1782), який теж мандрував Західною Європою і цікавився науками. Слід відзначити, що віленські звістки літописця є оригінальними і мають особливу джерельну цінність.

Другий літописець відкриває собою збірник № 2111 з відділу рукописів бібліотеки Чарторийських під назвою ("Pacta Polanowskie i Andruszowskie") 1635–1679 рр., де містилися копії документів стосовно Полянівського 1634 і Андрусівського договорів 1667 рр. Він має назву "O Smolensku informatia z różnych krojnik" ("Про Смоленськ інформація з. різних хронік"). Оскільки Полянівський мир 1634 р. було укладено після польсько-російської (Смоленської) війни 1632–1634 рр., яка велася за Смоленськ, то природним було зацікавлення невідомого автора історичною долею цього міста і вміщення короткої інформації про нього. Невідомий автор склав свою "інформацію" "з різних хронік", хоча практично всі відомості є по суті скороченням відповідних звісток хроніки Мацея Стрийковського (Stryjkowski M. Kronika polska,

litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. – Krołewiec, 1582) [2], тим більше що в розповіді про Смоленськ не згадується про його долю 1611 р. (взяття міста військами Речі Посполитої). Лише деякі відомості (1502 і 1578 рр.) можуть бути запозичені з інших – хронік, насамперед з хроніки Олександра Гваньїні [3]. Отже час складання цього літописця можна визначити досить точно: початок XVII ст. – 1635 р. Не виключено, що автор використав вже готову "інформацію", складену на початку XVII ст. (до 1611 р.). І останнє. Ми відносимо літописці до білоруських, оскільки вони висвітлювали історію білоруських земель, а Смоленськ і Смоленщина являється етнічною білоруською територією. Хоча літописці є досить лаконічними, але доповнюють картину розвитку історичної думки Білорусі XVII ст. і містять деякі оригінальні звістки. Вкажемо тільки, що пропуски позначаються квадратними дужками, а нерозбірливі слова знаком (…)*.

Джерела та література:

1) Праваслауныя храмы на Беларусі. Энцыклапедычны даведнік. – Мінск, 2001. – С. 292.

2) *Стрийковський М.* Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси. – Львів, 2011.

3) *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – К., 2009.

* * *

№ 1

XVII – 30-і рр. XVIII ст. – Літописець із збірника князів Радзівілів

"Koniec praktyki.

Y zaraz kniahynia hrad około hrada założyła y nizina rownatysia y podwyzssatysia poczeła y w kotorom czasie wielikoie mnostwo ludzi sławnych, hodnych, rożnych, wiernych i życzliwych miran namnożyłosię na mieszkanie y tysnutysia poczali wzhladom pokoiu od niepryiatelow nastupiwszych. Taiaż kniahinia cerkow sobornuju Preswiatoie Bohorodycy na wysokom horode nazwanym Dytyniec zaczawszy y skonczyła roku 1409 […].

Roku 1514 Smolensk wzięty od Bazylego, kniazia moskiewskiego, był pod sprawą lithewską od tego czasu, gdy go Witult wziął. Pod Moskwą sto lat[…].

1620 (тут вміщено звістку про замах на короля Сигізмунда III шляхтича Пекарського. – *Ю. М.*)

Tegoż roku d. 8 7bris wojsko króla polskiego Zygmunta I-o pod sprawą Mikołaja Radziwiłła u Borysowa ludu moskiewskiego 80 tysięcy poraziło […].

Roku 1353 w sobotę w wilią swiąteczną śnieg wielki spadł na dwa łokcia, do dnia 6 trwał, oraz (?) że byli zwątpili, ale deszcz ciepły nastąpił i wszystkiego pokrzepił, była tego roku wszego obfitość[...].

Roku 1569 unia doszła z pany litewskimi w Lublinie[...].

Roku 1608 22 febr. książe Ostrogskie Konstantin, wojewoda kijowski, umarł w Ostrogu[...].

Roku 1610 d. 1 juły Wilno pogorzało, jako ludzie rachują, że 6800 domów a kościołów różnej religiej 18 ten ogień pożarł, ludzi liczbę niemała[...].

Roku 1610 Maria Medicis, królowa francuska, koronowana a denis (?) d. 13 maj, a 14 maj Henryk IV francuski i nawarski król, nie jeno imieniem, ale rzeczą samą i sprawami wielki monarcha, pan wałeczny, mądry, sprawiedliwy, ludzkie, który był in Europa, zabit złodziejem zdradzieckie przez Franciszka Ravallacta[...].

Roku 1611 d. 13 juni Smolensk naszy wzięli[...].

Roku 1595 Nałewajko w Słucku był, a w dzień ś. Filipa ruskiego w sobotę na zapusty pułkownika Marcinka na Kopylu ks. j. m. Pan hetman Litt. kazał pogromić. Samego zabito i kozaków pobiwszy, ciała spalono z hajmą (?).

Umarł ks. j. m. Ostrogski, pan krakowskie, d. 12 8bris 1620[...].

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Кн. 63. –С. 2, 52–53 – Оригінал)

* * *

Року 1514 Смоленськ взятий московським князем, був під литовською владою від того часу як його взяв Вітовт. Під Москвою був сто років […].

1620 (тут вміщено звістку про замах на короля Сигізмунда III шляхтича Пекарського. – *Ю. М.*)

Цього ж року (не вказано якого саме. – *Ю. М.*) 8 вересня військо польського короля Зиґмунда I під приводом Миколая Радзівіла[1] біля Борисова розбило 80 тисяч московського війська […].

Року 1353 в суботу в святочну вігілію[2] великий сніг випав на два лікті, до 6 днів тривав, вже (?) були й відчай впали, але пішов теплий дощ і все розтопив, було цього року всього вдосталь[...].

Року 1569 унія сталася з литовськими панами в Любліні [...].

Року 1608 22 лютого князь Костянтин Острозький, київський воєвода, помер в Острозі [...].

Року 1610 1 липня згоріло Вільно, як люди вважають, цей вогонь спалив із 6800 будинків, а храмів різних релігій 18, (також) немалу кількість людей [...].

Року 1610 Марія Медічі, французька королева, коронована 13 травня, а 14 травня Генріх IV, французький і наварський король, не тільки іменем, а й суттю і справами великий монарх, правитель хоробрий, мудрий, справедливий, людяний, котрий був у Європі, вбитий зрадливо злочинцем Франціском Равальяком [...].

Року 1611 13 червня наші взяли Смоленськ[...].

Року 1595 Наливайко був у Слуцьку, а в день св. Філіпа руського у запустну суботу полковника Мартинка у Копилі кн. й. м. пан литовський гетьман наказав громити. Самого забито і козаків розбивши, тіла спалено з гаймою (?).

Помер князь його мость Острозький, краківський пан, 12 жовтня 1620[...].

№ 2

Початок XVII ст. – 1535 р. – Смоленський літописець

“O Smolensku informatia z różnych krojnik.

A[nno] 1386 Smolensk miał swego kscia Swiętosława, którego Witold i Skiergajło dobyli na Mśćisławiu i zabili, a syna Jurka uwięznili (?) – folio 272

A[nno] 1390. Smolenskie książe i odruńskie (?) podali się pod moc Witoldowi – folio 278

Witold do Smolenska przyjachał, ksże Hłeba wyrzucił, bo mu sprzeciwiał, tamże do niego Wasil, car jego przyjechał – tamże.

A[nno] 1408. Witold Smolensk szturmem wziął i całe księstwo opanował, na województwo obrócił. Księże smolenski do Węgier, do króla Sygmunta uciekł. -folio 286

A[nno] 1441. Smolanie opanowawszy zamek, wypędzili litwę, a Jerzego Mśćisławskiego wzięli za pana. Król Kazimierz dobył miasta, zamek opanował – folio 364

A[nno] 1499. Smolensk był pod Olbrachtem królem, wojewodą był Stanisław Kiszka – folio 489.

A[nno] 1500. Moskwa dobywała Smolenska i porażeni od hetmana Stanisława Pmałego (?), kasztela trockiego i Jana. – folio 490.

A[nno] 1502. Kniaź Dymitr Zylków, syn cara, a szwagier Aleksander smoleńskie włośći wojował. Stanisław Kiszka z litwą, moskwę od smoleńskiego zamka odbił, włości jednak siła za niedbałośćią Aleksandra odeszło. – folio 494

A[nno] 1614. Car Smolenska przez 14 niedziel we 100 dział dobywał i nie wziąwszy odstąpił, włość zepsowawszy za Zygmunta I.

A[nno] 1520. Smolensk zdradą Glińskiego i pieniądzami co jest moskwie. Tamże kniaz moskiewski o pokój do króla posłał respons, żeby Smolenska wrócił, czego moskiewski nie chciał uczynić – folio 545

A[nno] 1522. Wasil posłał posły do Wilna do króla o przymierzu prosząc do lat 5 i pozwolono. – folio 550

A[nno] 1527. Pokój z moskwą przez posła prolongowany do 4 lat. – folio 553

A[nno] 1578. Za Stephana, Haraburda z Mioskiwskim przymirze do trzech lat stanowił – folio 758

Item notanda.

Nowegorod car wziął litwe – folio 473

Księstwo Siewierskie, Siewierz poddały królowi – folio 477

Granicą (?) moskiewska Wiaźma – folio 481

Szejnejsk (?) Nowygród – folio 481

Pułgrot był nasz, moskwa go odebrała r. 1499 – folio 489

Pskow wolne przed tym miasto – folio 514

Połock wziąwszy od moskwy – folio 613”.

(Ч. – ВР. – № 2111. – С. 1. – Оригінал(?)

Переклад:

Інформація про Смоленськ з різних хронік.

1386 р. Смоленськ мав свого князя Святослава, котрого Вітовт і Скіргайло взяли у Мстиславлі і забили , а сина Юрка взяли в полон. Аркуш 272.

1390 р. Смоленські і Одруцькі (?) князі піддалися під владу Вітовта. Аркуш 278. Вітовт приїхав до Смоленська, князя Гліба вигнав,бо той йому противився. Там же до нього Василь, цар, його зять приїхав. Там же.

1408 р. Вітовт штурмом взяв Смоленськ і все князівство опанував і перетворив на воєводство. Смоленський князь втік до Угорщини до короля Зиґмунта. Аркуш 286.

1441 р. Смоляни, взявши замок, вигнали литву, а Юрія Мстиславського взяли за пана. Король Казимир взяв місто, опанував замок. Аркуш 364.

1499 р. Смоленськ був під королем Ольбрахтом. Воєводою був Станіслав Кішка. Аркуш 489.

1500 р. Москва здобувала Смоленськ і були розбиті гетьманом Станіславом Білим, троцьким каштеляном, і Яном.

1502 р. Князь Димитр Жилков, син царя, і шваґер Олександр воював смоленські волості. Станіслав Кішка з литвою відбив москву від смоленського замку, однак масу волостей через недбальство Олександра відійшло. Аркуш 494.

1514 р. Цар Смоленська протягом 14 тижнів із 100 гармат добував і не взявши відступив, волость зіпсувавши за короля Зиґмунта I.

1520 р. Смоленськ зрадою Глинського і грошима (взятий) москвою. Той же московський цар послав відповідь щодо миру, щоб Смоленськ повернув, чого московський (цар) не хотів учинити. Аркуш 545.

1522 р. Василь послав послів до Вільна до короля, просячи перемир'я на 5 років і (воно) було дозволено. Аркуш 550.

1527 р. Мир з москвою через посла був продовжений на 4 роки. Аркуш 553.

1578 р. За (короля) Стефана Гарабурда з московським (царем) уклав перемир'я на три роки. Аркуш 758.

Також нотатки.

Новгород (- Сіверський) цар взяв у литви. Аркуш 473.

Сіверське князівство, Сівер піддали королю. Аркуш 477.

Брянськ (?) московська взяла (?). Аркуш 481.

Сіверський Новгород москва взяла (?). Аркуш 481.

Наш Путивль (Pulgrot)(?) москва відібрала 1499 р. Аркуш 489.

Псков, вільне перед цим місто, цар взяв 1509 р. Аркуш 514.

Полоцьк взявши від Москви 613 (правильно – 1563 р. – *Ю. М.*).

Коментар:

1) Очевидно тут йдеться про Миколая Радзівіла (1470–1521) – видатного військового та державного діяча ВКЛ, який зокрема відзначився у війнах ВКЛ з Московською державою.

2) Тобто перед 15 листопада за старим стилем.

Доповнюючи “Український Дипломатарій XVI–XVIII ст.”

Створення “Українського Дипломатарію XVI–XVIII ст.” (зібрання всієї документації гетьманів, кошових отаманів, старшини) є одним з ключових завдань сучасної української археографії. Адже в цьому комплексі документів насамперед відбилися процеси українського державотворення в козацьку добу. Всупереч негласним заборонам та обмеженням з боку компартійної влади ця складна і трудомістка робота почала здійснюватися завдяки зусиллям І. Бутича та І. Крип’якевича, які видали том документації Богдана Хмельницького. [1] Але значних успіхів на цьому полі було досягнуто лише в незалежній Україні. Вийшли томи, які містили універсали гетьманів від Богдана Хмельницького до Данила Апостола завдяки зусиллям того ж І. Бутича (том універсалів Скоропадського підготовлено до друку), шість томів архіву Коша Нової Запорозької Січі (ще три томи підготовлено до друку). [2] Врешті вийшов том універсалів та листів козацтва, починаючи з перших документів до першої половини XVII ст. [3] Характерно, що даний том містить у собі не тільки універсали, але й листи (публікація яких складає особливі труднощі), а також листи адресовані козакам, насамперед представниками урядових кіл Речі Посполитої, кореспонденція яких проливає світло на незбережену частину козацької документації.

Ця трудомістка робота продовжується й нині зусиллями групи науковців Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ. Так, в Національній бібліотеці Варшави (Польща) було виявлено чотири листи початку XVII ст. адресовані Війську Запорозькому [4], а також полковнику Михайлу Хвастовцю (Фастовцю). Про цю особу Д. І. Яворницький навіть не згадує, а М. С. Грушевський згадує лише раз (він мав резиденцію у Фастові, а поруч з ним діяв сотник Гришко Фастовець, можливо його родич). [5] Лише раз згадується Хвастовець у відносно недавно виданому збірнику документів до історії козацтва як про учасника походу Сагайдачного на Москву. [6] Ми виявили його лист до литовського канцлера Льва Сапіги від 22.11.1613 р. [7].

Автором послань до козаків виступає князь Криштоф II Радзівіл (1585–1640) гетьман польний литовський (1615–1635), великий гетьман литовський

(1635–1640). Цей князь, будучи кальвіністом, підтримував однак православних у боротьбі проти католицької реакції, а запорожці навіть вважали його своїм покровителем. Зміст всіх чотирьох листів зводиться по суті до одного мотиву: припинити насильства, які чинили козаки полку Хвастовця шляхетським маєтностям на території північно-східної Білорусі, в т. ч. й самого Радзівіла. Справа в тому, що козаки брали активну участь в подіях "Смутного времени" в Московській державі і, як і інші військові частини, були, образно кажучи, на "подножном корму", тобто здобували провіант на завойованій території. З поверненням на землі Речі Посполитої їх мали харчувати за рахунок держави. Однак це не завжди відбувалося належним чином, та й козаки не поспішали відмовлятися від звичок тривалої війни на ворожій території.

Листи важливі й тим, що дозволяють в загальних рисах прояснити маршрут полку Хвастовця з Московії. Хоча Радзівіл хотів їх поставити ближче до театру воєнних дій: Веліж, Усьвят, Сураж (між Вітебськом і Веліжем), однак козаки рушили на південь: Смоленщина – Дубровна – Мстиславське воєводство… На жаль, на цьому джерельна інформація уривається і про те, чим закінчилася ця історія, зараз не можна відповісти. Однак враховуючи, що козаки й далі успішно воювали на боці Речі Посполитої аж до підписання мирного договору у 1618 р., можна припустити з великою долею вірогідності, що порушена в наведених листах проблема була розв'язана…

Джерела та література:

1) Документи Богдана Хмельницького 1648–1657. – К., 1961.

2) Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. – К., 1998; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К. – Львів, 2004; Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – К. – Львів, 2002. – Ч. І; 2006. – Ч. ІІ; Універсали Павла Полуботка(1722–1723). – К., 2008.

3) Документи українського козацтва XVI- першої половини XVII ст. – К., 2016.

4) БН. – ВН. – № 491.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII. – С. 311.

5) Документи російських архівів з історії України. – Т. 1 (документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр.). – Львів, 1998. – № 5.

6) *Мицик Ю. А.* Із джерел про участь запорожців у подіях "Смути" початку XVII ст. у Московській державі // Архіви України. – 2001. – № 1–2. – С. 3031. Цього листа передруковано у вищезгаданій публікації: Документи українського козацтва… № 113. – С. 158–159.

* * *

№ 1

1613, вересня 20. – Бихів. – Лист Криштофа II Радзівіла (?) до Війська Запорозького

"Do rycerstwa zaporoskieo.

Urodzonym panom pułliwnikom, assawułom, athamanom i wszyszkie(go) Wojska Zaporozkiego rycerstwu.

Dano mi znać, iż nie dotrzymawszy słowa swego rycerskiego, porzuciwszy służbę swą, zniszczywszy i złupiwszy wszytkę włość Smołeńską, do domów swych schodzicie.A wszedszy w moje (?) włośći j.m.p. wojewody smołeńskiego, wielkie szarpaniny czynicie. Co jako wam żadnej nie przyniesię pochwały i piersze zasługi wasze prawie o ziemie (?), tak napominam i z władze urzędu swego hetmańskiego rozkazuje, abyśćie pomnieć chcieli na słowo swe, a z Dąbrowienskiej majętnośći zaraz ustąpili, bo przyjdziemi z wojskiem, na was nastąpimy i taką swąwolą srogo karać.

Pisan w Bychowie 20 septbris ao 1613".

(БН. – ВР. – Ф. БОЗ.– №. 491. – Арк.103. – Мікрофільм копії).

До запорозького рицарства.

Уродзоним панам полковникам, осавулам, отаманам і рицарству всього Війська Запорозького.

Дано мені знати, що ви, не дотримавши свого рицарського слова, покинувши свою службу, знищивши і пограбувавши всю Смоленську волость, йдете до своїх домів. А зайшовши в мої волості й. м. п. смоленського воєводи, чините великі шарпанини. Це вам не принесе жодної похвали і вважай затьмарить (?) важні попередні заслуги, отже нагадую і з влади свого гетьманського урду наказую, щоб ви пам'ятали своє слово, зараз же вийшли з Дубровицької маєтності, бо ми прийдемо з військом, на вас наступимо і будемо суворо карати таку сваволю.

Писано в Бихові 20 вересня 1613 року".

№ 2

1613, жовтня 7. – Бихів. – Універсал князя Криштофа II Радзівіла, польного гетьмана литовського, до полковника Михайла Хвастівця

"Do Chwastowca uniwersał.

Urodzonemu p. Michałowi Chwstowcowi, pułkownikowi rycerstwa j. k. m. zaporozkieo chęci swe towarzyskie załeciwszy.

Dziwuję się temu, żeś w. m. mimo list swój, że czekasz dalszej informacji mojej, gdziebyś się obrócić miał wolą, ruszyłeś się (…)* na właśnie, dałeko od granic, ciągniesz z niemałym ukrzywdzeniem dobr szlacheckich, a nawet Chonowej (?), wiosce mei własnej pobraniem koni nie sfolgowało thowarzystwo w. m., co jako niewdziecznie od w. m. przyjmuje, tak narzekając, że chęci moje iłe (?) od w. m. płacą, prosze i napominam, abyś w. m. pomniał na zasługi i sławę swą, a mnie i majętnośći moje inaczej ochraniał, bo szlachcicem a do tego hetmanem będąc, jeżeli ludzkie i pogotowiu swej nie scierpie krzywdy. Co wszytko nagrodzi się od w. m., gdy satisfactią poddanym moim uczynić każesz, włokt(?) tych po włośćiach zaniechać niepotrzebnych, a dispozycyi mojej we wszystkim podlężesz.

Pisan w Bychowie 7 octobris ao 1613".

(БН. – ВР. – Ф. БОЗ. – №. 491. – Арк. 104. – Мікрофільм копії).

До Хвастівця універсал.

Уродзоному пану Михайлові Хвастовцю, полковнику рицарства й. к. м. запорозького віддавши свою товариську приязнь.

Дивуючись тому, що в. м. Незважаючи на свій лист, що чекаєш моєї подальшої інформації, куди б хотів обернутися, вирушив далеко від кордонів, йдеш з немалим скривдженням шляхетських добр, а навіть Хонову (?), моє власне сільце, не пожаліли й забрали коней товариство в. м., що приймаю як невдячність від в. м., так нарікаючи, що мою приязнь наскільки (?) від в. м. платять (?), прошу й нагадую, щоб в. м. згадав про свої заслуги і славу, а мене й мої маєтності інакше охороняв, бо будучи шляхтичем, а до того ж гетьманом, не потерплю своєї та людської кривди. Що все нагородиться від в. м., коли накажеш вчинити сатисфакцію моїм підданим, облишив непотрібно волочитися по волостях, а повністю будеш мені підлягати.

Писано в Бихові 7 жовтня 1613 року".

№ 3

1613, жовтня 19. – Бихів. – Лист князя Криштофа II Радзівіла, польного гетьмана литовського, до полковника Михайла Хвастівця

"Do Chwastowca.

Nie zeszłej to woli mej poszło, żem stanowisko pułkowi waszemu w Wieliżu, w Surażu i w Uświecie ukazał, które zamki acz troche nadspustoszone, jednak mogły tyłe chłeba i żywnośći wystarczyć, zwłaszcza w takiej z Połockim województwem przełegłośći, gdzieby szlachta bez wątpienia nie broniła sustentacyi w. m. m. A nie wiem kto udał, jakoby tamte kraje tak głodne być mialy, bo w Surażu łeżała rota Ruckiego, a miała się dobrze, której gwoli wam, kazałem ustąpić, łeżało w Uświacie także kilka rot, a nie schodziło im na żywnośći, nie wiem czemu by tam przycięwszym wam było. Inszych stąnowisk, że wszytkie kąty załegł żołnierz, ukazać na ten czas nie mogę, nieżelym żałował, ale że żołnierza zepchnąć z łeż ciężka na mię, jednak napisze do pana Dąbrowy, aby cokołwiek wsi tepszyznie (?) w. m. m. wydzielił. Dobrze by pierszych swych nie odstępować terminów, a nie słuchać rady łekkomyślnych ludzi, bo takim postępkiem nie tylko w ohydę przyidziesz ludzką, zasługi swe zgubisz, łaskę k. j. m. stracisz, ale też do dalszych służb, miesce sobie zagrodzisz. Raczej się pust za perswazią moją tam się obracac, gdzie ukazuje, a contentowawszy się na ten czas stanowiskiem tym, prędkieo (?) a obfitszeo bądź pewien wyżywienia, kto jego nie będę bronił, bym jeno roty z mieść swych ku granicom w. m. ruszyli. Oddaję się zatym łepszemu baczeniu w. m.

Z Bychowa 7 octobris ao 1613".

(БН. – ВР. – Ф. БОЗ. – №. 491 – Арк. 110. – Мікрофільм копії)

До Хвастівця.

Пішло не так як велів. Я вказав вашому полку стати на постій у Веліжу, в Суражі і в Усьвяті. Ці замки хоча трохи спустошені, однак могли б достат-

ньо хліба й провіанту дати, особливо у такій близькості з Полоцьким воєводством, де б шляхта без сумніву не боронила б провіанту для в. м. м. А не знаю хто невірно подав, що нібито ті краї були голодні, бо в Суражі стояла рота Руцького і їй було добре, котрій роті через вас наказав уступити; також і в Усьвяті стояло кілька рот, і не бракувало їм провіанту, не знаю чому б там було вам інакше. Інших становищ не можу вам зараз вказати, бо всі кутки зайняті жовнірами, щоб не (?) шкодувати, бо вигнати жовніра з квартир тяжко мені, однак напишу до пана Домброви, щоб щось із сіл (…)* в. м. виділив. Було добре не змінювати свої попередні строки і не слухати порад легковажних людей, бо таким вчинком не тільки прийдеш в людську огиду, згубиш свої заслуги, втратиш милість к. й. м., але й загородиш собі шлях до подальших служб. Швидше за моєю порадою туди підеш, куди наказую, а задовільнившися на цей час цим становищем, будь впевнений у швидкому та багатого провіанту, ніхто його не буде боронити, аби тільки роти в. м. із своїх місць до кордонів рушили. За цим віддаюся кращому баченню в. м.

З Бихова 7 жовтня 1613 року.

№ 4

1613, жовтня 30. – Могилів. – Лист князя Криштофа II Радзівіла (?), польного гетьмана литовського, до полковників Війська Запорозького

“Do pułkowników zaporos. kozactwa.

Zachodzą mie od szlachty mścisławskiej wielkie narzekania i skargi na w. mściów, iż znieważywszy stan szlachecki mimo przystojność swą, gwałtemoście (?) w domy ich jachali, na dwory ich do tego i majetnościi najeżdżaćie. Co się komu podoba, gwałtem bierzecie, samych więzicie, opatrzeniu zamkowej obrony przeszkody czynicie, nakoniec tego się ważycie, czego by nieprzll nie ważył. Co jako mię bardzo boli, jako (…)* nam na takie grube postępki narzekać muszę, tak proszę i naspominam, abyśćie się skromniej zachowali, a contentując się stacią według ustawy mojej, którąmem do pana podstarościego posłał. U szlachty nie przez gwałt brali, bo oni jeśli chęci nie dadzą, zmusić nie powinni. Chcą nam, abyśćie w. m. z domów ich ustąpili, zamkowi żadnej przeszkody nie czynili, szlachtę z więzenia wypuścili, nakoniec tak we wszytkim postąpili, jakoby ohida ludzka i niesława żadna nie szła na was. Bo jeśli na was promowane u k. j. m. i Rp jeśli staranie czynię, aby nagroda służb waszych doszła was, o której mam pewną wiadomość, że z conwokacyi chcą pewnie dać, a wy tutaj nieprzystojnie z taką ciężkością wszytkich ludzi łeżeć będziecie, nam i sobie pogotowiu j. k. m. i Rptej nie był bym praw. Co wszytko łepszemu baczeniu poruciwszy waszemu, chęci się towarzyskiej załecam.

Z Mohiłewa 30 octobris ao 1613”.

(БН. – ВР. – Ф. БОЗ. – №. 491. – Арк. 116–117. – Мікрофільм копії).

До полковників запорозького козацтва.

Надходять до мене великі нарікання й скарги від мстиславської шляхти на вашмості, що зневаживши шляхетський стан, свою пристойність, силою в'їжджали в їх доми, до того ж наїжджали і на їхні маєтності. Що кому подобається, силою берете, самих шляхтичем ув'язнюєте, обороні замків чините перешкоди, врешті й на то важитеся, чого б і неприятель не наважився робити. Що мені дуже болить, що на такі злісні вчинки мушу нарікати, отже прошу й нагадую, щоб ви скромніше поводилися і задовольнялися стацією згідно з моїм уставом, котрий я послав до пана підстарости. У шляхти не силою брати, бо вони якщо будуть неприязні, то й повинні давати. Хочуть, щоб ви в. м. з їхніх домів уступили, замкові не чинили жодної перешкоди, випустили шляхту з ув'язнення, врешті так у всьому вчинили, щоб людська огида і жодна неслава не приставала до вас. Бо якщо на клопотання про вас перед к. й. м. і Річчю Посполитою вчините старання, щоб нагорода за ваші служби дійшла до вас, про котру маю певну відомість, що з конвокації хочуть її напевно дати, а ви тут непристойно з такою тяжкістю для всіх людей стояти будете, нам і собі готовності й. к. м. і Речі Посполитій не був би правий (?). Що все вашому кращому баченню доручивши, рекомендуюсь товариській приязні.

З Могилева 30 жовтня 1613 року".

Додатки-доповнення:

№ 1

1613, вересня 29. – Бихів. – Лист до крайчого ВКЛ

"Do jeo m. p. krajczeo litt[ewskieg]o.

Rożne na ludzi nieszczęśćia przypadać zwykłe, także i cnotliwszemu (?) pod czas niewarowna wspierać się niewinnośćią. Czego decrimemntem (?) jest pan Dembski bez wszelakiej przyczyny o zabicie szlachcica pozwany, z niemałym kosztem wielkie trudnośći ponosząc. Nie dość na tym, że się jasnośćią sprawy widomej, że cnotą swą i dobrym zachowaniem potwarzy odjąc, ale nawet stawieniem zabojcy i w u strony i rządu wołen być nie mogl. Wie za (?) wielką oppressią człe[k] ten cierpi,aczkołwiek pełen cnot wszelakich, któreo skromnośći, bogobojnośći i dobrych zawsze a chwałebnych postępków, samem dobrze świadom. Pilnie proszę w. m., mego mś. pana, abyś będąc czujnym ś. sprawedliwośći strożem, sam raczył zasieść na tej sprawie i nie dał niewinnemu ab inignitate periuclitari. Uczynisz to w. m. z powinnnośći urzędu swego, uczynisz z samej słuszności, na koniec z całym zawartej przyjaźni między domowstwy naszemi oświadczeniem; odsłuży on to w. m., memu m. panu, Pan Bóg pium (?) opus odpłaci, ja wszlakim spodobem zadziaływać będę powinien. Załecając na ten czas powolne służby swe w m. łaskę w. m., meo m. p.

Z Bychowa 29 septbris a[nn]o 1613".

(БН. – ВР. – Ф.БОЗ. – №. 491. – С. 98–99. – Мікрофільм копії).

№ 2

1613, жовтня 3. – Бихів. – Лист до "обивателів" мінських

"Do obywatelów mińskich.

To, co mię teraz wiedzieć zaszło, donosze do wiadomośći w. mśćów, moich mśćiwych panów, i braci łaskawej, iż nieprzyjaciel przez zdradę niemieckiej piechoty Białą wziął, a niemałą liczbę szlachciców do więzienia odesławszy, wszystkie swe wojkska pod Smołeńsk obraca. Który tym przędzej wziąć będzie mógł, im mnie z w. m. do obrony ludzi naszych, że do teo chłopstwo zmieniło, że żywnośći, prochów, armaty i inszych potrzeb niedostatek wielki, nakoniec że go rzucić, ultra samisz, jako i Wiaźmę chcą, nie mając żadnej ratunków nadzieje. O żołnierzu wojska j. k. m. inflantsk[ieg]o próżno w sobie obiecować, jako excipuję się tym, że nie powinni w pole iść, nie będąc w służbie, tak czekając ś.Marcina, że sli płaca nie będzie, confederatią podnosi i głębiej od granic do ojczyste idzie włośći. Kozactwo do tego, zszedszy z Moskwy, iż żadne remuneracii (?) zahorowania swe od j. k. m. nie wzięło, depradatią miast j. k. m. i dobr szlacheckich nagradzać sobie zamyszla, az i na Mińsk przegrażają się. Nakoniec mam te, a codzień zachodzące pewne przestrogi, iż nieprzyjaciel obłegszy Smołeńsk, niemałą część wojsk swych, a mianowicie tatary nahajskie, zagony z rożnych stron rozpuśćie i sedem belli in wiscera ojczyny naszej przenieść chce. O tym wszystkim wiedząc, abyśćie się w. m., moi mśćiwi pp. i bracia, poczuwać, niebezpieczeństwu zabiegać, całość domowstwa sweo ochronić, sławę i dobro Rptej zatrzymać, a mnie co by w takim razie czynić przyszło, radą swą wesprzeć raczyli, pilnie proszę. Krzepiłem pokim mógł, wspirałem poki sił i sposobów stawało, dałej na wszystkim zeszło, oświadczając się przed Bogiem i w. mmi., moimi mśćwymi pp., iż nie moja wina będzie, cokołwiek nieszczęsnego na ojczyźnę padnie, przed czasem a to o wszystkim daję znać, po czasię, dopioro uwierzyć niebezpieczeństwu i radzie o sobie, gdy już dymy nieprzyjacielskie w oczy pojdą i głupia i szkoliwa. Oddaję za tym powolne służby swe u[przejmnie].

Z Bychowa 4 octbris 1613".

(БН. – ВР. – Ф. БОЗ. – №. 491. – С. 101–102. – Мікрофільм копії).

№ 3

1613, жовтня 7. Бихів. – Лист до Полоцького, Вітебського, Мстиславського і Речицького повітів

"Do powitów Połoc[kiego], Witebs[kiego], Mśćis[ławskiego] i Rzeczic[kiego].

Jużem to kilkakroc do w. mćw., moich mśćiwych panów i braciej, pisał znać o niebezpieczeństwie i zamysłach nieprzyjacielskich, na co żadnego gruntowneo responsu dotąd nie mając, nie bez podziwienia i żalu, iż w tak nagłych raziech, tak oziębło o całość swej i Rp. obmyszliwanie czynićie ciężko, na nieczułość narzekac mi przychodzi. Bo rady inszej ratunku nad w. mćw w. mćw. samym

upatrzyć nie mogę, nie tylko że j. k. m., pan nasz mśćwy, excipując się związaniem rąk, do w. mśw. mię odsyła, ale też że ich mść. panowie senatorowie, na częste pisania moje, te mi tylko drogę do w. mśćw. ukazują, aby sejmowy w obronie defekt, spolnym zdaniem i zobopolną w. mśćw. ręką wskrzepiony był. Teraz że namniej męstwa w zapędach swych nieprzyjaciel, iż wziąwszy wszystkie poblizsze miejsca, bo co się dzieje z Wiaźmą, z Białą i Dorohobużem, nie są ukryte rzeczy, wszystek impet pod Smołeńsk obraca, a scisnąwszy go obłeżeniem, wojska swe w zagony in viscera patriae, jako mię pewne od więźniów i z inszych steon zachodzą wiadomośći, rozpuśćić ma wolą, iż co raz to większe następują niebezpieczeństwa, daję znów znać i jako ratunku, tak rady pochyłym rzeczam od w. mćw., moich mśćwych panów i braciej, proszę. Zołnierz bez pieniędzy i ruszyć się w pole i odporu żadnego incursiam, pogotowiu Smołeńska wspierać nie chce, owszem gdzieby na ś. Marcin zapłata nie doszła go, zupełną confederatią podnosi i głębie w ojczyzne od granic schodzi. Kozactwo odbiegszy miejsc, sobie powierzonych, nie mniej ciężkośći nam wszystkim depraedatiami swymi czynią, których nawracam wzad, ale i prośby i groźby moje upornym, a nagrody jakieś za zasługi swe praetendującym, nie idą w pośpiech. Cokolwiek nieszczęśćia pochyłośći przypadków cokolwiek, nie pocisznego upadek Rptej za sobą ciągnie, wszystko to na oko w ojczyznie swej widziemy, wszystko się lowić (?) nie ręką dotykamy. Nie o sławę już, nie o honor gra idzie, acz i te, drogo od przodków nabyte ozdoby, w łekko gratae posteritati, nie miały by zachodzić cene. Sami już to mamy, sami jako victime in praecipitio wszystkich fortun swych stojemy. Nie utaiwam o to i poki się jeszcze rzeczy wesprzeć mogą, wołam i proszę, abyśćie w. m., moi m. pp. i bracia, z commizeracyi (?) swej nad utrapioną ojczyzną, nie podawając samych siebie na rzeź i wziątek w tyrańskie ręcę, domowstw swych w popioł, na tym sejmiku, o dobrym Rptej, o całośći swej własnej radzić, a mnie co by w takich raziech czynić i czego się trzymać przyszło, jako naprędzej resolwować raczyli, bo jako na ochocie i życzliwośći swej ku poratowaniu ojczyzny namniej nie schodziło, tak gdzie w. m. sami securitatem suam rzucicie i ja odciągnąc ręce, a dalej się od granic, ukrywając oczy przed ogniem nieprzyjacielskim, odemknąc będę musiał. Powtore się za tym łasce w. mćw., moich m. pp. i braciej oddaję.

Z Bychowa 7 octbris a[nn]o1613".

(БН. – ВР. – Ф. БОЗ. – №. 491. – С. 102–103. – Мікрофільм копії).

№ 4

1613, жовтня 17. – Шклов. – Лист князя Криштофа II Радзівіла, польного гетьмана литовського, до оршанського старости

"Do jeo m. p. star[osty] orszańs[kieg]o.

My tu, o spólnej obronie i zatrzymaniu całośći Rptej radziemy i malignitas clandestinis machinationi by dziwne w ojczyźnie mieszaniny attentować zamyszla. Coś de mutatione status et principis tworzą niespokójnych mozgów ludzie i sub

spetie naprawy swe priwatne humory ku zgubie Rptej ekomere (?) chcą. Zaczym trudno się czego pociesznego na conwokacyi spodziewać możem, jeśli te intem pestina remidia w ten cząs, gdy nieprzyjaciel na karku, produkowane nociwo motus będą. Piszę o tym do jeo mśći pana starosty lidzkiego, ale i w. m. mój m. p., sua ex parte racz go przestrzedz, aby trzymając się instrukcyi, jeżeli by co nowego podawali, extra w. m. modum o nim Respub. protestatią otrzymywszy, precz odjachał na same tylko pobory naciągając rzeczy. Awo (?) pokazał nam Pan Bóg, że interno pariter premimu hoste, ale temu odjąć się o słowiech może intrin setum vulvus, trudne jest do pojęcia, trudne do gojenia. Oddaję zatym u[przejmnie].

Ze Szkłowa 17 octobris ao 1613".

(БН. – ВР. – Ф. БОЗ – №. 491. – Арк. 108. – Мікрофільм копії).

№ 5

1613, лютого 27. – Варшава. – Лист короля Сигізмунда III до К. Ходкевича

"Zygmunt III (далі йде повний королівський титул. – *Ю. М.*).

Wielmożny uprzejmie nam miły.

Dochodzi nas ta wiadomość, iż kozacy pułku Nałewajkowego i Chwastowca i inszy, który są na ten czas pod władzą uprz. w. chcieli by zniść na włość i na starostwie naszym Pińskim położyć się. Co iż z wielkim kraju tamtego i starostwa Pińskiego nader już spostostonego i zniszczonego musiała by bydź, pilno w tym napominamy i żądamy up. w., abyś temu zabiegając, zabronił surowie tym kozakom, żeby na włość nie schodzili i tamtego starostwa, także i poblizszego kraju, świeżo przez swowolne kozaki wielce spustoszonego aby zaniechali. Co i powtorze pilno up. w. (...)* życzemy up. w. dobrego od Pana Boga zdrowiia.

Dan w Warszawie dnia 22 mca lutego roku 1613.

Sigismudud rex".

(Ч. – ВР. – № 358. – Арк. 141. – Оригінал)

№ 6

1614, лютого 22. – Вільно. – Регест листу Яроша Воловича до жмудського старости Ходкевича

Я писав вашій мості і до короля, "що цей жовнір, залишившись на кордоні, не може бути ні до чого вжитий, є мертвим, однак був пострахом для іноземного неприятеля і свавільному козацтву". Мова йде про скарги на те, що не дочекались делегації. В. м. "зволив козаків затримати, давши їм сукна на чотирнадцять тисяч злотих і на шаблю по червоному золотому, а на це пішло з оршанського побору 9 000 злотих[…] на велике козацьке військо було видано сукно".

(Ч. – ВР. – № 357. – Арк. 60. – Оригінал).

№ 7

1624 р. – Уривок із документації про вбивство Йоасафа Кунцевича

“Testimonium pana Timofeja Czeczerskiego.

Я, Тимофей Чечерский, и я, Миколай Прездецкий, сознаваем то, иж гдисмо били послани от отца Генадия Хмелніцкого, игумена борисохлебского полоцкого в року тисяча сестсот двадцат четвертом под час комисиї до Вітебска, стоялисмо господою у старца Вижлатникаго в маетности его млсты отца архиепспа, пана моего, тот старец поведал нам, же, мовит, бил у нас мещанин витебский, котрий хотіл забіти з ручничи стобливаго мужа Иоасафа уже тому может два годи таким способом. Бурмистри вітебские послали мене противко архиепспу, едучему Дзвіною в чолне, леч жем, мови, не знал персони его посполу, гди седели в чолне, потом припатрившися твари его добре, в церкви службу Бжую отправуючого, на другий рок знову мене тие ж бурмистри послали, аби предсявзятю их досить учинил. Шол, мовит, противко архиепспу, также в чолну едучему, и станулем, мови, на добрим месцу, жебим его могл добре в серце потрафити и гди один чолон минул, в котором челяд его била, потом и он приехал и обачилем его, сідящаго в чолне, я, мовит,приложивши до ручничи и курок змерилем ему в серце, в тим, оглянувшися назад, обачиле сна моего малого за собою стоячого, помислилем, мовит в собе, архепскпа забивши, сам могу утечи, але сна моего поимают и скажет о мне, жем я забил и обложивши курок от ручници, пошолем з сном моим дому моего. Штосмо от того старца слишали, згодне обадва на писме тое слишание ваш мостями подам.

Тимофей Чичерский, рукою власною.

Mikołaj Przezdziecki ręką własną”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. № . – Арк. 152 зв. 153. – Оригінал).

Інвентарі та люстрації Горволя і Лоєва XVII – середини XVIII ст.

До числа важливих різновидів історичних джерел з історії Білорусі та України XVI–XVIII ст. слід віднести люстрації та інвентарі. Перші з них – це описи, що виникли внаслідок періодичних урядових акцій, що проводились за ухвалою сейму спеціальними комісіями з метою обрахування прибутковості та подальшого оподаткування королівщин (державних маєтностей) [1] Другі – це описи, що виникли внаслідок проведення аналогічних акцій спочатку стосовно церковних володінь (з XV ст.), а пізніше – стосовно королівських та приватних. Інвентарі часто складалися при зміні осіб на адміністративних посадах, а регламентація проведення описів була передбачена сеймовою конституцією 1602 р. [2] В цих категоріях джерел містяться важливі дані щодо соціально-економічного розвитку регіонів, демографічних змін, історичної географії тощо.

Якщо говорити про X V II ст., то перші люстрації були створені у 1616 і 1622 рр. [3] Наступною була люстрація, яка досі не привертала до себе уваги науковців. Вона написана польською мовою і зберігається у двох копіях, в т.ч. у фамільному архіві князів Сангушків. [4] Через відсутність перших аркушів джерела, точну дату його створення встановити поки що важко. Відзначимо, що у люстрації згадується як власниця Корсунського староства Софія Данилович – дочка великого коронного гетьмана С. Жолкевського і бабуся короля Яна III Собеського. Вона померла у 1634 р., а успадкувала староство по смерті свого чоловіка (Я. Даниловича), у 1628 р. Враховуючи дану обставину, а також згадки в люстрації про національно-визвольне повстання 1630 р., можна досить точно визначити час складання люстрації: 1631–1633 рр.

У даному джерелі описується поруч з іншими староствами "Любецьке і Лоєвське" (с. 29–74), тобто ту адміністративну одиницю Речі Посполитої на чолі з Любечем (нині – райцентр Чернігівської обл.). Лоєв (нині – райцентр Гомельської обл.) розглядався як друге за значенням місто староства (видно враховувалося, що ці давні міста були поєднані між собою перевозом через Дніпро і складали стратегічно важливі пункти по обох боках Дніпра). Опис подається у порівнянні з попередніми люстраціями 1616 і 1622 рр., що дає

інколи змогу простежити демографічні та соціально-економічні зміни у старості за 10–15 років; тут згадуються привілеї на землю, даних її власникам королями Польсько-Литовської держави у XVI ст. Люстрація визначає межі та головні населені пункти староства, дає цінний матеріал щодо заселення українсько-білоруського прикордоння, виникнення тут нових поселень (інколи є підстави удревнити вік ряду населених пунктів до сотні років), їхню обороноздатність, кількість домів та чисельність мешканців. Тут на стор. 46–74 є опис Лоєва і лоєвського замку, передмість ("місто Лоєва гора", "Старий Лоєв") та навколишніх сіл, як локалізованих нами (Абакуми, Ісаковичі, Кам'янка, Мохов), так і нелокалізованих ("Попове", "Ізбіни").

У першій (любецькій) частині опису староства названі крім Любеча та Лоєва ряд сіл, в т. ч. таких, що знаходяться нині на території сучасного Брагинського р-ну Гомельської обл.: Асаревичи, Вальє, Пирки (нині – нежилий пункт у чорнобильській зоні), Глушець, Грушне, Дережичи, Жилічи, Круки, Савичи, Храковичи. До них можна додати Христковичи та Кліковичи, які названі поряд із Храковичами та Дережичами і видно злилися з останніми. Всі вони стоять на правому боці Дніпра або у безпосередній до нього близькості. На жаль, не вдалося локалізувати населений пункт Бєльдзюби (можливо він пізніше зник або був перейменований) і "Малечин" (можливо сучасний Маложин Брагинського р-ну). Тим не менш їхнє існування у першій третині XVII ст. є зайвим аргументом на користь раннього і досить щільного заселення українсько-білоруського прикордоння.

Люстрація згадує ряд важливих державних та політичних діячів Речі Посполитої, в т. ч. короля Сигізмунда-Августа, (панував у 1548–1572), Валентія Олександра Калиновського – засновника відомого магнатського роду та ін. Вона є важливим джерелом для вивчення соціально-економічної історії України та південної Білорусі, в ній знаходимо дані про населені пункти, кількість, склад і повинності населення, про землевласників, про млини, броварі, поташні буди, горілчану та пивну оренди, медову данину, митниці, врешті про документацію, яка стверджувала право власності тощо, про розміри прибутків, також різноманітних податків та повинностей, що їх платили чи відробляли міщани та інші категорії населення; тут є дані щодо кількості залежних селян та міщан, пушкарів, бояр та ін., співвідношення цін. Наприкінці описі вказувалась сума загального прибутку Любецького староства, який річно складав понад 4744 зл. Якщо вирахувати витрати на утримання обороноздатності та підстарости (понад 4294 зл.), то на "кварту" (за її рахунок утримувалось кварцяне військо Речі Посполитої) залишалось понад 858 зл.

Інвентарні описи стосуються вже Горволя – важливого у свій час міста поблизу впадіння Березини у Дніпро, а нині скромного населеного пункту Речицького р-ну Гомельської обл. У історичній літературі знаходимо згадки про Горвольський замок, який було спалено у 1654 р. під час його штурму повстанцями І. Золотаренка (1654). Горволь належав Шалухам, потім королеві

Сигізмунду І та королеві Боні. У лютому 1543 р. королівська пара обмінялася добрами: вони взяли собі маєтності князя Василя Сангушка під Ковелем, а йому віддали Горволь, Смоляни і замок Свіслоч. Із тестаменту литовського гетьмана і "речицького державці" Романа Сангушка (1571), довідуємося, що він заповів Горволь своїм родичам – князям Сангушко-Ковельським [5] Отже, не випадково інвентарі Горволя зберігалися у фамільному архіві саме цих магнатів. Перший з інвентарів дійшов у копії створеній бл. 1746 р., а його оригінал було створено 8.03. 1673 р. віленськими каноніками Войцехом Казимиром Бейнардом (секретар віленської капітули) і Бенедиктом Зухотським: "Inwentar miasta Horwola o włośći Horwolskiej w powiecie Rzeczyckim leżący..." [6] Вони подали польською мовою загальний опис Горволя і сіл його ключа (у XVIII ст. це вже буде "Горвольське графство"!): Берегова слобода, Боровики, Василевичі, Єлизаровичі, Свецьке, Толстики, Шелковичі, Шупейки, "Якимовичі" (очевидно Якимова слобода) та ін., які зазвичай поступалися за кількістю населення Горволю. Згадані села існують і сьогодні, вони є населеними пунктами Речицького, Світлогорського і Жлобинського р-нів Гомельської обл. Деякі села ("Гавиновичі", "Покойовичі або Рукойовичі", "Островчичи" та деякі інші) не вдалося локалізувати, бо вони або зникли, або були перейменовані, або злилися з іншими населеними пунктами. При описі сіл зазначалися й імена їхніх війтів.

При описі Горволя відзначено, що "у ньому костьол (вірогідно церква – *Ю. М.*) і замок дощенту спалені". З тяглого населення нараховувалося 18 господарств і вказано імена їхніх власників (Євлан Гущенко, Петро Пруніченко, коваль, Ісак Пруніченко, Луцько Міцкевич, Ярмола Гацкевич, Васько Миколаєнко, Гришко Шилин, Олексій Миколаєнко, Гришко Шкодзенко, Іван Лятович, Іван Ушакович, Іван Гриченко, Ясько Ушакович, Федір Миколаєнко, Семен Ушакович, Яків Козьол, Лаврін Сунлоп, дружина Піндрикова – удова) та повинності, які вони мали виконувати. Впадає у вічі досить велика кількість українських прізвищ, що типово і для населення ряду сіл Горвольщини. Це пояснюється і близькістю українських земель, і значними тогочасними міграціями (в інвентарі йдеться про заохочення переселенців із Сіверщини), і тим, що Горвольщина належала волинським князям Сангушкам-Ковельським, отже існували постійні економічні – торгівельні зв'язки між українськими та білоруськими маєтностями цих магнатів. Населення Горволя та його ключа не обмежувалося підданими Сангушків. Тут проживав наприклад священик (звільнений від податків), купець Мина Навроцький, який мав сплачувати за місце і свободу торгівлі різними товарами 4 литовських копи, та ін. Всього у Горвольському ключі проживало 82 господаря, які мали сплачувати податки (всього 463,5 коп). До цього варто додати сплату за оренду корчем тощо (всього понад 53 копи).

Складення інвентаря слід пов'язати з розмежуванням горвольських маєтностей, які переходили в руки віленської капітули, з маєтностями

Стрішенської волості. У додатку (“Промеморія”) згадано й три привілеї 1648 р., що стосувалися Горволя. Ще кілька документів пізнішого часу було долучено під час зняття копії, яка видно була необхідна при створенні великого інвентаря у 1745–1749 рр., що складає чотири томи писаних польською мовою [7]. Його авторами були борисівський пробощ Криштоф Монтвід Бялозор та віленський канонік Ян Биховець, які видно займалися цією справою ще у 1739 р. У цьому інвентарі спочатку йде опис “горвольського двору” (адміністративного центру міста) над Березиною, з чого видно достатньо інтенсивне його забудування у 1735–1738 рр. Далі йде опис рудні, двірських полів, сіножатей, броваря, поташової буди, озер “у Горвольському графстві”, корчми; також список жителів Горволя, який відкривається заможним міщанином Миною Неводниченко, який мав чотирьох синів та чотирьох дочок, онуків, значне господарство (пара коней, чотири воли). Він сплачував чинш (23 зл. і 15 гр.). Загальний же розмір чиншу для Горволя з передмістями склав 500 злотих і 21 гріш. Були й інші повинності жителів, наприклад якщо хто вбивав лося чи ведмедя, то шкуру мав здати до двору, віддати лопатку (з м’ясом) лося стрільцям, а за ведмедя сплатити 10 шостаків до скарбу. Інвентар перераховує села Горвольщини, причому крім вищезгаданих бачимо тут сл. Москалі, села “Остаховичі” (можливо сучасні Осташковичі), “Коковичі”, “Копиєвичі”, “Отруб” і “Чарнейки”). Подано список їхніх власників господарств, сказано про війта, про розміри господарств.

Інвентар називає імена 11 горвольських євреїв, які були торгівцями та дрібними орендарями. Відзначено, що у Горволі було тоді 420 коней, 484 волів, в т. ч. “три сивих українських”, сотні курей та качок. Подані також імена 17 горвольських підданих, які покинули Горволь і жили у Речицькій волості, зокрема у Бронному, Глибові (належало шляхтичу Халецькому) Лисках, Смичку (належало шляхтянці Халецькій), під Лоєвом, тощо, а також “на Україні”: у Києві, у Брусилові, у Розвадівці під Брусиловим (тут жили Сидір та Іван - родичі Мини Неводниченка з Горволя), у Ставищах та “Карабачині”.

В інвентарі знаходимо унікальні дані, які стосуються церковного життя. Так, у Горволі існувала церква, відремонтована у 1735 р., де правили два священики (один був призначений для “яхимівської” церкви, тобто в с. Якимова слобода). Згадані тут плебанія (будинок священика) і “школа для дітей, поставлена при церкві”, подано стислий перелік обов’язків священиків та парафіян: духовні особи мали вчити дітей і старших господарів молитву “Отче наш”, реєструвати всіх парафіян, зазначати час їхньої сповіді та причастя. У школі в містечку мав учителювати церковний дяк, який повинен бути статечним, не п’яницею. Священику заборонялося давати шлюб без сповіді, за вінчання він мав брати не більше 2 зл., а за похорон брати відповідно до “убожества”, не можна було йому забирати за треби землю чи корову.

Вказувалось на неприпустимість того, що багато людей у селах Шупейки, Єлизаровичі, "Копцевичі" померли без сповіді, а діти – нехрещеними. Це пояснювалось віддаленістю цих сіл від Горволя (5 миль), тому люди просили дозволу збудувати нову церкву у себе і дім для священика, а горвольський священик не мав чинити перешкод. Парафіяни мали бути в церкві обов'язково у неділю та у свята під страхом кари у 2 "чехи". Ті, хто не ходили в церкву і не знали "Отче наш", платили 3 "чехи".

Інвентар поєднаний з прибутково-видатковою книгою, яка засвідчує міцні торгівельні контакти Горволя з Речицею і рядом інших міст (Бихов, Бобруйськ, Брагин, Гомель, Жлобин, Могилев, Мозир, Петриков, Слуцьк, Стрішин, Толочин, Холмеч), навіть українськими – Степань та Заслав (Ізяслав), що на Волині. До останніх горвольці постійно їздили по воді байдаками, причому гребців наймали з Речиці й Холмеча. З детального переліку товарів можна зробити висновок, що предметами торгівлі були пшениця, жито, ячмінь, гречка, коноплі, бидло, риба, в т.ч. мерзла, сало, хміль, сіно, пиво, горілка, сіль (її купували у єврея Вульфа або везли з Петрикова, Стрішина, навіть зі Степані), залізо (для возових шин), сталь, порох. Тут міститься унікальний матеріал щодо вивчення цін на товари та послуги. У самому Горволі займались рибальством (її продавали на місцевих торгах (кермаш) або везли на продаж у Могилев), випалювали цеглу, робили сідла, скло тощо. Жителі Горволя їздили на ярмарки до Холмеча (на православне свято Успіння Богородиці), Жлобина (на Водохрещу), на торги у Хойніках. У Брагині купували гречку, у Стрішині було куплено французьке вино та оливки для прийняття речицьких панів. В інвентарі відбилося значення Горволя як центру посередницької торгівлі. Згадано наприклад рибалку, який їхав через Горволь із Бихова до Заслава.

До цього інвентаря прилягає спеціальна двотомна прибутково-видаткова книга "Горвольського графства" за 1745–1749 рр. [8] У ній зафіксовано по днях скільки й чого було куплено на потреби панського двору у Горволі. Насамперед записано кількість жита, взятого у селян (названі поіменно!) конкретного села, перераховано всі прибутки, в т.ч. й штрафи, витрати, як грошима, так і речами та продуктами (залізо, коси, сокири, рукавиці, шапки, кожухи, плахти, серм'яги, сіль, горілка); згадано про різні категорії слуг та ремісників, наприклад гребці-"байдачники", будники, бобровники, кушніри, муляри і т. д. Тут згадуються витрати на судові справи, які проводилися у Речиці та Мозирі, витрати на прийом значних осіб, як от речицького губернатора Велановича (27.07. 1746 р.).

Все вищесказане переконує у значній цінності люстрацій та інвентарів Лоєва та Горволя як історичних джерел з соціально-економічної історії південної Білорусі XVI–XVIII ст., з історії білорусько-українських зв'язків, тому давно вже назріла необхідність у їх академічному виданні.

Джерела та література:

1. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVII ст. – К., 1999. – С. 5.

2. *Ковальський Н. П.* Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первой половины XVII века). – Днепропетровск, 1982. – С. 22.

3. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М., 1953. – Т. 1. – С. 37–38; *Мицик Ю.* Малознана люстрація Корсунського староства першої половини XVII століття. // Корсунський часопис. – 2009. – № 21. – С. 3–6.

4. ДА у Кракові. – Ф. АС. – № 92. – С. 139–151.

5. Archiwum Sanguszków. – Lwów, 1890. – T. 4. – C. 334, 339–340; Lwów, 1910. – T. 7. – C. 396–399.

6. ДА у Кракові. – Ф. АС. – № 193.

7. ДА у Кракові. – Ф. АС. – № 544.

8. ДА у Кракові. – Ф. АС. – № 574.

(Опубліковано: Мыцык Ю. Інвентар і люстрацыі Лоева і Горваля XVII – сярэдзіны XVIII ст. // Беларускі Гістарычны Агляд. – Мінск, 2017. – Т. XXIII. – С. 209–216).

Любецьке староство у описі малознаної люстрації 1631–1633 рр.

Важливе місце у працях св. Філарета (Гумілевського) належить історії Чернігівщини. Подвижницьку працю святого у даному напрямку було продовжено кількома генераціями істориків та краєзнавців. Тим не менш, і тут залишається чимало нез'ясованого. Одна з важливих причин цього полягає у браку джерел або їх недослідженості. Останнім часом активізувався пошук нових джерел в архівосховищах нашої та зарубіжних держав, що дозволяє вирішити багато з існуючих проблем.

Одним із важливих джерел, які проливають світло на історію України є люстрації – періодичні урядові акції Речі Посполитої, що проводились за ухвалою сейму спеціальними комісіями з метою обрахування прибутковості та подальшого оподаткування королівщин (державних маєтностей) [1]. Зокрема збереглися, були видані й проаналізовані люстрації 1616 і 1622 рр. [2]. Була ще одна люстрація, яка зберігається у двох копіях, в т.ч. у фамільному архіві князів Сангушків (замок Вавель у Кракові), і яка описує той же регіон, що і дві попередні [3]. Через те, що відсутні перші аркуші цього документального джерела, точну дату його створення поки що важко встановити. Відзначимо, що у цій люстрації згадується як власниця Корсунського староства Софія Данилович. Остання померла у 1634 р., а успадкувала староство по смерті свого чоловіка, Яна Даниловича, у 1628 р. Отже дана люстрація могла бути складена не раніше 1628 р. і не пізніше 1634 р. Додамо, що Софія Данилович була дочкою великого коронного гетьмана Станіслава Жолкевського і бабусею короля Речі Посполитої Яна III Собеського. Згадується у люстрації і "козацька табірщина" або "остання табірщина", тобто національно-визвольне повстання 1630 р. під проводом Тараса Трясила (повстання 1625 р. під проводом Марка Жмайла сюди не досягло). Виходячи з цієї джерельної вказівки, люстрацію можна датувати ще точніше: 1631–1633 рр.

У даному джерелі описується поруч з іншими "Любецьке і Лоївське староство" [4], тобто ту адміністративну одиницю Речі Посполитої, у центрі якого було древнє місто Любеч (нині – райцентр Чернігівської області). Місто Лоїв (нині – райцентр Гомельської області Республіки Білорусь) входило

як другий центр староства (видно враховувалося, що ці давні міста були поєднані між собою переправою через Дніпро, складали два стратегічно важливих пункти по обох боках Дніпра). Опис староства подається у порівнянні з попередніми люстраціями 1616 і 1622 рр., що дає інколи змогу простежити демографічні та соціально-економічні зміни за 10–15 років. Люстрація визначає межі та головні населені пункти староства, містить їх опис, дає цінний матеріал щодо заселення українсько-білоруського прикордоння, виникнення тут нових поселень, кількість їхніх домів та чисельність мешканців; обороноздатність міст і сіл, величину арсеналу. У першій (Любецькій) частині опису староства названі крім Любеча такі села як Грабов, Лопатні, Бєльдзюги, Губичі, Осоровичи, В'яле, Пірка, Новосілка. Три з них (Грабів, Губичи, Лопатні і можливо Новосілка під Радулем) – це села сучасного Ріпкінського району Чернігівської області і люстрація проливає світло на їхню ранню історію. "Історія міст і сіл Української РСР (Чернігівська область)" відносить початок Грабова до початку XVIII ст. [5], між тим як наведена нижче люстрація дозволяє удревнити його вік майже на 100 років! Датування початків інших двох сіл "Історія міст і сіл…" взагалі не подає і тому можна вважати згадку з люстрації першою в історичних джерелах. Ряд сіл, як от: Асаревичи ("Осоровичи"), Вальє ("В'ялє"), Пирки ("Пірка"), Глушець, Грушне ("Грушно"), Дережичи, Жилічи, Круки, Савичи ("Совічи"), Храковичи ("Грековичі") знаходяться нині на території сучасного Брагинського району Гомельської області Республіки Білорусі. До них сміливо можна приплюсувати Христковичи та Кліковичи, які названі поряд із відповідно Храковичами та Дережичами і видно злилися з останніми. Всі вони стоять на правому боці Дніпра, але наприклад Асаревичи безпосередньо на березі ріки, Вальє – південніше (якраз напроти м. Славутич в Україні), а Пирки – західніше с. Вальє і т. д. До речі, Пирки потрапили у сумнозвісну Чорнобильську зону і є нині нежилим. На жаль, не вдалося локалізувати населений пункт Бєльдзюби (можливо він пізніше зник або був перейменований) і "Малечин" (можливо сучасний Маложин Брагинського району), але їх існування у першій третині XVII ст. є зайвим аргументом, коли йдеться про ступінь і густоту заселення у козацькі часи нинішнього українсько-білоруського прикордоння. Наприкінці опису (с. 70–74) згадуються села, які були відокремлені від староства на користь різних власників ("Ковпиниця", вірогідно Кропивниця, "Йолче", "Березки", "Малезина", "Осєк", "Трухановщина" і "Оліферівщина"). Їх важко локалізувати, можна лише припустити, що під "Йолче" ховається Єліно суч. Щорського району Чернігівської області, першу згадку про яку "Історія міст і сіл…" відносить до 1709 р. [6].

Люстрація згадує ряд важливих державних та політичних діячів Речі Посполитої. Зокрема у цій частині є згадка про вже покійного короля Сигізмунда-Августа (панував у 1548–1572 рр.), Валентія Олександра Калиновського, який був брацлавським (1598–1620 рр.) і вінницьким (1604–1620 рр.) старостою, який був засновником магнатського роду; Єжі Струся, тестя

В. О. Калиновського, брацлавського і вінницького старосту у 1579–1604 рр., князя "Вишневецького", очевидно Ярему Вишневецького (1612–1651), а можливо, і Януша Вишневецького (1599–1636), коронного конюшого (з 1633 р.).

Люстрація є також важливим джерелом для вивчення соціально-економічної історії України та південної Білорусі, в ній знаходимо дані про наявність млинів, поташних буд, митниць, горілчаної та пивної оренд, медової данини тощо, про розміри прибутків, також різноманітних податків та повинностей, що його платили чи відробляли міщани та інші категорії населення; тут є дані щодо кількості залежних селян та міщан, пушкарів, бояр та ін., співвідношення цін. Між іншим наприкінці описі подається сума загального прибутку староства, який річно складав понад 4744 злотих. Якщо вирахувати витрати на утримання обороноздатності та підстарости (понад 4294 зл.), то на "кварту" (за її рахунок утримувалось кварцяне військо Речі Посполитої) залишалось понад 858 зл. (с. 69)

Люстрація 1629–1632 рр. є дуже стислою, але і у такому вигляді вона проливає світло на розвиток Любецького староства напередодні Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Лише окремі її частини були опубліковані мовою оригіналу (польською) у 1877 р. і то з певними помилками [7]. Виходячи з того, що навіть цей фрагмент є малодоступним, варто опублікувати незнану раніше частину люстрації в перекладі українською мовою. Сподіваємось, що він стане у пригоді дослідникам, особливо при створенні ними сучасної "Історії міст та сіл України". У додатку ми вмістили документ з іншого фонду НБУВ – "Лист" любецького і лоївського підстарости Андрія Сулимирського 1615 року.

Джерела та література:

1) Люстрації королівщин українських земель XVI - XVII ст. – К., 1999. – С. 5.

2) Див. наприклад: Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. – М., 1953. – Т. 1. – С. 37 – 38; *Мицик Ю. А., Степенькін С. Ю.* Корсунщина козацька. – Корсунь-Шевченківський, 1997. – С. 23.

3) Держархів у Кракові. – Ф. "Архів Сангушків". – № 92. – С.139–151.

4) Там само. – С. 29–74 (власне Любецька частина староства охоплює с. 29–46). Далі посилання на сторінки люстрації будуть подаватися безпосередньо у тексті статті.

5) История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – С. 600.

6) Там же. – С. 738.

7) Zródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – T. V. – C. 185.

* * *

// (с. 29) **Староство Любецьке і Лоївське.**

Посесором цього староства є його мость пан Олександр Калиновський, винницький і брацлавський староста, згідно з привілеєм короля його мості

per nis cessum від вельможної її мості пані кам'янецької, однак привілею перед нами не показано.

Замок.

Його будівля достатньо описана в люстрації 1622 року. Однак він потребує ремонту, особливо похилилася вежна башта, також глина довкола замку переважно опала, дах (?) недобрий, у деяких місцях він вимагає нового покриття.

Артилерія.

Дві бронзові гармати розмальовані квітами дві, з гербами святої пам'яті короля Августа, котрі є у брамі; чотири залізні гармати не посаджено на колеса, вони лежать у різних місцях; гаківниць 72, губчастих рушниць 18, пороху бочок 3, свинцю штук 2 // (с. 30) куль до гаківниць і гармат кілька куп, ладунків як до гармат, так і до гаківниць у бочечці кілька куп, форм до гаківниць 5, мідних гусарських барабанів два, піхотних один поганий. Пушкарів два і один воротний, котрий завідує цією артилерію.

Згідно з описом люстрації 1622 року не вистачає з артилерії двох бронзових мортир, двох гаківниць, 6 губчастих рушниць, однієї бронзової форми до гармат. Це доносимо до відомості коронного скарбу.

Донесення.

Люстрація 1616 року залишила на уряд підстарости, на замкову челядь, на порох, свинець, сторожу, на шпигунів квоту у 824 зл. З якої суми згідно з ординацією панів люстраторів 1622 року витратили на підстаросту квоту 300 зл., отже залишилася квота, взявши від 1616 року до 1622 року, на потребу пороху, свинцю і вогнепальної зброї по 500 зл.. Цю суму через п'ять років нащадки небіжчика пана Струся повинні компенсувати скарбу, що й відсилаємо до скарбу його королівської мості. // (с. 31)

Пушкарі.

На пушкарів є певні ґрунти, котрі їм дані, враховуючи, що вони мають доглядати артилерію. Згідно з цією повинністю вони звільняються вільні від всіляких податків і давання поборів, як їх описала і люстрація 1622 р.

Місто Любеч.

Це місто лежить поблизу ріки Дніпро при дніпрових озерах, на горі при замку, воно оточене валом і дубовими палями з двох сторін оточене, а третя частина міста захищена абияким старим острогом. А це тому, що ці квартири не хочуть ремонтувати деякі села, котрі тримають різні посесори від цього староства.

Повинності любецьких міщан.

У цьому місті є 266 осілих міщан, котрі платять різні чинші, що складає річно 350 зл. 20. Ці ж міщани повинні притягатися для ремонту замку // (с. 32) згідно з давнім звичаєм ще за пана Хоцимирського, місцевого старости, стали брати на приїзд пана старости у міщан і підданих цього староства

телицю і кабана, котрих і досі беруть. А платили за телицю 40 литовських грошів, а за відгодованого кабана 30 литовських грошів. Ми, бачачи це за нинішню високу ціну всіх речей їхню кривду і обтяження, бо їм за цих телицю й кабана мало платять, проголошуємо, щоб віднині платили за кожну телицю по 100 литовських грошів, а за відгодованого кабана - по литовській копі. А ці телицю і кабана під час тільки приїзду пана старости мають брати і то згідно з потребою.

Міщани скаржилися і на те, що замкові слуги без відома підстарости звикли силою брати на посилки коней у міщан, через що міщани мають обтяження і затримку. Нагадуємо отже, щоб замковий уряд врешті заборонив чинити примусові реквізиції у міщан, а міщани у свою чергу свої звичайні повинності віддавали до замку без всіляких труднощів.

Оренда.

Оренда корчем у місті Любечі з двома млинами, одним млином під селом Губичами, а другим – під селом Дережинцями з митом і перевозом і з трьома озерами, // (с. 33) складає на рік 1200 зл. У цьому старостві немає жодних фільварків, ані роботизни.

Села, які належать до Любеча

Село Грабов.

У цьому селі 14 підданих, які платять побочизну і кліковщизну, що дає від них 44 зл. 21.

З диму дають по 2 кури, що складає разом 28 по 1,5 гр. – (в сумі) 1 зл.12.

З кожного диму дають меду по одному більцю і разом складає більців 14 по 50 з половиною грошів, (разом) – 21 зл. 20. Це село сидить на двох службах, дають з кожної служби жита по півтори бочки, це складає 3 бочки по 3 зл., (а разом) – 9 зл. Вівса із служби по півтори бочки, що складає 3 бочки по 2 зл., (а разом) – 6 зл. Сіна зі служби дають по 2 вози, що складає 4 вози по 6 грошів (разом) 0 зл. 24. Дерева із служби дають по два вози, котре залишається на замкову потребу. Для ремонту замку треба брати і міських пушкарів.

Сума прибутків з цього села 83 (зл.) 17/2 // (с. 34)

Село Лопатні.

У цьому селі є 10 підданих, котрі побочизну, кліковщизну данину плечизну, поворотне і підводне по різному платять. Складає це щорічно 28 зл. 16/2. З диму дають по дві кури, складає їх 20 по 1,5 грошів (разом) 1 зл. З диму дають меду по одному більцю, що складає 10 більців по 50 гр., (разом) 16 зл. 20. Це село сидить на одній службі, дають із служби жита по півтори бочки по 3 зл. , разом – 4 зл. 15.Вівса також із служби по півтори бочки по 2 зл., разом – 3 зл. Сіна із служби дають по два вози, що складає 2 вози по 6 гр., (разом) – 0 зл. 12 гр. Дерева із служби дають по два вози, складає разом 2, котрі на замкову потребу залишають. До ремонту замку і міських парканів повинні притягуватися.

Сума прибутків з цього села. 54 зл. 3/2

Село Бєльдзюги

У цьому селі підданих 50, котрі побочизну, кліковщизну, данину плечизну з поворотним і підводним по різному платять, складає цього щорічно 89 зл. 6/6,5 // (с. 35) З диму дають по 2 кури, що складає 100 по 1,5 грошів, (разом) – 5 зл. З диму дають меду по одному більцю, що складає 50 більців по 50 гр., (разом) – 83 зл. 10. Це село сидить на чотирьох службах, у кожній дають жита по півтори бочки, що складає 6 бочок по 3 зл., разом – 18 зл. Вівса з кожної служби по півтори бочки, що складає 6 бочок по 2 зл., разом 12 зл. Сіна з служби дають по 2 вози , що складає 8 возів по 6 гр., разом – 1 зл. 18. Дерева з служби дають по 2 вози, котре залишається на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягуватися.

Сума прибутку з цього села 209 зл. 4/ 6,5

Село Губичі.

У цьому селі 12 підданих, які сидять на уроку, вони дають разом данини з кліковщизною і поворотним на рік 30 зл. 12/9. Зокрема кожен дає меду по одному більцю, що складає 12 більців по 50 гр., разом – 20 зл.

Вони повинні притягуватися до ремонту замку і міських парканів.

Сума прибутків цього села 50 зл. 12/9. // (с. 36)

Села за Дніпром

Село Осоровичі.

У цьому селі 30 підданих, котрі побочизну, кліковщизну, поворотне, підводне і плечизну по різному платять, що складає річно 34 зл. 22. З диму дають по 2 кури, що складає 60 по 12 гр., разом – 3 зл. З диму дають меду по одному більцю, складає 30 більців по 50 гр., разом – 50 зл. Зокрема за двох біглих підданих і за третього куплений, ті, що їхні борті тримають, дають 3 більці по 50 гр. разом – 5 зл. Це село засіло на двох службах, дають з кожної служби жита по півтори бочки, що складає 3 бочки по 3 зл. разом – 9 зл. Вівса також зі служби по півтори бочки, що складає 3 бочки по 2 зл., разом – 6 зл. Сіна дають з служби по 2 вози, що складає 4 вози по 6 гр., разом – 0 зл., 24 гр. Дерева дають із служби по 2 вози, котрі йдуть на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися.

Сума прибутку цього села 108 зл. 16. // (с. 37)

Село В'ялє.

У цьому селі 10 підданих, які побочизну кліковщизну, поворотне, плечизну і підводне по різному платять, що складає річно 21 зл. 15. З диму дають по 2 кури, що складає 20 по 1, 5 гр. разом – 1 зл. З диму дають по одному більцю меду, що складає 10 більців по 50 гр. разом 16 зл. 20. Це село засіло на двох службах, з кожної дають жита по півтори бочки, що складає 3 бочки по 3 зл., разом – 9 зл. Вівса з кожної служби по півтори бочки, що складає 3 бочки по 2 зл., разом – 6 зл. Сіна дають із служби по 2 вози, що складає 4 вози по 6 гр., разом – 0 зл. 24 гр. Дерева дають із служби по 2 вози, котрі залишають на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися.

Сума прибутку цього села 54 зл. 29.

Село Пірка.

У цьому селі 27 підданих, котрі побочизну, кліковщину, поворотне, плечизну і підводну по різному платять з чого приходить // (с. 38) на рік 34 зл. 27/ 9. З диму дають по 2 кури, що складає 54 по 1, 5 гр. разом – 2 зл. 21. З диму дають по одному більцю меду, що складає 27 більців по 50 (гр.), разом 45 зл. Це село засіло на двох службах, з кожної дають жита по півтори бочки, що складає 3 бочки по 3 зл., разом – 9 зл. Вівса з кожної служби по півтори бочки, що складає 3 бочки по 2 зл., разом – 6 зл. Сіна дають із служби по 2 вози, що складає 4 вози по 6 гр., разом – 0 зл. 24 гр. Дерева дають із служби по 2 вози, котрі залишають на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися.

Сума прибутку цього села 98 зл. 12/9.

Село Совічи

У цьому селі 38 підданих, котрі побочизну, кліковщину, поворотне, підводщизну, плечизну по різному платять з чого приходить на рік 110 зл. 2/ 2. З диму дають по 2 кури, що складає 76 по 1, 5 гр. разом – 3 зл. 24. З диму дають по одному більцю меду, що складає 38 більців по 50 гр., разом 63 зл. 10. Це село сидить на чотирьох службах, з кожної дають жита по півтори бочки, що складає // (с. 39) жита 6 бочок по 3 зл., разом – 18 зл. Вівса з служби по півтори бочки, що складає 6 (бочок) по 2 зл., разом – 12 зл. Сіна дають із служби по 2 вози, що складає 8 вози по 6 гр., разом – 1 зл. 18 гр. Дерева дають із служби по 2 вози, що складає разом 8 возів, котрі залишають на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися. Бояри з острова дають оброку 7 (зл.) 15.

Сума прибутку цього села 236 зл. 9/2.

Село Круки

У цьому селі 15 підданих, котрі побочизну, данину, кліковщину, поворотне, підводщизну, плечизну по різному платять, з чого приходить на рік 20 зл. 26/ 2. З диму дають по 2 кури, що складає 30 по 1, 5 гр. разом – 1 зл. 15. 24. З диму дають по одному більцю меду, що складає 15 більців по 50 гр., разом 25 зл. Це село сидить на двох службах, одна служба // (с. 40) тримають гарвиновщину, з котрої платять щорічно разом 220 зл. З другої служби дають по півтори бочки жита, бочка по 3 зл., разом – 4 зл. 15.Вівса півтори бочки по 2 зл., разом 3 зл. Сіна дають по 2 вози по 6 гр., разом – 0 зл. 12 гр. Дерева дають по два вози, котрі залишають на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися.

Сума прибутку цього села 75 зл. 8/2.

Село Грушно

У цьому селі 20 підданих, котрі побочизну, кліковщину, поворотне, плечизну, підводне по різному платять, з чого приходить на рік 39 зл. 8/ 4. З диму дають по 2 кури, що складає 40 по 1, 5 гр., разом – 2 зл.. З диму дають по од-

ному більцю меду, що складає 20 більців по 50 гр., разом 33 зл. 10. Окремо із спустілих ґрунтів дають 3 більця меду по 50 гр., разом – 5 зл. Це село сидить на двох службах. Дають із служби жита по півтори бочки, що складає 3 бочки по 3 зл., разом – 9 зл. Вівса з служби по півтори бочки, що складає 3 бочки по 2 зл., (разом) 6 зл. Сіна дають із служби по 2 вози, що складає // (с. 41) 4 вози по 6 гр., разом – 0 зл. 24 гр. Дерева дають із служби по 2 вози, котрі залишаються на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися.

Сума прибутку цього села складає 95 зл. 12/7

Село Грековичи і Христковичи.

У цьому селі 46 підданих, котрі данину, побочизну, кліковщину, плечизну, поворочизну і підводщизну по різному платять, з чого приходить на рік 74 зл. 7/ 7. З диму дають по 2 кури, що складає 92 по 1, 5 гр., разом – 4 зл.18. З диму дають по одному більцю меду, що складає 46 більців по 50 гр., разом 66 зл. 20. Ці обидва села сидять на чотирьох службах. Дають із кожної служби жита по півтори бочки, що складає 6 бочок, кожна бочка по 3 зл., разом – 18 зл. Вівса з служби по півтори бочки, що складає 6 бочок по 2 зл., разом 12 зл. Сіна дають із служби по два вози, що складає 8 возів по 6 гр., разом – 1 зл. 18 гр. Дерева дають із служби по два вози, котрі // (с. 42) залишаються на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися.

Сума прибутку цього села складає 177 зл. 3/7

Село Жилічи.

У цьому селі 10 підданих, котрі побочизну, кліковщину, данину, плечизну, поворотне і підводщизну по різному платять, з чого приходить на рік 25 зл. 25. З диму дають по 2 кури, що складає 20 по 1, 5 гр., разом – 1 зл.18. З диму дають по одному більцю меду, що складає 20 більців по 50 гр., разом 16 зл. 20. Це село сидить на одній службі, з котрої дають жита півтори бочки по 3 зл., що складає – 4 зл. 15. Вівса з служби півтори бочки по 2 зл., разом 3 зл. Сіна дають із служби по два вози по 6 гр., разом - 0 зл. 12 гр. Дерева дають із служби по два вози, котрі залишаються на замкову потребу. Окремо місюк (?) з пабрамі (?) з певного ґрунту уроком платять 20 зл. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися.

Сума прибутку цього села складає 71 зл. 12. // (с. 43)

Село Малечин.

У цьому селі 9 підданих, котрі побочизну, кліковщину, данину, плечизну, поворотне і підводне по різному платять, з чого приходить на рік 20 зл. 3/2. З диму дають по 2 кури, що складає 18 по 1, 5 гр., разом – 0 зл.27. З диму дають по одному більцю меду, що складає 9 більців по 50 гр., разом 15 зл. Це село сидить на одній службі, з котрої дають жита півтори бочки по 3 зл., що складає – 4 зл. 15. Вівса з служби півтори бочки по 2 зл., разом 3 зл. Сіна дають із служби по два вози по 6 гр., разом – 0 зл. 12 гр. Дерева дають із служби по два вози, котрі залишаються на замкову потребу. До ремонту

замку і міських парканів повинні притягатися. Це село має велике обтяження у своїх ґрунтах, котрі їм віднімають до намісника князя Вишневецького до Брагина, щоб тоді шкоди ґрунтам короля його мості не була, пан староста має про це постаратися.

Сума прибутку цього села складає 43 зл. 27/ 2

Село Глушець

У цьому селі 10 підданих, котрі побочизну, // (с. 44) кліковщину, данину, плечизну з поворотним і підводним по різному платять, з чого приходить на рік 18 зл. 23/9. З диму дають по дві кури, що складає 20 по 1, 5 гр., разом – 1 зл. З диму дають по одному більцю меду, що складає 10 більців по 50 гр., разом 16 зл. 20. Це село сидить на одній службі, з котрої дають жита півтори бочки по 3 зл., що складає – 4 зл. 15. Вівса з служби півтори бочки по 2 зл., разом 3 зл. Сіна дають із служби по два вози по 6 гр., разом - 0 зл. 12 гр. Дерева дають із служби по два вози, котрі залишаються на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися.

Сума прибутку цього села складає 44 зл. 10/9.

Село Деражичи і Кліковичи.

У цьому селі 30 підданих, котрі побочизну, кліковщину, данину, плечизну з поворотним і підводним по різному платять, з чого приходить на рік 89 зл. 27/1. З диму дають по дві кури, що складає 60 по 1, 5 гр., разом – 3 зл. З диму дають по одному більцю меду, що складає // (с. 45) 30 більців по 50 гр., разом 50. Ці обидва села сидять на двох службах, з котрих дають жита по півтори бочки, що складає 3 бочки по 3 зл., разом – 9 зл. Вівса з служби дають півтори бочки, що складає 3 бочки по 2 зл., разом 6 зл. Сіна дають із служби по 2 вози, що складає 4 вози по 6 гр., разом – 0 зл. 24 гр. Дерева дають із служби по два вози, котре залишається на замкову потребу. До ремонту замку і міських парканів повинні притягатися.

При цьому селі є Волочковський острів, на котрому бувало дві служби. Скаржилися піддані, що половина цього острова віднята до Брагина, маєтності князя Вишневецького. А другий острів Іванківна, прозваний від імені (?). Треба, щоб його мость п. державця взявся за це і не випускав ґрунтів короля його мості і це повернув.

Сума прибутку цього села складає 158 зл. 21/1.

Село Новоселка

У цьому селі 6 підданих, котрі побочизну, кліковщину, данину, плечизну з поворотним і підводним по різному платять, з чого приходить на рік 13 зл. 10. // (с. 46)

//(с. 46) **Село сільце Бивалки**

У цьому селі 16 підданих, котрі побичизну, кліковщину дань плечизну з поворотним та підводним різно платять. Припадає на рік 31 зл. 6 гр.

Дають по дві курки з диму, їх припадає 32 зл. по півтора гроші 1 18

Меду дають з диму по більцю і припадає більців // (с. 47)

16 більців по 50 гр. 26 зл. 20

Це село сидить на одній службі, з котрої дають жита півтори бочки по 8 зл. 4 15

Вівса з служби дають півтори бочки по 2 зл. 3

Сіна з служби дають два вози по 6 гр. зл. – гр. 12

Дерева з служби дають на потребу замкову по два вози

Для ремонту замкових і міських парканів також повинні

Сума проценту цього села:

Зл. 67//11//7

Лоєва гора.

Замок.

Цей лежить над рікою Дніпром на високій горі, оточений подвійним валом і дерев'яним парканом і взбіцє будованим. На одному валу острог і у дві дубові палі поставлена брама, брама в острозі одна, там же шість башт. Входячи до дитинця добрий місток до брами, брама з вежею добра, одна башта добра. У паркані добрі комори, п'ять білих хат.

Артилерія

Одне залізна гармата, 4 гаківниці[…]".

Доповнення:

№ 1

1615, серпня 27(17). – "Лист" любецького і лоївського підстарости Андрія Сулимирського

"Андрей Сулимирский, подстаростий любецкий и лоевский.

За просбою атамана ганчарского Васка Прудниченка и братии его ганчаров даю им сей мой лист под таковою моцю: который бы пришол навотный ганчар, тогды мает ибеститисе атаману их и дати грош иден робити. А если захотети робити тут у месте, тогды мает поеднати атамана и братию его, которая есть при нем, старшого и дати до скринки золотый або чим поеднати их. А если не иповедавши се атаману и будет робити без ведомости атаманское, тогды повинен будет заплатити вины на вряд петдесят грошей. А если бы который брат их, ганчар, робивши ремесло и покинув и не робил рок або два и знову будет робити, а не и поведает се атаману их, тогды на вряд повинен заплатити вини петдесят грошей литовских. А стороны роботы замковое скоро закаже атаман, жеби был готов. А если который не вийдет и гурщикы мает, заплатити чотыри гроши на урядника або чим поеднает. И на той даст сес мой лист под печатю моею и с подписом руки моее.

Писан у Лоеве року 1615 мсца августа 17 дня.

Andryj Sulimirsky, podst[arosta] łojews[ky]".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 56235. – Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою. Цей документ опубліковано: Мицик Ю.А., Тарасенко І. Ю. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII–XVIII ст.)(ч. 8)//СЛ. – 2017. – № 6. – С.89–127).

Італійська брошура 1633 р. про участь запорожців у Смоленській війні

Смоленська війна 1632–1634 рр. як відомо навіть з курсів історії України для вузів була розгорнута Московською державою з метою взяття Смоленська, який тоді перебував під владою Речі Посполитою і був до слова містом на етнічних білоруських землях. Спочатку Смоленську було обложено московськими військами під командуванням боярина Міхаїла Шеїна, але потім (у 1633 р.) на виручку смолянам прибув новобраний польський король Владислав IV (панував у 1632–1648 рр., коронований у 1633 р., в роки "Смути" був проголошений московським царем, претендував і на шведський престол, оскільки його батька Сигізмунда III позбавив цього престолу у 1599 р. Карл IX Судерманландський) і війна затяглася. Прихід під стіни Смоленська значних сил Війська Запорозького схилив терези на бік Речі Посполитої. Московська держава зазнала тоді третьої поспіль поразки у боротьбі проти Речі Посполитої (після Лівонської війни та "Смутного времени"), при цьому запорожці виступали на боці короля.

Смоленська війна не привертала до себе особливої уваги істориків, навіть у Росії чи Польщі, не кажучи про Україну чи Білорусь (певний виняток складає у нас загальновідома праця Михайла Грушевського) [1]. Лише останнім часом історія цієї починає активніше досліджуватися. Так, професор Варшавського університету Мирослав Нагельський видав польський щоденник смоленського походу Владиславі IV і у вступі до публікації зробив важливий висновок: "Участь запорозьких козаків у смоленській війні вимагає окремої розмови, оскільки вони відіграли суттєву роль не тільки у боях під мурами Смоленська; їхні загони атакували міста на південно-західних кордонах Московської держави" [2]. У даній статі пропонується започаткувати таку розмову, подавши дослівникам текст італомовної брошури (на 7 сторінках включно з титульною), яка була присвячена саме цим подіям.

Насамперед слід відзначити, що вже під час війни з'явилися перші друковані брошури та "летючі листки", які висвітлювали хід Смоленської війни. Досить згадати 11 (!) німецькомовних реляцій. Перша з них ("Fernere und gründliche Relation des glücklichen Sukzesses der Königlichen Majestät von Polen und Schweden um Smolensk") розповідала про успішні для Речі Посполитої

бої під Смоленськом 18–29.IX.1633 р. Вона складається з листа від 6 жовтня, писаного у королівському таборі та реляції звідти ж, яка охоплювала події вересня – 5 жовтня 1633 р. [3]. Друга ("Wahre und gründliche Relation von der Viktoria, welche Gott unserer Königlichen Majestät verliehen hat"), яка вийшла у типографія знаменитого гданського видавця Георга Рете, містила у собі витяг з листа з королівського табору від 19.09. 1633 р. і листа з Лемкова від 9.10.1633 р. [4]. Третя ("Wahrhaftlige Relation von dem glücklichen Marsch Ihrer Königlichen Majestät von Polen und Schweden nach Smolensk und derselben Entsatzung. 1633.") містила у собі два листи з королівського табору від 5.09. і 9.09.1633 р., в яких розповідалося про бої під Смоленськом і про прибуття з військом Владислава IV [5]. У четвертій ("Eigentlicher Bericht auf welchen Artikeln …"), п'ятій ("Glaubwürdige Zeitung…"), шостій ("Gründliche und wahre Relation…") і сьомій ("Gründlicher und wahrhaftiger Bericht…") брошурах містилися реляції про перемогу Речі Посполитої під Смоленськом, а перших трьох ще й умови Поляновського миру [6]. Ще дві німецькі брошури ("Gründlicher Bericht…" і "Victoria…") містили не тільки умови капітуляції московської армії під Смоленськом, але й універсал Владислава IV про перемогу від 26.02.1634 р. [7]. Того ж року вийшло два німецьких переклади універсалу Владислава IV від 14.10.1633 р., даного у таборі під Смоленськом, в якому сповіщалося про успішний прорив блокади міста. ("Universal…") [8]. Як бачимо, більшість німецьких реляцій базувалося на польських джерелах, що створювалися зазвичай у таборі коронних військ.

Були видані подібні реляції і у самій Польщі (польською та латинською мовами), також Бельгії, Іспанії [9] і особливо Італії, в т. ч дві – з ініціативи знаменитого типографа Лодовіко Ґріньяні, котрий виявляв неабияку зацікавленість подіями в Україні та Білорусі. Всі ці видання були описані у бібліографічному покажчику польського вченого Конрада Завадського [10] і тому не варто на цьому детально зупинятися. Але одну з цих брошур нам вдалося скопіювати і перекласти з італійської українською, тому про неї варто сказати більше.]

У 1633 р. у Феррарі, в типографії Джозефо Джіроні було видано брошуру під назвою **"**Relatione de gli apparati e progressi felici Della Maestro del Serenissimo Vladislao Re di Polonia e Suecia nell'Impresa di Moscouia", тобто "Реляція про підготовку військ та вдалі військові подвиги його величності ясновельможного Владислава, короля Польщі та Швеції, під час Московського походу". Єдиний її примірник знаходиться у бібліотеці Упсальського університету (м. Упсала) у Швеції. Очевидно її шведських читачів зацікавила там згадка про Владислава IV з династії Вазу, короля Речі Посполитої та Швеції (шведським королем він був лише формально, так само як і його батько Сигізмунд III). Мікрофільм цього примірника знаходиться у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки у Варшаві під сигнатурою A 324 і його стисло згадав К. Завадський [11]. Дана брошура була того ж року перевидана у Мілані в типографії Дж. Батиста Колонни ("In Milano. Nellas stampa del her. Di Gio.

Battista Colonna. Con licenza de Superiori 1633", її мікрофільм зберігається у тому ж відділі мікрофільмів під номером 62086, саме її ми і використали при написанні статті. Ця брошура складається з двох частин: невеликого вступного повідомлення, в якому йшлося про ухвали коронаційного сейму Речі Посполитої 1633 р. (саме тоді було короновано Владислава IV) і листа пана Чудинського (?) (Giudinschi) до великого гетьмана коронного Станіслава Конецпольського від 15.05. 1633 р. Хтозна чи є це перекручене ім'я Томаша Скупенського (Skupieński), лавничого писаря Старого міста Варшави, котрий склав потім два "летючих листки", присвячених Смоленській кампанії Владислава IV. Лист цього автора, вміщений в італійському перекладі у двох виданнях брошури, є цінним, оскільки безпосередньо стосується участі запорожців у Смоленському поході короля (є тут згадка про козацьку раду, опис озброєння козаків; розповідь про початок походу Війська Запорозького під Смоленськ і взяття ним Валуйок – суч. м. Валуйки Харківської обл., яке тоді було у складі Московської держави; врешті, наводиться стислий компут Війська Запорізького). У останньому згадується насамперед гетьман Дороша (Dorocha). Тут мається на увазі Дорофій Дорошенко, син гетьмана Михайла Дорошенка і батько гетьмана Петра Дорошенка. Свого часу М. Грушевський сумнівався у тому, що Д. Дорошенко був у той час гетьманом, але виявлені на сьогодні джерела дають підстави дати позитивну відповідь на дане питання. Так, Нагельський не сумнівається у цьому, щоправда плутаючи Д. Дорошенка з його батьком Михайлом, а також вважаючи, що його замінив Яцько Остряниця (Острянин), котрий потім (у переддень походу козаків під Смоленськ) поступився місцем Тимошу Орендаренку [12]. Як свідчить італійська брошура, Д. Дорошенко був гетьманом ще в середині травня 1633 р. Орендаренко ж згадується у брошурі під іменем полковника Дарка (Darco); під іменем Lavorch слід розуміти наказаного гетьмана Лавринка, а під іменем Elecchminez – наказного гетьмана Ілляша. Гірше з іншими трьома полковниками, бо таких імен, навіть подібних, не зустрічаємо серед тогочасної козацької старшини. Можна тільки припустити, що тут подано швидше викривлені назви полків: Санжарський (Sengiareschi), Переяславський (Piconarenschi) (тоді переяславським полковником був Олифер). Ім'я останнього полковника (Narbognischi) поки що неможливо ідентифікувати. Під "паном кам'янецьким" слід розуміти Олександра Пясечинського, кам'янецького каштеляна у 1631–1635 рр., а під "князем Вишневецьким" – Ярему Міхала Корибута Вишневецького, князя на Вишневці й Лубнах (1612–1651), під "головнокомандуючим" Московської держави – царя Михаїла Романова (панував у 1613–1645 рр.).

На завершення відзначимо, що подана нижче брошура є важливим джерелом не тільки з історії Смоленської війни, яке засвідчує активну роль у ній Війська Запорізького, але й з історії україно-італійських контактів. Насамкінець відзначимо, що текст передмови й стислий коментар писав Ю.А. Мицик, а переклад з італійської було здійснено Н. Я. Пухальською.

Джерела та література:

1) *Грушевський М*. Історія України Руси. – К., 1995. – Т. VIII. – С. 202–206.

2) *Nagielski M.* Wstęp // Diariusz kampanii smoleńskiej Władysława IV 1633–1634. – Warszawa, 2006. – С. 21.

3) БПАН у Гданську. – ВС. – N1 8 adl. 45 b. Мікрофільм даного видання зберігається у ВМ Національної бібліотеки у Варшаві під номером 5756.

4) БПАН у Гданську. – ВС. – N1 4 8 adl. 45 a. Мікрофільм даного видання зберігається у ВМ НБ у Варшаві під номером 5755.

5) Мікрофільм даного видання зберігається у ВМ НБ у Варшаві під номером A 349. Оригінал зберігається у відділі "Россіка" Державної публічної бібліотеки Росії ім. М.Є. Салтикова-Щедріна.

6) Ч. – ВС. – № 12247 I; 12248 I; БПАН у Гданську. – ВС. – N1 4 8 adl. 45 c.; N1 6 8 adl. 77. Мікрофільми даних видань зберігаються у ВМ НБ у Варшаві під номерам відповідно 5761, 32238, 5757 і 5758.

7) БПАН у Гданську. – ВС. – N1 4 8 adl. 48; N1 6 8 adl. 71. Мікрофільм даного видання зберігається у ВМ НБ у Варшаві під номером 5760, 35095.

8) БПАН у Гданську. – ВС. – N1 6 8 adl. 64. Мікрофільми даних видань зберігаються у ВМ НБ у Варшаві відповідно під номерами 35092 і 35091.

9) Відомі три брошури видані відповідно у Мадриді в типографії Алонсо Мартіна ("Las continuas de Ladislao IV…"), типографії Франческо де Окампо ("Relation de la victoria del rei Polonia…") і Малазі в типографії Жуана Серрано де Варгаса ("Las continuas Vitoras…"). Мікрофільми цих видань зберігаються у ВМ НБ у Варшаві під номерами відповідно: A 382, A 381, A. 380

10) Zawadzki K. Gazety ulotne polskie i Polski dotyczące XVI–XVIII wieku. Bibliogragia. T.1: 1514–1661. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1977. – С. 105–106. – № 403.

11) Там же. – С. 195–106. – № 403.

12) *Грушевський М.* Істоія… Т. VIII. – С. 202; Nagielski M. Wstęp... – С. 22.

* * *

Реляція

про підготовку військ та вдалі військові подвиги його величності ясновельможного Владислава, короля Польщі та Швеції, під час московського походу. Мілан, 1633. У типографії Дж. Батиста Колонна.

Impaimatur

Брат Франциск, вікарій святого престолу в Мілані

Др. (?) Паоло Мацухеллі, що при найдостойнішому генеральному вікарії архієпископської курії і т.д.

Гомес Маторагі при преосвященнійшому сенаті.

Реляція

Не було нічого кращого від часу коронації ясновельможного короля Владислава у порівнянні з блиском особливо видатних його заслуг, як короля Польщі, ніж скликання вального сейму королівства у Кракові. Тут було вирішено покласти край особливому статусу, який всі попередні роки тримався

виключно на присязі на вірність вищезгаданому цареві московітів; Владислав, одностайно проголошений королем, мусив віднині чинити тиск на Московію, що могло б сприяти не стільки вдоволенню законних претензій, скільки самоутвердженню його величності на шляху до повернення рідної держави, а також спадкової Швеції, несправедливо узурпованої герцогом Карлом Судерманландським за часів блаженної пам'яті Сигізмунда III, короля Польщі і батька згаданого вище його величності. Наслідком цього стали грандіозні справи його величності, а саме – надзвичайні успіхи у підготовці війська; зокрема, піхота його величності нараховувала близько 100 тисяч воїнів. Іншим принциповим положенням цього сейму було зміцнення держави за рахунок податків на суму 4 млн. флоринів, які мали надходити протягом двох найближчих років. Ось чому згаданий вище його величність особисто розпочав з рекомендації вищевказаного наступу, сподіваючись з Божою поміччю, як на найкращий результат, на поширення католицького віросповідання, що його бажано було б розповсюдити якнайшвидше і у верхах, – причому не тільки серед величезного регулярного війська, завжди готового підтримати його величність, але й серед козаків, про чию турботливу допомогу повніше можна дізнатися з наведеного нижче листа. Подана версія, як здається, є важливою для сучасної розстановки сил, оскільки містить багато корисних відомостей про нинішній стан імператорського війська. При ознайомленні з нею я дістав задоволення від успіхів його божественної величності на шляху до його слави, котру він здобуває раз у раз як милосердний і шляхетний полководець.

Копія листа, написаного паном Чудинським (Giudinschi) до коронного гетьмана, містить дані про кількісний підрахунок запорозьких козаків, здійснений від його імені, а також про потенціал їхнього війська у випадку об'єднання на поточний момент; це було вручено вищезгаданим гетьманом його найшляхетнішій королівській величності та перекладено з польської італійською.

Ясновельможний пане!

Я передав листа від вашої ясновельможності гетьману запорозьких козаків (Cosacchi Saporoschi). Разом з панами депутатами від провінцій пан гетьман отримав його з радістю; зокрема, він згадав про благодіяння, надані йому і Війську з боку вашої ясновельможності. Однак спочатку він не дав мені ніякої відповіді, оскільки вона мала залежати не лише від нього; яке слід ухвалити, приймається лише після постанови внаслідок одвертого обговорення. На пропозицію згаданого вище пана гетьмана, чи мають вони, як просить його величність, виставити військо проти московітів, чи ні, – всі одностайно проявили готовність та щиру радість, на знак чого були негайно внесені герб, полковий штандарт і барабан, отримані ними від його величності. 9-ого травня відбувся огляд війська на відкритій табірній стоянці, де взяли участь, як було підраховано, 120 тисяч вояків, а саме: 40 тисяч піхотинців, серед яких особливий авторитет мають 10 гайдуків і 80 тисяч верш-

ників із 46 турецькими гарматами і 20 тисячами по-сучасному обладнаних човнів. Піхота озброєна короткими аркебузами, що заряджаються порохом, кривими турецькими шаблями та кинджалами поверх одягу. Вершники мають під одягом панцир, а на сідлі аркебузу, лук зі стрілами, криву турецьку шаблю. Отже, 10-ого травня вони вийшли на рівнину і попрямували до лісу, утвердившись над річкою Сейм, де мали отримати знак від вашої ясновельможності. Згодом підішли від пана кам'янецького, який з 2-ома тисячами вояків знаходився на рівнині і був готовий привести їх у рух негайно, як буде подано знак, і об'єднатися для спільних дій з іншими 4-ма тисячами під командуванням пана капітана Ротеоцького (Roteoschi); останні, в свою чергу, отримали від пана князя Вишневецького припис із наказом, щоб і сам капітан, і всі інші виконували розпорядження пана кам'янецького. В той час як військо стояло в очікуванні, що окремі підрозділи отримають через свої курені наказ повертати назад, 3500 з них пройшли ворожою територією і напали з боку Татарії на якесь містечко під назвою Валуйки. Оскільки великий московський воєвода розмістив тут багато своїх коштовностей, то вони, переконавшись, що в цьому місті немає владного представника і що протягом багатьох років не знало воно ні нападів, ні грабунків, ані війн, вирішили пошукати свого щастя; і хоч була в цьому місті добра охорона, однак важило це дуже мало, адже місто було варте того, щоб його захопити, підпалити смолоскипами і спалити; для цього знадобилося б 6 тис. вояків, озброєних шаблями. Далі був перетворений на в'язницю палац, у якому перебувала дружина і дочка владного представника, що їх капітан, який командував у цьому наступі козаками, у моїй присутності доручив гетьману Війська Запорозького. Козаки викопали тут велику й глибоку яму. Знайшли в ній 60 гармат, однак взяли з них лише 10, бо усі інші були виведені з ладу. Далі є гідними подиву відомості про роль цього пана гетьмана в подіях, що розгорталися під Смоленськом і Москвою, а також і по всій країні. Так, з Москви надійшло зараз повідомлення, що Шеїн (Seimzgart), який командує смоленським військом, віддав наказ домагатися від Головнокомандуючого допомоги людськими ресурсами через великі військові приготування польських воєначальників; на це Головнокомандуючий відповів, що він не може віддати такого розпорядження, бо розуміє, що козаки спроможні обернути проти нього його країну і відвернути від нього народ, який сам вирішує, чи потрібно це йому. До всього написаного вище додам, що, коли Головнокомандуючий запитав деяких чаклунів, якого кінця війни слід сподіватися, якщо її розпочати; і коли вони відповіли, що кінець буде невдалим і що він втратить корону, бо не замислився заздалегідь над вигодами щасливої долі, – він, обурившись, дав наказ кинути їх до в'язниці. Зараз у мене перебувають 18 козаків з тих, що були прихильними до Москви. Представники від 700, які знаходяться у Паті (Pati), наполягали на прийомі у запорожців, вони зазнали на собі такого нечуваного деспотизму, що з ними спілкувався сам Головнокомандуючий і ця бесіда тривала близько години.

З табору на Сеймі, 15 травня 1633.

Компут Війська Запорозьких козаків у Московії:

Гетьман Дорошенко (Doroscha)	18 тисяч
Полковник Піконаренський (Pikonarenschi)	18 тисяч
Полковник Нарбоницький (Narbognischi)	18 тисяч
Сенжарецький (Sengiareschi)	17 тисяч
Елехмінець Elecchmienez)	16 тисяч
Полковник Лаворх (Lavorch)	16 тисяч
Полковник Дарко (Darco)	17 тисяч".

(Опубліковано: Мицик Ю., Пухальська Н. Італійські "летючі листки" кінця XVII століття про Україну // "Веніамін (Христофор Іоганн) Кордт – фундатор історичної картографії" (до 150-річчя від дня народження). – К., 2010).

З мозирського циклу документації Свято-Михайлівського Видубицького монастиря у Києві другої половини XVI–XVII ст.

Свято-Михайлівський Видубицький монастир у Києві є одним з найстаріших (заснований у 1108 р.) і найславетніших в Україні [1]. Природно, що у XVI–XVII ст. попри всі негаразди цей монастир мав маєтності не тільки на Київщині, але й на Корсунщині і навіть у Мозирщині (як мінімум до 1648 р. Мозирський повіт входив до складу Київського воєводства). Тут у власності монастиря були землі біля сіл Нестановичі та Волосовичі (сучасного Октябрського району Гомельської області Білорусі) та деякі інші.

В ІР НБУВ зберігаються документальні матеріали Видубицького монастиря, зокрема такі, які у XVIII ст. хотіли звести в одну "копійну книгу" ("книгу архів") [2], але не завершили цієї роботи з невідомих причин. Через це досить об'ємний рукопис (майже 400 аркушів) складається з окремих фрагментів (циклів, блоків, груп) документів. В даний час цю "копійну книгу" планується опублікувати у серії "Документальна спадщина монастирів Гетьманщини", яка видається в Інституті української археографії та джерелознавства НАН України. Тут же пропонуються основні документи мозирського циклу (всього 31), які охоплюють період з 1543 по 1684 рр. Лише один документ невідомо з яких причин був вписаний у мозирський фрагмент (цикл) збірника. Це документ № 10 1584 року, який відноситься до Житомирщини (Овруч). Інші документи – це універсали, грамоти, листи королів Речі Посполитої (Сигізмунд-Август II, Владислав IV), гетьманів України (Богдан Хмельницький) (цей документ публікувався раніше [3], тому не будемо його тут вміщати, як і деякі інші, наприклад Єлисея Плетинецького), київських православних (Макарій, св. Петро Могила, Сильвестр Косов) та греко-католицьких (Кипріан Жоховський) митрополитів, ігуменів Видубицького монастиря та Києво-Печерської лаври, серед яких бачимо і св. Феодосія Углицького і видатних церковних і культурних діячів України (Ігнатій Оксенович-Старушич), місцевих шляхти, духовенства, селян тощо. Щоправда ці документи проливають світло майже виключно на господарську діяльність цих діячів культури.

Отримувачами листів або в них згадуються часом були визначні особистості, насамперед свв. Петро Могила і Феодосій Углицький, а також

Миколай Радзівіл "Рудий" (1512–1584) – визначний державний і військовий діяч Великого князівства Литовського. В них мова йшла про належну монастирю медову данину та десятину з жита. Ці данини здавна платилися монастирю, але час від часу виникали проблеми з їх передачею і в цю справу втручалися навіть королі, гетьмани й митрополити. Сама по собі медова данина була не дуже обтяжливою: одне відро прісного, тобто свіжого, меду щорічно. Десятину житом селяни сплачували, оскільки користувалися монастирською землею ("островом", тобто ділянкою землі, яка лежала в середині угідь іншого власника) і вирубували ліс під пашню. Але і в мирний час мав місце нерегулярний платіж данини, а коли територія Білорусі стала ареною збройного протистояння між Україною (Гетьманщиною) і Річчю Посполитою, а потім і Московської держави та Річчю Посполитою це із зрозумілих причин часто ставало неможливим. Це яскраво ілюструє лист мозирського підстарости Волка до ігумена Видубицького монастиря св. Феодосія Углицького (№ 30).

Документи мозирського циклу проливають певне світло не тільки на склад міської верхівки Мозиря (старости, підстарости, судді, підсудки, писарі тощо), але й на склад монастирської братії Видубицького монастиря і Києво-Печерської лаври, рядового духовенства Мозирщини, навіть часом і греко-католицьких монастирів (№ 20). У документах мозирського циклу згадуються й інші населені пункти крім Нестанович і Волосович. Це Багримовичі, Воротинь-Перетрудовичі, Загаль (Загалє) Калінковицького району, Колки, Копаткевичі, Секиринці, Теребовичи, Михайлівське сучасного Петриківського району, Гомельської області. До речі, останнє село очевидно взяло свою назву з тої причини, що раніше було володінням Видубицького монастиря. Збереглися й давно забуті місцеві топоніми. Особливо цінність являє документ № 3 ("Витяг з ревізії земель Мозирського замку"), де вказані маєтності монастирів Києва. Його доповнює документ № 18 і 26, де вказуються маєтності Видубицького монастиря на Мозирщині і повинності селян. Ці документи являють собою важливе джерело для краєзнавців, тут часом подаються імена священиків, навіть імена й прізвища мешканців цих сіл. Документи писано тогочасною канцелярською мовою з домішками церковнослов'янської, в тканину якої вплелись слова з народної української та білоруської мов, наприклад "сябри". Слід сказати, що копіїсти XVIII ст. (в основному ієромонах Іларіон) не завжди правильно прочитували текст і як мінімум трапляються розбіжності у написанні прізвищ та топонімів.

Відзначимо, що при публікації документів ми послуговувалися правилами, розробленими свого часу Я. І. Дзирою з деякими відмінностями (не розкриваємо титла, зберігаємо літеру "g"). Часто в документах пропускається остання літера "о" у займенниках. Нами вона відновлюється без застережень.

Джерела та література:

1) Найповніше історію обителі висвітлив професор Київської Духовної Академії С.Т. Голубев: Голубев С. Т. История Киево-Выдубицкого Свято-Михайловского монастыря. – К., 2011. Нами видано збірник: Документальна спадщина Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII–XVIII ст. (К., 2017. – 607 с.), куди увійшли і ці документи, що стосуються Білорусі.

2) НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244.

3) Деякі документи мозирського циклу публікувалися раніше. Нами були опубліковані два листи архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетинецького (Мицик Ю. Нововиявлені документи православних ієрархів XVII ст. // УІЖ. – 2014. – № 6. – С. 167), а В. Ринсевичем – по одному листу Богдана Хмельницького та коменданта мозирського гарнізону Матвія Гафиловича (Універсали Павла Полуботка. – К., 2008. – № 345, 462).

* * *

№ 1

1543, березня 5. – Вільно. – Універсал-наказ польського короля Сигізмунда – Августа II щодо давання данини Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю

“Жикгимонт, Божию милостию корол полский, великий кнезь литовский, руский, пруский, жмоцкий, мазовецкий и иных, державци кревскому и морзырскому (!) пну Миколаю Нарбитовичу.

Жаловался игумен свтого архангла Михайла мнстра Видубицкого Ефрем о том, что ж дей некоториї люди нши мозирскиї з давних часов дан даром на тот мнстр свтого архангела Михайла Видубицкий и по дей(?) они тоей дани на той мнстр тепер исполна видавать не хочут и еще дей кривди и утиски великие тому мнстру делают в забрании землі и лесов; прото будут ли некоторії люди нши мозирскиї перед тим на тот мнстр дан давали, ти би и тепер тим людем приказал, жеби ониї оную дань, которую повинни будут давати на тот мнстр, пред ся сполна видавали водлуг даннаго обичая як перед тим давали, а до которих людей наших мозирских будет тому игумену дело, тибе ему на тих людей наших права дал и справедливост вчинил и справа, в чом люди наши винни зостанут, ти би то казал ему добре отправити и запис досит вчинити так, якоби ему того жалю не било и нам би он о том болший того не жаловал.

Писан у Вилні под лет[а] Бож[ого] нарож[еня] 1543 мсця мар[та] 5 ден, ндикт[а] 4”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 364. – Копія середини XVIII ст. Опубліковано: Документальна спадщина Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII–XVIII ст. – К., 2017. – С. 308).

№ 2

1557. – Мозир. – Лист мозирського підстарости Юрія Михайловича Зеновевича до ігумена Свято-Михайлівського монастиря, з судовим записом 6.05. 1643 р.

“Я, Юрий Михайлович Зеновевич, подстаростий мозирский, от его мл. пана моего, пана Миколая Юревича Радивила, воеводи троцкого и сомишского (?), старости мозирского, вимшского, белицкого и сомишского.

Пришедши перед мене поп колковский на имя Кирило, поведал, иж он мает остров на имя Солонижский, у Колпаковичах наданий з давних часов на тую церковь колковскую, которого дей острова половину хотят Копатковичи, просил мене поп за то, аби ж я тот остров казал ему с Копатковичами на пол рубежом поделити. Омелян Смаленик, Демко Приймич, Грин Ляхович, Богдан Фаевич со всими сябри своїми селом Копатковичи им поведили тим обычаем, коли дей поп хочет с нами тот остров рубежом поделити, ми того не отступуем, хочем с ним поделити, к тому вси призволяем, и просили мене обедве стороне для чого на тот остров я и дал делчим за их доброволним призволенем служебника моего Яна Андріевича Клопота, который служебник мой там, в том острове был с старцем Бгицким Иваном Копиловичом и з иншими мужами и тот остров Солонежский на пол розделил рубежом и рубежи положил и то мне отказал, напервей почонши от реки Бгича от урочища Жерстви у две сосни, оттуль укром попов, отттуль зась убохон (?) сосну подле дороги Богриновское и засе через дорогу у курган, от кургана градою (?) Кукач сосну. Котпаковичи себе взяли от свого села тую половину, а поп колковский собе взял тую половину от села Богриновского и просил мя поп за то, абиж ему дал на то мой лист. Я, бачачи реч слушную, далем попу колковскому на то сей мой делчий лист з моею печатью.

Писан у Мозири лета Божого нароженя 1557.

Року тисяча шестсот сорок третего мца мая шостого дня на рочках теперешних маевих у суду сес лист слуга его млости пана Гелияша Бруханского пан Павел Петровский ку акитикованю покладал.

Александр Ловенец Зловнич (?), чесник и подстаростий судовий мозирский.

Самуель Унеховский, судя кгродс[ский] мозирс[кий].

Миколай Тобухович, писар крод[ский] мозир[ский]”**.**

(НБУВ. – ІР. – Арк. 335 – 335 зв. – Копія XVIII ст. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 310).

№ 3

1557. – Мозир. – Лист мозирського підстарости Юрія Зеновича щодо поділу монастирского “острова” (Солонізького) між церковою в с. Колки і с. Копатковичі

“Я, Юрий Михайлович Зеновевич, подстаростий мозирский, от его мл. пана моего, пана Миколая Юревича Радивила, воєводи троцкого и сопиш-

ского, старости мозирского, державци лидцкого, висишского (?), белицкого и сомишского.

Пришедши перед мене поп колковский на имя Кирило, поведал, иж он мает остров на имя Солонижский у Колпаковичах, наданий з давних часов на тую церков колковскую, которого дей острова половину хотят Копатковичи. Просил мене поп за то, аби ж я тот остров казал ему с Копатковичи напол рубежом поделити. Омелян Смаленик, Демко Приймич, Грин Ляхович, Богдан Фаевич со всими сябри своїми селом Копатковицким поведили тим обычаем, коли дей поп хочет с нами тот остров рубежом поделити, ми того не отступуем, хочем с ним поделити, к тому вси призволяем, и просили мене обедве стороне. Для чого на тот остров я и дал делчим за их доброволним произволением служебника моего Яна Андріевича Клопота, который служебник мой там, в том острове был с старцом Бгицким Иваном Копиловичем и з иншими мужами и тот остров Солонижский напол розделил рубежом и рубежи положил и то мне отказал: на первей, почовши от реки Бгича (Птич – *Ю. М.*) от урочища Жерстви у две сосни, оттуль укром попов, оттуль засе убохоп (?) сосну подле дороги Багриновское и засе через дорогу у курган, от кургана градою (?) Усукач (?) сосну Копатковичи себе взяли от свого села тую половину, а поп колковский собе взял тую половину от села Богриновского. Просил мя поп за то, абиж ему дал на то мой лист. Я, бачачи реч слушную, далем попу колковскому на то сей мой делчий лист з моею печатю.

Писан у Мозири лета Божого Нароженя 1557.

Року тисеча шестсот сорок третего мсца мая шостого дня на рочках теперешних маевих у суду сей лист слуга его млости пана Гелияша Бруханского пан Павел Петровский ку актиковавню покладал.

Александр Ловенец з Ловниц (?), чесник и подстаростий судовий мозирский.

Самуель Унеховский, судя кгродс[кий] мози рс[кий].

Миколай Тобухович, писар крод[ский] мозир[ский]".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 335–335 зв. Інший варіант цього документу опубліковано: Документальна спадщина… – С. 310).

№ 4

1558, жовтня 7. – Мозир. – Витяг з ревізії Мозирського повіту

"Копия ревізії замку міста, волости и и всего повіту Мозирского року Панского 1561 отправованой, с которой ревизиї нікоторії пункта по по обширних описех вкратці так суть виписанніі, во первих

Село Оводовичи их мл. панов Казимира Александра, подчашого мозирского, и Григория Курневичов, Казимира Корсака, мечника полоцкого, дідичов в том селі димов 16, служеб 9, по разной описі податков, так пиши, а з особности дают издавна на церковь стого Михаїла Видубицкого до Киева меду каменей 3.

Село Загале и Клевци их мл. паней Теофили з Гочимича Умелицкой, бивой воеводини киевской, а ннішней Талковской (?), подкоморини куявской, и его мл. пана подкоморого куявского, а з особности по разной описі дают здавна з тих сел на церков стаго Спса до Мозира меду відер 4, а до киевс[кой] стой пречистой печерской – відро 1, за ловитву звіринную и всякую копу едну 1, за ловитву рибную коп 15, за бобровиї гони 50, за езовщину з каждой служби по 6 или копу 1.

Село Ракеновичи его мл. пана Паца, а державцею пан Волик. В том селі димов 38, служеб 22, с того села по разной описі дані и повинности особно дают до Киева на церковь стой пречистой печерской меду відро едно, за лов звіринний – копу 1, 40 за езовщину з каждой служби – по коп 6, служеб 22 или копи 2.

Село Онуза или Вишенки его мл. пана Лукаша Елского, маршалка и войта пинского, его мл. пана Обуховича, писара кгродского мозирского, по разной описі повинности того села пишу в томже обраду.

Село Матва тих их мл. В том селі димов 12, служеб 8, по разним описанию повинности того села з особности на церковь стого Михаїла Видубицкого з острова Котошинского до Киева меду каменей 3, сребра коп 5, 25 з рову земли Рудницкой якийсь Гаврилович 20, за лов звіринний 40, за езовщину з каждой служби по 6, служеб 8 чинит 48.

В том же обряду

Село Михайловичи его мл. пана Обуховича, писара кгродского мозирского. При том селі в том же обряду іміют землю пашенную міщане мозирские. При том же обряду остров Котошенский. На том острові землі з зарослями на мірок 16. С того острова идет на церковь стгго Михаїла до Киева меду кадь една.

Широта того острова

От річки Коровки до Митви в долготу на три версти, а в поперек от Зранки до Черемошни на дві версти. Тот остров держал боярин мозирский Митко, нні, понеже не показал права на тот остров, от его есть отнятий и поданим его кролевской мл. росписанний.

Село Копотковичи их мл. Стефана и князей Жежемских. В том селі обрубов густих немало, остров именем Лютий, суплетний с подданими князя Слуцкого з селом Ручицким и Бобровицким; в том острові пашні не іміется, толко бортнее дерево, между которими обрубами и островами, остров названий Печерский, держал тот остров Иван Кобилович; идут з него до міста Киева до святого Михаїла Видубицкого відро меду, то ест безмінов 12.

Широта того острова

От річки Бчича од Жердви берега до границі Багриновской, в долготу на полмилі, а в поперек на полмилі, а так тот остров Солонижский по-прежнему на церковь киевскую определенний по сознанию подданих его кролевс[кой] мл. того села Копоткович; широти того острова в долготу на полверсти, а в поперек на вістрілене з лука.

Третий остров в том же грунті Копотковским именем Решова, который держат поддание тоей же волости Пчицкой з села Секирич и подданиї п. Ратомского серебовці, в том острові Секирічи як дерева бортного, так и земли пашенной и сіножатей, купно вживают.

Четвертий остров именем Солонівский попа киевского именем Марка Андріевича з села пана виленского, пана Геронима Хоткевича з Ковну (?) держат з давнего наданя на церковь с. Пречистой киевской с пашнею деревом бортним и з сіножатми. При том острові лови рибние того попа на ріце Бчичу едним берегом на версту. Широта того острова, в долготу на полмилі, а в поперек на версту в том же грунті копотковском.

Село Секирічи его мл. п. Миколая Родкиевича. В том селі димов 48, служеб 19, по разном описанию дани повинности подданих секирицких описую границю между которими так пиши; в том же грунті секирицком остров Михайловский. З которого села Секирицкого дают дань медовую до монастира киевского стого Михаїла.

В том же грунті секирицком иміет поп киевский церкви стой Печерской з села пана виленского з Ковна землю суплетную Босвівскую з деревом бортним з пашнею на мірок 8 сіножати возов 40 здавна наданую на тую церковь Пречистой.

В селах Нестановичах и Волосовичах искати острова Селец названого".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 336–337. Опубліковано: Документальна спадщина … – К., 2017. – С. 311–312).

№ 5

1558, жовтня 7. – Мозир. – Зобов'язання щодо сплати данини священника с. Колки Кирила Шепелевича і його брата Марка

"Я, Кирило Шепелевич, свещеник колковский, вспол з братом моїм Марком, визнаваем сами на себе сим нашим листом кому будет потреба того ведати або чтучи его слишати, што ж взяли есми остров в (…)* стого Михаїла Видубицкого и в острове нашом Солоницком отрубний. Голова того острова границя Сковошина могила на низю Бчичем до Грицкова перекопа, а з Грицкова перекопа аж до озера Печерского. А от того острова маем давать дани на святого Михаїла Видубицкого по ведру меду мери мозирское на кождий год и потомки наши мают давати потому ж без жадное вимови; и ми не маем того острова до своее церкви привлащать и потомки наши, ани границ того острова казить, а если би хто з нас міл у того острова уступатис або близкие наши, таковий мает платит заруки на митрополита его млости 80 коп грошей, а на старосту мозирского три рубли грошей без жадного права. А тую дань маем его милости дават игумену стого Михаїла на имя Алексею. А притом месте бІли люди добрие и того добре сведоми: Евтих, священик спаский, а Федор, священик михайловский мозирский, Артем Семенович Шишчич, мещенин менский, а ку тому просили есми того верху писаного Артема

Шишчича о печат и он на нашу прозбу то учинил и печат свою приложил к тому нашому листу.

Писан у Мозири року Божого Нароженя 1558 мсця октября дня 7”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 335 зв. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 312–313).

№ 6

1568, жовтня 11. – Колки. – Зобов’язання жителів сіл Волосовичі і Нестановичі щодо давання медової данини Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю

“Ми, мужи волосовицкиї и нестановскиї, на имя Микита Пусович, а Василь Кузмич, а Охрем Гриневич Макавовича, а з Нестанович Матвей Заушневич а Михал Леткович визнаваем сами на себе сим нашим листом кожному доброму, кому будет потреба того відати або чтучи слишати, што ж упросили есмо з ласки отца Григория, игумена видубицкого, остров звечистий Михайловский. Маем тот остров промежду собою з Нестановичи делити на пол и маем тот остров ходити и вживати, и всякиї пожитки з него мети, нижли пашни в том острове не маем пахати, а на монастир Видубицкий маем дани давати кождое осени по ведру меду доброго мозирское міри, а ести намісник* игумен по тот приедет або посланцов своїх пришлет, тогди маем игумену або посланцом его почтивость чинити, а на дорогу маем хлеба и справних річей дати, зачим би мел тот теж привезен бывал (?) до Киева и естли игумен за непоспехом своїм по тот мед ніяко не пришлет, тогди тие ведра меду мают стояти в нас в цілости аж до другого року и маем дати заразом пришлого року и пришлого, то ест 4 ведрі меду. А при том были и тому добре сведоми свещенник Марко Колковский, Филип Ахимович (?), а муж колковский Сава Еданович, а Офанас Лосевич. А для ліпшой твердости и справедливости и клейна свої приложили к сему нашому листу.

Писан у Колку под. лето Бож[ого] Нарож[еня] 1568 мсця окт[ября]11 дня.

+ + + + XI

Тое клейно Михала Лешковича з села Волосовичов и Заушневича з Нестанович”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 337 зв. – Копія середини XVIII ст. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 313–314).

№ 7

1568, жовтня 19. – Мозир. – Зобов’язання жителів села Копотковичі щодо давання медової данини Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю

“Я, Демко Гриневич, Богдан Хвай, Кузма Гриневич, сн (?) Лосевич, поддание его млости пана Северина Руцкого, судиї кгродского повету Мозир-

* Слово “намісник“ закреслено.

ского, из села Копоткович, визнаваем сами на себе сим нашим листом кожному, кому будет потреба того ведати албо чтучи его слишати, иж што упросили есмо з ласки у отца Григория, игумена видубицкого михайловского, остров Печерский над рекою Бчичом, с которого острова маем дани давати в кожду осень по ведру меду пресного мери мозирское, а другое ведро меду пресного, которое ведро звечистое предкове наши давали и ми сами маем давати, а если отец игумен по тот мед приедет або посланцов своїх пришлет, тогди маем отцу игумену або посланцом его постивость чинити, а на дорогу хлеба и справних речей маем давати, зачим би мел тот мед привезен быти до Киева, а если би теж отец игумен за непоспехом своим по не мел сам або кого прислати по тот мед, тогди тиї дві відри меду пресного мают стояти в нас до предидучого року и маем заразом чотири ведрі дати, а если би хто не мели дан сповнити отцу игумену с того острова або ему самому и посланцом его в чом противни мели быти, тогда отец игумен волен от нас тот остров отняти и кому усхочет, тому мает дати, а если би хто на ток (!) рок, на которий би игумен приедет або кого пришлет по тот мед, а ми не маем отцу игумену або посланцом его тое дани отдати заразом, тогди ми маем его мл. пану своему вини заплатити три рубли грошей и для твердости того нашого листу просили есмо о приложение печатей пана Павла Пархомовича а пана Якова Ярошевича, землян гдарских повету Мозирского; их мл. за просбою нашою печати свої приложили до сего нашего листу визнаного.

Писан в Мозиру літ [а] Бож[ого] Нарож[еня] 1568 окт[ября] 19”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 337. – Копія середини XVIII ст. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 314–315).

№ 8

Між 1535–1556, ймовірно між 1538–1541 рр. – Новгородок. – Лист київського митрополита Макарія II до архімандрита Києво-Печерської лаври Софронія

“Блгсвение Макария, Бжию млстию архиепскпа митрополита киевского и галицкого и всея Руси о Стом Дсе служебнику и бгомолцу нашому честному архимандриту великое лаври Пречстой Бдцы Печерского монастыра, еже есть в Киеві, отцу Софронию.

Поведил нам бгомолец наш, настоятель стго архангела Михаїла Видубицкого старец Ефремий, што ж люди твоей млсти мнастирские не видают дани к мнастыру стому Михаїлу медовое, а так тв. м. бгомолца нашого блгословляем, абы ты тую дань медовую людем своїм казал видавати и за прошлиї годи пополнити. Притом слышым, что твоя м. в затони мнстиырскиї михайловскиї кажешся вступати, старцов, людей и слуг монастырских кажеш побывати, а так твоя м. бгомолца ншого навпоминаем через сес наш лист, штоби еси в затони мнастирскиї михайловскиї не казал збывати и во всем би твоя млость тому мнастиру нашому дал спокой под зарукою на гдра короля его мл. пятсот коп грошей, а под нашим неблгословением.

Писан в Новегородку мсця марта 21 ин. 14.

Волею Бжю Макарей, архиепскп митрополит киевс(кий), галиц(кий) и всее Руси“.

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 339–339 зв. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 315)

№ 9

1571, лютого 24. – Новгородок. – Лист київського митрополита Макарія II до Івана Фурси, земського судді Пінського повіту

“Блговірний и Хтолюбивий велможний пан добродію и брате мой милий, гсдне Иване Фурсе, судя земский повіту Пинского.

Поведаю вашей млости, иж в сих часах будучи в мене игумен мой видубицкий Григорй Шваб, повидал мне, што з земли Хохдлинское в Тетерове з веку дань медовая полчетверта ведерца на манастир видубицкий киевский приходит и через вси тие часи тая тая данца даваня бывала, нижли вжо от трех год поддание вашей млости тамошние села Козинриского тое дани з оное земли на монастир Видубицкий не ведати, если же за росказанем вашей млости або теж для яких вимислов не видают и давати не хочут, а в том церкви Божой и тому светому манастиру кривда немалая діет, про то твоя млост яко гсдин и брат мой так побожне вчинит тую реч малую звечистую, на церков Божую наданую, рачи казат сполна видат, што я ведаю, же ваша м. церковного не прагнучи, милосником церквей Хтових рачиш быти не толко, жеби што таковое от церкви Божой отдалити, але еще и власностию вашей мл. доми Божиї рачиш правити, примножаючи тою побожностю векуїстую богомоллю всему велможному дому вашей млости и ведаю то гаразд, же ваша м. в той дани манастирской намней не користаючи, рачиш то сполна за вси три годи казат видат, а я в (?) братский млости то всім добрим заделавати и в оном монастирю Видубицком по вся часи служители монастирские Гсду Бгу за щасливое здорове вашей млости богомолю векуїстую будут делати так я своїм духовним особам будет належати стим млитвам Божию Пречистие его Бгоматере и моей смиренности блгословение и млитва да есть з вашою милостию всегда.

Писан в Новегородку февраля 24 д[ня] року [15]71.

Волею Божию архиепскоп, митрополит киевский”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 337 зв. – 338. – Копія середини XVIII ст. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 315–316)

№ 10

1578, червня 10. – Мозир. – Випис з мозирських земських книг

“Выпис с книг земских повіту Мозырского року тисяча пятсотседмдесят осмого мсца июня дня десятого.

На рочках судових земских повіту Мозирского о Стой Тро[й]ци святі римском в року ннішнем вышписанним, ку суженю припалих и порядком права посполитого на місці звиклом в Мозыру отправованых, перед нами, Яном Еленским, суддею, Михайлом Антоним Оскиркою, подсудком, а Самуелем Приборою, писаром, врадниками судовими земскими повіту Мозырского, постановившися очевисто в Бзі велебний отец Иов Опалинский, законник монастыра Видубицкого киевского, справу на реч в ней описанную оному монастиреві Видубицкому належачую и служачую, до книг нинішніх земских мозырских покладал и просил, абы тая справа, которую мы, уряд, принявши, всі под едним титулом датою у книги уписати велілисмо, а уписуючи слово до слова так я[к] в себі мает. (далі йде текст зобовязаня мешканців с. Копотковичі від 19.Х. 1568 р., яке наводилося вище, з незначними відмінностями. Але тут збереглася кінцева частина документу, яку й наводимо – *Ю. М.*)

У того листу подпись тими словы: Демко Гриневич, Богдан Хвай, Козма Гриневич, Сак Лосевич. Который зостает лист за поданем оных до книг земских мозырских ест принят и уписан. С которого и сей випис под печатми врадовими и с подписом руки писарской монастыреви Видубицкому ест видан. Писан в Мозыру

Кориговал Лаврінович".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 360–360 зв. – Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 316–317).

№ 11

1582, червня 14. – Житомир. – Лист київських урядників Йосипа Немирича і Богухвала Павші до шляхтича Василя Мощеницького

"Есиф Иванович Немирич, судя, а Богуфал Павша, подсудок, урядники земские киевские, земянину повету Киевского, шляхетному пану Василю Мощеницкому.

Жаловал нам богомолец гдрский, поп церкви святих праведних Бгоотц Иоакима и Анни в Овручом отец Григорей Савич о том, што ж дей подданий твоей млости скороденский на имя Захарка Сакулич з земли церковное на имя з острова Завстивя край Глубокое лози ходечи и вживаючи того острова, винен з нее дани медовое давати ведлей стародавного обычая звиклого на тую церков Божую светих праведних Богоотц в кождую осень по ведру меду пресного мери овруцкое, которое то ведро меду здавна завжди за продков твоей млости хто одно тот остров с подданих скороденских хоживал до тое церкви Божое, было отдавано, то так дей вже твоя мл. тепер за держаня свого неведома для чого тому подданому своему Захарку Сакуличу с того острова церковного вишпомененного оного ведра меду дани повинное до церкви Божое вже от трох год отдавати не казал и на себе дей тое ведро меду береш

ку немалой кривде церкви Божой, богомоллю гдарскому, и просил нас тот свещенник отц Григорей Савич, абисмо листом нашим твою мл. в том напоменал, а так ми з месца вряду нашого именем его кролевской млсти тим листом нашим твою млость в том напоминаем, будет ли так яко он нам справу того дал, аби твоя мл. водле стародавной и звиклой повинности тое ведро меду с того острова закстивянити (?) не салучой (?) до тое церкви отдавати и за тую три годи задержаную досит тому свещеннику за то винити (?) и заплатити казал, якоби он для тое кривди церкви Божое причини и повторе жаловати не мел.

Писан в Житомирю лета Божого Нароженя 1582 мсця червца 14 дня

Писар житомирский".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 338–338 зв. – Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 316–318).

№ 12

1550-і роки, "в пятницу". – Мозир. – Наказ мозирського підстарости Юрія Зеновєвича жителям с. Загалє та ін.

"Я, Юрий Зеновевич, подстаростего мозирского, подданим гдрским волости Мозирское загалским, оводовицким и олексицким.

Поведил передо мною архимандрит стго Михаїла Видубицкого с Киева отц Олексей, иж дей ви повинни з сел своїх воїх (?) трех недели загалское дань медовую на церков светого Михаїла Видубицкого давати, чому есте и сами зведоми. А так приказую вам, абысте яко за теперешним роком, так теж ести ви естли за прошлий рок чого буди есте не видали, ижби есте теперичи архимандиту все сполна видали, иж би он на том собе не шкодовал, а церков Божия аби для того не оскудела.

Писан в Мозири в пятницу".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 338 зв. – Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С.318)

№ 13

1584, лютого (29)19. – Києво-Печерська лавра. – Лист архімандрита Києво- Печерської лаври щодо скарги Єфремія, ігумена Видубицького монастиря

"Млстию Божю и Пречстой Его Мтри и стых отц Антония и Феодосия печерских мы, Васиян, архимандрит Великой лаври царской обители стаго мнстря Печерского, жаловал нам настоятель монастыра Видубицкого стаго архистатига Михаїла на имя Евфремий о том на людей наших церковних у Вороном на имя на Юрка, отамана оранского, и его поплечников на Гордея а Ондрея а на Шершунова сина на Микиту, иж оны островы стго Михаїла держат на имя Чехову и другиї островки, а дани ему с тых островов сполна

не видают в тую причину ониї люде наши ему отповедают, иж им подарков звечистих горщков тучиак (?) сорок не присилает и мы на то оним чинили в тых людей наших естлибы они на то записи або листи якиї мели штобы їм тыї подданиї давани были и они записов ани листов жадных перед нами не вказали, и тот Юрко отрекся и острова: нехай дей собі Ефремий кому хочет тот остров дает, коли наших подарков не хочет давати, а так мы в тых подарках и пока Ефремия кошеля наишли правого, нехай он кому хотячи, тії острови стго Михаїла дает таковим людем, хто бы мел сполна видавати на церков Божию дань таковых подарков яко они меновали, не мати вже через то никому иншому давати ани посилати и на то есть ему дали сей наш лист под печатю церковною.

В монастырі Печерском февраля 19 д. індикт 10 1584 год".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 338 зв. – 339. – Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 318–319).

№ 14

1612, вересня 25(15). – Бирочи. – Наказ шляхтянки Софія Пац селянам села Волосовичі

"Зофия Сапежанка Пацова, подкоморна берестинская.

Подданим нашим волосовицким на имя Пуховичу, Кузмичу, Агриневичу, Маковичом.

Жаловал нам отц Антони Грекович, игумен мнастира стого архистратига Михаїла Видубицкого киевского, на вас и на товаришов ваших, штож продкове наші (помилково виправлено з "ваші", саме так і іншому списку – *Ю. М.*) упросили были собы остров звечистий Халовский (помилка. В іншому списку правильно: "Михайловский" – *Ю. М.*) того мнастира на имя Селец во острове вашом волосовицком и нестановицком у игумена Григория, с которого в кожний год повинни были дань медовую дават, ніжли пашні в том о строве пахат не міли, што и обліком своїм игумену даровали; то пак ви тепер без позволеня игуменов видубицких тот остров есте спустошили и поля на пашню розробыли. Дани зуполна ведлуг листу продков наших так теж и залегую дань, почавши от Калиста, игумена того ж манастира, аж до сего часу отдать не хочете. Прото росказуем вам, абы есте так с тих поль, которие без позволеня игуменского в том острове Селецком розробыли есте, яко теж и дань медовую, так тогорочную, яко и за прошлие годи, што есть при собі задержали, зуполна отдали конечно, иначей не чинечи под виною десети коп грошей на кождом з вас. Кгдиж давности яко добра церковние поготову и провента з них жадним правом міти не могут. А если би до вас якое діло еще міл теперпешний отц игумен, росказуем пану Ивановскому, урядніку нашому волосовицкому, абы справедливост з вас неотволочную уделавши и отправу на винних виконал.

Дан з Бирочов сентебра 15 року 1612.

Зофия Сапежанка Пацова, подкоморина берестинская (в іншому списку "бріска" – *Ю. М.*), рукою своею".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 340. – Копія. Інший список цього документу знаходиться у цьому ж рукописі не арк. 340 зв. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 319–320)

№ 15

1633, березня 20(10). – Київ. – Універсал-наказ короля Речі Посполитої Владислава IV щодо давання данини Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю

"Владислав Четвертий з Божой ласки король полский, великий князь литовский, руский, пруский, жомоитский, мазовецкий, инфляндский, а шведский и готский, вандалский дедичний король, обраний великий цар московский.

В Бозі велебному отцу Петрови Могилі, православному архиепископови метрополитови киевскому, галицкому и всей Руси, архимандритови монастиря Печерского киевского и капитули вел., то есть зо всий добр верности твоей лежачих и рухомих, розказуеми, абысте перед судом ншим головним трибуналским любелским в року теперешнем тисяча шестсот тридцять третом до суженя припадаючим в тот час, кгди справи воєводства власного Киевского дховние за инстанції зоставуючое судить и отправоватисе будут, сами обличне и завите стали на правное попарте превелебного в Бозе отца Иосифа Велиямина Руцкого, который по набитю превел. отчемозного (?) титулу архиепископского митрополитанского позивают и припозивают вас до готовой апеляції от суду земского киевского, виточоное в справе чрез поводов велебности вшей о порубане на власном кгрунте поводов видубицким порому их власного заданое, о чем декрет апеляцией и увес процес ширей в собі обмовляют, прето жебысте на термін означеним стали, той справе з акторами правне розправуючися декрету слухали и скутечне во всем усправедливили.

Писан в Киеве року тисяча шестсот тридцет третом мсця марта десятого дня".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 375. – Копія середини XVIII ст. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 364–320–321).

№ 16

1642, жовтня 29. – Нестановичі. – Квит намісника Видубицького монастиря ієромонаха Панкратія

"Я, иеромонах Панкратий Ступницкий, намісник мнстыра видубицкого киев. стаго архистратиига Михаїла, будучи я посланнний от его млости отца митрополита киев. Петра Могилы, так теж игумена видубицкого гспдна отца Силвестра за радою всей братиї по потребі монастыра Видубицкого, а меновите в повіті Мозырском до села Нестанович до мужей по дань медовую

и збожа десятинное, постановление учинил и зо мною: за едно відро меду отдали золотих 10 в року теперешнем 1642 а на пришлый рок 1643 повинни будут отдати дві відрі меду прісного, а при том біл гспдн отц Михаїл, сщенник воскресенский киевский и пан Ян Козелский, староста нестановицкий, много мужей нестановицких на той час было .

Писан в Нестановичах в маетности его млсти пана Самуеля Занкевича року 1642 мсця октября 29".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 341 зв. – Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 321).

№ 17

1642, жовтня 29. – Нестановичі. – Квит і зобовязання селян с. Нестановичі

"Мы, мужеве нестановицкие, подданние его млсти пана Самуеля Зеневича, во первых Андрос Лешкович, Роман Заушневич, Игнат Лешкович, Михайло Перогович, атаман нестановский, чиним відомо и визнаваем сим нашим листом, иж мы, мужеве из села Нестановского, честному гспдну отцу Панкратию Ступницкому, намісніку видубицкому монастыра стго архистратига Михаїла, вмісто дани медовое до монастыра належачое от нас, надалисмо за един рок 1641 за едно відро меду грошей готовых золотых десят, а за рок четыредесят вторый и третий повинни будем отдати дві ведрі меду прісного ув осень року четыридесят третего. Если сам отц игумен приеде або мы посланцов своїх пришлем под винною на его млсти пана нашего Самуеля Зенкевича записаною коп десять. И на том даемо сей наш лист.

Писан в Нестановичах року 1642 мсця октоврия 29 дня.

Ян Козелский, староста нестановицкий, посполу з мужами".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 342. – Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 322).

№ 18

1642, листопада 15(5). – Перетратовичи. – Лист шляхтича Самуїла Казимира Зенковича до київського митрополита Петра Могили

"Копия с полского.

Велебний мсці отче митрополит киевский, а мні велце млстивий пане и приятелю.

Извістен я о том добре и сознаю, же воровство откладаючоеся не остановится, разві опознается, где теж можете покрити до ннішнего предложения в. м., моего милостивого пана, когда би что власне з наданя набожних антецессоров моїх было до побожного діла задержал бы, але тое нікогда в мисли моей пребывало и сего времен спорний не хощу быть, когда мні відомо от

в. м., моего милостивого пана, на тот час тилко листовная зашла, послушним біти хощу, а паче мене в. м., мой милостивий пан, до того позовет и приліжніе коло того обходится буду, когда что ориїнално еще покажется, яко заразом посилаю по старшину тоей деревни мужиков, и о том (!) ділах буду инквизицию, чего для так долго удержали и потом, извістніе увідомившися, прикажу конечне что Бжие Гсду Бгу и на Его стую хвалу отдавати. В другом пункті сторони попа колковского даю таковую справу, яко он сам не одержувал и не одержует тих островов, ани антецессорове од літ осмидесят чи (любо то власне ведлуг комиссиї мозирских церкви колковскей належало), але за остановкою и паче нерадением тоих антецессоров с спокійного держаня вибытиї суть, гді и доселі мні, на час держащему тую церков, для нікоторих трудностей моїх отискивати не пришло, почему ни на тую церков жадная дань аж до сего времени не доходила с тых островов, паче и на мнастыр в. м., моего млостивого пана, ежели бы який приступ был с тых причин повинни давати задерживалася. Что донесши до відомости в. м., моего млостивого пана, сам себе с поклоном моим нижайшим млсти в. в., моего мсці пна, совсім вручаю.

Дан з Перетратовичов дня 5 ноября 1642 года.

В. м., моего мстивого пана, зичливий и поволний слуга Зенкович Самуїл Казімір".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 342–342 зв. – Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 322–323).

№ 19

1642р.(?). – Опис володінь Видубицького монастиря біля с. Перетрутовичі

"Островов два: стго архистратига Михаїла, до Видубицкого мнстыра з давніх часов наданый в селі Перетрутовичах над рекою Тремлею, граница тых островов: устя Тремевскою рекою у млын, и со млина к Кривой лозі, а с Кривой лозы Количю у болото, Соличю (!) и под островя, а с под островя, знов у Тремец укруг вода обышша; с которих grунтов дань дават з давных часов, жита на тых грунтах нажинается болши двохсот коп, а бортей дерева пчолного до двохсот ест. Петрутовские острови тепер есть житом засіяниї островов два Солонівский печерский стго архистратига Михаїла".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 341 зв. – Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 323).

№ 20

1643, травня 16 (6). – Мозир. – Випис з гродських книг Мозирського староства

"Выпис с книг гродских староства Мозирского.

Лета от Нароженя Сына Бжого тисеча шестсот сорок третего мсца мая шостого дня.

На рочках судових гродских повету Мозирского в сем року вышменованного припалых и порядком права посполитого отправовать зачатых, перед нами, Александром Ловенецким з Ловницы, чашником, и подстаростим Самуелем Унеховским, судею, а Миколаем Обуховичом, писаром, врядниками судовими гродскими повету Мозирского, от велможного его млсти пна Геронима Кароля Ходкевича, старости мозирского, дворянина покоевого его кролевской млсти, постановившися очевисто урожоний пан Павел Петровский, слуга земянина гдрского повету Мозирского его млсти пна Гелияша Бружинского (!), лыст делчий отповедал, из рук своих подавши, до актикованя до книг покладал, просечи, абы принят и в книги гродские мозирские вписаный был, которого листу мы, суд, огледавши, читавши и на тиле его руками своїми назначивши, до кныг уписати есмо велели, который слово до слова так се в собе мает:

Я, Юрий Михайлович Зеновьевич, подстаростый мозирский, от его млсти пана моего пна Миколая Юревича Родивила, воєводи троцкого, старосты мозирского, державци мистского (?), василевского, белицкого и сумилиского, пришедши перед мене поп колковский на имя Кирило, поведил, иж он остров, сливет на имя Соложнеский, у Копотковичах наданый з давных часов на тую церков колковскую, которого дей острова половицу хотят Копитковичи; просил мене поп, абых я тот остров казал ему с Копотковичами на пол рубежовати, поделить. Омелян Столеник, Дешко Приймич, Гринь Ляхович, Богдан Фаевич, со всіми сябрами своїми селом Копитковицким поведили тым обычаем: колы дей поп хочет с нами тот остров рубежовати, поділить, мы того не отступуем, хочем с ним поделить, к тому вси призволяем. И просили мене обедве сторони делчим на тот остров. Ям дал делчим за их доброволним признанем служебника моего Яна Андреевича Клопота, который служебник мой там в том острові был старцем Бчинским и в оном Копиловичом з иншими мужами и тот остров Солонежский напол розделил рубежом и рубежи положил и то мя (?) отказал: наперве почавши от рек Бучича (описка, слід читати: "Птича" – *Ю. М.*) от урочища Жерстви у две сосни, оттул укром опов (?), оттоль засе у бохон (?) осм подле дороги Багриновское и засе через дорогу у кучан, от кучана градою ускач сосн. Копатковичи собе взяли от свого села тую половицу, поп колковский собе взял тую половицу от села Багриновского. И просил мя поп за то, абых ему дал на то мой лист делчий з тоею печатю. Писан в Мозиру лета Бжого Нароженя тисеча пятсот пятдесят семого мсца декаврия шостого дне. У того листу печатка притисненая одна. Которий же то лист за покладанем и просбою слуги его млсти пна Гелияша Бруханского до книг гродских мозирских ест уписан. С которих и сес випис под печатми нашими и с подписом руки писарской его млсти пану Гелиашу Бруханскому ест выдан и писан у Мозиру.

Миколай Обухович, писар гродский мозирский.

Корикговавал Петро[в]ский, подписар".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 343–343 зв. – Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 323–325).

№ 21

1644, травня 30. – Варшава. – Універсал Владислава IV

“Владислав IV.

Всім обще и каждому зособна, а именно велможним и урожденним воеводам, каштелянам, старостам и инним всім на всяких преемінєнциях и урядах постановленим, также на замках воеводства Смоленского пограничним и сіверним капитаном и вірним нам милим млст нашу кролевскую.

Велможниї и благороднії и верниї, нам милиї, в певних и потребних справах законников регули стаго Василия мнстыра церкви Стого Дха виленской братской висланниї суть законники Иов Константинович и Игнатий Черлякович а именно для спрошения милостини на потреби монастирские и церковние так в панствах наших, яко и московских, желаем для того уп[рейности] и вірним ва. и міти тое хощем, абысте уп[рейность] и вір[ность] в. м. помянутих законников не токмо на міста себі назначенние идучих, але и вспят возвращающимся без всякой трудности везді свободно пропускали и всякие гостинние добродітели яко законником приличние являли, сділайте тое упр[ейность] вірност ваша для ласки нашей и с повинности своей.

Дан в Варшаві дня 30 мая року Бжия 1644, панованя ншего полского 9, а шведского 10 рока.

Владислав король”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 341. – Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 325).

№ 22

1644, жовтня 28 (18). – Нестановичі. – Зобов’язання селян с. Нестановичі

“Мы, мужеве нестановские, подданние его млсти пана Самуеля Казимира Зенкевича, во первих я, Михайло Пирогович, Андрон Лешкович, я, Роман Заушневич, и Игнат Лешкович, и вси мужеве нестановские, чиним відомо и визнаваем сим нашим листом, иж мы, мужеве ис села Нестанович, гспдну отцу иеродиякону Онисиму Стефановичу, высланному от его млсти в Бозе велебного отца митрополита, пана а пна и пастыра ншего Петра Могили, от его млсти пречестного гспдна отца Игнатия Оксеновича, игумена видубыцкого стаго архистратига Михаїла, иж есмо отдали дань з острова Селецкого ведерец дві меду прісного за рок 1643 и 1644. При котором отданю того меду был честный гспдн отц игумен мозирский Арсений Семенович, которого мы просили, мужеве нестановские, о подпис руки и о притиснене печати. А поки будем тот остров Селецкий уживати пожитки, завжды що рок дань давати по единому ведру меду до стаго архистатига Михаїла Видубицкого и почет тым посланцом виражати.

Писан в Нестановичах року 1644 мсця октября 18 дня”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 345 зв. – Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 326)

№ 23

1644, жовтня 28 (18). – Волосовичі. – Квит волосовицьких жителів щодо давання данини Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю

“Мы, мужеве волосовицкие, поддание его милости пана Винцентего, пана Чайка в первих, Иоанн Пашвич, Богдан Василевич, Равол (?) Пастеревич, Филип Павлевич и вси мужеве волосовицкие, чиним відомо и визнаваем сим нашим листом, иж мы, мужеве из села Волосович, гспдну отцу иеродиакону Онисиму Стефановичу, висланому от его млсти в Бзе превелебного пана а пна и пастира нашего отца митрополита киевского Петра Могили и от пречестного гспдна отца его милости отца Игнатия Оксеновича, игумена стаго архистратига Михаїла мнстыра Видубицкого, иж есмо отдали дан з острова Селецкого ведерец дві меду прісного за рок 1643 и четвертий, при котором отдаваню того меду был честный гспдн отец игумен мозирский Арсений Симонович, которого просили мы, мужеве волосовицкие, о подпис руки и о притиснене печати.

Писан в Волосовичах року 1644 мсця октября 18, а поки будет тот остров Селецкий уживати, повинни завжди што року дань тую медовую исполняти до стаго архистратига Михаїла Видубицкого до Киева и посланцом тым честь виражати.

Усте прошоный печатар от мужей волосовицких, яко писат не умеющих, в том квите менований Арсений Симонович, игумен мозирский, рукою власною”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 345 зв. –346. – Копія середини XVIII ст. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 327).

№ 24

1644, грудня 2. – Перетрутовичі. – Лист шляхтича Самуела Зенковича до київського митрополита Петра Могили

“Jaśniue wielmożny a w Bodze wiełebny mśćiwy ksże archiepiscopie kijowski.

Powinność kożdeo człowieka chrześćiańskieo nie tylko to quod obligatum est ecclesie oddawać, ale aby i na potomne czasy criscentia (?) na chwałe Pańską avgeant pobożny chrzescianin usiłuje, to quod Deo z poddanych moich debetur i zdawna constitum było posłanemu od w. mć., meo m. pana, oddano jest i lubo ten ostrow zdawna miesie poddanych moich niestanowskich był i teraz jest, a chcąc aby to in posterum firmius było o fundacią i o przywiłej, z czyjego to nadania wyszło, a to względem ograniczenia tego ostrowa, do którego się niektórzy z panów sąsiad okolicznych intrikują w. m., meo m. pana, solicitowalem aże w. m., moj m. pan, negując temu, iż nie jest tego miejsce producere przywiłegiią o tym uwiadomić nie raczył stet (?) to przy woli w. m., meo m. pana, ja jednak nie chcący, aby się to debitum poddanych moich z tego ostrowa ecclezie non diminuetur i ten

ostrow in suo est jako i zdawna był wcałe zostawał i to każdemu igresatorowi pokazał możnali to z łaski w. m., meo m. pana, otrzymać i te fundaciją per oblatam u grodzie kijoiwskim, a jeśli to absit, przynamnie ten list antecessora meo, ihumenowi Hryhoremu Szwabowi dany, aktywować rozkazać racz, żebym to z łaski w. m., meo m. pana, ekstraktem mieć mog, pilnie o to w. m., meo m. pana, upraszam, a dla snadniejszego i pierwszego widania tej powinnośći z teo ostrowa racz w. m., moj m. pan, z łaski swojej pańskiej list na ten ostrow Sielec poddanym moim niestanowickim dać, jakoż i teraz posłany od w. m., meo m. pana, ociec diakon i róznych dzierżawców wyciągając te dań, wielkiej zażył trudnośći czasu niedawnego niedziel temu kilka przez pana Sztrykowskiego, posłaneo pisanie moje do w. m., meo m. pana, dyrygowałem, które znać nie doszło w. m. iteratis ponawiając tej że prośby mej i sgargi (skargi) w tym pisaniu moim doniesionej, uskarżam się przed w. m., moim m. panem, na świeszczenika mego we wsi mej Niestanowiczach żyjącego, który moribus et cuitatibus z tych a nieprzystojnie żyjących przyodziawszy się, od powinnośći swej duchownej daleki jest przeszłego kanonu na Trójce święto latoźnego, gdy się wiele ludzi dla nabożeństwa i obroków swych do cerkwie zaszli byli i napitki niektóre jako dawny zwyczaj przywożne byli, nie celebrując jako należało nabożeństwa, rano upiwszy się z bracią i z synami swemi, ludzi wielu ni w czym sobie nie winnych, pobili, pokrwawili, beczkę z gorzałką rozsiekli, wielkie zbytki enormia i do uszu zacnych w. m., meo m. pana, donosić (…)* na ten czas poczynili i gdym za wielu ludzi na nich skargą napominając i chcąc z nich ukrzywdzonym sprawiedliwość czynić, urzędnika meo tam posyłał, wyłamujący się z posłuszeństwa mego na wielki dishonor moj tego urzędnika meo i drugą tamże będącą czeladź moje okrutnie terańsko kijami zbiłi, zmordowali i mnie samemu w tym nieposłuszeństwie swym na wielki dishonor moj rebelizowali i na zdrowie moje pochwałki czynili, zaprawde mógł bym ten dishonor moj swym sposobem recompensare et vim vilepereleale honor moj szlachecki i poniekąt osobe ich duchowną poważając, do tego mie nie dopuśćiło, zdało mi się tedy to za słuszną, doniosszy do wiadomośći w. m., meo m. pana, jako przełożonemu nad nim pasterzowi, poskarzyć, rozumiem tedy to o łasce w. m., meo m. pana, że w tym obelgi i dishonoru meo szlacheckiego condolendo sprawiedliwość skuteczną z onego udzialać rozkazać i to ojcowi ihumenowi mozyrskiemu złecić raczysz, gdysz ja onego dla wielu zbytków jeo i dla nieobserwowania słusznego według powinnośći jeo nabożeństwa nie chciał bym go tam już więcej mieć i o zesłanie inneo swieszczennika w. m., meo m. pana i dobrodzieja meo, uniżenie upraszam i sameo siebie z moimi usługami łasce się i modlitwam w. m., meo m. pana, duchownym pilnie odaje.

W Pesitrutrowiczach isus (?) 2 9bris 1644 ao.

W. m., meo mśćiweo pana, życzliwy przyjaciel sługa powolny Zienkowicz Samuel Kazymierz, m.p.”

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 367 зв. – 368 зв. – Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 327–330).

Переклад:

Ясневельможний, в Бозі велебний милостивий архієпископе київський.

Повинність кожного християнського чоловіка не тільки обов'язково (?) віддавати церкві, але щоб і на майбутні часи (…)* на хвалу Господню avgeant побожний християнин намагається, це Богу від моїх підданих приносити і здавна установлене було посланому від в. мості, мого м. пана, віддано і хоч цей острів здавна був і тепер є власністю (?) моїх підданих нестановських, а бажаючи, щоб це в posterum firmius було про фундацію і про привілей, з чийого це надання вийшло, а це відносно обмежування цього острова, до котрого деякі з навколишніх панів сусідів інтригують в. м., мого м. пана, я турбував в. м., а оскільки в. м., мій м. пан, не надав цьому значення, що не є цього місце (...)* привілегію щодо цього не зволив повідомити, що по волі в. м., мого м. пана, я однак не бажаю, щоб ця данина моїх підданих з цього острова не досягла (?) церкви і цей острів як і здавна був, залишався і показав це кожному нападнику (?). Чи можна цю фундацію в київському гроді з милості в. м., мого м. пана, отримати, а якщо це неможливо (?), то принаймні цей лист мого попередника, даний ігумену Григорію Швабу, зволив наказати внести в актові книги, щоб з милості в. м., мого м. пана, я міг це мати екстрактом, дуже прошу про це в. м., мого м. пана, а для кращого і першого видання повинності з цього острова зволь в. м., мій м. пан, з милості своєї панської лист на цей острів Селец дати моїм нестановицьки підданим; так і тепер посланий від в.м., мого м. пана, отець диякон і у різних державців витягаючи цю данину, нещодавно, кілька тижнів тому, зазнав великих труднощів від пана Стриковського, через посланого я свій лист скерував до в. м., мого м. пана, котрий знати не дійшов до в. м. Знову поновлюючи це моє прохання і скарги, які виклав у цьому листі, я скаржусь в. м., моєму м. пану, на мого священика, який живе у моєму селі Нестановичах, котрий moribus et cuitatibus з цих а непристойно мешкаючих, привдягнувшись, далекий від своєї духовної повинності минулого разу свято Трійці під час служби, коли багато людей заради служби і своїх обітниць (?) зайшли до церкви і деякі напої були привезені згідно з давнім звичаєм, він, не шануючи як належало побожності, рано впившися із своїми братами й синами, багатьох невинних людей, побили, покривавили, розсікли бочку з горілкою, великі і непомірні збитки до зацних вух в. м., мого м. пана, донісши(…)* тоді вчинили і коли я за скаргою на них багатьох людей робив їм зауваження і бажаючи вчинити скривдженим справедливість і посилав туди мого урядника, він порушивши послушенство на велику мою ганьбу цього мого урядника і іншу мою челядь, яка там була, жорстоко тиранськи побили киями, знесилили і мені самому у цьому своєму непослуху на мою велику ганьбу повстали і на моє життя чинили похвалки; справді я міг би цю мою ганьбу компенсувати своїм способом і vim vilepereleale свою шляхетську честь і хоч трохи поважаючи їх духовну особу, до цього не допустив; мені видалось тоді слушним,

донісши це до відомості в. м., мого м. пана, як начальному над ним пастирю, поскаржитися, тоді сподіваюсь на милість в. м., мого м. пана, що у цьому співчуваючи мені у оббріхуванні і безчесті шляхецького імені, наказав вчинити належну справедливість з його і це зволив доручити отцю мозирському ігуменові, оскільки я його через завдані його великі збитків і через те, що не бачу слушної побожності згідно з його саном, не хотів би щоб він там далі перебував і понижено прошу в. м., мого м. пана і добродія, про прислання іншого священика і самого себе з моїми послугами милості й духовним молитвам в. м., мого м. пана, старанно віддаюся.

В Перетрутовичах (…)* 2 листопада 1644 року.

В. м., мого мостивого пана, зичливий приятель і покірний слуга Зенкович Самуель Казимир, рукою власною".

№ 25

1644, липня 16 (6). – Варшава. – Універсал-наказ короля Владислава IV

"Владислав Четвертый млстию Бжию кроль полски, великий князь литовский, руски, пруски, мазовецки, жмудски, смоленски, инфляндски, черніговски, а готски, вандалски дідичний кроль.

Урожденному Самуелиови Казімірови Зенковичови.

Донесено есть нам чрез нікоторих панов-рад и урадников наших именем велебного Игнатия Оксеновича, игумена, и всіх законников монастыра Выдубицкого доношение, что вірност твоя з острова Селец названого по веси в.т. Нестанович и Волосович подлежащаго, в повіті Мозирском лежащаго, дані медовой и десятини збожа подлуг фундації и давнего звичаю подданим своим помененних весей видавать до монастыра Видубицкого заказуеш, зачим великую зазиту (?) тих провентов поносят шкоду. Хотячи мы теди, аби провента, здавна помененному монастыреви надлежащие, законников тамошних ціло доходили и побожне фундаторов намірения ненарушенни зоставали, напоминаем и міти по в. т. хощем, дабис вірност твоя з помененних добр своїх, яко дань медовую, так и десятину збожа, подданим своїм повсягодно видавати и потом в видаваню оной волокити, трудности жадной чинити не казал, иначей в. т. с повинности своей для ласки нашей не чиниш.

Дан в Варшаві дня 6 мсца липца року Бжия 1647, панованя нашего полского 15, а шведского 16 року.

Владислав кроль.

До рук Зенковича аби до монастыра Видубицкого десятину видават подданим своим приказал.

Ян Казімір Змялински (?), секретар".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 350–350 зв. – Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 330–331).

№ 26

1647, жовтня 15 (5). – Мозир. – Випис з мозирських гродських книг, в якому міститься універсал короля Владислава IV

“Випис с книг гродских староства Мозирского.

Лета от Нароженя Сина Бжого тисеча шестсот сорок семого мсця октября пятого дня.

На вряде гсдрском кгродском мозирском староства велможного его млсти пана Иеронима Кароля Ходкевича, мозирского и блуденского старосты и дворянина его кролевской млсти покоевого в небытности его млсти пна Александра Ловенецкого з Ловници, чешника и подстаростиого судового мозирского.

Передо мною Самуелем Немецким, намісником от его млсти для приймованя справ гродских будучих, постановившися очевисто велебний отц Онисим Радкевич, законник монастира Выдубицкого киевского, от в Бозе превелебного его млсти гспдна отца Игнатия Аксеновича (в іншому списку – “Оксеновича”. – *Ю. М.*), игумена того монастыра Выдубицкого киевского, и всіх законников того монастыра высланый лист упоминалный от его кролевской млсти, пна нашого милостивого, с канцелярії монаршой его кролевской млсти великого князя лист виданый, писаный до его млсти пана Самуеля Зерковича (в іншому списку привильніше. – *“Зенкевича”*), земянина его кролевской млсти повету Мозирского кресею (в іншому списку “з речю”. – *Ю. М.*) в нем мененою ко актикованю до книг покладал, просячи абы принят и в книги вписанный был. Которого листу его кролевской млсти я, намісник, з ушанованем принявши, огледівши,чытавши и рукою своею сусцепт на нем написавши за потребованем менованого законника мнстыра Выдубицкого киевского, казалем оный в книги вписат, а вписуючи слова до слова так се в себе мает:

Владислав Четвертий Бжиею млстию кроль полский, великий князь литовский, руский, пруский, мазовецкий, жмудский, инфляндский, смоленский, черніговский, а шведский, gодский, вандалский дідичний кроль урожденному Самуелиови Казимірови Зенкевичови.

Предложено есть нам през нікоторих панов – рад и урядников наших именем велебного отца Игнатия Оксеновича, игумена, и всіх законников монастыра Выдубицкого доношением, что вірность твоя з острову Михайловского и села названого, до веси вірности твоей Нестанович и Волосович надлежащаго в повіті Мозирском лежачого, дані медовой и десятини збожа подлуг фундати и древняго звичая подданим своїм помененних весей видават до мнстыра Выдубицкого не приказуєш, зачим великую зазиму (?) тих (в іншому списку “завимітних”) провентов поносят шкоду, хотяще мы теди абы провента здавна помененному монастиреві надлежащие, законников тамошніх во всем доходили *и побожне фундаторов намирение ненарушенние зоставали*, напоминаем и міти по вірности твоей хощем абы вірност твоя з помененніх добр своїх, яко

---

* Слова між знаками * * в іншому списку відсутні.

дань медовую, так десятину збожа, подданим своїм что год (в іншому списку – "повсягодно". – *Ю. М.*) видават и посля в видаваню оной волокити и трудности жадной творити не казали, иначей вірност твоя с повинности своей для ласки нашей не учиниш.

Дан у Варшаві дня 6 мсця липца року Бжия 1647, панованя ншего полского пятогонадесят, а шведского шестогонадесят року.

У того листу его кролевской млсти упоминалного печать притиснена менша в Великого князства листи оном (описка, треба "Литовского". – *Ю. М.*), а подпис руки его кролевской млсти тыми словы: Владислав кроль, Иоан Казимир Змянковский (в іншому списку "Умянковский". – *Ю. М.*), секретар, который тот лист упоминателный за покладанем и прозбою вышименованного законника до книг кгродских мозирских есть уписан, с которых книг и сей випис под печатю врадовою и с подписом руки писарской в Бзі превелебному его млсти гспдну отцу Игнатию Оксеновичу, игуменови монастыра Выдубицкого киевского, и всім законником того монастыра ест видан и писан в Мозиру.

Миколай Обухович, писар gродский мозирский..

Писан у Мозири року Божого Нароженя 1558 мсця октября дня 7.

Кориговал Папроцкий подписар (?) (в іншому списку: *"Кориговал Лаврінович". – Ю. М.*)".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 346–347. – Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 332–333).

№ 27

1647, листопада 16 (6). – Мозир. – Випис з ревізії Мозирського замку

"Выпис з ревизиї замку Мозырского.

Року тысяща шестсот четиридесят седмого мсця ноября шестого дня за требованием и прошением законника з монастыра стаго Михаїла Видубицкого киевского отца Онисима Радкевича, высланного от в Бгу велебного отца Игнатия Оксеновича Старушича, игумена вышреченного того ж монастыра, видани ест переписом, которою ревизиею в року тисяча пятсотном шестдесятом мсця июля двадцят пятого дня одправовали их мсц панове велможнии его млсть пан Ян Волович, подскарбий земский и писар Великого князства Литовского, а его млсть пан Миколай Нарушевич, секретар и державца могилевский и мяделский, на провізию (?) слово в слово тот перепис виданий, так в себі иміет :

Неділ Секірицка село (?) Секіричи, в том селі димов четиридесят осім, служеб двадцять и старцова волна, сіножати возов шестсот четиридесят, повинност того села в каждом году пожитки дават с каждой служби по грошей 50, жита бочку, овса бочку, чинит служеб 19, окром старцов, и коп 15/ 3, жита бочок 19, овса бочок 19, з сі ножа(т)ми одвоз 640, от кождого воза сіна по 4, чинит коп 4/3/7, за дань медовую и за отвоз за кадь 6, за каждую кадь

по коп 3/12, то чинит коп 9/12, за дань ливурску ловчего и данного за безменов 21, за кожний безмен по грошей 4, то чинит копу 1/24 дани грошевой коп 3, за лови звеpинние коп 1/30, за лови рибние и бобровиї копу 1, за езовщину по грошей 6, тое чинит з служеб 19 коп 1/24. Сума всего платежа с того села чинит коп 47/53/2, жита бочок 19, овса бочок 19, доходи на державцу з каждой службы жита бочок 2, овса бочок 2, а особливо за каждою копою по грошей шесть, особливо ж с каждой службы по два вози сіна албо за воз сіна по грошей 3 и по два вози дров, доходи на урад земский, на ключника троцкого Викошу грошей 18. Граница того села описана бІти не могла, иж грунт потъжиги з землею пана виленского с коповским и с Теребовичи (зверху дописано: "Перетрубовичи". – *Ю. М.*), так же з селом пана Ратомского с Теребовским, того грунту на миль чтири, а в поперек на милю в том разстояніі тому селу Секирицкому половина во всем, кром подданих короля его млости села Секірицкого, и сказали, иж от тых сел поменених немало кривди діялися в пашнях и в дереві бортном, в чом потреба коммісаров ловов звіринних не іміется, лови рибни на езері рибу тоні не іміется, гони бобровие на ріці Птичу од Воротова до Спорокова сполние грунта пана виленского скоковские и Перетруковичи, так же з селом пана Ратомского с Теребовичи едним берегом на дві версти, в другом місту гони бобровие на той же ріці Птичу едним берегом на версту, также сполне с тими ж, того села Секірицкого сказивали поддание кроля его милости, иж поддание пана Богдана Заморенка и поддани балакиеда (?) з сел их Коптовицкого и Некшовского, переходя через границу чрез реку Птич, в дерево и в сінокоси вступаются, не імія жадного уступу до того. В том же грунті Секірицком остров Михайловский, с которого то села Секірицкого дают дань медовую до монастыра киевского до стого Михаїла, в том же грунті Секірицком на попи киевские церкви стой Пречстой з села пана виленского Сковка (написано зверху "ко", очевидно помилка і мало читатися: "Оскирка". – *Ю. М.*) з землею купно босвиевскою здеревом бортним, пашнею бочок осім, сінокосов возов четиридесят здавна надано на тую церков Пречистой. С которой то ревизиї замку мозирского той випис под печатию и с подписом руки моей строни вишименованной видалем. Писан в Мозиру.

Александер Лониемецкий (описка, слід читати "Ловенецкого". – *Ю. М.*) на Ломеніци, чесник и подстарості мозирский".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 352–353. – Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 333–334).

№ 28

1647, грудня 3 (листопада 24). – Мозир. – Випис з гродських книг Мозирського староства

"Выпис с книг гродских староства Мозырского.

Лета от Нароженя Сина Бжго тысяча шестсот сорок семого мсца ноября двадцят четвертого дня.

На враде гсдрском гродском мозирском староства велможного его млсти пана Геронима Кароля Ходкевича, мозирского и блуденского старости, дворанина его кролевской м. покоевого, в небытности его млсти пана Александра Ловенецкого з Ловнице, чешника и подстаростего судового мозирского, предо мною, Самуелем Немецким, наместником от его млсти для признаваня справ до нас належачих, будучим, ставши очевисте енерал повету Мозырского, шляхетний Криштоф Соколович, квит свой реляцийний, в справе нижей менованой, ку записаню до книг признал в тие слова писаних: я, Криштоф Соколович, енерал его кр. млсти повету Мозирского, зознаваю то сим моїм реляцийним квитом, иж року тепер идучого тисяча шестсот сорок седмого мсца ноября двадцят второго дня з стороною двома шляхтичами, паном Яном Вариволским а паном Андреем Волатинским, за ужитием велебного отца Онисима Радкевича, законника монастира Видубицкого киевского, до маетности и села его млсти пана Винцентого Чайка, названого Волосович, в поветі Мозырском належачом, тамже за приеханием нашим до того села, будучи мні, енералу и с тою стороною шляхтою, при мне будучою, ув урадника того села пана Яна Ящолта з ним, законником, теди менований отец именем Радкевич, законник того монастира, подавши лист приватний тому уряднику от отца Игнацего Оксеновича Старушича, игумена монастира Видубицкого киевского, и от всей братиї и капитули того монастира писаный, при котором поданю того листу той законик устне домовялся тими слови, иж дей пане староста, поневаж самого пана вел. его мл. пана Чайка тут в повете Мозирском на сей час не маш, выдячи теди яс. над маетностю его млсти урад и диспозитора, прошу абы подданим его млсти волосовицким росказал в. м. им дані ведлуг давнего звичаю з острова нашого монастирского, названого Селец, которого они юж давно заживают з ласки монастирской, то ест меду ведро пресного мери мозирской и десятину с кождого засівку с того gрунту с поля збожа вшелякого до мене, яко посланого з монастыра для отобраня того чиншу давай, на которие слова менованного законника он, урадник, поведил: и где если поддание пана моего в. мс. до монастыра давно давали с того острова, теди и тепер я в. мсці не возбраняю, нехай дают и кгди поданих до себе зобрал волосовицких, он, урядник, питал их, если пред тим мед, так збоже десятину с того острова давали, теди поддание волосовские зобравшися, повіділи, иж дей Бже заховай, жебисми мили церковного таїти, яко продкове наши по чому давали с того острова, и тепер мы готови давати и показали лист в Пну Бгу зошлого небощика отца Григория Шваба, игумена монастыра Выдубицкого киевского, в року тисяча пятсот шестдесят осмом мсця октября тринадцятого дня даный мужом волосовицким на имя Миките Пуховичу, Василю Кузмичу, а Охрему Гриневичу и всім подданим воловицким, а в Нестановичах подданим его млсти пана Зенковича продком тых подданых теперешних Матфею Заушневичу а Михайлу Лешковичу и всім подданим нестановским по половици, им Нестановичам половица, а Воло-

совичам половица того острова. В котором листе пише, же кожного року восени мели с того острова до монастыра вішреченного по ведру меду мери мозирской доброго прісного дават, не рушаючи дерева бортного на робене пол на збожа, а где би мели розроблят, то повинни с поль десятину давати и поведили тие поддание волосовские, же ми и тепер готови из части своей мед и десятину збожа давати, едно поддание пана Зенковича нестановские троха не ввесь юж остров за себе забрали, але дей мы не пречим и готови в. мц. то зараз отдат. А так менований законник, подяковавши им за таковое неспречение, ехалисмо з Волосович до войта нестановицкого. Там же приехавши гди пречоний законик потребовал от того вуйта и от всіх мужей нестановских с того тострова Селец дани звичайное меду ведро пресного таковое ж дати, яко и Волосовичи дают и десятину збожа, теди той войт поведил, иж дей маем ми такое росказание от их млстей панов своїх, пана Зенковича и пани Зенковичовой, иж в. мсти не тилко збожа десятини, але и меду того ведра не давати и дават нам в. мст. николи не казали, а так слышачи от того войта таковие слова, менованний законник зо мною, генералом и тою стороною шляхтою, при нем будучою, свідчил и отповедал, а так я, генерал чул о том и виділ, и в чим ужитиї был, все списавши на сей квит той реляцийцний под печаттю и с подписом руки моей и под печатми сторони шляхти будучое ку записаню до книг гродских мозирских дал есми. Писан року мсця и дня звышписанного. У того квит печатей с подписом руки генерала тими слови: Криштоф Самуйло в. мс. (?) енерал его млсти повету Мозирского рукою. Которое то очевистое ознание генерала зверху менованого и сей квит его данний (описка, слід читати "до книг". – *Ю. М.*) гродских мозирских ест записано. З которих и сес випис под печатю врадовою и с подписом руки писарское велебному отцу Онисиму Радкевичу, законнику монастыра Михайловского Видубицкого киевского ест видан. Писан у Мозиру.

Миколай Обухович, писар кгродский мозирский.

Корикговавал Папроцкий, подписок гродский".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 350 зв. –352. Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 335–336).

№ 29

1647, грудня 17(7). – Митковщина. – Лист шляхтича Змиткевича, комісара Мозирського повіту, до київського митрополита Петра Могили

"Копия с полского.

Ясне превелебни милостивий отче митрополит, а мой мсці пане и пастыру.

Не едино на писание, точию и на всякие росказания в. м., м. м. пана, в услугах моїх неотмовним слугою зостаючи, зіло рад бых и до конца служил и допомагал посланому законникові от его вел. отца игумена монастыра стого Михаїла Видубицкого, точию ж в сему краї нашим столица римска взяла

гору, зачим яко духовним, так и свіцким нашой старой русі зіло со утіснением, которих под малим числом нахожуся, обаче поручивши себе Гсду Бгу и Его стому призрению, хотячи и умирати при отчині каждому синови учтивому діло ест удобное, на тот час что на все за потребою, точию как быти мусіло, здіалос, что временем не(…)жит во время прошлой коммісиї в справі его млсти пна Радкиевича з его млцю паном Зенкевичом о остров Михайловский между крунтами секірицкими и паретрутовскими спору жадного не было, обаче не припомніл его млсть Радкиевич пред их мсцями гспдами комісарами, что с того острова дань медовая задержана чрез забрание безправное того острова от его млсти пана Зенковича. Болшую справу о всем обявит посланий законник в той справы, а я с моею нижайшою поволностию яко пилні вручаю себе в милост в. м., м. м. пана и пастыра. В Митковщині дня 7 декабра года 1647.

В подлинном подпис таков:

В. мс. Пана и пастыра нижайший син и слуга Змиткевич, повіту Мозирского комисар".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 354–354 зв. – Копія. "С подлиним сводил иеромонах Иларион". Опубліковано: Документальна спадщина … С. 337).

№ 30

1657, липня 17(7). – Чигирин. – Універсал гетьмана Богдана Хмельницького коменданту українського гарнізону в Мозирі і мозирським міщанам щодо повинностей жителів сіл Волосовичі й Нестановичі на користь Видубицького монастиря

Богдан Хмелницкий, гетман з войском запорожским его цар[ского] вел[ичества] Запорожским.

Ознаймуем сим нашим писанем старшини и черни Войска его црского вел[ячества] Запорожского, особливе залозе нашому мозирскому, также и мещанам и всему посполтству в Волосовичах и Нестановичах зостаючом и кожному, кому толко оказано будет, иж якосто перик (?) позволили в Бгу велебному отцу игуменови и всей братиї мнстира стого архистратига Михаїла Видубицкого, так и тепер позволяем, аби они дань медовую для росходу мнстирского вибрали. Прето суворо приказуем, аби жаден з старшини и черни найменшою перешкодою отцу игумену албо от его висланому от вибираня дани медовое в селах Волосовичах и Нестановичах не был и о тое се не втручал под срокгим каранем войсковим, иначей не чинячи.

Дан в Чигирині дня 7 июля року 1657.

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 354. – Копія другої половини XVIII ст. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 338).

№ 31

1657, серпня 30(20). – Київ. – Грамота ігумена Свято-Михайлівського монастиря Климента Старушича до отамана і жителів сіл Волосовичі й Нестановичі

“Климент Старушич, игумен стого архистратига Михаїла Видубицкого киевского.

Атаману нестановицкому и волосовицкому и всей громаді чиню сим писанием моїм и посилаю до вас брата моего законного иеромонаха Савву по звичайную дань медовую и по десятину з власного нашого острова, которую абысте без жадной звлоки оному до рук отдали и его так вшелякими достатками ведлуг давного звичаю давного звичаю пожняли (?) и тую дань зе збожем ведлуг повинности своей до Киева припровадили, не вимовляючися листом Шваба, игумена, бо на тот чвс есте того острова не пахали. А тепер, гди десятини тому висланому брату сполна не отдасте, теди відайте о том, же за всі тие літа на своей маетности шкодовати мусіті, а я сам, учизит ли мні Бг здорове, зиму у вас там буду и тое то вам предложивши и ознайомивши напоминаю, абисте иначей не чинили, гдиж вас ничто (літера “ч” закреслена і виправлена на “х”. – *Ю. М.*) не оборонит. Затим вас Гду Бгу поручаю.

Дан з монастира с. архистратига Михаїла Видубицкого року 1657 мсця августа дня 20”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 354 зв. – Копія середини XVIII ст. Опубліковано: Документальна спадщина…С. 339).

№ 32

1676, листопада 7. – Колки. – Лист Олександра Колковця, священика с. Колки

“Я, Александер Колковец, священник колковский, чиню відомо и ознаймую тим моїм атестациялним листом, от мене данним их мл. отцем законником монастира Видубицкого киевского стаго Михаїла Генадию Пержхалови, висланному от превелебного в Бгу его млости отца Феодосия Углицкого, игумена, и всей братиї законников того монастира в повет Мозирский до грунтов от давних времен до того монастира надлежащих, а имянно острова Михайловского Солонівского и инних грунтов и островов, в повіті Мозирском лежачих, для вибираня дани медовой и десятини збожа и инних всяких повинностей. Зачим тепер в року ннішним тисяча шестсот седмдесятом шестом мсця ноемврия в день стаго Филиппа апостола, запуст руских, когда вышименений отц Генадий, посланий с того монастыра киевского, ко мні в дом прибыл до Колку, видящи тогда я річ слушну, а имію щи у себе лист ділчи и екстракт з уряду мозирского на вишименований остров служащий, надлежащий их млстям отцам видубицким, который остров небожчики прадід, дід и родители мои в досмотру и вручению от их млстей отцов законних Ви-

дубицкого монастира за полную властию дано и повіренно иміл. Тогда тот лист и випис дал я до рук его млсти отцу Генадию, законникови того ж Видубицкого монастыра, при бытности на тот час енерала повіту Мозирского пана Иоанна Хотимского и на то даю тот мой атестатне сознаний лист с подписом руки моей власной и с притиснением печати.

Дан в Колку року, місяця и дня вишнаписанного.

Александер Колковец, священник колковецкий, рукою.

Яко при том будучий за прошеним устним от особи, в том листі именованни, рукою моею подписуюся

Иоанн Хотимский, генерал его к. м.".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 356. – Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 344–345).

№ 33

1676, листопада 24 (14). – Лист мозирського (?) підстарости Григорія Волка до ігумена Видубицького монастиря Феодосія Углицького

"Копия с полского.

В Бозі велебний мці отче игумене, мні велце милостивий гдин и приятел.

Удивительно мні иміет быть, что ваш млс., мой м. пан, припомня подобно баталиї козацкие, московские и татарские, венгерских и иних, которие по сие времена находили, не могучи не тилко отбирати надлежащую себі квоту и десятину, но и переслати не могучи от нахожденеия неприятелского, теперича упоминатися соизволяеш за так много літ з острова Селецкого, з которого давних времен, когда была в покою Реч Посполитая, доброволне мужички на хвалу Божию соизволяли давати по відерку меду до года, чего и тепер я не запрещаю, хотя десятая часть тих людей сумнително, чтоби зосталася, як было пред тим, а за прошлиї літа соизволь в. м. в москви и у козаков упоминатис, которие все забрали и дощенту зруйнували милости мене. За тим в. м., мого милостивого пана, заліцая, пильно пребываю зичливим приятелем и слугою.

В подлінном тако подписался: Григорий Волк, постар[оста].

Дан дня 14 ноября 1676 года".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 355 зв. – Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 345).

№ 34

1678, червня 20 (10). – Мозир. – Випис з земських книг Мозирського повіту

"Выпис с книг земских повіту Мозырского.

Року тысяча шестсот семдесят осмого мсця июня дня десятого.

На рочках судовых повіту Мозырского о святі Тройци сті римском в року сем вышписанном ку суженю припалых и порядком права посполитого

в Мозыру отправованых, перед нами, Яном Еленским, судиею, Михалом Антоним Оскиркою, подсудком, а Самуелем Приборою, писаром, врадниками судовыми земскими повіту Мозирского, поставившись очевисто в Бгу велебний отец Иов Опалинский, законник монастыра Выдубицкого киевского, справу на реч в ней описанную, а тому монастыреви Выдубицкому належачую и служачую, до книг нинешних земских (це слово написано поверх закресленого "киевских". – *Ю. М.*) мозырских покладал и просил, абы тая справа у книги нинешние земские мозырские была принята и уписана, которого мы, вряд, принявши под. едним титулом датою, у книги уписати велілисмо, а уписуючи слово в слово так в собі мает:

Я, Александер Колковец… (далі йде текст листу о. Олександра від 7.11. 1676 р., який наводиться вище. – *Ю. М.*)

Который лист за поданием оного до книг земских мозирских ест принят и уписан. С котрого и сей випис под печатми врадовыми и с подписом руки писарской монастиреви Видубицкому ест видан. Писан у Мозыру.

Корикговавал Лаврінович".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 358–358 зв. – Копія. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 347–348).

№ 35

1680, квітня 9 (березня 30). – Київ. – Лист Феодосія Углицького, ігумена Свято-Михайлівського Видубицького монастиря на заснування скиту в Мозирському повіті

"Лист позволителний о фундоване скитка в повіте Мозирском иеромонаху Иову Опалинскому на грунті видубицком.

Феодосий Углицкий, игумен мнстира стого великого архистратига Михаїла Видубицкого киевского, намісник метрополиї на тот час Киевской, зо всею братиею, усмотрівши в иночестві искусного и обители нашой приязного брата, в речах зас вручених тщатливого брата нашого, чест[ного] иеромонаха Иова Опалинского, поручилисмо ему звічний грунт монастира нашего правом досконалим обварованним и никому не заведений в повіті Мозирском лежачий, названий остров Михайловщина; того острова ограничене таковое: от Божескої з верху реки Третлі обапол тое ж рекою ку Трояном поза островком Говійником у Третец, от Третця ку греблі и подлісю, от греблі ку Кривой Лозі, от Кривой Лози на Березовец к Уличу, од Улича галом поза Липовец ку подъострову через мост погорілий и знову к Трояном у Третлі. В том ограниченю належат монастиру нашему бор, ліси, отчина и вшелякие пожитки поля и сіножати обапол реки Третлі, а поневаж положене того острова на скиток и монастирец барзо згодное, прето злецилисмо вишменованному честному Иову Опалинскому, аби скиток люб и монастирок з помочю горливих и побожних церкви стой снов фундовал, в котором мает и будет зоставати до конца живота на местцу нашом намісником, братиї зас сколко можно

держати ему волно будет, а жеби так ему самому, яко и при нем будучим, слушное виживене было, даемо в моц и завідоване поблизу другий остров Селец з полями и з сіножатми, з лісом и бором, з отчинами и всіма пожитками, з лісами и бором. Также волно будет для помочи собі и послуги подданих килка осадити, так теж и вшелякие промисли міти, то ест орати и сіяти, риб ловити, млини бодовати, котли горілчаниї для своей потреби держати. Ограничене зас вишименованого острова Селца починается с того болота, що идет от Горбова мосту мохами, от Муших и Нестановиз в Озерец, з Озерца галом ку Грабю топілами у Мошок, од Мошка дубровою долиною через дорогу грабницкую в ріку Переседалку и в Боронин, от поля Смоловкою (?) в мох, там же и поле переділ, от поля топілами в Красний Руг, з Красного Рогу топілами и мхами у гало против Вовковні и греблі Сокірицкой ку Сокіричом серединою и річкою округ острова промежи Сокірици, а знову в тот же Озерец прилучает до тих же островов и взитиваня (?) даемо чест[ному] иером[онаху] Иову и иншие приналежности и пожитки мнастиру нашему служащие, которие суть виражени в ревизиї гродской Мозирской, яко то зводових каменей три меду з села Матви, каменей такъже три меду з села Михнович, а острова Котошинского кадь меду шерокая, где есть землі з заростями на мірок шестнадцет, такъже и остров Солонізский и озеро, прозиватое Печерское, поблизу которого и село Ивашковичи на грунті монастира нашего осажено, тот остров Солонізский повіренний и в дозор данний был од антецессоров наших предков (це слово дописане. – *Ю. М.*) Александра Колковца, священника колковского, од которого ми вишменованние острови з признанем его пред енералом повіту Мозирского Яном Хоминским и з иншими того острова мунімента в року 1676 одобрали. Тие грунта вишменование намісник наш в пилном дозорі своем міти будет и вшеляких пожитков без жадной од нас перешкоди през літ десят[ь] поживати мает, а по вистю десяти літ если хто осядет на отчині и поле будет пахати, повинен будет давати дві ведерки меду, а хто горілку будет робити – от казана по таляру и тисячу грибов поседілщини мает давати, що теж вишъменованний будет повинен у вшелякого права и суду ставати и порученних себі грунтов боронити, а если того потреба укажет, и то обецуем коштом и старанем нашим его в процесах правних вспомогати должен теж есть до конца живота своего так он сам, яко и по нем наступуючие на тих грунтах намісники честь и послушенство монастиру с[вятого] в[е]л[икого] архис[тратила] Михаїла на Выдубичах киевскому и в нем зостаючому предстателю отдавати, под его юрисдикциею быти и до него во всем рефероватися, грунтов нікому не заводити, ані цессией кому чинити, ані сукцесора по себі без волі и відомости его становити, а иж при том всем належит кождому и о смерти памятати, прето жадал и от нас чест[ной] иер[омонах] Иов, намісник наш, аби по доконченю живота его тіло его положено было в Киеві в монастиру нашом и аби задушние млитви и офіри отправовани были так теж и имя его абы в синодик вписано было, таковое

мы жадане охочо принявши, обіцуем по собі и по антецессорах наших, же тое постановене ненарушеним будет. Которое аби в ліпшой памяти зоставало, сей наш лист при печати мнастирской з подписом рук видаемо.

Писан в Киеві с[вятого] ар[хистратига] Михаїла Видубицком року 1680 марта 30 д[ня].

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 308–309. – Копія середини XVIII ст. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 342–344).

№ 36

1684, грудня 17 (7). – Корець. – Грамота митрополита УГКЦ Кипріяна Жоховського щодо давання данини Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю

"Киприян Жоховский з Бжой и столицы стой Апостолской архиепископ митрополита киевский, галицкий и всея Россиї, архиепископ полоцки, витепски, мстиславски и могилевски, дермански, дубенски и стаго креста архимандрита.

Ознаймуем тым листом нашим, что мы уваживши давної заслуги антецессоров наших и нам чрез уроженого пна Василия Завидовского являемие, пустили и обдарили фолварок наш под Мозиром містом со всіми gрунтами до того фолварку принадлежащими, также и плецы, которие сут в місті самом Мозиру, на літ три по себі идучих, почавши от року 1682 от дня урочистости трох кролиов ста римского ведлуг нового календара аж до року 1684 власного дня и терміну. З которих то gрунтов яко найлучшии пожитки помененый слуга наш пан Завидовски и в силі ннішнего листа нашего умножати волен и силен (?) будет и отлучение чрез невідомост грунта в том фолварку яко извістному границі, отискивати волно ему будет, на что для далшого утверждения и лучшаго віроятия тот наш лист при печати митрополитанской рукою власною подписуем.

Писан в Корци дня 7 декабра 1684 года.

Киприян Жоховский, митрополит всея Россиї, архиепископ полоцки".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 362. – Копія середини XVIII ст. Опубліковано: Документальна спадщина… С. 348–349).

Доповнення:

№ 1

1671, жовтня 30. – Варшава. – Привілей короля Речі Посполитої Михайла Корибута Вишневецького на підтвердження прав Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві на володіння маєтностями, в т. ч. в білоруському Поліссі (регест)

Король підтверджує право монастиря на ряд маєтностей, в т. ч. "в Поліссі над Чорнобилем, над рікою, що називається Прип'ять, села Рудки, Молочки,

Дронки, Борщовку, (село сучасного Хойниицького р-ну Гомельської області. – *Ю. М.*) село… до цих добр і ґрунтов при належностями, пожитками, сіножатями, луками, озерами… з усіма приналежностями, як тільки права цих добр і названого монастиря описують і в навколишніх їх ґрунтах свідчать".

(Опубліковано польськомовний оригінал: Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. – К., 2011. – № 27. – С. 76–77).

№ 2

1685, березня 12. – Варшава. – Привілей короля Речі Посполитої Яна III Собеського, яким забороняється жовнірам ставати постоєм в маєтностях Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві, в т. ч. в білоруському Поліссі (реґест)

Король забороняє військовим ставати постоєм та вимагати у селян податків чинити насильства в монастирських маєтностях, в т. ч. "в селах названих Молочки, Погане, Лиски і Дзенки, що лежать у Київському воєводстві в Овруцькому повіті за рікою Прип'яттю під Брагином, які здавна були надані нашими попередниками монастиреві".

(Опубліковано польськомовний оригінал: Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. – К., 2011. – № 28. – С. 77–78).

З ґродських книг Вітебська XVI–XVIII ст.

В фонді І ІР НБУВ ми звернули увагу на збірник документів другої половини XVI–XVIII ст. (№№ 58938–59018), який містить матеріали, що стосуються Вітебська. (Є там і збірник аналогічних матеріалів (майже два десятка документів) Упитського повіту (№№ 28059–28076), але тому, що територія цього повіту в межах Литви, ми його не розглядаємо). Це переважно виписи з вітебських ґродських книг. Є також універсали королів та вітебських воєвод, реляції вітебських возних, листи купчі, дарчі, квити тощо. Вони писані як тогочасною канцелярською білоруською, так і польською мовами і стосуються переважно шляхетських родів Уженецьких і Гурко, пов'язаних родинними зв'язками з Жабами, Завішами та ін. Оскільки документі досить багато (всього 80), ми наводимо тексти лише 16 (один документ наводиться у вигляді реґеста) в надії, що повна публікація збірника буде проведена білоруськими археографами. Тут ми лише хочемо привернути їхню увагу до цього збірника. Він доповнює ті джерела, які свого часу видав білоруський археограф О. П Сапунов [1].

Серед найраніших документів збірника на наш погляд є найважливішими ті, що стосуються околиць Вітебська (с. Суйково* та Курово- Куровської землі) (№ 1–3), в яких знаходимо ряд топонімів, котрі не існують в наші часи. Дуже цікавою є і згадка про вітебського підсудка Григорія Косова (№ 1), який очевидно доводився родичем київського митрополита у 1647–1657 рр. Сильвестра Косова, котрий народився у містечку Жировичі Вітебського воєводства. Це ж стосується і документів дещо пізнішого часу – XVII ст. (№№ 5–12), які стосуються інших населених пунктів Вітебщини (Добрин, Ольхово, Кротовшин, Хотин). У документі 1624 р. (№ 5) згадується ще один з роду Косових- Адам; у ньому згадано і вітебського ґродського писаря Василя Шапку-Котольського (Хотольського), родич якого – Василь, син вітебського войського, був смертельно пораненим (ядром відірвало ногу) в лавах повстанського війська Богдана Хмельницького у нещасливій для них Лоївській битві

* Суйково – село Вітебського району Зароновської сільради, що в трьох км від Вітебська.

липня 1649 р. Документ 1633 р. (№ 8) – це універсал-атестат, даний Миколаю Гурко, вітебському гродському судді, де зокрема відзнаються його заслуги у Смоленській війні проти Московської держави. В реляціях вітебського возного 1685 р. (№№ 11–12) йдеться про кримінальний золочин, вчинений шляхтичем Крупеничем проти свого родича Уженецького (побої і заволодіння документами на маєтності). Документ 1667 (№ 9) – квит ксьондза Марціна Гавловського, який стосується ієзуїтського колегіуму в Вітебську і його маєтностей. Тематично до нього прилягають документи № 14–15, де теж йдеться про цей колегум, а також скарга приора домініканського монастиря ксьондза Пія Данилевича (№ 13). Останній скаржився на шляхтича Стефана Зарановського, який присвоїв гроші ІєронімаОнацевича, який той заповідав монастирю. В додатку вміщуємо лист 1684 р. з іншого архівосховища (АГАД), який стосується домініканського ордену у ВКЛ (лист о. Юстина Бенедикта Гноінського, генерального вікарія Литовської провінції домініканського ордену, до бранденбурзької маркграфини, княгині Радзівіл).

Не переказуючи змісту документів відсилаємо читача безпосередньо до текстів, які наводяться нижче.

Джерела та література:

1) Сапунов А. П. Витебская старина. – Витебск, 1883–1888. – ТТ. 1–5; Див. також: Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской, хранящихся в центральном архиве в Витебске и изданные под редакциею и.л. архивариуса сего архива М. Веревкина. – Витебск, 1891. – Вып. 22.

* * *

№ 1

1591, вересня 17. – Вітебськ. – Лист Яна Бонд (?) Ромейка (?), намісника Вітебського воєводства, до Юрія Захаринського, возного Вітебського воєводства

“Ян Бонд (?) Громейка (?), намісник воеводства Витебского.

Возному град[…]скому (?) воеводства Витебского Юрья Захарынскому. Ознаймую тобе, иж земянин гдыский (?) воеводства Витебского пан Ян Илинич Кухмистрович, просил мене о возного на уве[з]анье в ымене, лежачое в воеводстве Витебском, прозываемое Суйково, над рекою Уженицою. Которое тое имене звыш помененое истец его, землянин гдыский (?) воеводства Витебского пан Иля Иванович Кухмистрович весполок из малжонкою своею пнею Зофеею Б[ог]дановною Янушковною, а маткою того пна Яна Илинича Кухмистровича даровали и записали доброволным записем своим тепер заразом при жыводе и по жыводе своем тому сыну своему пну Януничу Кухмистровичу на вечность. А так приказую тобе, абы еси за сим приданем моим на тую потребу того пну Яна Илинича Кухмистровича ехал и его в тое

именне звыш помененное Суйково увезал. А што там будет слышети и видети, то бы до книг кгродских витебских сознал, справуючысе в том водлуг статуту права посполитого и належности вряду свого.

Писан в Витебску року от Нароженя Сына Божего 15девятдесят первого мсца сентября семнадцатого дня.

Ян (?) Иванович Кузминский, писар кгродский витебъский".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 58945. – Оригінал, завірений особистим підписом і печаткою. Запис "Року 1591мсца декабра 2 дня (…)* в сем месте помененая признала (…)*).

№ 2

1595, липня 13(4). – Вітебськ. – Випис з вітебських гродських книг, який містить у собі купчу на Куровську землю

"Выпис с книг гродских замку гсдрского воеводства Витебского.

Рока от Нароженья Сына Божого тисеча пятсот девятьдесят пятого месеца июля четвертого дня.

На рочках гродских июлевых тепер прыпалых ведлуг права и статуту отъправованых в замку гсдръском витебском перед нами Миколаем Яновичом Дережыновским, наместником, Иваном Грыгоръевичом Гутором, судиею, а Кузминъским Ивановичом, писаром, врадниками судовими кгродскими воеводства Витебского, будучи высажоными на справы судовые кгродские воеводства Витебского от велможного пана его милости пана Миколая Павловича Сапеги, воеводы витебского, старосты велижского, деръжавцы суражъского, пана нашого милостивого, постановившисе очывисто земенин гсдръский воеводства Витебского пан Даниель Станиславович Свирж и малжонка его пани Федора Богдановна Пишничанъка сами добровольне оповедали и покладали лист свой вызнаный вечысътое продажы земенину гсдрскому воеводства Витебского пану Яну Ильиничу Уженицкому даный и вси обовязки в том листе своем описаные вызнавшы, просили абы тот лист их прочытан и до книг справ кгродских витебских был уписан. А так мы, врад, за прозбою пана Даниеля Свирща и пани малъжонки его пани Федоры Богдановны Пишничанъки у того листу их печатей и подпис рук огледавши и чытаного выслухавшы, до книг кгродских витебских уписать есмо казали, который уписуючы у книги с початъку аж до конца слово от слова, так се в собе мает: Я, Даниель Станиславович Свирщ, земенин гсдръский воеводства Витебского, а я Федора Богдановъна Пишничанъка, малжонъка помененого пана Даниеля Свиръща, нас две особы за один человек чыним явно и сознаваем сим листом нашым доброволным вечыстым записом всим вобец и кождому зособна кому бы то належало ведат нинешним и напотом будучим, иж што который кгрунт землю продал был мне, Даниелю Свиръщу и брату моему рожоному пану Еремияшу Свиръщу, отъчым наш пан Лукаш Кгоръбузович, цекварт его кролевское милости витебский, на вечность, прозываемую Курово, куплю свою вечыстую от мещанина господарского витебского Ивана

Куровича, в воеводстве Витебском лежачую, межы ручьем Черменъцом над озером Уженицою. А потом я, Даниель Свирщ, и тую часть, то есть по Ловицу тое земли Куровское, нам от отчыма нашого, пана Лукаша Споръбузовича проданое купил есми у того брата свого пана Еремияша Свирща к части своей на вечност. А так я, Даниель Станиславович Свирщ, и я, Федора Богдановна Пишничанъка, малъжонка помененого пана Даниеля Свиръща, маючы мы тую землю нашу Куровскую в спокойном деръжанью к ужыванью своем вольни будучы отъдати, продати, записати, заменити и яко хотечи на вечность шафовати, прото мы не з жадного прымушенья, але по своей доброй воли тую землю свою Куровскую ни кому ни чым не пенъную, ани в которой суме пенезей не заведеную всю огулом продали есмо земенину господарскому воеводства Витебского его милости пану Яну Илыничу Уженицкому, ему самому, жоне, детем, если их Пан Бог дать рачыть, и потомъком их милости на вечность з дворъцом нашым, где есмо сами мешъкали з гумъном, з селищами, со огороды, з жытом засееным, з сеножатьми и со всими землями, пашными и непашными, з лесы, зарослями, з люды и з дубровами, з речъками, з болоты и с хмелищами и со всими пожытками малыми и великими и зо всим на все, яко се тая земля Куровская з давних часов и тепер сама в собе в границах в межах шырокостях, пожытках и в обыходех своих мает, за певную суму пенезей, то ест за петъдесят коп грошей личъбы Великого князства Литовского; ничого мы сами на себе ни на кого з близких кревних и повинъных наших не зоставуючы, ани уймуючы, але все огулом, яко мы сами з давных часов, так же отъчим мой пан Лукаш Кгоръбузович тую землю Куровскую в спокойном деръжанию своем маючы, ужывали, так же з рук моцы и владности нашое до рук в моц владносты и в спокойное деръжанье и ужыванье его милости пану Яну Уженицкому тепер зараз отъдаты в сем листе нашом, нижей описанное, завели, подали и на вечность поступили. Вольно дати его милости пану Яну Уженицкому от сего часу тую землю Куровскую кому хотечы отъдати, продати, записати, заменити и яко власною вечыстою куплею своею ведле воли свое шафовати вечними часи, якож листы купъчые и вси справы и тверъдости, которые есмо у себе на тую землю Куровскую мели пры сем листе записе нашом, до рук его милости пану Яну Уженицкому поотъдавали и все право на его милост влили есмо. А если бы се якие колвек листы записы с першою або последнею датою учыненые в кого колвек окром сего листу нашого показатисе мели, таковые листы яко неслушные у кождого права и суду скасованы и ни в во што оборочаны быти мают и вжо от сего часу от даты в сем листе нашом, нижей описанное, и на вси прышлые и вечные часы я, Даниель Свирщ, и я, Федора Пишъничанка, в тую землю Куровскую, ани в которую часть або пожытки, нияким способом вступовать, ани о то правне чынить не маем и мочы не будем вечными часы, так же от посторонъних близких и повинъных нашых, а меновите от отчыма моего пана Лукаша Кгоръбузовича и от брата моего

пана Еремияша Свиръща, и хто бы о тую землю Куровскую з стороны с правом яким прыповедальъсе, у кождого суду и вряду маем его милости пану Яну Уженицкому заступовать и очыщати от даты сею листу нашого до десети лет за его милости власным накладом, што вси тые аръткыколы в сем листу нашом описаные повинни будем здеръжаты и выполънити под зарукою на самого ж его милости пана Яна Уженицкого петьмадесят копами грошей литовское личъбы и под нагороженьем шкод и утрату без доводу и прысеги на голое слово реченое его милости. О што тое вольно будет его милости пану Яну Уженицкому позвати нас, до которого его милости сам похочет суду або вряду, поплативши то все, пред се пры зуполъной моцы сес наш лист на вечные часы захован быти мает, ни в чом его ненарушаючы, и на то дали есмо его милости пану Яну Уженицкому сес наш вызнанный вечыстый лист доброволний запис под нашыми печатьми и с подъписом руки мене, Даниеля Свиръща. А будучы того добре сведоми люди зацъные земяне господаръские воеводства Витебского его милости пан Григорей Косов, подсудок земский витебский, пан Ян Бальцерович Тункель Городеньский, и пан Амъброжый Буевич Вижлятиньский. Которые то их милость панове печатари за очывистою и устною прозбою нашею до сего нашего листу печати свои прыложывши и властными руками подписати рачыли.

Писан у Витебску лета от Нароженья Сына Божего тисеча пятьсот деветьдесят пятого месеца июня двадцать осмого дня у того листу печатей прытисненых пять, а подпис рук подписан ест тыми словы Daniel Stanisławowicz Srojescz (?), ręką własną, усне прошоный печенътар, я, Грыгорей Косов, подсенъдек, рукою власною, устне прошоный печенътар, Ян Бальцерович Городенский, руку подписал и печать приложил до сего листа, усне прошоный печатар я, Амъброжый Буевич Выжълятиньский при печати моей руку власную подписалем до сего листу. Которое добровольное оповеденье и очевистое вызнанье пана Даниеля Станиславовича Свиръща и малъжонки его пани Федори Богдановны Пишничанъки, также и лист их вызнанный вечистое продажы пануЯну Ильиничу Ужиницкому данный до книг справ кгродских воеводства Витебского записано есть. С которого записанья и сес выпис с книг под печатьми нашыми врадовыми пан Ян Ильинич Уженицкий собе взял.

Писан в Витебску.

Миколай Дережынский, наместник витебский, рукою.

Иван Гутор, судя гродский витебский, рукою.

Ян Кузминский Иванович, писар гродский витебский".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 58948. – Оригінал, завірений печатками).

№ 3

Друга половина XVI ст. – Вітебськ (?). – Купча

"Пред оу всими повестливыми добрими людми, хто кали пры том листу был или чтучи его слышали. А сей пан Ивашко Гарасимович и с свое братею

со всими с Остафеем и с Раманом продалисмо сельцо на имя Суйковьское землю и ляда и пожни и борть, што прислушает и с той землици то со всим есмо прадали Ваську Пыпцы обель держати ему вечно и непорушно. А по том Ивашку и Остафью и Раману и оу всей нашей братьи тое земли на имя Суйковьское, што есмо продали Ваську Пыпце, под ним не поискывати, а есть липка оу зоченем (?) и катитое (?) земли, што есмо продали Ваську Пыпце ино на город вины […] рублев. А при том был пан Федор Михайлович, канюши витебский, а войт Тишко а Федько Яцокавич, а шпо(?) млс Мишькович, а Грыцьк[о] Федькович, а Гридко Мамонович, а Чюрило Раманович (?), а Олохно Моудевич, а Олохно Подберезький. А писал добро (?) Мотфей а Иван Трухонов а Мышен Масоков а Василь Михайлокович. А для (?) на большую твердость любили есмо под печать и аз, Федор Михайлович, дяди их, а под печат пан Ивашка и Остафей и Раман Гарасимовичов, а под печат войта витебьского Карп Малахович".

Записи на звороті:

"Лист Ивашка Горасимовича и брати его, што продали Васку Пыпце село Суйково", "List Iwaszka Horasimowicza i brata jego, co przedali sioło Sujkowo Wasku Pipce".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 58940. – Оригінал, завірений печатками).

№ 4

Друга половина XVI ст. – Вітебськ (?). – Купча

"Я, Васко Пыпко, чиню знакомито сим своим листом продал есми сельцо свое на имя Суйкововское. Свою куплю землю, поля и ляда и сеножати и старинную землю и бортное дереве и со всим у лесе, што к той земли селу здавно прислухало сухо и мокро, Ивашку Вихру и его детям Селку а Пашку а и ево обель вечно и непорушно на веки, почовши от речки Вуженици от мостъку да по дарогу Корохаевскую да зда (?) росирувем (?) по Тишкову землю Куровича, а от Тишковы земли Моздалиною на Мошок, а з Мошку по Васковскую землю Поливку на камен, а с того каменя теж на камен, а с того каменя на дуб, а з дуба ку Ерменцю на великий камен, а (?) Ерменцом, с того каменя по Голядскую землю по Чорную гряз, а с Чорное грязи Крутому ручью рубеж и рублены по великому деревю и по малому, а Крутым ручьем теж у Вуженицу реку. А на потом мне, Васку Пыпце, и моим детям и моим приятелем з моего роду не искат того села земли под Вихром и под его детми. А хто имеет искат або хто узвернется, ино на том вины державци витебскому десят рублей грошей. А тую землю отрубали сами земци от своих земль. А при той купли на том заводе были добрыи люди Семен Гридкович, Куров брат, а Мишко Голедского Иванович, а Васил Олексеевич, а Хронко Хоминич а Микула Офонасович, а сын его Петр, а Дашко, брат Микулин Офонасович, а Яков, Ралков пасынок, а Зваскович Пронко Псарец, а детей его Озарко, а Степан,

а Федко Песня, а Сазон, а сын его Кузма, а Левон, братанич Песни, Терешкович, а Скиселевич Радко Жилкович, а Ольшаникович Селиван, а Степан а Микита Плетнин, дворянин. А писал дяк городский Степан Иванович. А на лепшую твердость и справедливость я, Васко Пыпко, и печат свою приложил к сему своему листу".

Записи на звороті:

"Лист Васка Пыпки на Суйково продажа Ивашъку Вихру и из Васкович граница", "List Waska Pipki na przedame (!) Sujkowa", "Bez daty".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 58941. – Оригінал, завірений печаткою).

№ 5

1622, жовтня 6 (вересня 26). – Борговий лист шляхтянки Гелени Гурко

"Я, Михайловая Гурковая Гелена Миколаевна Жабянка, земянка его кр. мсти воеводства Витебского, ознаймую, иж што его мсть пан малжонек мой пан Михал Гурко позычил и взял у мене полторы тисечы коп грошей личбы литовское, в которых то полтору тисячах коп грошей зоставил мне его млст имение свое Олгово, лежачое тут в повете Витебском, зо всими приналежностями до того двора Олгова и в половицы имения его млсти ойчыстого Кротовъшы третюю част, яко ж ширей на том листе заставном, мне опис (?) малжонка моего даном, написано ест. Чого я, всего так именья Олгова всего зо всим, яко ся само в собе мает, и в именью Кротовшы в половицы третие части будучыя, держачою, а дознавшы по его мсти пну малжонку моем в стане светом малженском со мною учтивого и статечного помешъканья и хочечы его млсти напротив собе вперед ласкавого мети, за позволенем их млстей панов родичов моих даю дарую и сим листом моим вечне записую с тое сумы полъторы тисячы коп грошей осмсот коп грошей личбы литовское, а собе на тых маетностях ведле запису мне от его млсти пна малжонка моего даном, зоставую осмсот коп грошей и тое право мне от его млсти пна малжонъка моего даное на имение Олгово и на част в том записе помененую именья Кротовшы до отданья мне сполна сумы пнязей семисот коп грошей все вцале заховую. А пакъли бых я, Гелена Жабянъка Михайловая Гурковая, препомневшы сего моего запису от мене пну малжонку моему даного, пры отданью мне от кого сумы пнязей семисот коп грошей за имение Олгово и за част в Кротовшы мела бых усее сумы потребоват сполна полуторы тисячей коп грошей. А того именья Олгова и части в Кротьвшы уступит бых не хотела, теды сим листом моим даю моц позват (…)* кто до враду земского або кгродского витебских роком статутовым. А я, не зражаючы року ани позву никоторыми прычынами бы направнейшими, маю и повинна буду тому кому бы право на Олгово и на част в Кротовщы о половицы третее мети (?) належало и з кого бы ся осмисот коп узят не хотела, маю дат заруки осмисот коп грошей, а и заплатившы (?) заруку пред се имение Олгово и част

в ыменью Кротовшы уступит маю и повинна буду. И то теж я, Гелена Жабянъка Михайловая Гурковая сим листом моим варую, иж тых осмисот коп грошей без позволенья его мти пана отца моего и ей мсти пни матки моее тых осмисот коп грошей так его мти пну малжонку моему и никому иному записоват не маю и не буду моцы. То ест аж до року тисяча шестсот двадцат шостого под зарукою на мене их мтям пном родичом моим семисот коп грошей и на то я, Михайловая Гурковая Гелена Жабянъка, дала есми его мти пну малжонъку моему сей мой лист доброволный запис под моею печатью и с подписом руки моее, так же под печатьми и с подписами рук земян его кр. мти воеводства Витебского от мене очевисто упрошоных их мтей: его мти пна Миколая Жабы, подстолего витебского, его мти пна отца моего, а пна Гермогена Пышницкого и пна Абрама Желязоуского. Што их мти на прозбу мою учынившы, печати свои прыложыли и руками подписат рачыли.

Писан в Витебску року тисеча шестсот двадцять второго мсца октебра дадцать шостого дня.

Helena Zabianka Mikołajowa Horkowa, ręką własną swą.

Mikołaj Zaba, podstoli witebsky, ręką swą.

Hermohen Pisznicky, ręką swą.

Abram Zeliazowsky, ręką własną.

Року тисеча шестсот двадцат второго мсца декабра пятого дня ей мть пни Михайловая Гурковая пни Гелена Жабянка сес лист свой (…)* перед нами судом признала.

(Далі йдуть підписи вітебських підвоєводи, ґродського судді, ґродского писаря. – *Ю. М.*)

Року 1625 мца июня 16 дня сес лист до книг земских витебских для перенесенья до книг земских был через его мл. пна Андрея Гурка покладан".

(Далі йдуть два підписи. – *Ю.М.*)

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 58951. – Оригінал, завірений особистими підписами і печатками).

№ 6

1624, вересня 4 (серпня 24). – Випис з вітебських гродських книг

"Видымус с книг справ кгродских воеводства Витебского.

Року Нароженья Сына Божего тисяча шестьсот двадцат четвертого мца августа третего дня.

На рочках судових кгродских мця августа припалых и судовне тую витебскую справу (...)* перед нами Яном Уженецким, подвоеводим, Филипом Иесиповским, судею, и Базылим Шапъкою Котолским, писаром, врадниками судовыми кгродскими воеводства Витебского, постановившисе очевисто у суду земский гдрский и подстолий воеводства Витебского его мл. пан Миколай Жаба и поведал и ку актывованю до книг покладал тестаменът небощицы, цорки своее ей пни Миколаевое Гурковое пани Галены Жабянки,

остатнее воли ее учиненый особам нижей в том тестаменъте належачим даны. Который перед нами в суд положивши, просил, абы до книг кгродских витебских бил уписан як уписуючы до книг слово в слово так в собе мает:

W imie Ojca i Syna i Ducha Swętego amen.

Za pomocą Pana Boga meo Stworzyciela nieba i ziemi ja, Halena Mikołajowna Zabianka, podstolanka witebska, Mikołajowa Hurkowa, ziemianka województwa Witebskiego, czynie wiadomo tym moim testamentem ostatecznej woli mej na nim oznajmuje kożdemu takowemu komu by o tym wieszieć należało, iż z dopuszczenia Pana Boga Wszechmogącego, Stworzyciela nieba i ziemi, będąc ja na ten czas z łaski Jeo naświętszej chorobą obłożną nawiedzona i w niebespieczno zdrowia meo obciążoną, a bacząc ja to rozumiejąc po sobie jako i żaszy (?) ludzkie na świecie że doczesny i napewniejszy cel każdemu człowiekowi jest na świecie śmierć, która żadneo z Pańskieo dekretu minąć nie może, tak też i wszstkie sprawy docześne przed czasem śmierci z umysłu u człowieka pływają i w zapamiętanie przychodzą. Przeto ja, postrzegając powinnośći chrześćiańskiej, a zwłaszcza mając wzgląd i dobrze baczenie na małżonka meo pana Mikołaja Hurka i na syna meo Stefana Hurka, pisze tym moim testamentem swym całym rozumem i dobrą pamięcią moją nie z żadnego przymuszenia, ani z ludzkiej namowy, jeno sama po swy dobry woli. Naprzód porzucam i we władze podaje dusze moje w łaskę i miłosierdzie Panu Bogu Wszechmogącemu, a ciało moje grzeszne, od ziemi wzięte, ma małżonek moj przystojnie wedłe zakonu chrześćiańskieo pogrześć. Do tego też oznajmuje, jeżeli mie Pan Bóg z teo świata do chwały swej świętej powołać raczy, tedy ja pamiętając (дописано: "iż mając" (?) – *ЮМ.*) chotowe (?) zachowanie po wszystek czas mieszkania meo małżonka meo miłego pana Mikołaja Andrzejewicza Hurka, który mnie zawżdy nieodmienną miłość uprzejmą małżeńską pokazował i to czynił jak na uczciweo przynależało, gdym od Pana Boga Wszechmogąceo chorobą obłożną nawiedzona była i w ten czas miłość usługowanie małżeńskie jako mu się godziło przeciwko mnie pokazował, a postrzegając ja tego aby po żywocie moim małżonek i syn moj st..mieszkając na tym doczesnym świecie, między sobą i ni od kogo innego żadnych trudnośći o ubogą majętność moje nie mieli i na sobie żadnej szkody nie poniosili, ale aby każdy na swym przestawał, jako w tym testamencie moim pomieniono jest, a po żywocie swym opisuje małżonkowi swemu miłemu, panu Mikołaju Hurku, majętność swą ubogą ruchomą, którą uniosła w dom małżonka mego od ich mśćiów panów rodziców swych, to jest złoto, srebro, perła, szaty i insze wszytkie rzeczy do ubioru meo i wszyskie majętność moją ruchomą, co się jedno może nazwać rzeczą ruchomą, okrom sumy pieniędzy niżej pomienionej. To wszytko małżonkowi swemu daruję i tym testamentem moim na wieczne czasy opisuje. Do tego com ja miała sumę pieniędzy od małżonka mego na majętnośći jeo Olhowie w województwie Witebskim łeżącej i na trzeci częśći Królowszyna, majętnośći małżonka meo, i ojczystej kop połtora tysiąca zapisaną, z której to sumy półtora tysiąca kop przed tym darowała małżonkowi swemu kop siedmset, a sobiem ostawiła do wolnego

szafunku kop ośmsen wszytkie spełna, którą mam na majętnośćiach małżonka meo zastawą, którą tą kop ośnset tym testamentem moim opisuje synowi swemu miłemu Stefanowi Hurkowi. A gdzie by Pan Bóg Wszechmogący teo syna meo miłeo, Stefana Hurka, do sały (?) swej świętej powołać raczył z teo świata, tedy po śmierci jeo z tejże sumy ośvset kop połowice, to jest cztyrysta kop, małżonkowi memu opisuje. A druga kop cztyrysta ich mśćiom panom rodzicom moim jeo mśći panu Mikołaju Zabie, podstołemu witebskiemu, i jej mśći panimatce mojej, ich mośći paniej Barbare Chrapowickiej, a po żywocie ich mśćiow panów rodziców moich potomków ich mśćiow zapisuje. Którą majętność ruchomą, com małżonkowi swemu opisała, i o te kop cztyrysta nikt z rodzoców krewnych i powinnych moich małżonka meo turbować nie ma. A jeżeliby mie Pan Bóg z tej choroby z łaski Swej świętej do pierwszego zdrowia przyprowadzić raczył, tedy ten testament żadnej mocy nie ma i za tę sumę kop ośmset w swym szafunku wolnym mieć mam. A gdzieby kto te słowa ostatniej woli mej śmiertelny miał naruszyć, takowy kożdy na Strasznym Sądzie przed Panem Bogiem rozsądzisie ze mną. Na to ja, Halena Mikołajówna Zabianka Mikołajówa Hurkowa, zostawiła po sobie małżonkowi, tak też ich mśćiów panom rodzicom swym ich mśći panu ojcowi swemu panu Mikołajowi Zabie i jej mśći paniej matce mej ten mój testament. Nie mogąc ja sama ręką swę podpisać dla choroby od Pana Boga nawiedzonej, pieczęć swą przyłożyła i ludzi zacnych ziemian i urzędników województwa Witebskiego, którzy przy sprawowaniu teo testamentu meo byli, o podpis rąk i o przyłożenie pieczęci prosiła, to jest jeo mśći pana Lwa Hurka, pisarza ziemskiego, jeo mśći pana Pilipa Osipowskiego, sędziego grodzkiego, a jeo mści pana Adama Kosowa i jeo mśćią Andrzeja Hurka, którzy za proźbą moją do teo testamentu meo pieczęci swoje przyłożyli i ręce podpisać raczyli. Pisan w Olhowie juni ośmeo dnia roku tysiąc sześćset dwudziesteo czwarteo.

У того тестаменту печати (?) присужоных шесть, подпис рук подписано ест словы: Będący na ten czas prze sprawowaniu teo testamentu za ustną proźbą jej mśći pani Mikołajowej Hurkowej pieczętarz Piliph Osipowsky, sędzia grodzki witebski, rękę swą będąc przy sprawowaniu teo testamentu za ustną i oczwistą proźbą jej mśći pani Mikołajowej Hurkowej pani Hałeny Zabianki, jako pieczętarz Adam Kostik ręką swą будучы я при справованю сего тестаменту ее мсти пни Миколаевое Гурковое пни Гелены Жабянки яко тое (?) хорая на тот час, рукою своею вжо подписат не могла для неспособного здровя, я своею подпис руки приложене (?) искати ее млсти (…)* мене просила Криштоф подписал, которий же тот тестамент за покладанем и прозбою его млс пана Миколая Жабы принел до книг гродских ест уписан, сей видимус под печатми нашими врадовими его млсти пну Миколаю Гурку ест видан.

Писан в Витебску. Бутвич (?), генерал, рукою своею”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 58953. – Копія XVIII ст.).

№ 7

1625, грудня 3. – Торунь. – Універсал короля Сигізмунда III

“Копия.

Жигмунт Третий (далі йде повний королівський титул. – *Ю. М.*).

Ознаймуем сим листом нашим, иж был покладал перед нами лист воеводича и сурогатора нашого витебского урожоного Миколая Завиши, войта витебскаго, под печатью и с подписом руки его под датою у Витебску 1622 года мсца маия 13 дня земянину нашому воеводства Витебскаго урожоному Яну Илиничу Малцевичу Уженецкому, судьи гродскому витебскому, данный, в котором описует, иж он, за высланем воеводы нашого витебского, старосты суражскаго, велможного Яна Завиши, отца своего, для разсужения и успокоения границ и рожних в грунтах певных именя его, Уженецкого, с грунтами сел наших до воеводства Витебского належачих лужосенских и судницких. Выехавши на тые помененые грунты, огледівши завод границ, зрозумевши доводов и мовеня жалобы и о позву обудву сторон, урожоный Миколай Завиша, оставивши на сторону довод помененого Яна Уженецкого, а справуючисе водлуг права посполитого за доброволным взятьем подданым нашим лужосенским и судницким человекам семи, которых урожоный Уженецкий оберет, присягнут им наказал был, леч за наступление часу на дню третим подданые наши, не хотечи присягнуть угодливым обычаем, згодливе межи теми грунтами границу положили, копцами закопали и рубеже по деревню нарубили и вечне заграничили. А што се дотыче озерка, в которое подданые нашые вступовалисе, теды за оказанием слушного права, не узнаваючи подданым нашим лужосенским и судницким жадного вступу со в сими пожитками и берегами присудил. О чем всем ширей в листе декрете урожоного Николая Завиши описано есть, яко ж и велможный Ян Завиша, воевода витебский, тот декрет сына свого Стефана и были есмо прошены о урожоного Яна Уженецкого, абы есмо тое заграничения листом нашим подтвердил, за которым некоторые панове рада и врадники нашие дворные, залечаючи годность службы его жычливые нам, государю, и Речи Посполитой под час войны московской отданные, в причине нас жадали. А так мы, государ, выдечи прозбу слушную, тое заграничение и успокоение помененному Яну Уженецкому и лист того ж ограничения урожоного Николая Завиши, сим листом нашим подтверждаем и при моцы заховуем. Ма(…)* и волен будет он сам и потомкове его тые грунты имению его Уженцы ограничоных, так же и тое озеро водлуг листу урожоного Николая Завиши держати и уживати и тые вси водлуг воли и уподобаня свого шафовати вечными часы и на то дали есмо сей наш лист урожоному Яну Илиничу Уженецкому с подписом руки нашое и с печатю Великого княжества Литовского.

Писан в Торуни лета от Нарождения Сына Божия 1625-го года мсца декабря 3-го дня панованя королевств наших полского 39-го, а шведского 33-го году.

На подлинном подписано тако:

Король Жикгмунт, присарь (!) Криштоф Корвин Гонсевский.

На копиї подписано тако: С подлинным свидітелствовал палат граждан-ского суда переводчик Игнатий Маковский".

Запис на звороті останньої сторінки: "1626 Xbr.3 dnia. Kopia. Oryginal do senatu odebrany (...)*".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 58954. – Копія XVIII ст. Перед словом "король" намальоване коло, всередині якого написано "М[істо] п[ечати]")

№ 8

1631, жовтня 10 (вересня 30). – Дарчий запис шляхтича Олександра Уженецького своїй дружині Єві Ладзинській

"Ja, Alexander Janowicz Malcewicz Użeniecli, ziemianin jeo kr. mśći wseio województwa Witebskiego, zeznawam tym moim listem dobrowolnym wieczystym zapisem, iż uznawszy ja po małżonce mej miłej pani swojej Ładzińskiej miłość uprzejmą z usługowaniem i poszanowaniem przystojnym, a chcąc to onej wza-jemną nagrodzić miłośćią z dobrej woli mej i z miłośći małżeńskiej, daje, daruje i w wieczność jej zapisuję wszystką majętność moję ruchomo po żywocie moim. To jest złoto, srebro, cyne, miedź, szaty, kłejnoty, perła, rysztunek wojenny, zbroje, strzelbę, bronie i inny wszelakiej sprzęt domowy i także konie, wozy, bydło rogate i nie rogate, zboże wszelakie młocone i nie młocone w polach, w gumnach i w szocknach (?) złożone, do tego pieniądzy gotowe w szkatułe będące i na długach za obligami mnie winno należące. Owo zgoła wszystko ze wszystkim ogólnie, co się jeno może rzeczo ruchomą na..qac wszystko to, jeśli by na mie wprod Pan Bóg śmierć dopuścić raczył, ma i mocna bedzie po żywocie moim o na miłą małżonka moja pani Ewa Ładzińska w wolny szafunek swój wziąc i tym wszyst-kim jako swoją własnośćią według wolej i upodobania swego szafować wieczniemi czasy. Od czego wszystkiego ja tym zapisem moim oddalam panią matkę, bracią moje, siostrz, łuczonych (?) i obcych przyjaciól moich, iż żaden z nich ni(...)kiej blizkośći spadkowej po żywocie moim z tych rzeczy mych ruchomych u niej, małżonki mej, prawem dochodzić i żadnej trudnośći jej zadawać nie mają i, jako tym zapisem moim przez mie oddałeni, mocy mieć w tem nie będą wiecznemi czasy. I na tom ja, Ałexander Użeniecki, dał ten moj list małżonce miłej, pani Ewie Ładzińskiej, z pieczęcią i z podpisem ręki mej włanej, do którego proźbą moją ludzie zacni jeo m. pan ___ pieczęci swe przyłożyli i ręcę podpisać raczyli.

Pisan w Witebsku roku tysiąc sześćset trzysziesteo pierwszeo msca 9bra trzydziesteo dnia.

Alexander Użeniecki ręką swą".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 58958. – Оригінал, завірений особистим підписом автора і печаткою).

№ 9

1633, грудня 29. – Вітебськ. – Універсал-атестат Симеона Самуеля Любартовича, вітебського воєводи, даний шляхтичу Миколаю Гурку

"Symeon Samuel Lubartowicz z Kowla, wojewoda witebski, surazki etc starosta. Oznajmuje tym moim listem, iż co urodzony Mikołaj Hurko, sędzia grodzki witebski, ma w zastawie w sumie pieniądzy pewne dobra od bojar pancernych, w Dobrynie w województwie Witebskim łeżące, które oni przyszedszy do ubostwa ame(...)* pelnie posługi w innej z drugiemi pancernymi bojarmi według prawa swego za wiadomośćią antecessora mego, sławnej pamięci jeo mść pana Jana Zawiszy, wojewody bywszego witebskiego. Te dobra swe w sumie pieniądzy puscili i zastawili panu Hurkowi, który to pan Hurko tak, przed tym nabywszy tych dobr ich, wszelaką powinność z nich należącą pełnił, a pogotowiu za nastąpieniem terazniejszego niebezpieczeństwa od nieprzyjaciela wiarołomnego moskwicina wszelaką powinność pełni i okaziej wszelakich na czaty i na podjazdy sam jezdzić i czeladz swą posyłać nie omieszkiwa. Jakoż i w teraźniejszej potrzebie karze wielkiej za wyprawą ode mnie na czatę ludzi moich przeciwo nieprzyjacielowi ku Witebsku następującemu, miedzy którymi i on czeladź swoje wyprawił, w której potrzebie czeladnika onemu zabito. Co dla łepszej wiadomośći daję tę moje attestacje pod pieczęcią i z podpisem ręki mej.

Pisan w Witebsku decembra 29 dnia a[nn]o 1633.

(*Підпис*)

Дописано збоку іншою рукою: Roku tysiąc sześćset pięćdziesiótego msca juni wtorego dnia ten list jeo m. pan Mikołaj Hurko, podsędek witebski, przez sługę swego p. Jana Majewskiego (?) do w.mć. (?) podał. Ja, Piotr Hrebnicki, namiestnik witebski, m[anu] p[ropria].

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 58959. – Оригінал, завірений особистим підписом автора і печаткою).

№ 10

1667, серпня 3. – Квит кс. Марціна Гавловецького, ректора Вітебського колегіуму

"Ja, ksiądz Marcin Gawłowecki, u. rektor collegium witebskiego, plenaria potestate od wiełebnego ksdza prowinciała Jakuba Ugoskiego, (?) imieniem całego conwentu societatis Jezu witebskiego jawno czynię i zeznawam kożdemu, o tym w potomne czasy potrzebującemu, iż antecessorowie collegium pomienionego naszego witebskiego nabyli byli prawem wieczystym majętnośći ojczystej, nazwanej Użeniece Sujkowa i pustosz Kurowo, w województwie Witebskim łeżącej, u niebożczyka, godnej pamięci j. m. pana Aleksandra Użenieckiego, za pewną sumę pieniędzy za dziewięc tysięcy złotych polskich i już okupiliśmy byli pustosz Kurowo w czterech set złotych polskich zastawy u niebożczyka, j. m. pana Jana Py(...)*ki, także ad racyonem dali byli dwa tysięcy pięset i trzydzieśći złotych

polskich procz zasiewku (?) osmiu (?) sześćiudziesiąty siedmiu, a że tym czasem nim pryszło dodać reszty, wojenne zamieszanie przez nieprzyjaciela moskwicina nastąpiły i ta wszytka majętność zawojowana była. Tedy za zpustoszeniem jako nasze collegium nie stało czym dopłacać, tak succesorowie niebożczyka j. m. pana Aleksandra Użenieckiego synowi j. m. panu Krzysztofowi Użenieckiemu nie było skąd zadanej naszej sumy wyszmianowanej wrócić i oddać. Przeto za włożeniem się w to z obu stron zobopolnych (?) ich m. p. p. przyjaciół stało się miedzy mną, ksdzem Marcinem Gawłotowickim, u. rektorem collegium witebskiego soc. Jezu planaria arm(?) potestate a superioribus collata i miedzy j. m. panem Krzysztofem Użenieckim pewne postanowienie tak, iż nam i collegium naszemu witebskiemu j. m. pan Użenicki połowicę majętnośći Użenicy, to jest Sujkowo i Kurowo ze wszystkimi przynależnośćiami, w osobliwym (...)* nam danym opisanemu prawem zastawnym puścił i do posesyi nam podał, tedy ja, rektor collegium witebskiego już tamte prawo pierwsze wieczyste ante przed datą tego lista mego od antecesora mego otrzymane do ręku j. m. p. Użenickiemu wróciłem i one zkasujemy (?) i umorzam wiecznymi czasy, tylko tegoż przy zastawnym prawie ze zostajemy (?) jako wszystka rzecz w tamtym prawie nam służący zastawnym jest opisana i już o wieczność do tej majętnośći Użenicy my sami i po nas następujące succesorowie żadnego przystąpu nie zastawujemy, nie mamy i mieć mocy nie mają wiecznymi czasy pod ważnośćią (?) samej rzeczy w tym j. m. p. Użenieckiemu samemu, żonie, dzieciom i potomkom j. m. żadnej trudnośći zadawać my sami i succesorowie naszi nie mamy i nie mają, o co forum do sądu należnego koła duchownego i na to ja, rektor collegium witebskiego societatis Jezu, daję tem moj ugodliwy list, dobrowolny zapis z pieczęcią colewską (?) i z podpisem ręku mej, tak też pieczęciami i z podpisami rąk ich m. panów pieczętarzów ode mnie oczewisto uproszonych.

Pisan w Witebsku roku tysiąc sześćset sześćdziesiąt siódmego mca awgusta trzeciego dnia

Marcin Gawłowicki, u. rektor collegium witebskiego societati Jezu.

Ustnie proszony pieczętarz (...)* osoby wysz mianowany Theodor Kazimierz Wołłowicz m. p.

Ustnie (?) proszony (...)* tego listu (...)* Jan Załowski (...)*.

Ustnie oczewisto proszony pieczętarz od j. mći ksdza rektora collegium witebskiego soc. Jezu Aleksander Karaczewski Hiemira (?) ręką swą.

Дописано на маргінесі іншою рукою: Року 1697 мсца окътобра 7 дня на роках (…)*ловъских е.м. ксюнъже Циприан Куновъский сей лист признал рек кола(…)*.

Теодор Луканский, судя земский витебский.

Иозеф Казимер Гурко, подсудок витебский".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 58968. – Оригінал, завірений підписами і печатками. Запис на звороті іншою рукою: "1667 augusta 12 dnia. Oryginał kwitacyi w. księdza Marcina Gawłowickiego").

№ 11

1677, березня 24. – Дарчий запис шляхтянки Дороти Гурко

“Ja, Dorota Meszczerynowa Stefanowa Hurkowa, sędziowa ziemska witebska, oznajmuję i wiadomo czynie sama na siebie tym moim dobrowolnym wieczystym listem, zrzeczonym darownym zapisem, komu by o tym należało wiedzieć, teraz i napotym będące wieka lusziom, iż za wnieszienie moje od dobrodziejów rodzicow moich sumy posagowej mam od zeszłego godnej pamięci niebożczyka jeo mśći pana Stefana Hurka, sędzica ziemskiego witebskiego, dobrodzieja, małżonka mego, przeciwnym sposobem na majętnośćiach swych Dobrynie Wysokim, Olhowie, Chocimiu i innych, w województwie Witebskim łeżącej, summe szesnaśćie tysięcy złotych polskich i dożywocie mnie zapisane. Którą te sume zapisaną mając ja w wolnym szafunku według wolnośći szlacheckiej i prawa pospolitego jako chcąc oną kierować, przeto ja, Dorota Meszczerynowa Stefanowa Hurkowa, nie z żadnego przymuszenia, ani ludzkiej namowy, ale po swej dobrej woli zmyśliwszy, a uznawając ku osobie wierne usługi życzliwe synowskie syna mego pana Hrehoreo Hurka, któreo tedy nagradżając z miłośći macierzyńskiej, onemu panu Hrehoremu Hurku, synowi memu miłemu, te szesnaśćie tysięcy złotych od zeszłego małżonka meo mnie zapisane, wszystkie spełna, nic na siebie, na córkę moją, a nie na żadnych krewnych blizkich powinnych, pogotowiu obcych ludzi nie wyłączając, ani zostawując, pomieniomemu synowi mojemu panu Hrehoremu Hurku daje, daruje i wieczniemi czasy zapisuję z dożywocia, mnie na majętnośćiach tych zapisane, wiecznie się zrzekam i już i już podane tego listownego żadnej najmniejszej w tych wyż mienionych majętnośćich i innych synowi me(mu), to jest w poddanych, puszczach, lasach, gruntach, sianożęciach i wszelkich z niej przychodzących pożytkach przeszkody czynic i do najmniejszej rzeczy interesować się aż do zgonu syna mego ja sama i nikt unny imieniem moim nie mam, nie mają i mocy mieć nie będą mogli. Wolen tedy jego mś. tą samą, ode mnie wiecznie zapisanej, jako chcęc według najłepszego upodobania swego władac, kierowac, komu chcąc dać, darować i na wieczność zapisać. Którego tego dobrowolneo wieczystego zapisu mego ja sama, córka moja, pani Zofija Hurkowna Sakowiczów, skarbnikowa witebska, ani zeden (!) z blisko krewnych powinnych przyjaciął moich nie mam naruszać i nie mają wiecznemi czasy pod zapłaceniem zaręki szesnastu tysięcy złotych polskich i pod nagrodzeniem szkod słownie mianowanych. O którą zarękę w naruszeniu tego mego zapisu daję wolność i tym listem moim pozwalam mnie samej i kożdego ten list moj naruszającego do wszelakieo sąda i prawa rokiem zawitym najkrotszym, by nie statutowym, pozwać zakazać i za rozne uganiac (?). A i po zapłaceniu tej zaręki by niepojednokroc przecie ten mój list zapis nienarusznie u kożdego prawa przy zupełnej mocy zachowan być ma. I na to dała ten moj dobrowolny wieczysty zrzeczony list zapis darowny przy pieczęci z podpisem ręki mej, tudzież pod pieczęciami i z podpisami rąk jch mśćiów panów pieczętarzów ode mnie ustnie uproszonych na podpisach wyrażonych.

Pisan w Witebsku roku tysiąc sześćset siedmdziesiąt siódmego msca marca dwudziestego czwartego dnia.

Dorota Meszczerynowna Stefanowna Hurkowa ręką własną.

Oczewisto proszony pieczętarz od ich mść. pan Stefanowej Hurkowej do tego zapisu wieczystego Jan Czapski.

Ustnie oczewisto proszony pieczętarz do tego listu zapisu od osoby wyż mianowanej Kazimierz Hurko Chociński.

Ustnie oczewisto proszony pieczętarz do tego listu zapisu od osoby wysz mianowanej Bazyly Hołownia Pysznicki.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 58976. – Оригінал, завірений особистим підписом автора і печаткою)

№ 12

1685, квітня 18. – Реляція возного Вітебського воєводства

Tysiąc sześćset ośmdziesiąt piątego apryla ośmnastego dnia czyniona relacya:

Ja, general j.k.mći województwa Witebskiego, niżej na podpisie ręki mej mianowany, zeznawam tym moim relacyjnym listem, iż w roku teraźniejszym tysiąc sześćset ośmdziesiąt piątym miesiąca aprila ośmnastego dnia z stroną szlachty panem Janem Bylińskim a panem Piotrem Zawitnickim byłem użyty od j.p[an]a Krzysztofa Użenieckiego do dworu w zamku j. k. mći witebskie, gdzie za przybyciem moim przy bytności j. mći pana Hrehorego Bobiatyćskiego, ziemianina j. k. mći województwa Połockiego i Witebskiego, gdzie słyszałem z ust samego j. p[an]a Bobiatyńskiego mowiącemu j. panu Krzysztofowi Użenieckiemu, że j.pana Aleksandra Użenieckiego wymogł usilnie jakieś prawo na majętność Użeniec w województwie Witebskim łeżącą i jako powiadał przed j. mćą panem Bobiatyńskim, gdy będąc w więzeniu u pana Hrehorego Krupienicza w majętności Pazcierzowie w województwie Połockim w trakcie Newelskim wielkie boje i uciemiążenie przez j.p[an]уженицы za Krupienicza ponosił aby (...)* dał i musiał dać a po wymorzonym prawie gaj przywłokszy (...) do majetności i dworu j. pana Bobiatyńskiego Bobrowa w tym że województwie Połockim w trakcie Newelskim z tego boju Panu Bogu ducha oddał w kulku dni zmarł, to jest w poniedziałek wielkanocny w roku wyż mienowanym. Ja, general, com słyszał, wydałem ten mój relacyjny kwit z pieczęciąmy i z podpisem ręki mej dałem do ksiąg grodu witebskiego zapisać.

Pisan w Witebsku daty wyż pisanej".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 58380. – Копія XVIII ст.)

№ 13

1685, квітня 18. – Реляція возного Вітебського воєводства

"Leta od Narodzenia Syna Bożego na urade żałował i opowiadał jego królewskiej mości województwa Witebskiego j.mć pan Krzysztof Alexandrowicz Uże-

niecki na pana Hregorego Krupienicza, ziemianina j. k. mći tegoż województwa Witebskiego, ku sobie niechętnego szwagra swego o to takowym sposobem i obżałowany j. mć. pan Krupienicz, wziowszy przed się zły a nieprzystojny zamysł przeciwko żałującego j. mći pana Krzysztofa Użenieckiego, jako i stryjecznego brata Alexandra Stanisławowicza Użenieckiego, nie pomniąc nie na bojźń Bożą i srogość prawa pospolitego na takowych ludzi swawolnych a prawie zapamiętałych opisanemi czyniąc różne podstępki pod żałującym, jako i prawa nieumiętnego i pisma, chcąc koniecznie z majętnośći wyzuć, a oną sobie przywłaszczyć, uprosiwszy z sobą j. mći pana Alexandra Stanisławowicza Użenieckiego do majętnośći Spazcierowa w województwie Połockim w trakcie Newelskim łeżącej, i tam u siebie przez czas niemały w prywatnym więziniu na chłodzie i ogłodzeniu trzynając, urągając się nad onym, codzienne bijąc i mordując i jako sam chciał nad nim się pastwił, wymagając prawo aby dał na majętność żałującego Użenice w województwie Witebskim łeżąco. Do której majętnośći j. mć. pan Ałexander Użeniecki, brat stryjeczny, nie należał, bo jeszcze za żywota j. mć. pan Użeniecki synom swoim, rozporządając i testamentem łegował miedzy majętnośćiami j. mć. pana Stanisława i Ałexandra Janowiczów Użenieckich i j. mć. pan Stanisław Janowicz Użeniecki list zrzeczony rodzicowi żałującemu j. mć. pana Alexandrowi Janowiczowi Użenickiemu dał i z onej majętnośći Użenice wiecznemi czasy zrzekł się i w ziemstwie Witebskim przyznany w roku 1629 i z tych miar że sprzeczał się, nie chciał prawa dać obżałowanemu, bo nienależycie wymagał, nie miał do onego potrzeby ani possesiji żadnej do tej majętnośći Użenicy. W tym wielkie boje ponosił, rad nie rad usiłował, przymusił i musiał prawo dać nabręść (?) majętnośći Użenice, jakoby częśći należącej rodzicowi j. mći panu Stanisławowi Janowiczu Urzenickiemu ince (?) zrzeczonej, gdzie już po wymorzonym prawie obżałowanym j mć. pan Hrehory Krupienicz tylko z duszo j. mć. pana Alexandra Użenieckiego barzo zbitego i zmordowanego wypuśćił. Który j. mć. pan Alexandr Użeniecki, przywłokszy się do dworu i majętnośći j. pana Hrehorego Bobiatyńskiego Bobrowa, w województwie Połockim w trakcie Newelskim już niedaleko od majętnośći obżałowanego, i jako wzioł wiadomość żałujący od tegoż j. pana Hrehorego Bobiatyńskiego i od innych sąsiad tamecznych ze w kilka dni z tego świata z śmiercią zszedł i Panu Bogu ducha oddał, to jest w dzień poniedziałkowy wielkanocny święta rzymskiego według nowego kałendarza w roku 1685. W czym żałujący tak o podstępek wymorzonego prawa gwałtownie jako i o zabicie brata swego stryjecznego, a co gorsza na zdrowie samego i odpowiedź i pochwałkę zabiciem na śmierć uczynioną chcac prawem czynić, dał te opowiadanie i żałobę swą do ksiąg grodu witebskiego zapisać".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 58982. – Копія XVIII ст. Запис на звороті: "Kopia procesu j. p. Krzysztofa Użenieckiego na j. p. Hrehorego Krupienicza anno aprila 20 d. 1685")

№ 14

1710, лютого 2. – Випис з вітебських ґродських книг, в якому міститься скарга пріора вітебського домініканського монастиря о. Пія Данілевича

"Wypis z ksiąg grogzkich województwa Witebskiego.

Roku tysiąc siedmsetnego dziesiątego msca februarys wtorego dnia.

Na urzędzie (?) jeo królewskiej mośći grodzkim witebskim przede mną, Samuelem Kazimierzem z Brusiłowa Dorohinickim Kisiłem, chorążym i podwojewodzym witebskim, od jaśnie wielmożnego j. m. pana Aleksandra Kazimierza Pocieja, wojewódy witebskiego, rohaczoskiego, żyżmorskiego, suraskiego etc starosty, pułkownika j. k. mśći, ustanowionym w Chrystusie przewiełebny j. m. ksiądz Pius Daniłewicz, preor klasztoru witebskiego zakonu Dominika świętego, ordinis przaevidacatorum sam od siebie i imieniem wszystkich ojcow i braci, teraz w tym klasztorze zostającym, i następujących, żałował i protestował na j. m. pana Stephana Zaranowskiego Łuskine to i takowym sposobem, iż obżałowany j. m. będąc potrzebnym summy pieniędzy kop sta groszy liczby litewskiej wzioł i pozyczył na list zapis u j. m. pana Heronima Onackiewicza Chackiewicza, który summę miał oddać i wypłacic jeszcze w roku tysiąc sześćset sześćdziesiąt dziewiątym w dzień Trzech Królów święta rzymskiego podług nowego kałendarza na miejscu pewnym w ręcę (?) j. m. w Wielkim siele, w województwie Witebskim łeżącym, której summy za niewypłaceniem w Bogu zeszły jeo. mł. pan Heronim Onackiwiecz z pobożnośći swej na klasztor ich mośćiow książy dominikanów witebskich te kop sto wdał i prawo wlewkowe w roku tysiąc sześćset ośmdziesiąt pierszym msca maja wtorego dnia do ręku w Bogu zeszłego j. mśći księdzu Bałtazara Suskiego, preora witebskiego, oddał i w tym że roku na tych roczkach mająwych przyznał, prosząc by podług obligi przy ofiarach Pańskich za duszę jego mść nie przypominając. A gdy tak po żywocie jeo mść pana Onackiewicza, jako i w Bogu zeszłego j. mć. księdza Suskiego następujące przełożeni ich mść tego klasztoru częstokrotnie tak słownie jako i listownie upominali się, tedy obżałowany ich mść. tak sam, jako i j. m. pan syn jeo mśći j. m. pan Józeph Łuskina, podsędek witebski, który teraz dzierzącym majętnośći Zaranowiczi, w województwie Witebskim łeżącej, uwodzone tak słowami, jako i listami, iżby miał być ten oblig wypłacony i aqvietowany, czego ich m. nie pokazują, ale jeszcze niejakie odpowiedzi pochwalki działają, więć teraz chcąc prawem czynić tak o samę i scizne(?) summy kop sto, jako i od niej przychodziącej prowisyi po te lata takowe, załobę swą z wolną o nej melioratią dał do ksiąg zapisać. Co jest zapisano, z których i ten wypis pod urzędowyą pieczęcią i podpisem ręki pisarkiej w Bogu przewiełebnemu j. m. ksiądzu Piusowie Daniłewiczowi, przeorowi witebskiemu zakonu Dominila świętego, i wszystkim księży i braci, w tym klasztorze zostającym, jest wydan.

Pisan w Witebsku".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 58990. – Копія XVIII ст. Записи на звороті тією самою (1) та іншою (2) руками: 1)"Proces j. mći księdza przeora wit. na ich mćow panów Łuskinów"; 2) "Protestacia konwentu witeb. ord. praedm. przeciwko panu Łuskinie o nieoddanie kop 100 wlanych konwentowi od pana Onackiewicza. Roku 1710 febru. 2").

№ 15

1748, листопада 12. – Універсал короля Речі Посполитої Августа III

"August Trzeci z Bożej łaski król polski (далі йде повний королівськй титул. – *Ю. М*)

Wielmożnemu Jerzemu Dettłossowi, hrabi Flemingowi, podskarbiemu wielkiemu i pisarzowi ziemskiemu W.Ks. Litt., uprzejmie nam miłemu, łaska nasza królewska.

Wielmożny uprzejmie nam miły. Osobliwym listem przywiłejem konsensem naszym pozwoliliśmy urod. Kazimierzuowi Hurce, pisarzowi ziemskiemu witebskiemu, aby mogł prawa swego dożywotniego na dzierżawie Orłeja nazwaną, w województwie Witebskim łeżącą, sobie służącego, zrzec się ustąpić i wliwek prawny in personam urodz. Jozefu Hurki, syna swego, uczynić. Który to wliwek alias cessya skoro prawnie uczyniona i przed aktorami authentycznemi zeznana będzie, żądamy po uprzejmośći waszej, abyś zesławszy ad fundum pomienionej dzierżawy Orłej dworzanina swego szlachetnego, onę cum omnibus attirontis (?) et pertinatis juxta obloquintiam przywiłeju in realem et actualem przerzeczonemu urodzonemu Józefowi Hurce podał possesionem. A podaniania swego dwa inwentarze należycie sporządziwszy, jeden penes fundam dzierżawy zostawić, drugi ad archiwum skarbu W.Ks.Litt. oddać złecil.Uczynicz tą uprzejmość wasza dla łaski naszej królewskiej et ex munere ministeryski. Dan w kancelaryi naszej mniejszej W.Ks.Litt. dnia XII msca listopada roku Pańskiego MDCCXLVIII panowania naszego XV roku. U tego listu j. k.mći przy pieczęci mniejszej W. Ks. Litt. podpis ręki temi słowy: Michał, ksże Czartoryjskij, podkanclerzy W.Ks.Litt.

Którego originał w skarbu zostawiwszy, universal (?) stronie potrzebującej wydając, podpisem ręki mojej stwierdziłem.

Dat w kancelaryi skarbowej W. Ks. Litt. dnia 30 msca augusta 1749 roku.

Jan Fleming (...)*.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 58992. – Тогочасна копія)

№ 16

1756, січня 9. – Лист Єжі Зарановського з Лускини, войського Вітебського воєводства до кс. Станіслава Жаби, ректора, і всіх оо. єзуїтів вітебського колегіуму

"Jerzy Zaranowski Łuskina, wojski województwa Witebskiego.

W Bogu przewiełebnemu j. mśći księdzu Stanisławowi Zabie, rektorowi, i wszystkim ich mśćióm księży jezuitom collegium Witebskiego societatis Jesu.

Oznajmuje tym moim obwieszczym otworzystym listem, iż co ja, zostawszy post extinctom aktorów vitam in gradze sukcessorów j. m. pana Użenieckiego, chcąc przyść ad possesionem majętnośći mojej Użenicy w województwie Witebskim, sytuowany przez tegoż Użenickiego w summie pewnej inwadepowany (?) w roku teraźnieszym tysiąc siedmsetnego pięćdziesiątym szóstym in termino świętego Jerzego swięta rzymskiego podług nowego kalendarza przypadającego summę w. mćm za prawem zastawnym (?) należżącą wypłacić i oną ad meam posessionem odebrać zechce. O czym w. mć. wiedząc aż obyszie wczesnieszę z onej rumował (?) i do odebrania summy przy księgach grodzkich witebskich gotowemi byli, tym moim otworzystym listem praevenia et in maius robur ręką moją podpisuje.

Pisan a[nn]o 1756 d. 9 januarij.

Jerzy z Łuskina (...)*.

Roku 1756 miesiąca january 10 dnia ja, general j. kr. mśći niżej na podpisami w rękę mej wyrażony zeznawam tym moim relacyjnym podanego obwieszczenia kwitem, iż będąc użytym od w. j. mć. pana Jerzego Zaranowskiego Łuskiny, wojskiego województwa Witebskiego, takowe obwieszczenie w Bogu przewiełebnemu j. mći. księdzu Stanisławowi Zabie, rectorowi, i wszystkim ich mćm. książy jezuitóm collegium witebskiego societatis Jesu, w majętnośći Użenicy w województwie Witebskim sytuowanej przy stronie szlachty ich mć. panach Janie i Pawłe Przygockich oczewisto oznajmiłem i opowiedziałem. Pisan ut supra.

Maxymilan Grycew., general j. k. m. w[ojewództwa] W[itebskiego]".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 59009. – Копія XVIII ст. "Kopia obwieszczenia do podania ich mćm. xx. jezuitów witebskim 1756 d. 9 janu[ari]")

№ 17

1765, жовтня 16. – "Ексцепт" реляції возного Вітебського воєводства (регест)

Возний стисло доповідає про три справи: 1) п. Єжі з Маріамна з Пакошів Лускинів Криських і пп. Франциска та Марцианни з Загур[ських]; 2) (пропуск в тексті – *Ю. М.*); 3) ксьондза Мацея Зубовського, ректора ієзуїтського колегіуму в Вітебську і Симона Мількевича, ловчого Вітебського воєводства, з панами Єжі з Мариамна з Пакошів Лускинів, вітебськими войськими маршалками, за землі у Вітебському воєводстві.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 5874. – Копія XVIII ст. – Текст (польський) ушкоджений, бракує його частини)

Додаток:

№ 1

1684, липня 28. – Вільно. – Лист о. Юстина Бенедикта Гноінського, генерального вікарія Литовської провінції домініканського ордену, до княгині Радзівіл, бранденбурзької маркграфини

"Datt w Wilnie 28 july 1684.

Jaśnie oświęcona miłośćiwa ksno, markgrabina brandenburska, pani a dobrodziejko miłośćiwa".

Wenerując w. m., panią naszą miłośćiwą, przez te pisanie, donosze do wiadomośći, iż w odległośći miejsca w. m., m. pani naszej miłośćiwej, od j. mśći pana Roja, zawiadowcy Dubieńskiwj włośći, wielkie ponoszemy krzywdy, że nam grunty, dp konwentu Wiłeńskiego należące od niemałego czasu, na co i przywiłeje mamy. A takowym sposobem należą, iż dworzec nazywający Taciszki alias Kołnota przy Niemięczyńskiej włośći zostawał i miał w posessyi swej jeo mść. Jan Marcin Butrym, za konsensem króla jeo mśći Alersandra. Po śmietci j. mść. pana Butryma połowę ziemi, to jest śiedm, odjąwszy, król jeo mść daruje j. mśći panu Sapiedzie, a śiedm ziem przy wdowie pani Butrymowej zostało. Które p. Butrymowa przedała za konsensem króla jego mśći temuż ich mśći p. Sapiedzie. J. mść pan Sapiecha do tego dworca kupił grunt z bojarami, nazwany Jurazyna od Niemęnczyńskiej włośći, i przyłączył dp dworca ramecznego, potym przedał ich mść pan Sapiecha jeo mśći panu Andrzejowi Jurewiczowi. Jeo mść pan Jurewicz, będąc dzierżącym tych dobr, przekupuje grunt z bojarami, nazwany Janiułowo, Purpiszowa i Sokolniki. Jeo mść pan Jurewicz, zchodząc z tego świata, testamentem na kośćiól nam za konsensem króla ich mśći legował i zapisał, na co mamy prawa i przywiłeje na pargaminie. O które tedy grunty nam zabrane, a do włośći Dubińskiej przyłączone, upominaliśmy się u ich mm. pp. opiekunów, u m. p. naszej miłośćiwej, od których nie mogli otrzymyć sprawiedliwośći i do tych czas i przy swej należytośći nie zostajemy. Zapraszam tedy w. m. m., pani naszej miłośćiwej, aby nasz ubogi zakon Dominika świętego, w Wilnie będący, krywdzić nie raczyła, a dzieżawcy swemu włośći Dubieńskiej przywrócić kazała. A my za szczęśliwe panowanie w. m., m. pani naszej młśćiwej, majestat Boski błagać obiecujemy. Zatym ostaje waszej książęcej mśći, miłośćiwej paniej dobrodziejki, najniższy powolnym sługą bogomodlcą ksiądz Justyn Benedykt Gnoiński, generalny prowincy Litewskiej vicari pnea (?) wiłeński zakonu Dominika ś., m. p.".

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 4334. – С. 15. – Оригінал).

Джерела з історії Білорусі доби Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.

Переважно ці документи вже публікувалися мною у чотиритомнику "Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр." (К., 2013–2015). Оскільки ці документи знаходяться в різних, нерідко рідкісних публікаціях, то я вирішив їх передрукувати, скоротивши те, що безпосередньо не відноситься до історії Білорусі, а також оригінальні польськомовні та німецькомовні тексти, адреси, записи в документах, (вони наводяться в моїх попередніх публікаціях), у скороченому вигляді подаються й археографічні легенди. Збережено навіть порядкові номери, під котрими ці джерела подані в чотиритомнику. У невеликому доповненні до цих документів подані тексти тих, які ще не були друковані або ж їхні реґести .

№ 54

1648, липня 3. – Налеєвичі. – Лист шляхтича Владислава Єжі Халецького до віленського воєводи

Ясновельможний мость пане віленський воєводо, а мій вельми вельми мостивий пане і добродію!

Я не сподівався бути в такій гарячці, аж (…)* в цих краях, котрі ми вважали досить спокійними; після розгрому українного війська, не тільки козаки самі повстали в Україні, але й тут скрізь закликають добровольців на війну, посилають універсали, бунтують селянство. Через це в наших краях, що селянин, то козак, кожного треба боятися, кожен їм дає знати. Нас же різними новинами так тривожать, що наші шляхтичі вже вважай біля Вількомира, бо перелякані постійним примноженням цих зрадників. Ці взяли Гомель без всяких труднощів, бо самі міщани впустили їх до міста без жодного пострілу. Там же в замку, бо не було з ким боронитися, мусили видати їм євреїв, котрих було всього під 700. Цих вирубали, залишивши кілька десятків, котрі охрестилися. Пану Косові нічого не чинили, також і шляхті, котра сюди була збіглася, але всі добра, як єврейські, так і шляхетські позабирали. Маємо певну відомість від його мості пана Фаща Мартина і пана Познацького, котрі звідти вже після того розгрому втекли у минулу неділю, що самої готівки

взяли понад 500 тисяч, а того, що в золоті, сріблі і інших шляхетських цінностях, того важко і порахувати. В різних містах було чимало багатих орендарів, особливо один з Варви, котрий мав 18 тисяч червоних злотих. Все це у них (повстанців. – *Ю. М.*) залишилося. Потім порушивши присягу, вони у минулий вівторок розстріляли пана підстаросту і кількох інших шляхтичів, а пані Скоковську, про яку знали, що має багато готівки, очевидно мучили. Вони захопили артилерію, як замкову, так і його мості пана троцького воєводи, котру везли до Стародуба, очевидно вона вже в Гомелі; поставивши свого економа, всій волості дають право слободи на три роки. Чернігів вже півтора тижня тримається в облозі і хоч це в білій дружині, але Господь Бог тільки знає, чи витримають обложені, бо не маючи де взяти пороху, вже не стріляють з гармат, а тільки вогнем з рушниць бороняться. І Стародуб борониться, тільки ми менше можемо про нього знати, бо нам перекрили шлях. І Новгород-Сіверський теж знаходиться у такому стані, а інші українні землі, особливо в нашому Речицькому краю, не тільки щоб почали ставати до оборони, але і жодного драба у них нема, врешті навіть і жодного фунту пороху у них не знайдеться: знати вишарпана конституція (…)* панів старост окраїнних, що так оголені кордони князівства Литовського. Всі сюди, до нас, збіглися, всі вже навколо Слуцька й Слонима (…)* тільки до нас, кілька при його мості пану Пацу залишається і так йдемо і (…)* до Дніпра, закликаючи добровольців і братів наших, що (?) милість Божа (…)*[…] вітчизни і наших власних добр, просячи приєднатися до війська. Але слабка надія на цих, тільки на самого Бога сподіваємося та на самих вашмостях ваших, вельми милостивих панах, котрі засмученим краям дадуть швидку допомогу. Швидко зрозумієте, якщо котрого за тиждень – два тут не буде, а […] про нас, то не тільки ці староства й замки вони візьмуть і худобу нашу і (все) обернуть у попіл, але візьмуть і Бихів, Могилев і Халча не оборониться. Понижено тоді прошу вашу мость, нашого мостивого пана, як примаса Великого князівства Литовського, щоб зволив бути приводом всіх їх мостей, щоб вони подумали про нас, своїх братів, і про кордони Великого князівства Литовського. Я відправив свою дружину аж до Несвіжа. Господь Бог знає, у якому спокої і там буде залишатися. Це повідомивши вашій мості, мостивому пану. Господа Бога мого прошу про те, щоб ще не закривав моїх очей, поки не зможу побачити добре здоров'я вашої мості, мостивого добродія, котрому я свої понижені послуги, які в цей час можу. Посилаю і наполегливо прошу, аби був добродієм і патроном моїй дружині і бідній дітлашні.

Дано з Налеєвич 3 липня 1648 року.

Вашої мості, мого милостивого пана і добродія понижений слуга Владислав Єжі на Халчі Халецький, д. в. к. його, рукою власною.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Суплементум. – № 517. – Тогочасна копія. Опубліковано).

№ 57

1648, липня 6. – Стрішин. – Лист Самуеля Марцинкевича до невідомих (уривок)

[…]Мозирський повіт мав учора вирушити на відсіч тим. Стародуб і той вирубали, а там шляхти з дружинами, з дітьми, з добром своїм дуже багато укрилося і всі до одного загинули. Гомель, не маючи жодних труднощів, сам добровільно піддався. Поручник там мав прізвище Кос, аріанин. Там була маса євреїв, котрі втекли туди із скарбами. Всіх цих до одного вирубали разом з дружинами й дітьми, а великі єврейські скарби було взято. Шляхетські скарби (?), котрих багато було звезено сюди, забрали, врешті і тому панові Косові, що піддав місто, відрубали голову; костьол зруйнували, костьольні достатки забрали, а коли шукали у костьолі скарбів, то розбивали склепи, могили, труни, врешті і в середині костьолу порили. Тамтешній ксьондз босий, обідраний, в сермяжці втік. І там, у тому Гомелі зміцнюються, стягують туди провіант, порох, гармати і боєприпаси, хочуть вчинити там собі твердиню. Звідти вони всюди розпускають загони, вчора взяли Чичерськ, і масу шляхти вирубали. Де б не були загони, до Гомеля повертаються. У нас нема жодної готовності, панята й паничата всі війська збирають у полях. Тут нема нікого, як же тут їм не (..)* радять одні стати при ріках і лісах; драгунів і піхоти треба якнайбільш. До них (повстанців. – *Ю. М.*) приєднується величезна маса селян, а особливо будників з Сівера і звідусіль величезною масою великими полками йдуть до них, в деяких місцях шафарів, своїх панів повбивали. Як тільки здобудуть Чернігів, на що сподіваються, то мають йти до Шклова й до Могилева, бо мають великі війська і маса цієї громади (?) кожного дня і кожної години прибуває до них. Їм скрізь здають міста й містечка, відкривають перед ними брами, отак без черні обходяться (?), що й найменшої кривди їм не чинять, тільки їсти й пити вимагає хлопство. У панських і шляхетських маєтностях вони так піднеслися, що вже панів мають за ніщо, сподіваються, що козаки будуть їхніми панами. В Стрішині самі пустки, всього позбавили, постійно виглядають козаків, бо під Смиком (?) у двох милях за Стрішином ті мали перейти вбрід Дніпро. Орендарів нема й жодного, все покинули, бо не мали вже чого чекати, шафарі в рудах не працюють і ці повтікали; все взагалі дуже погано, якщо сам Господь ці краї з неба не порятує, а жовнірська допомога не підійде; велику гору це (…)* взяли і беруть. Шляхта, що живо, тікає сама не знає куди; жовніра нема, не чути про нього. Скрізь великий голод серед підданих. Я сам залишився в Стрішині, приглядаючись до справ, до того, що буде; не ночую ніколи у дворі, розташувався у пущі і маю там нічліг, кожного разу на іншому місці. Вчора прийшло до Стрішина 50 кіннотників – татар його мості пана троцького воєводи, а його мость пан Пац і його мость пан Халецький мають із сто кіннотників, але що це за сила проти того війська; вони й не насмілюються вихилитися за Дніпро. Сам Господь Бог знає, що буде далі з цим (…)*. Коли не прибуде жовнір і до того ж потужний, напевно не скоро вдасться викурити ворога з цих

країв, бо й ребелізант Хмельницький видав свої універсали, аби їх били як свавільних. Що буде далі, я вашим мостям, моїм мостивим панам, повідомлю без затримки; прошу, аби ваші мості. Мої мостиві панове, зволили поінформувати мене, як мені далі бути, бо жодного послушенства нема серед підданих і вони перебувають у тій надії, що козаки будуть їхніми панами. А тепер, це повідомивши, віддаю мої послуги вашим мостям милості ваших мостей, моїх мостивих панів.

З Стрішина 6 липня 1648 року.

Ваших мостей, моїх мостивих панів, понижений і покірний слуга Самуель Марцинкович.

(Ч. – ВР. – № 2580. – Ч. 2 – С. 71–72. – Тогочасна копія).

№ 84

1648, серпня 4 або 7. – Чорнобиль. – Лист командуючого польським гарнізоном Чорнобиля до литовського підканцлера К. – Л. Сапіги (уривок)

Козаки живуть нині у замках, містечках й добрах шляхетських на Задніпрі, розгостившись наче у власних домах, беруть стації. Я живу один у Чорнобилі, оточений на околицях полками тієї сарани, зазнаючи щоденних нападів. Кожного дня до брам під'їжджає по шістсот козаків, тиснучи на мій гарнізон, але я залишаюся при уряді з ласки Божої, докучаючи дуже гультяйству, котре, хоч і оволоділо всім Сівером до самого Бихова, не може протягом десяти тижнів взяти Чорнобиль, що стоїть перед їхніми очима, незважаючи на підтримку їх чорнобильськими підданими […].

(Ч. – ВР. – № 2576. – С. 33. Тогочасна копія).

№ 101

1648, серпня 23. – Слуцьк. – Лист невідомо до невідомого

Наші гармати, коли стали козаки і коли з наказу п. підстолія (гармати) вистрілили, то за першим разом ядра перелетіли тільки через три будинки і впали на дах четвертого дому. Після другого пострілу вони перелетіли через шість дахів, а падаючи через дах до ізби, нищили балки, але на своєму місці було знайдено кожне ядро. Мушкети й стволи (?), коли їх звичайно набивали, розриваються, двом драгунам відірвало руки. Було підслухано приватну розмову слуцьких міщан, котрі присягнули, що під час штурму будуть стріляти вгору. Перестерігає пан підстолія й духовенство. Рівно в полудень було дано знати про козацьких послів. Наказали піхоті стати в брамі посередині, а всі люди були на валу. Привели трьох козаків, котрі віддали лист від свого гетьмана. Прийняли вдячно, дали їм добре їсти й пити. Ми питали у них, що за потреба їхнього приходу під Слуцьк. Сказали, що прийшли заради набожества, яке надходить, що і в своєму листі зазначили, причому й при-

ватний інтерес маємо, хочемо знати про євреїв, котрих тут, знати, найбільше. Ми маємо наказ гетьмана Хмельницького, щоб про них питалися і діставали їх, що нам, каже, на Україні городові нашого війська почали додавати грошей на набір війська, щоб нас утримувати (?). Випивши, просилися до церкви; один пішов до церкви і, зустрівши на цвинтарі протопопа, віддав лист, писаний від архімандрита, ще не знаємо якого змісту, але сьогодні будемо знати. Самого архімандрита немає. Другий йшов на ринок, начебто шукаючи когось із міщан. При відправі їх пан підстолій посилав свого. І те сказали козаки, що ваші селяни з плачем нам доносять, що начебто ви забороняли набожества згідні зі стародавніми звичаями в руських церквах. Ми питали про Чорнобиль. Перехрестившись, сказали, що він вільний від козаків, а чорнобильський староста пан Добошинський, здоровий, як і кожен з в. мостей.

(Ч. – ВР. – № 2576. – С. 39. – Тогочасна копія).

№ 105

1648, вересня 24. – Табір під Пуховичами. – Лист князя Януша Радзівіла до литовського підканцлера К. Л. Сапіги

Ясновельможний милостивий пане під канцлера Великого князівства Литовського! Мій милостивий пане і брате!

Безпеку Пінського повіту досить обговоривши, їх мості панове обивателі гарантують її мобілізованими людьми, визначеними на минулій конфедерації. А крім них і самі (пп. обивателі) вирушили. Завдяки ним, а також якщо в. м., мій милостивий пан, пообіцяєш прилучити до них своїх людей, Берестейське воєводство буде у безпеці. Я цього зичив і тепер цього ж прагну. Однак треба, щоб хоругви Берестейського воєводства якнайшвидше поспішали до мене, котрих і я тепер дуже потребую. Я повторюю мої перші накази, щоб його м. пан підкоморій пішов з максимальною швидкістю. А щоб ця стіна не була слабкою проти ворожого тиску, я посилаю туди хоругву його мості пана смоленського воєводи, а другій хоругві князя його мості пана брата наказую залишатися у Бересті на всякий випадок, щоб була у готовності на випадок, якщо треба буде йти на допомогу. Так само і хоругви його мості пана стольника литовського у Кобрині. Я також наказав йти і одній німецькій роті, оскільки тут треба легкоозброєних людей через те, що це гультяйство доведеться шукати у болотах та лісах, для того гусари малопридатні (?). Однак прошу в. м., мого мостивого пана, щоб як тільки буде потреба, то при можливості для відвернення небезпеки від цієї сторони стали при вояках Речі Посполитої. Мені ж при своєчасній вісті не тяжко буде послати за підтримкою до їх м. пп. обивателів або й самому її дати, особливо якщо тут не буде ніяких спроб (ворожої) інтервенції, котрої досі нема. Та й взагалі роз'їзди не повертаються, твердять, що всі запорожці, відвертаючись від Хмельницького, відступили. Збунтоване селянство залишилось тільки у кількох місцях, маючи від цього ж, знати, гультяйства надію. Однак чи буде там

незабаром війна, чи проголошений мир, досі не можу знати. Однак безперечно, що ми їх будемо шукати скрізь, де тільки вони можуть бути знайдені, аби тільки підійшли хоругви, яким би була сплачена заборгована платня, з якими зараз же виступлю. Прошу в. м., мого мостивого пана, аби з відомостями, що їх можете мати про переговори, швидко мене зволив ознайомити.

Зачим якнайстаранніше віддаюся милості в. м., м. м. пана, з своїми послугами.

Дано в таборі під Пуховичами дня 24 вересня 1648 р.

В. м., м. мостивого пана, брат і слуга понижений Радзівіл, гетьман держави польний, рукою власною.

(ЦДІА Білорусі. – Ф. 1292. – Оп. 1. – № 14. – С. 129. – Оригінал).

№ 106

1648, серпня 27 (17). – Лоїв. – Лист ніжинського полковника Прокопа Шумейка до гомельського старости

"Вельможний мостивий пане гомельський старосте! Нам вельми мостивий пане і добродію!

Найнижчі слуги вашої панської милості всього Великого Князівства Литовського, панів наших милостивих, Військо Запорізьке через братів наших зичить здоров'я, миру й щастя. Хоч ми з їх мостями панами поляками через наступ їх же самих на наші добра, зламання наших прав, які з давніх часів служили Війську Запорізькому, зброєю змагаючись, вчинили тривогу і трохи перейшли звичайні кордони, мусили гнатися за нашими братами, в'язнями. А тепер, отримавши наказ від його мості п. Богдана Хмельницького, гетьмана Війська його королівської мості Запорізького, щоб ми не важилися воювати з вашими вельможностями, даний універсалом від його мості пана гетьмана під печаткою і з підписом руки його мості, при якому універсал був і лист, писаний від самого ж його мості пана Хмельницького до вельможного його мості пана хорунжого великого Князівства Литовського, то пильнуючи звичайних кордонів, низько чоло б'ємо.

У Лоєві 17 серпня року 1648.

Вельможності вашої панської милості найнижчі слуги Процик Шумейко, ніжинський полковник, з усім товариством Війська його королівської мості Запорізького".

(НБ у Варшаві. – ВМ. – № 3723; Бібліотека Рачинських у Познані. – ВР. – № 88. – Арк. 160. – Копія).

№ 114

1648, вересня 6. – Лист невідомого до невідомого

Дивна річ, що князь й. м. пан гетьман, не маючи ще ні табору, ані людей, зміг приборкати гультяйство, про котре всі думають, що не знає князь його

мость, де воно тулиться. Задля ліпших відомостей панів коронних я коротенько описую в. м., м. м. пану, ситуацію цих країв. Хмельницький, відібравши кілька тисяч досвідчених військових людей і прилучивши двадцять тисяч добровольців, рушив з цього боку Дніпра й Прип'яті; військо це в Речиці з полковником Зижинським з 12 000 поставив, щоб вибрав слушний момент для удару на Бихів і діставав його мистецтвом й смертю, як видно з універсалів, що хотіли козаки під прикриттям приязні домогтися свого; черкаського полковника він залишив у Степані, давши йому наказ, щоб той зайняв Полісся з понад десятком тисяч і тривожив загонами литовських людей, які збираються. Сидить і тепер полковник Ниціовля (?) в Речиці, мають там око на Бихів і скрізь, як тільки [довідаються] від панів комісарів, що мирні переговори безрезультатні. У Бихові [наші] добре укріпились, бо там п'ять тисяч доброго війська й. м. пана під канцлера, які дочекавшись деяких хоругв, мають рушити й мацати їх [козаків] у Речиці. На Поліссі, опанувавши Мозирем, Туровом, Козангородком, козацтво розділилось на три загони: одні від Пінська з обох боків Прип'яті з 2 000 [проти] коронного війська, другі під Слуцьк у такій же кількості, треті мали прокрадатися на Мінськ, а кілька тисяч лежить біля Мозиря. До Пінська і на Берестя і на Русь спровадила [їх] сама намова печерського архімандрита Тризни, котрий всю волость підняв до козацтва, і додає пороху цьому гультяйству. Треба б Тризну посадити на палю; самі, котрих тепер задля дістання відомостей наші палять, з плачем кажуть, що збунтовані ним, мусять терпіти тортури. Але козаків випередили 4 хоругви Берестейського воєводства і у п'яти милях від Пінська біля переправи вскочивши, пильнують між водами, маючи при собі інших, щоб [підійшли] хоругви руських панів, чекають на підкріплення, а козаки укріпилися і теж залишаються на місці, чекаючи своїх підкріплень. До наших йде посполитим рушенням Берестейське воєводство, вчора вони вже були у Кобрині. Якщо козаки прийдуть Бог знає звідки, то у наших зібрано тільки тисячу кінних, але добрих вояків, а другу тисячу відправив водою на Русь, довідавшись, що до Пінська переправи важчі, ніж думали. У милі під Слуцьком стояли 2 000 козаків, вони втратили кілька днів завдяки порадам та мистецтву пана Сосновського, не чинили штурмів до міста, безпечно стояли на Івану, слуцькому фільварку; Сосновський обіцяв дати козакам 1000 червоних злотих і 6000 ліктів сукна, аби тільки не пустошили волості, тримав їх у надії отримання цих грошей, між тим чекав підкріплень, а козаків у місті по десятку, по два десятки частував і пив [з ними] постійно. Потім прийшло 100 піхотинців князя конюшого і дві хоругви татар цього ж князя, мав Сосновський також і третю, козацьку, хоругв і дві хоругви піхоти з паном Юшкевичем князя пана гетьмана, з цим військом у минулу п'ятницю раптом зібрався і вдарив на козаків, не прийшлося їм дати ради (?), добре їх били протягом години вночі, захопили частину табору, п'ять прапорів, а з десятком значніших козаків полягло інших кількасот, чимало втопилось при втечі, за рештою йшли ці ж люди. Пан Сосновський кинувся

до новгородських приятелів за підмогою, у Поліссі взяли добровольців із сотню кінних з Ляхович пана підканцлера, також зробили драгунами 200 піхотинців і уланів, також з сотнею татар пана підканцлера пішли в Полісся, знати, що злучилися з іншими, які йшли до Слуцька на підмогу. Ще не мали відомостей з Полісся, а коли щось доброго почуєте, в добру годину. Князь й. мость пан гетьман просить й. м. п. підканцлера, щоб він мав своїх людей у зібранні й помагав йому, йде до табору, котрий [табір] хочуть поставити за Тубами (?) у милі від Ольшан, новгородці йдуть в авангарді попросту дрова (?) гетьманами мають, тут плюють їм в очі. Панове слонімці шістсот кінних козаків переписали, гусарів же мало, сьогодні мають ще посилитися і тут же йдуть до Новгорода за Несвіж, при (?) Ляховичах стоять табором, при них відправив пан підканцлер артилерію вісім гарматок і 20 гаківниць, 200 рейтарів, 200 німецької піхоти, 400 драгунів з Інфляндії і сотню козаків пана Цехановського, надія тільки на це військо і на підкріплення. Люди, яких набрали, знаходяться в тилу, по лісах, грошей не дають, задовольняються тільки хлібом, селяни певно хочуть громити хоругви. Вільно окопалося.

(Ч. – ВР. – № 2576. – С. 236–238. – Тогочасна копія).

№ 116

1648, вересня 9. – Варшава. – Лист Анджея М'ясківського до невідомого

З Варшави 9 вересня 1648.

В минулому тижні приїхав сюди пан Лоєцький, підляський підчаший, посланий від братії до й. м. кс. примаса з тим, що в Підляшші виникли великі бунти. Селянство, вся русь, збунтувалися, особливо в Більську і в Дорогичині, послали до Хмельницького, просячи про допомогу, принаймні про керівника, котрий міг би їх очолити. Вони взяли листи від віленських попів, котрі вже не раз посилали (?) до Хмельницького, закликаючи його до Вільна. Пінськ взятий козаками і щоб його не сплюндрували, дали їм викуп 30 тисяч злотих; вже йдуть до Берестя Литовського, на Підляшшя думають вийти і то (...)* підляську шляхту, що вже посполитим рушенням стала табором під Більськом; послали до міщан, щоб ті допустили їм виявити зрадників, тих хто чинить змови проти шляхти й католикам. Цього не хотіли допустити, врешты вимагали, щоб присягу вірності хотіли принести, але й цього не хотіли вчинити. Тоді послали з цим до його м. кс. примаса, питаючи, що з цим робити. Слуцьк у Литві обложений, де потужно обороняється якийсь пан Сосновський, слуга його мості пана хорунжого литовського, а сам (його) пан ще в чужій землі, йти до Польщі не думає.

Всі селяни мазовецькі, полоцькі, равські, сандомирські, особливо княжі та королівські, Господа Бога просять за якого Хмельницького, бо вже не можуть терпіти від перехожого жовніра; з Гнезненського архієпископства малий жовнір взяв на 150 тисяч мізерної платні (?), котрої би сам (…)* не мав дати не менше п'ятсот злотих.

Прусські тільки зараз йдуть, вчора в Волі, тут під містом, повернулася хоругв доброї піхоти.

Шведський король його м. до Червінська на заклик (?) п. Виста прийняв (запрошення ?) на відпуст і його м. пан канцлер сьогодні (йде) за ним. Королевчи й.м. Карл є тут. Венеціанці не тільки бороняться, але й перемагають того турка, особливо в Далмації набагато сильніші (?) в архіпелазі ще найменшої (...)* цього року (...)*

Анджей М'ясківський.

(ДА. – Ф. ЗР. – № 41. – С. 69–70. – Тогочасна копія).

№ 119

1648, вересня 16. – Вільно. – Лист віленського воєводи до невідомого

Козаки фортифікують Речицю, Чернігів, Мозир та інші замки, насипають вали, будують потужні штахети і хочуть в них [цих замках] зимувати. Вони випускають чати і вніч обертають наші краї. Пан польний гетьман пішов до табору, він має ставити табір між Мінськом та Слуцьком. Артилерія вийшла з Вільна. Це 40 гармат, решта пороху, ядер і ґнотів. Збираються війська, аби тільки з табору не від'їжджали, бо на елекції прагнуть бути у великій кількості.

(Ч. – ВР. – № 2576. – С. 49 (253). – Тогочасна копія).

№ 144

1649, січня 20 – лютого 10. – Анонімний щоденник облоги Мозиря

Після отримання князем й. м. (Я. Радзівілом. – *Ю. М.*) відомості, що всі козацькі війська пішли з Польщі і Волині на Україну і що литовські краї від Берестя й Пінська, котрий [Пінськ] поклав кінець (?) своїй ребелії, вільні, не маючи жодної небезпеки, то залишив за проханням {місцевих} обивателів полк й. м. п. Феліціяна Тишкевича, а сам з військом виступив 20{10} січня з Берестя і, йдучи волинським кордоном, очищав від цього гультяйства ті краї і, караючи приводців ребелії, став 28 січня у Новлю. Там з'єднався з половиною війська, яка була під командуванням й. м. п. стражника литовського.

30 січня з Нобля, виступивши на Городок, він став 5 {8} лютого у Турові. Це місто, знаючи про військо, піддалося Єсманові, ротмістру п. гетьмана, від князя й. м. посланому і з'єднаному з людьми к. й. м. {Корецького}, але так, що спочатку всі козаки і бунтівники з усією здобиччю цілими пішли на Волинь, залишивши плебс, котрий відкрив брами.

6 лютого, на другий день, послав князь й. м. п. Павловича, давши йому в свою козацьку хоругв з поручником п. Ходорковським, а другу, козацьку, п. Романовського, третю – п. Кінського {Лунського}, та дві драгунські п. Гонсьоровського і п. полковника Тизенгауза з його поручником п. Ропом.

7 лютого. Потім на другий день князь й. м., спорудивши табір і давши старшинство у ньому п. Голімонтові, гусарському поручнику й. м. п. хорун-

жого литовського (Богдана Огинського. – *Ю. М.*), вийшов з кіннотою, взявши деякі хоругви з добірних вояків, а деякі – повністю; взявши з своєї гусарської, й. м. п. смоленського воєводи (Єжі Карла Глебовича. – *Ю. М.*), {дві} з князя м. п. конюшого (Богуслава Радзівіла. – *Ю. М.*), з [хоругви] й. м. п. стольника литовського, й. м. п. хорунжого литовського і з [хоругви] й. м. п. стражника (Г. Мирського. – *Ю. М.*) – по 50 кінних без списів, рейтарську п. Ганскофа, козацькі п. більського старости, п. Курпського, п. Єсмана, п. Довгяли. Драгунські ж – п. майора Ясперса, з'єднану з іншими: одна – п. полковника-лейтенанта Оттенхауза, друга – п. Ельсніця, третя – й. м. п. стольника литовського (О. Гонсевського. – *Ю. М.*), четверта – п. Раєцького, п'ята – п. Вехмана. З цим людом виступив князь й. м. до Мозиря кінно, без возів у неділю з полудня.

8 лютого перекинув князь й. м. з Петрикович до п. Павловича ще дві хоругви: козацьку п. Довгяли і драгунську п. Вехмана.

9 лютого в полудень став князь й. м. у Стриголовській слободі, де довелося перепочити людям, годуючи коней, до вечора, за дві милі від Мозиря. Цього дня п. полковник Тизенгауз прийшов з загоном, між тим п. Павлович в понеділок, тобто 8 дня, підступив під Мозир. Його зустріли в полі під містом, але за ліс не пішли, тільки закликали на розмову, показавши універсал п. брацлавського воєводи, а другий – Хмельницького з листом до свого полковника Міхніка, перед тим бурмістра, котрий на днях повернувся від Хмельницького з комісії з прапором і барабанами і на нове полковництво. Котрі універсали п. Павлович прочитав і послав до міста одного товариша, Верховського, з тим, що є добра нагода, що він посланий від князя й. м. гетьмана для приготування квартир війську, щоб нічого не боялися. Ті ж затримали товариша [Верховського], закували і пообіцяли не тільки не впустити до Мозиря, але боронитися на смерть, ще й до Вільна загнати. Пан Павлович, однак, бачачи такі універсали, послав до князя й. м. пана гетьмана по інформацію, а сам відступив на милю до села і там став на ніч. Цей Міхнік з колишнім Сідляром, колишнім полковником, виступив з 600 чоловік з міста. Він хотів зайти в тил селу, будучи туди проведеним через одного селянина, котрий з цього села прийшов до міста; але знайшов там сторожу і самих [жовнірів Павловича], готових до бою. Він вдарив з кількох боків, розгромив сторожу, де загинуло й кілька товаришів і понад десять пахолків; напевно, досягнув би більшого, якби не вступили скоро в бій драгуни пана Вехмана, котрих, однак, було понад десять забито і всіх – бердишами, і не виперли їх з села. Потім наші, сівши на коней, насіли добре на них і дали доброї прочуханки, від коней відгромили, але вони лісами втекли до міста. Між тим князь й. м. 9 лютого став на півдні у Стриголові, після опівночі виступив, а по дорозі йому було передано в'язня від п. Ходорковського в панцирі, взятого в тій нічній забавці. Після цього князь й. м., бачачи вже таку впертість і заядлий дух цих зрадників, загрозу нових вилазок, ще швидше поспішив і став під містом зі сходом сонця.

10 лютого, прагнучи зменшити їхній опір, він наказав п. стражнику написати листа до міщан, аби розмислити, що чинять, пригадавши їм Пінськ і офіруючи їм милість, врешті, щоб вони обрали собі життя або смерть. Але вони ані того листа брати від трубача не хотіли, ані читати його, правда, один спійманий піп твердив, що листа було читано на ринку і що одні хотіли піддатися, але цей Сідляр з своєю великою партією декларувався битися на смерть і наказав того листа назад в поле виткнути, взагалі, дуже лаяли посланця, врешті наказали йому швидко їхати геть, погрожуючи, що його заб'ють. А все це робив Сідляр, бо Міхнік пильнував іншого боку (міста). Трубач, уткнувши лист на посох перед валом, від'їхав і зустрів князя й. м. Зразу ж після цього князь й. м., вишикувавши військо, виступив. З правого боку людям, які б пішли на штурм, були рови (?), зарослі густим дубняком, і гора, на котрій сновигали навколо люди густими купами, було видно верхи гумен. Тоді князь й. м., побоюючись нападу з (цього) боку, наказав пану Єсману з його хоругвою і значком челяді пробиратися за рови (?), котрий ледве на чверть милі зміг пройти і там очистив гору, а подаючи знак п. Павловичу, запалив халупи. Потім він наказав драгунам зсісти з коней і за ними присунув закриті гармати під їхні (ворожі) шанці. Праве крило князь дав драгунам своїм і пану стольника литовського під команду п. Оттенхауза, а ліве – п. Раєцькому і Сакенові, поручнику п. Ешниця. Між тими двома пустив гарматки п. Ганскофа на допомогу, за ним – всі гусарські хоругви. Вони [обложені] довго витримали і густо стали на валах, не стріляючи. Як тільки вдарили з гармат, всі вони кинулися за вал. Підійшла піхота і дала їм вогню, вони разом [стріляли] не різко якось, а поміркувано, жоден свого не схибив. Як тільки кулі були випущені, ліве крило почало трохи слабшати. Побачивши це, князь й. м. став при артилерії, дав підмогу і наказав п. Ганскофу йти в наступ; цей вдарив під самі вали і, спішившись з усім загоном, вистрілив з рушниць по шанцях і мужньо їх опанував. Між тим і гусари, котрих князь й. м. сам до самих валів привів, не були довго прохані, зсівши з коней, дали підкріплення і так, з допомогою Божою, взяли штурмом місто, вирубавши тих, що були на валах і тут нарахували 140 трупів. Потім кинулися до вулиць, де піхота, стріляючи у вікна і в доми, йшла до ринку, а гусари з рейтарами пішо воюючи, клали ворога з рушниць. На полі князь й. м. залишив при артилерії частину хоругв і челяді, а частину лужної челяді пустив берегом Прип'яті, котра тече вздовж міста; вони заповнили місто і ще й впоперек кожної вулиці до берегу. Там з льоду поробили ніби вали, дивовижні на деяких місцях мали бійниці для стріляння з пекарень, і заставили [проходи] навантаженими саньми. Вулиці від монастиря запалили, бо інакше вибити їх з домів не могли, тільки вогнем. Тим часом князь й. м. наказав полковнику Тизенгаузу, давши йому і п. Гонсьоровського, старосту бєльського з козацькою хоругвою вдарити боком міста на київський шлях, щоб з'єднатися з п. Павловичем і людьми, котрі з ним були. Цей, при-

йшовши, пустив звідти драгунів і пахолків з сокирами на штурм, вдерся до міста.

Там Всемогутній Бог вчинив помсту над завзятими бунтівниками, які забули підданство, які не тільки не просили за своє життя, але до останнього б'ючись, гинули. Все місто було устелено трупами; інших, що ховалися по пагорбах і ровах, вистрілювали. як дичину, тягли з пагорбів, стинали їм голови. Сам полковник Міхнік дістався живцем, схоплений поручником Довгяли, а два сотники загинули. Сідляр, зрадник, завчасу втік ровами з іншим, але його сина, котрий боронився при шанці, було вбито. Князь й. м., увійшовши до міста, особливо до жіночого монастиря, у котрому укрилася маса шляхтянок, дав наказ своїм гвардійцям відсалютувати, перейшов на інший бік міста, де ще була забавка з іншими в полі і поклав кілька сот [бунтівників] трупом. Потім все місто було віддано на грабунок. Хоча й було заборонено палити місто, однак не допустити цього ніяк не можна було, бо не тільки пахолки, беручи здобич, палили, але й самі зрадники, сподіваючись, що з цієї тісноти викурять наших вогнем. Через це ставати на квартири в місті, яке в кількох місцях потужно горіло, було неможливо, тому князь й. м. з військами пішов назад до села і там став. Він послав до Турова, щоб весь табір прибував сюди, а сам залишався з військом у великій готовності, бо мозирці послали за підмогою до Овруча, до Лоєва, до Чорнобиля і до навколишніх залог, котрих сподіваємося скоро привітати. З милості Божої наші втрати невеликі, але не без них, як-то буває. Старшини всі з рейтарів п. Ганскофа поранені, п. Сей поранений в губу і в руку, капрал п. Шифман вбитий, забито і кілька пахолків, а сам (Ганскоф? – *Ю. М.*) був на валу бердишем вдарений і збитий з валу, але завдяки чудесному захисту Бога вцілів, тільки коня під ним було поранено. Пана полковника – лейтенанта Оттенхауза легко поранено кулею в лоб над оком, а його одяг пробитий у трьох місцях. На цьому боці міста було вбито і поранено кілька десятків драгунів, а на тому – теж, найбільше драгунів п. Вехмана і п. Ропа, кілька офіцерів, капралів і сержантів загинуло.

Те відзначу, що після такої гарної і ясної ночі і такому ж сході сонця впав такий густий туман, що коли військо йшло, то ледве міг один другого бачити у шерензі, а біля сонця зробилося коло на кшталт веселки, що не обійшлося без диявола. Шляхта, яка у цих зрадників сиділа у в'язниці і була визволена, розповідала потім, що в місті якась жінка мчала, сидячи голою на коні, з розпущеним волоссям і всі громади людей у місті бігала довкола, плюючи на землю [на знак того], що так ляхів мали заплювати, підіймаючи цим їхній дух.

І бачили деякі, бо іншим не довелося цього побачити, що коли ми виступали з Турова, то у повітрі було видно списа, вістрям звернутого у бік Мозиря".

(БПАН. – ВР. –1017. – С. 51–54. – Копія. Другий список цього документу: Ч. – ВР. – № 398. – С. 26–31)**.**

№ 181

1649, червня 10. – Холмеч. – Уривок з листу шляхтича Абрагама Довгялло до великого гетьмана литовського Я. Кишки

[…]Ворог злодійським правом забрав немало наших коней. Тепер не можна ані коней в поле випустити, ані челядників посилати по траву через велику небезпеку. Взагалі і часу не маємо, бо і вдень, і вночі ми тримаємо коней в руках і чинимо роз'їзди, через що решта наших коників мусить здохнути з голоду. Так теж і самі з голоду помирати мусимо, бо хліба нізвідки не можемо дістати. Тепер цими днями були ми чатою у тисячу душ у самому Лоєві та у Любечу спеціально заради хліба. Але його й очима не бачили, на відміну від м'яса, дістати котре було не так важко. Там же ми з Божої ласки немало побили гультяйства, двох взяли живцем, між котрими старшого сотника лоївського захопило моє товариство. Цей говорить про велику ворожу потугу, що в прикордонних містах, особливо у Гомелі, Любечі, у Чернігові, в Стародубі і в Чорнобилі та по інших містах зібрали великі громади. Говорить, що це гультяйство, проминувши наше військо, йде до Полоцька, чого їм Господи Боже не дай вчинити[…] Військо з Рогачева і з Стрешина прийшло до Речиці, а полк в. м. мого м. пана, стоїть з Загалі, до котрого і я ревно просився, але мене не пустили. А щоб я такої кривди у полку в. м. мого м. пана, не мав, про що і вдруге і в сотий раз понижено прошу разом з моєю компанією, як найнижчий підніжок в. м., п. мості[…].

(АГАД. – Ф. АР. – № 3238. – Автограф.).

№ 182–183

1649, червня 11 (?). – Конфесата полонених повстанців

Матвій Шумейко з міста Брагина.

Між козаками був з полковником Юрієм дванадцять тижнів. З цим Юрієм був у Бобруйську, в Ігумені під Березною, коли їх громили. Каже, що там тоді полягло до 500 козаків. Після Березинського розгрому повернувся додому і більше ніде з козаками не ходив. Каже, що чорнобильські міщани були минулої неділі у Брагині, продаючи сіль. Вони сказали, що жодного з козаків немає у них в гарнізоні. Ті вийшли і переправлялися під Кожушками чи то до Бабичів, чи то кудись в інше місце: спочатку не могли дати справу. А потім погодилися з тим, щоб після отримання наказу всі йшли до гетьмана на Україну. Козаків між ними не було понад тисячу. Дніпровий полковник Пободайло писав до цього Чорнобильського полку через покозаченого брагинського боярина Ковальського, вимагаючи, щоб йшли до нього для оборони переправ, до котрих ляхи з гетьманом йдуть з великою потугою. Сказав, що вони не можуть противитися гетьманському наказу.При цьому полковнику Пободайлу, згідно з словами цього ж Ковальського, є щонайбільше дві тисячі козаків з людей чернігівських, брагинських і з тамтешніх околиць.

Про половину Переяславського полку каже, що вона повернулася на Україну, відірвавшись від Пободайла.

Питаний про інші пункти, не міг або не хотів відповісти.

Семен Обезушенко з Перижу, брагинського села, що в милі від Брагина.

Цього було взято з дому, простого селянина, котрий між козаками не бував і знати ні про що не міг.

Там же в'язнів з гомельської чати знову привели (?) допитали, зіставляли свідчення.

Конфесата або повість і визнання (…)*

Мають такий наказ від гетьмана, щоб у місті боронилися і ляхів не пропускали. Однак вони жодних чат під наше військо не скеровували. Сказав, що в Гомелі є одинадцять гармат, а гаківниць вісімдесят. Каже, що в замку сто діжок поташу і шмельцуги, а пороху сім діжок, селітри діжок дві.

4. Олексій з-під Фастова, з Макарова, з маєтності пана Лаща.

Був під Пилявцями з паном Лащем і палуб його пильнував, коли наші покинули вози. Взятий був у полон татарами, а потім, відбитий козаками, присягнув ходити з ними. Дістався сотникові Бутові, з котрим до Гомеля прийшов навесні.

Каже, що в Гомелів готуються на ляхів, штахет скрізь відремонтували, запасаються порохом.

У Гомелі одні думають піддатися, а інші хочуть потужно боронитися, хоча б їх мало спіткати те, що й Мозир.

Тоді козаки у полі чинили перепис. Деякі міщани хотіли тоді закрити брами і їх до міста не пускати, а поки сперечалися між собою, козаки, пронюхавши про це, повернулися з поля.

Між гомельцями є Крицовяж, котрий веде до того, щоб піддатися, але його постійно б'ють і тримають за сторожею; подають, що він із своїми синами є зрадником. З Речиці пересторoги завжди мають і як тільки наші кудись рушать, то знають раніше, ніж наші почнуть переправлятися. З України вийшло чотири пушкаря з полковником Греським, а п'ятий – гомельський слюсар. Випробовували гармати на вербах, котрі на березі ріки Сож, і цим українним перед слюсарем дали подяку.

5. Петро Кирилович Щепан, підданий пана полоцького підкоморія, був із Забілою взятий у козаків у Жлобині, маєтності пана Владислава Халецького.

У Гомелі був двадцять тижнів, а коли селянам було наказано вертатися до панів, його було знову взято в Халчу, маєтності пана Халецького.

Про гомельців каже, що коли до них ляхи прийдуть, будуть боронитися до смерті, а якщо сильнішої потуги не зможуть витримати, тоді всі постановили втікати з козаками в Україну. Каже, що гармат мають шістнадцять, порох з селітри самі роблять. Каже, що пушкарів мають шістьох, але з України жодного, всі гомельські, мають самопали і зброю.

З Гришком, полковником, прийшла одна кінна хоругв, а друга, теж кінна, з слободи Кролевця.

6. Драпей, родом з Ігуменя.

До Гомеля сам добровільно прийшов три тижні тому.

Каже, що провіанту нема, тільки дві хоругви кінноти; притягли з собою два вози сухарів, які вже поїли.

Каже, що у Гомелі мають 12 гармат, а пороху сім півбочок. Про могилевців каже те саме, що й інші, що (могилевці гомельцям) додають горілки, тютюну, хліба.

7. Тимох, родом із Стрішинської волості, виховувався з Зміні (?), маєтності пана нинішнього київського воєводи.

Каже, що через голод і важкий харч вийшов звідтіля, був у Стародубі, звідти йшов до Гомеля, де був десять тижнів. Їх вийшло з Гомеля півтораста, сотником був якийсь Колоша. Всіх козаків з міщанами кладе не більш як сімсот.

Каже, що всіх гармат сім, а одна, коли стріляли, розірвалася.

Жодного з козаків не впускають до замку, всі живуть у місті.

Провіанту у місті мають небагато, через це старшина для здобичі хліба постійно мусить відправляти молодців. Тільки те їх найбільше тривожить (?), що з того боку ріки Сож підступлять човнами.

Могилевці до них їздять з тютюном і з сіллю.

Каже, що до гармат немає пороху, бо той, котрий взяли з гарматами пана троцького воєводи, уже використали, стріляючи для випробування гармат і на людей, котрі в різний час підступали до Гомеля.

(АГАД. – Ф. "АР". – Відділ VI. – № 36. – Тогочасна копія).

№ 189

1649, червня 20 і 27. – Загаль. – Лист ротмістра Смольського до князя Януша Радзивила і нотатка у табірному щоденнику князя Януша Радзивила

27 червня, виїхавши з нічлігу, харчувався кн. й. м. у Божі, селі, належить до Бобруйська; тоді приїхав козак Щенснович з – під хоругви Смольського, котрий від Смольського, свого ротмістра, віддав цей лист:

"Ясноосвічений мостивий князю, пане а пане наш мостивий!

Повідомляю кн. в. м., нашому милостивому пану, що за посланням Хмелем полковника Ілляша Голоти той із своїм полком прийшов під Красне село, висів у восьми милях від Загаля, а було у нього три тисячі, кінноти ж не було понад шістдесят. Прокрадаючись до нас, він хотів вирубати нашу сторожу, після чого сторожа почула гук і пішла до них, бажаючи знати, за що того підстрелили. Ті ж підступили 17 червня опівночі під Загаль і великою потугою відтіснили наших аж до паркану, який був ще недороблений. З Божої ласки і щасливим регіментом в. кн. м., мого милостивого пана, дали їм відсіч

і розірвали на три частини. Ліве крило ворога, недовго протримавшись, почали відступати лісом і цих немало загинуло. Ті, що були на чолі, засіли у ліску, цих ми ледве штурмом дістали і дощенту вирубали, де й наших чимало втрачено. Праве крило ворога окопалося у лісі поблизу паркану, їх було у цьому окопі 805 чоловік. Наша кіннота спішилася, кілька разів йшли полем з піхотою на штурм, але не могли їх взяти, а між тим вони почали просити про милосердя, віддаючи прапори без зброї. Наші не хотіли на це піти, прагнучи взяти їх штурмом. Між тим зайшло сонце, а опівночі ворог зі свого окопу втік на болото, котре було неподалік, ледве не у шести десяти кроках. У цьому окопі знайшли чимало всього: між трупами знайшли живим, але підстреленого, і цього полковника Голоту, його пізнали перебіжчики, а пахолки добили. Після цього ми пішли напролом у погоню, але не могли знайти, бо вони всі тікали лісом, однак у двох милях понад десять їх схопили і досі інших знаходять, що розбіглися по лісі. Було взято три прапори. Нарахували тисячу трупів на чотири кургани, а на п'ятий курган ще збирають по різних місцях. Сподіваюсь, що [..] на півтори тисячі. Повідомляю кн. м., що маємо від "язиків", що до Литви обернено 4 000 козацького війська, тобто київського полковника Самійла Белецького і інших полковників, окремо реєстр посилаю до в. кн. м., що мені подано, а про подальші справи про все розповість в. кн. м., п. м. м., мій товариш, пан Щенснович. Після цього свої покірні послуги і т. д.

Із Загаля 20 червня 1649".

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – С. 20–22).

№ 190

1649, червня 21. – Загаль. – Лист шляхтича Ложецького (Лозецького) до князя Я. Радзівіла

Ясноосвічений князю, пане, пане і т. д.

Мені видалося слушним повідомити в. кн. м., п. м. м., про бій з козаками, що був з 16 на 17 червня, коли нам довелось битися безперестанку протягом цілого дня до самої ночі і про те, що Голота – полковник Хмельницького, маючи при собі даний [Хмельницьким] лист, прийшов від нього, майстерно та хитро напав на наш загальський полк. З Голотою було три тисячі запорозьких козаків, всі вважай служиві і добірні, дуже мужні. Але з милості Божої ми дали їм відсіч. І з них відразу на полі бою полягло дві з половиною тисячі, не рахуючи тих, котрих вбивали по лісах та у полях у житі, було вбито і цього полковника Голоту; деякі, не можучи там стримати наших, повтікали зі свого шанцю. Ми хвалимо Господа Бога, що з малими силами нашого полку ми дали їм відсіч, бито їх з [нашими] великими втратами і ранами вважай у кожній хоругві, а особливо з–під моєї хоругви було самого підстрелено і вбито коня, під моїм хорунжим було вбито коня й челядника, останнього тяжко поранено й вбито у нього коня. Товариша Смольського поранено з вогнепаль-

ної зброї в руку, Снітковського товариша вбито, у товариша Бердовського вбито челядника, другого підстрелено і коня під ним вбито, під Ґлосковським товаришем коня тяжко поранено, (...)* під Ліонським товаришем коня поранено, під Ждановичем товаришем коня вбито. З цих козаків, щонам дісталися живими, твердять, що полк у шістнадцять тисяч козаків йде на нас до цього Загаля, і далі до Литви хочуть йти, особливо полк Канівський, Київський, до яких приєднали інші полки. Взагалі наш полк тоді без вождя зазнав втрат, бо як був у війську на місці й. м. п. Воловича залишений пан Фаленцький (?), то його було тяжко поранено, ми мусимо самі собі додавати духу та чекати з великою охотою на щасливий приїзд в. кн. м., п. м. м. Я після відправлення мого листа до в. кн. м., п. м. м., не отримав жодної відповіді. Тепер в цих же моїх трудощах до милостивих ніг в. кн. м., п. м. м., припадаю: як набрав роту, то нізвідки не мав хліба і ту у таборі не маю, що з чиниться з мою великою шкодою.

Дано в Загалі 21 червня 1649.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – С. 23–24).

№ 196

1649, червня 27(?). – Під Бобруйськом. – Реєстр полковників і сотників, призначених для походу на Білорусь (складений перебіжчиком війська Речі Посполитої Сильвестром Дубиною)

В. в. м. вкладений реєстр їхніх полковників і сотників, призначених до Війська, такий:

1. Гришко Каменчук, сотник
2. Гришай Канівець, сотник
3. Семен Канівець, сотник
4. Іван Красеченко, сотник
5. Пилип Лапушенко, сотник
6. Ждан Бжеменний, сотник
7. З Горностайполя не знаємо, як звуть, також з хоругвою.

Київський полковник від Хмельницького на залозі: Ганджа Гришко; живе цей Ганджа в Чигирині. Київський полковник Самійло Белецький, живе під Києвом на Карпалові (?). Сотників має під своєю владою шість:

1. Гришко Пещенко
2. Хвінець (?)
3. Тишко
4. Свосько (?)
5. Перець, також з Чигирина
6. Кильш

Чорнобильський полковник и Михайло Попович, сотників не знаю, тільки знаю компут його полку, що коли не більше, але сім тисяч поклав певного війська; переяславський полковник Лобода має більше війська, ніж 40 тисяч, сотників не знаю, крім сотника Гараська, що живе у Острі,

маєтності й. м. пана Аксака, земського судді (...)*. У його сотні козаків є вісім тисяч або більше. Реєстр власною рукою перекинчика Дубини писаний (при) поляку, писареві полковника Ілляша Голоти, котрого ми прибили у Загалі. Інші полонені сотники погоджуються з його словами.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – 36. – С. 22–23. – Копія).

№ 197

1649, червня 28 (?). – Початок листа-реляції шляхтича Щенсновича про битву під Загалем

Каже, що за тиждень перед тим боєм мали певні відомості, що цей Голота мав ударити на них, але не знали тільки того, скільки він веде із собою козаків. Під місто Голота підступив на самому (...)* [перед] днем, спочатку зіткнувшись із польовою сторожею. Її він хотів знищити і послав десяток перед собою, котрі видавали себе за селян, що привезли стацію пану Захаревському. Але цю хитрість самі ж вони викрили, коли вистрілив самопал у козака. Цим вони попередили сторожу, перестрілюватися з ними […]"

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – С. 25–26).

№ 199

1649, червня 29. – Під Брагином (?). – Конфесата полонених козаків

Конфесата Януша Реймошевського із села Реймошів, підданого князя його мості, пана конюшого; цього було приведено 29 червня 1649 року. Цей звався Бугаєм.

Як давно є козаком?

Другий рік як вийшов на Україну до козаків.

Чому козаки стоять табором під Лоєвом?

Через [загрозу] переправи ляхів через Дніпро, де собі й шанці насипали біля самої переправи. У цьому шанці має бути п'ять гармат, а до них привезено туди з Києва скільки треба ядер та пороху.

Чи багато будо б їх біля цього шанця?

Сказав, що 13 хоругв, але точної їх кількості (...)* [не] знає.

Як би найкраще підступити до тих, що під Лоєвом?

Найкращий приступ з боку Лоєва, ніж через Сож; подає таку рацію: якщо з Лоєва поставити гармати без насипання блокгаузів, то можна бити з гармат на їхній табір, бо наш [литовський] берег вищий; а якщо Сожем до них наступати, тоді неприступний; тому то козаки й мали спалити Лоєвський замок, щоб з нього їх не обстрілювали. Над цими лоєвськими старшим є Пободайло.

Чи захоче здатися Любеч, якщо підступлять війська В. кн. Литовського?

Не схочуть здаватися, але мають потужно боронитися, бо й на любецькій переправі ці зрадники також поставили залогу, на котрій тепер стоїть п'ять хоругв, над цими старшим є Віюк.

Як би найкраще підступити до Любеча?

Від Дніпру не можна, бо замок, але з поля від Попового фільварку краще і до стріляння з гармат і до приступу до (...)* приступ може бути, а до того ж можна легко запалити передмістя, яке розділилося на три частини.

Котрі з тих полковників, що призначені до Литви, ще залишаються тут за Дніпром?

Залишаються Пободайло, Небаба, Головацький і Борсук, Граб'янка з половиною Переяславського полку, Пушко, київський полковник, Попович чорнобильський, цей (?) за Прип'яттю, і Седляр і Кисіль зі своїми, Мозиря при цьому Поповичу залишається сотником; ці мали йти на Овруч, а Шумейко йшов на Україну.

Які їхні подальші задуми?

Такий задум, що як тільки прийде вість до табору про приїзд князя й. м., пана гетьмана, тоді мають збиратися на Прип'яті до задніпрянських полків для оборони переправ на Дніпрі, а (?) найбільше для [оборони від] приходу литовського війська до Києва.

Які мали відомості про Мозир і Туров?

Про це нічого не знають, тільки те, що в Бабичах є біля переправи 25 000; на місці Голоти полковником є Гришай. Цей Гришай відправив одну чату до Водович, котрих було 500. Ці вже знову повернулися до Бабич, а 500 [пішло] до Петрикова. Цей полк має відступити з Бабич до Овруча.

Що думають про литовське військо?

То думають, що в Речиці його нема понад 4 000, а в Загалі понад1000.

Що знають про татар?

Сказав, що при Хмельницькому їх є, як вважають, 80 000, з котрих 20 000 [призначені] до Литви, ці мають бути при місцевих полках.

Що за чутки у них про Москву?

Сказав, що мають помагати Хмелеві.

Чи дійсно, що по Україні вирубано шляхту?

Сказав, що дійсно, бо сам був тоді у Києві.

До кого б мав листи і компут козацького війська?

Сказав, що від цих має, чиї (?) має (…)*, а компут козацького війська від київських міщан.

Конфесата другого козака з війська, з Тарази (?), речицького села, 1649 року, дня 29 червня.

Чи давно козаком?Сказав, що вже 25 років, ще коли Сагайдачний йшов з першого московського походу, тоді козаки взяли його звідси.

Його питали про інші справи, він сказав те саме, що й цей перший.

Третій – Захар Волосар, родом з Остра.

Четвертий – Кирило родом з Гоголева.

П'ятий – Іван родом з Гоголева.

Шостий – Федір з Перижа, підданий князя й. м. Вишневецького.

Сьомий – Богдан з міста Брагина.

Восьмий – Фурс і цей є підданим князя Вишневецького з Бабчина.

Дев'ятий – Петро із села Мокіша, підданий пана Котарського.

Десятий – Мехед із села Савич із сотні Малка. Цей обіцяє навести на цього сотника Малка і на його сотню, а легко могло б це зробити, бо на цьому боці від нас перед всіма переправами.

Цих полонених привела чата, відправлена після Загальської перемоги, з двох ворожих роз'їздів, відправлених під наш табір, котрих ця чата щасливо розгромила і вирубала козаків, що були і по різних селах, також їх [козаків] загинуло понад 500.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – С. 35–37. – Копія).

№ 200

1649, після 29 червня. – Конфесати полонених повстанців Януша Реймошевського (Івана Бугая) і Захара

Конфесати повторні внаслідок прибуття кн. й. м. цього ж Януша Реймошевського, підданого з Римош, маєтності князя й. мості, пана конюшого В. кн. Литовського, котрий звався між козаками Іваном Бугаєм; цей був у них сотником.

Спіймано його у Глуховичах, селі за Брагином [...] товариства Смольського. Каже, що ані в жодному полку, ані в сотні не був, але вийшовши з Києва, пробирався до нашого табору. У Києві це вже другий рік, як він перебував у Печерському монастирі.

Про Голоту і людей, що з ним були, взагалі не знає нічого.

Призначені Хмельницьким для оборони дніпровських переправ від литовського війська такі полки: полк Небаби, полк Головацького, Чернігівський полк Подайли, Поповича, [частина] Ніжинського полку Шумейка, над котрою старшим є Борсук, решта Переяславського полку, над нею старший Семен Колегребінко, Київський полк. Ці полки майже всі ще по домах, крім (?) решти Переяславського полку, котра стоїть у Козельці і Острі. Ці за отриманням відомості про гетьманське (*Я. Радзівіла. – Ю. М.*) прибуття всі мають зібратися й (пильнувати) переправ на ріці Прип'яті і (...)*, у котрому однак немає жодних українних козаків, а збирана дружина поліських селян.

Тільки п'ять польових гарматок мають при переправах, решта в Чернігові.

До нашого війська за Дніпро і Прип'ять йти не думають, тільки мають пильнувати переправ, щоб не пропускати нашого війська за Дніпро й Прип'ять.

Коли Хмельницький виходив з Києва, був на Росаві у чотирьох милях від Білої Церкви, прислуховуючись, чи буде з Литви якийсь наступ, щоб міг послати більше полків і додати двадцять тисяч татар.

Про литовське військо розуміли, що не гетьманське, але добровольці, що його немає більше чотирьох тисяч. Про литовське військо багато знають,

кажуть, що як тільки проти нас повстане, стільки ж і військ (?) з ляхами, тому й Хмельницький, відходячи, просив заради Бога, щоб не пропускали литовські війська за Дніпро, а почувши про Радзівіла, всі збирались до переправ і якнайпотужніше їх йому боронили.

Найбільше буває у них брагинських шпигунів.

Про козацькі залоги за Прип'яттю не знає, тільки чув від наших, що є залога в Бабичах.

Конфесата Захара, підданого пана Аксака, київського земського судді, який потрапив у полон під час битви під Загалєм і був допитаний після прибуття князя його мості.

Між козаками він був з часів московського походу, з якими ходив під Сівськ, Путивль і Рильськ. В інших битвах Хмельницького з нашими не був, у котрій каже, що перед приходом татар наші [під Пилявцями] досить відважно й мужньо билися, але були зупинені татарами, потім пурхнули. З-під Пилявець був під Бродами, де їм потужно боронились і поклали багато козацького трупу; також було під Замостям і під Львовом все військо з Хмельницьким, мали тридцять п'ять гармат, яка артилерія й тепер до Корони з ним же пішла.

Каже, що в раді під Переяславом вся старшина напала на Хмельницького за те, що, що він відступив від Замостя і не пішов вглиб Польщі. Тепер, править, ляхи зміцнились і мають багато війська, не порадимо їм нічого. Хмельницький виправдовувався тим, що боявся, аби в так численному війську, яке стояло на одному місці, не виникла пошесть і не погубила всіх.

Про козацьких полонених нічого не знає, хіба що багатьох з них Хмельницький вільно пустив, а старшину відібравши, досі тримає при собі живими. Війська з Хмельницьким йшло до Корони тридцять полків, в одному Переяславському полку кладе, що є там під п'ятнадцять тисяч козаків, у Головацького одинадцять тисяч, половина якого повернулась на Україну, у Шумейковому – одинадцять тисяч, половину котрого Хмельницький також повернув на Україну. Про чисельність інших не знає, бо полк полкові не рівний, в іншому немає більше понад чотири - п'ять тисяч.

Каже, що коли йшли під Загаль, то мали постійні пересторoги від селян, деякі з яких переправлялися водою з протилежного боку.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – С. 42–45. – Тогочасна копія).

№ 202

1649, червень. – Табір литовських військ під Речицею. – з листу невідомого до князя Я. Радзівіла (?).

[...] котрих має бути видно 80 чоловік і до цього пишу мій універсалик, щоб проти цієї артилерії пішов до Свіслочі. Думаю, що цих людей буде досить. Також у Бобруйську має бути щось піхоти й. м. п. віленського воєводи і ця може припровадити цю артилерію до табору, але немає пороху та свинцю,

бо й сьогодні ледве не останню бочку пороху і частину свинцю посилаю до Загаля; я б думав, що в. кн. м. проти цієї артилерії кинув (?), щоб водою рікою Свіслоччю відправив на байдаку пороху та свинцю; це може прибути з Пухович до нас у табір за тиждень, а цим нас так підкріпиш, що ми вважай відродимось [...] для поспіху треба пильно спонукати цього капітана артилерії, бо якщо (?) по так річному піде і про (…)* тут помешкання. А що тут з нами у цей час буде діятися, це знає Господь Бог. Пана Барціковського ще й досі немає. Пише мені й. м. ксьондз референдар з Могилева про незносні грабунки, що їх його краю, Могилевщині, вчинили. Я послав свій універсал при [...], щоб поспішив до табору, не знаю, чи послали [...].

Дано у речицькому таборі дня [...] червня 1649 […].

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – С. 1. – Тогочасна копія).

№ 200

1649, після 29 червня. – Конфесати полонених повстанців Януша Реймошевського (Івана Бугая) і Захара

Конфесати повторні внаслідок прибуття кн. й. м. цього ж Януша Реймошевського, підданого з Римош, маєтності князя й. мості, пана конюшого В. кн. Литовського, котрий звався між козаками Іваном Бугаєм; цей був у них сотником.

Спіймано його у Глуховичах, селі за Брагином [...] товариства Смольського. Каже, що ані в жодному полку, ані в сотні не був, але вийшовши з Києва, пробирався до нашого табору. У Києві це вже другий рік, як він перебував у Печерському монастирі.

Про Голоту і людей, що з ним були, взагалі не знає нічого.

Призначені Хмельницьким для оборони дніпровських переправ від литовського війська такі полки: полк Небаби, полк Головацького, Чернігівський полк Подайли, Поповича, [частина] Ніжинського полку Шумейка, над котрою старшим є Борсук, решта Переяславського полку, над нею старший Семен Колегребінко, Київський полк. Ці полки майже всі ще по домах, крім (?) решти Переяславського полку, котра стоїть у Козельці і Острі. Ці за отриманням відомості про гетьманське (*Я. Радзівіла. – Ю. М.*) прибуття всі мають зібратися й (пильнувати) переправ на ріці Прип'яті і (...)*, у котрому однак немає жодних українних козаків, а збирана дружина поліських селян.

Тільки п'ять польових гарматок мають при переправах, решта в Чернігові.

До нашого війська за Дніпро і Прип'ять йти не думають, тільки мають пильнувати переправ, щоб не пропускати нашого війська за Дніпро й Прип'ять.

Коли Хмельницький виходив з Києва, був на Росаві у чотирьох милях від Білої Церкви, прислуховуючись, чи буде з Литви якийсь наступ, щоб міг послати більше полків і додати двадцять тисяч татар.

Про литовське військо розуміли, що не гетьманське, але добровольці, що його немає більше чотирьох тисяч. Про литовське військо багато знають, кажуть, що як тільки проти нас повстане, стільки ж і військ (?) з ляхами, тому й Хмельницький, відходячи, просив заради Бога, щоб не пропускали литовські війська за Дніпро, а почувши про Радзівіла, всі збирались до переправ і якнайпотужніше їх йому боронили.

Найбільше буває у них брагинських шпигунів.

Про козацькі залоги за Прип'яттю не знає, тільки чув від наших, що є залога в Бабичах.

Конфесата Захара, підданого пана Аксака, київського земського судді, який потрапив у полон під час битви під Загалєм і був допитаний після прибуття князя його мості.

Між козаками він був з часів московського походу, з якими ходив під Сівськ, Путивль і Рильськ. В інших битвах Хмельницького з нашими не був, у котрій каже, що перед приходом татар наші [під Пилявцями] досить відважно й мужньо билися, але були зупинені татарами, потім пурхнули. З-під Пилявець був під Бродами, де їм потужно боронились і поклали багато козацького трупу; також було під Замостям і під Львовом все військо з Хмельницьким, мали тридцять п'ять гармат, яка артилерія й тепер до Корони з ним же пішла.

Каже, що в раді під Переяславом вся старшина напала на Хмельницького за те, що, що він відступив від Замостя і не пішов вглиб Польщі. Тепер, править, ляхи зміцнились і мають багато війська, не порадимо їм нічого. Хмельницький виправдовувався тим, що боявся, аби в так численному війську, яке стояло на одному місці, не виникла пошесть і не погубила всіх.

Про козацьких полонених нічого не знає, хіба що багатьох з них Хмельницький вільно пустив, а старшину відібравши, досі тримає при собі живими. Війська з Хмельницьким йшло до Корони тридцять полків, в одному Переяславському полку кладе, що є там під п'ятнадцять тисяч козаків, у Головацького одинадцять тисяч, половина якого повернулась на Україну, у Шумейковому – одинадцять тисяч, половину котрого Хмельницький також повернув на Україну. Про чисельність інших не знає, бо полк полкові не рівний, в іншому немає більше понад чотири - п'ять тисяч.

Каже, що коли йшли під Загаль, то мали постійні перестороги від селян, деякі з яких переправлялися водою з протилежного боку.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – С. 42–45. – Тогочасна копія).

№ 202

1649, червень. – Табір литовських військ під Речицею. – Уривок з листу невідомого до князя Я. Радзівіла (?)

[...] котрих має бути видно 80 чоловік і до цього пишу мій універсалик, щоб проти цієї артилерії пішов до Свіслочі. Думаю, що цих людей буде досить. Також у Бобруйську має бути щось піхоти й. м. п. віленського воєводи

і ця може припровадити цю артилерію до табору, але немає пороху та свинцю, бо й сьогодні ледве не останню бочку пороху і частину свинцю посилаю до Загаля; я б думав, що в. кн. м. проти цієї артилерії кинув (?), щоб водою рікою Свіслоччю відправив на байдаку пороху та свинцю; це може прибути з Пухович до нас у табір за тиждень, а цим нас так підкріпиш, що ми вважай відродимось [...] для поспіху треба пильно спонукати цього капітана артилерії, бо якщо (?) по так річному піде і про (…)* тут помешкання. А що тут з нами у цей час буде діятися, це знає Господь Бог. Пана Барціковського ще й досі немає. Пише мені й. м. ксьондз референдар з Могилева про незносні грабунки, що їх його краю, Могилевщині, вчинили. Я послав свій універсал при [...], щоб поспішив до табору, не знаю, чи послали [...].

Дано у речицькому таборі дня [...] червня 1649 […].

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – С. 1. – Тогочасна копія).

№ 203-д

1649, липня 2. – Мозир. – Уривок з листу мозирського підстарости Протасевича до Я. Радзівіла

[...] ці голотинці наїхали до цих же Бабич, котрі нападали й на загальський табір, між котрими немало було й мозирських козаків, також чатою напавши на Мозир […]

Що стосується листу, якого було написано до Хмельницького, то вже явно, що не з Мозира, а з Чорнобиля, невдовзі після мозирського розгрому було написано; самі козаки визнали, що це вони писали, а ми, мості пане, і наші духовні особи, котрі з нами тут живуть, про це не знаємо і не давали приводу до цього, що ми вже детальніше висловили у нашому першому листі до в. м. свою відомість і що це є справа тамтешніх міщан, котрі й тепер у Чорнобилі, а не наша […]

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – С. 61–62. Тогочасна копія).

№ 204

1649, липня 2. – Мозир. – Цидула, додана до листу мозирського підстарости Протасевича до Я. Радзівіла

Цидула, вкладена до цього листу.

Після написання цього листу і це до відомості в. м. доносимо, що цей їхній якийсь Голота, котрого вбито під Загалем, вирвався був з Запорожжя пішо. Котрому було дозволено діставати коней, зброю, одяг, видно й примножувати собі людей, йому було вільно грабувати. Котрий грабував як хотів у домах і коморах, як міських, так і інших, і, доволі награбувавши, те саме чинив і в Чорнобилі; козаків пограбував, повідбирав зброю, човни і все, що тільки міг у кого взяти. Довів те, що лише той чорнобильський козак, який сховався, той і був непограбованим. Йдучи під Мозир, він закликав добро-

вольців, де з мозирських чимало до нього попристановало у Чорнобилі і так вони наважилися вдарити на загальський табір, де натрапили на своїх і самі цим не пишаються. Після забиття цього самого Голоти, ці голотинці обрали собі полковником якогось Гришка Григоровича. Цей, повернувши від Загаля, залишив чорнобильських, пішов до Бабич. Коли він прийшов, то стояв кошем тиждень у Бабичах, а чатами ходив аж до Петрикова, заподіявши велику шкоду. Вони мали при собі мозирських козаків і тих, що були при чорнобильських, бо їх трохи були застали у Бабичах. Цих начебто зразу до себе прийняли, як і тих, котрі були тут; останні знали все у Мозирщині і в Петрикові, в усьому їх наводили на грабунки тих, на кого хотіли, на тих, хто зичливо ставився і вірно (…)* християни Богу і війську служили; хто де пограбував, хто кому з людей [лихо] вчинив, таким перед полковником пишалися мозирські козаки. Коли полковник зрозумів, що вони не вміють нічого, тільки грабувати, то по одному додавав, навчав їх рицарству і так киями не одному повідбивавши боки, забравши у них всі коні, рушниці, шаблі, поздиравши з спин серм'яги, повиганяв усіх зі свого війська. Тільки Одинець втік до Чорнобиля, а Седляр (...)*; важко це все чинилося у Бабичах на очах деяких наших міщан, які туди їздили туди купувати собі збіжжя на хліб, так тих киями впорядковували. Сам з усім військом водою і суходолом їхав до Чорнобиля, обіцяючи й тим так само вчинити, бо вони йому під загальським табором не дали допомоги і обіцяв засягти знову з військом аж до Турова задля залог і переправ. Не знаю, чи дійсно він має повертатися. Інші, мій пане, кажуть, що якийсь сотник втік від загальських жовнірів з-під Речиці, а цей був узятий в полон в Загалі під час битви. Цей, прийшовши до Бабич, сказав, що його м. князь гетьман прийшов з великою потугою в сорок тисяч війська до Речиці. Вони, повіривши йому і зрозумівши, що нічого не вдіють, через це відступили. Ці вигнанці мозирці та інші пішли за ними пішки, просячи, щоб їх знову прийняли до себе, бо їм нема куди подітися, а таких було тут, у Мозирі, двадцять; протягом двох днів, доки все військо виїхало з Бабич, вони тут ховалися. Вони вчинили чимало злого нам у Мозирі: кого в'язали, кого били по коморах (?), волів забирали (?), все, що могли, [навіть] останнє, у кого що можна було знайти, і це взяли. Коли ж ми довідалися, що вони вигнані з війська, то мусили через біду гостро крикнути на них, вони тут же з погрозами повтікали. Тепер у Мозирі нікого немає і самого в. м., м. пана, просимо якнайшвидше безпечно прибути до свого дому. Бо якщо б потім було б щось небезпечного, то обіцяємо вірно перестерегти в. м. Тільки покірно просимо, щоб ми через присутність тут, у наших мозирських краях, цих безбожників, не спокутовували, як раніше було від їх м. панів жовнірів, бо ми не раді їхній сваволі, Бог свідок.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – С. 63–66).

№ 207

1649, липня 3 (?). – Додаток до листу Я. Радзівіла до короля Яна-Казимира, а також дві конфесати полонених повстанців Івана Реймошевського (Бугая) та Захара

[…] Майже всі, і полонені, і шпигуни, твердять, що у козаків великий страх і нарікання на Хмельницького, про якого багато їх твердять, що після цієї ради, що він її мав на Росаві, відправив перед собою військо під Костянтинів, а сам ще й досі до[...], що думає, не знають, але бояться, що видавши військо, він сам піде до татар.

Про татар такі чутки, що їм султанськими емірами під страхом смерті суворо заборонено прилучатися до козаків, видно тому вони стоять окремо і не хочуть вмішуватися, через що дуже сильно підупав дух Хмелю і Війську.

Цей Голота, що поліг під Загалєм, надіявся розгромити військо і йти безпосередньо до Могилева і, ці побунтувавши місцеві руські волості, з цих своїх 3 000 старинних козаків мав зробити сотників, осавулів, полковників і аж до Вільна йти, гублячи шляхетський народ; і як добре заюшився у Києві шляхетською кров'ю, виходячи [з міста], так з милості Божої і сам напився своєї, бо під час штурму був нашим солдатом підстрелений у поперек, а своїми добитий, щоб не мучився або тому, що погубив молойців; однак коли вігн ще дихав, його наші знайшли.

Такі були ці козаки запеклі, що жоден з них не просив про життя, взагалі руку (?), вже добровільно витягав шию на смерть, наче за медом, а коли полоненого питали: "По що ви сюди, мужики, прийшли?", то відповідали: "Да, бачите, що не телята пасти, от пішли ляхів бити ".

Конфесата при цьому такі:

Конфесати повторені після прибуття кн. й. м. цього ж Януша Реймошевського, підданого з Реймош, маєтності князя й. мості пана конюшого В. кн. Литовського; цей звався між козаками Іваном Бугаєм, був у них сотником:

Спіймало його в Глуховичах, селі за Брагином (...)* товариство Смольського. Каже, що ані в полку, ані в жодній сотні не був, але видоставшись із Києва, пробирався до нашого табору.

У Києві це вже другий рік, як він перебував у Печерському монастирі.

Про Голоту і людей, які були з ним, зовсім нічого не знає.

Хмельницьким були призначені для оборони дніпровських переправ від литовського війська такі полки: полк Небаби; полк Головацького; полк Чернігівський Пободайла; Поповича; [частина] полку Ніжинського Шумейка, над котрою старшим є Борсук; решта Переяславського полку, над ним старшим є Семен Колегребінко; Київський полк. Ці полки майже всі ще є по домах, крім решти Переяславського полку, котрий стоїть у Козельці та Острі. Всі вони, взявши відомість про прибуття гетьмана, стали збиратися докупи і [боронити] переправ на ріці Прип'ять і (…)*, в котрому однак жодних окраїнних козаків немає, зібрана дружина поліських селян.

Вони мають тільки п'ять польових гарматок біля переправ, решта в Чернігові.

До нашого війська йти не думають, мають тільки пильнувати переправ, щоб нашого війська не пропускати за Дніпро й Прип'ять. Коли Хмельницький виходив з Києва, був на Росаві, чотири милі від Білої Церкви, прислухаючись, чи не буде з Литви якогось наступу, щоб більше зібрати своїх полків і додати двадцять тисяч татар.

Про литовське військо думали, що це не гетьманське, а волонтерське, і не нараховує понад чотирьох тисяч. Про литовського гетьмана багато [різного] думають, кажуть, що як тільки проти нас повстане, то й закінчиться війна з ляхами. Тому Хмельницький, відходячи, просив їх іменем Господа, щоб литовського війська не пускали за Дніпро, а почувши про Радзівіла, всі збиралися до переправ і якнайпотужніше обороняли їх від нього. Брагинських шпигунів у них буває найбільше.

Про козацькі залоги за Прип'яттю не знає, тільки чув від наших, що є залога в Бабичах.

Конфесата Захара, підданого пана Аксака, київського земського судді, взятого у полон у бою під Загалем, а після прибуття князя його мості допитаного.

Між козаками він був з часів московського походу, під час якої ходив під Сівськ, Путивль і Рильськ.

У інших битвах Хмельницького з нашими не бував, тільки вийшов на Пилявецьку битву, о котрій каже, що перед приходом татар наші досить відважно та мужньо билися, татарами були зупинені, а потім втекли.

З-під Пилявець був під Бродами, де їм потужно боронилися і багато поклали козацького трупа, також під Замостям і під Львовом.

Під Замостям і під Львовом було все військо з Хмельницьким, мали тридцять п'ять гармат; ця артилерія і тепер пішла з ним до Корони.

Каже, що під час ради під Переяславом вся старшина напала на Хмельницького за те, що він відступив від Замостя і не йшов вглиб Польщі; тепер ляхи зміцнились і мають багато війська, не дамо їм ради. Хмельницький виправдовувався тим, що боявся, аби у так чисельному Війську , яке стояло на одному місці, не виникла пошесть і щоб всіх [цим] не погубив.

Про козацьких полонених нічого не знає, тільки те, що багатьох з них Хмельницький вільно відпустив, а старшину відібравши, тримає досі при собі.

Війська йшло з Хмельницьким до Корони тридцять полків, у одному Переяславському полку кладе під п'ятнадцять тисяч козаків; у Головацького одинадцять тисяч, одна половина якого повернулася на Україну; в Шумейковому полку одинадцять тисяч, половину якого Хмельницький також повернув на Україну. Про чисельність інших нічого не знає, бо полк полкові не є рівним, в іншому нема й понад чотирьох-п'яти тисяч.

Каже, що коли вони йшли під Загаль, то постійно мали пересторога від селян, котрі водою з того берега переправлялися.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – С. 42–45.).

№ 213

1649, липня 9. – Уривок з табірного щоденника Я. Радзівіла

З війтом Якимовської слободи, котрий раніше служив між козаками в Запорожжі, а під час нинішніх бунтів залишився цілком вірний присязі й зичливості, а під Биховим добре стояв з нашими, казав князь й. м. щодо збирання добровольців-молойців на службу й. к. м., з котрих при війську й. к. м. могла б бути велика послуга, оскільки вони добре знають тутешні місця. Цей доброволець взявся за це, котрому князь й. м. дав такий універсал, писаний по-руськи […].

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI . – № 36 – С. 68. – Оригінал).

№ 214

1649, липня 10. – Під Гомелем. – Конфесати чотирьох полонених повстанців, в тому числі і фрагмент конфесати військового писаря

Їхні конфесати такі:

1. Андрій з села Косцянівки, підданий пана гомельського старости, у котрому (його) чата козаків з Гомеля, яка йшла до Жлобина, захопила. Каже, що їх було 150. Між козаками ніколи не був. У Гомелі, казав, козаків з міщанами є 1 000.

2. Васько, міщанин з Чорнобиля. Третій рік, як зайшов до Гомеля, де робив шевське ремесло у дворі Фашка. Каже, що з чатою, яка була послана по хліб з Гомеля до Дурович, йшов до Косчуківки для відібрання боргу у підданого цього села. Чотириста козаків увійшло з Сівера. Чотири сотні з Гресем з Сиволож прийшли у Великдень, а перед петровськими запустами дві сотні привели Сухоток і Кривошапка, [а] сьому сотню – Зенько у Петрів піст.

Листи й прапори мають від полковника Небаби, котрий живе у Борзні. До бою переписано тільки двісті міщан. Провіанту мають небагато. З Могилева привезено дві підводи солі для Гомеля і тепер дві з тютюном привезли міщани, один привіз солі і п’ять бочок пороху.

Військових гармат 12, сім – гомельських, а п’ять – пана троцького воєводи. Щодо оборони, то кажуть, що є один тільки острог, який з боку ріки обнесений дубовими тинами. При одній башті, де живе речицький піп, острог прогнив і там є дірка, котрою козаки звикли ходити уночі.

Від речицян гомельці не мають пересторог, а про все, що діється в Речиці, перестерігають тільки з села Борхов, що у трьох милях від Речиці.

Згоди між тими, що сидять у Гомелі, немає, одні хочуть піддатися, а інші воювати

Про військо чути, що гетьман прийшов з 20 000 [жовнірів].

Про Хмеля нічого не знає, бо хоч коли прийдуть які листи, тоді писар з полковником і з двома чи трьома сотниками самі читають, нікого більше до ради не допускають.

3. Грицько з Борзни, підліток сотника Павла Яхненка, котрого, коли боронився, було вбито. При цьому сотнику він був від Різдва Христового.

Каже, що у Гомелі українних козаків чотири хоругви, у кожній повна сотня, а назбираної з довколишніх сіл дружини три хоругви.

Каже, що вони мають постійні пересторо ги з міста, і поки відправлена чата почне переправлятися, відомість про всі їхні справи вже доходить. Каже, що у місті дуже бракує провіанту і вони нічим не можуть затримати черні, хлібом годують тільки саму старшину.

З тим всі відзиваються, що всі будемо боронитися, доки їх стане, тому старенького гомельського війта, котрий говорив з ними про здачу міста своєму пану, закували в кайдани. Навіть каже про таке зухвальство українців, що коли покажеться лядське військо, тоді [вони кажуть] вийдемо в поле спробувати щастя, а якщо не витримаємо, тоді відступимо до міста. Додав, що певно цього слова дотримають, якщо зразу кілька хоругв тільки підступлять, а тим часом, коли козаки висиплять від ріки Гомейки, з нижньої зможуть їх захопити.

Сказав, що раніше говорили про десять тисяч війська в Речиці, про голод яких і нужду знають з розповідей місцевих міщан.

Тепер така між ними поголоска, що з гетьманом прийшло сто тисяч піхоти і двадцять тисяч кінноти.

Бидла і товару по селах достатньо, тільки бракує хліба й солі.

Їм було привезено з Москви чотири барила поташного пороху для стрільби, до гармат самі міщани роблять порох з селітри, котрої мають три бочки.

Про могилевців каже, що ті привозять їм сіль, горілку, тютюн, але не возять пороху й свинцю, виправдовуючись тим, що бояться, щоб їх не перехопили; однак хваляться, що чужих ляхів не пустимо і будемо боронитися, що [ляхи] хочуть заганяти втікаючих козаків. Кущами пробрався від наших, котрих за парканом у полі три козацькі хоругви, що стоять напоготові, він застав, довідався, з якого боку наступати, як з козаками мали битися. Потім наші вдарили на козаків, котрих власне було 3 000, донців тисяча, окраїнних козаків 2 000, всі піхотинці, кінноти тільки п'ятдесят, вдарили в саму середину, коли став полковник і мужньо взяли їх на шаблі; одразу поклали трупом на полі бою 500, інших, доганяючи, у болотах і кущах рубали так, що вбитих рахують на півтори тисячі; каже, що наші захопили три прапора, однак одну, котру вони мали з барабанами від самого Хмельницького квацяла (?) адамашкова знаком орла, який у одній нозі тримає меч, вони забрали з собою до окопу; її, діставши відкоша протягом чверті години, кинули вважай під самим нашим парканом. Там же (...)* свого полковника, котрий писався "Ілля Голота, полковник (...)*" за те, що погубив добрих молодців, між собою у таборі (...)*. У цьому окопі вони боронилися протягом дня, а вночі до кущів і боліт втекла їхня решта.

Після донців послав на литовське військо (...)* якогось Вешняка і сподівається (...)* полковників сподіваються на литовське військо (...)*, Чорнобильського. У котрих (...)* місцеву шляхту у Києві страчували, а він, боячись за своє життя, із своїм челядником передався до полковника Голоти, який йшов до Литви і у якого він був протягом всього цього часу писарем.

До Загаля йшли з тим наміром, щоб розгромивши цей полк, з іншими полковниками Хмельницького з'єднався згідно з наказом Хмельницького, а розбивши лядське військо, йти просто на Вільно і пройшовши Литву, мали єднатися з Хмельницьким на Віслі. А у розгромі загальського полку їм мав бути помічником Пилип Лапушка, полковник з Горностайполя, котрий з'єднавшись, разом з ними мав ударити, але до цього не дійшло. Про розправу наших з козаками під Загалем то каже, що козаки, переправившись під Красноселом, маючи за проводирів (...)* селян, котрі їх лісами й багнами проводили, йшли при повній потузі (...)* за дві чи три години до світанку, спіймавши селянина пана Загоровського, то (…)* Загоровського, з ним кілька з'єдналося під сам (...)*, хотіли і були близькі до успіху, але сторожа, постерігши (...)* б'ючись, до міста відступила, де одразу (...)*, що чуючи якийсь пахолок, котрий пив цілу ніч (...)* і прибігши до них, помагай Бог (...)* або думають передатися (…)* ганебно обухами (...)*

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36 – С. 70–74).

№ 217

1649, липень. – Конфесата невідомого повстанця, взятого в полон під Загалем

[...] гультяїв прийшов під Загаль, у котрому полку їх було 2 500, крім місцевих селян.

Де є тепер Хмельницький?

Каже, що йшов з військом на Борщагівку, на Володарку і на Животов, під Білу Церкву, проти коронного війська. При котрих трьох із них, потуга татарських цариків.

Чи з відома Хмельницького Голота вийшов із Запорожжя?

Сказав, що з відома, бо йому дав червоний прапор з гербом левом і білим хрестом, яка була взята в Короні, і барабани разом з приповідними листами на мобілізацію більшого війська і призначивши за ним другого полковника, якогось Пеняка, котрий мав два полки під своєю владою, тобто Канівський, Київський з Чорнобилем в цих [...], кажучи, що має бути певно 18 000[...].

Звідки були ці люди, що прийшли з полковником Голотою під Загаль?

Сказав, [...] Запорожжя [...] 200 вивіз із собою [...] збирав чорнобильців [...] і з навколишніх [...].

Які могли бути їхні подальші плани?

Сказав [...] не затримувались [...] Речицю мали [...] полком у полковника [...] однак (?) через Литву до Вільна [...] дав булаву, прапор [...].

Чи Кодак у облозі?

Каже, [...]

Чи правда, що у Києві [...]? […]

Цей полк, що мав їм дати допомогу, тобто Пеняка, чи він має артилерію?

Сказав, що ту артилерію, що була у Трахтемирові, Пеняк мав узяти з собою, а цей полк мав йти цим же шляхом, що ним йшов Голота до Загаля, а через Прип'ять він мав перейти у Бабичах.

І те сказав, що в окопі самі козаки вбили Голоту через те, що завівши їх, втратив добрих молодців.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – С. 2. – Тогочасна копія) .

№ 219

1649, липня 25–31. – Табір військ ВКЛ. – Уривки з Табірного щоденника князя Януша Радзівіла

[...] Й. м. пану брацлавському підкоморію, поручнику гусарської хоругви й. м. пана великого гетьмана, які йдуть ззаду. Взявши відомість, що ворог, переправившись за Прип'ять, йде на Речицю, котру через малу кількість залишених там людей не можна не можна стримати більшу потугу, хочу від м. м. мати і це наказую, щоб спішили вдень і вночі, там залишалися, до одібрання від мене подальшої відомості і наказу. Дано в таборі під Лоєвом". При цьому лист до пана Фаленцького цей:

"Я щогодинно чекаю більш достатніх відомостей про все від роз'їзду, відправленого до Мозиря, бо не вірю оповіданню татарина з-під хоругви Лозецького. А оскільки ворог вживаючи всіх засобів, неодмінно спробує взяти Речицю, тоді серйозно вимагаю, щоб в. м. завжди вживав заходів максимальної безпеки. Вояків, які там залишаються, я тепер додатковими підкріпленнями жодною мірою не можу підтримати, бо й тут треба було їх більше, одгак посилаю універсал до хоругов, які йдуть в ар'єргарді, щоб там залишались. А в. м. про все, що буде діятися, без затримки давай мені знати. За цим віддаюся добрій приязні в. м."А оскільки наші з тріску, котрий в сам вечір був між козаками, які заходились біля якоїсь нічної роботи і [начебто] задумали напасти на шанець (...)*, бо к табору місцями там увечері густо снували, дали знати кн. й. м., тоді наказав їм дати собі сигнал потрійним стрілянням з гармат, якщо б їх було атаковано і польській піхоті, також і німецькій, наказав бути в повній готовності, при цьому опівночі власне наші вдарили з цього боку берегу (...)* кілька возів, але так потужно, що подумали, що вдарили з гарматок. Князь його мость наказавши піхоті виходити, сам зразу вискочив до берега, коли ставши до (...)* причину цього, яка була, що козаки почали з'являтися над своїм берегом проти церкви, прагнучи розбудовувати свій шанець і укріплення, поставлені там, чому перешкоджаючи, ми відкрили по них вогонь. Князь й. м., почавши від батареї, упорядкував у бойовий порядок берег, повернувся до табору і решта ночі тихо пройшла.

Дня 26 липня повернувся рано з роз'їзду пан Павша з паном Бялобжеським, котрий підтвердив перші відомості про переправу ворога за Прип'ять (...)*, двох покозачених селян, взятих у полон в селі в милі від Брагина, привів. Котрих добровільні конфесати такі:

Улас з Остроладовиць, спійманий вдома вчора.

Уже рік, як пішов на козацьку війну, коли козаки йшли на Литву.

Був у Бобруйську та Бихові у полку Гаркуші.

Каже про козаків, що троє було тільки в минулу суботу у їхньому селі. Полковником під Лоєвом Подобайло, а в Бабичах київський і чорнобильський полковники, але не знає, як їх звуть. // (с. 90) За рікою не був і не знає, скільки їх є у Мозирі. Чув про чотири тисячі, сподіваються на допомогу від тих, що (…)*.

Максим з Хотуч, брагинського села. Між козаками не був.

5 козаків мчали з табору до Бабич і взяли у них коней; в цих Бабичах збираються. Їздять по селах по двоє, по троє, бунтуючи волості на козацьку війну.

Цими відомостями, а при цьому і постійними проханнями з Речиці про швидку допомогу, якби ворог хотів би її захопити, спонуканий кн. й. м., відправив після обіду пана Павловича з чатою, на яку пішли рейтарська хоругв з полку пана полковника Тізенгагауза, його козацька хоругв, хоругв пана Барчиковського, татарська пана Романовського і друга Довгялли, при них драгуни пана капітана Раєцького, пана Ельшніца. З Речиці при гусарській хоругві й. м. великого гетьмана написав лист до й. м. п. брацлавського підкоморія, аби з ним з'єднувався і щоб чинив те, що покаже сприятлива оказія, такий:

"Взявши ту пересторогу, що ворог йде на Речицю, посилаю на відсіч п. Павловича з частиною добрих вояків, а якби (вороги) свій намір відмінили, то наказав за ними пуститися і звідусіль їх мацати. А оскільки розумію, що в. м. з хоругвою й. м. пана великого гетьмана вже став у Речиці,тоді пильно вимагаю, аби з'єднавшись з ним, чинив те, що оказія і час подадуть, щоб неприятельських мужів рвати або принаймні мати певні відомості про потугу і дальших замислах і "язика". За цим віддаюся ласці в. м. Дано з табору під Лоєвом дня 26 липня 1649 року."

Відправивши пана Павловича, сам кн. й. м. виїхав виглядаючи зручнішого місця для поставлення табору, котре сам довкола аж до вечора об'їжджав.

Дня 27. Рано кн. й. м. вчинив нараду про пересування табору, оскільки то і для більшої безпеки війська, яке стояло в тісноті, були й простір поля і інші вигоди були необхідні, тоді кн. й. м. вчинивши абрис, як має бути поставлений табір, (його) ставлення доручив пану Подлецькому і водночас наказав розташувати плац і майдан, як і хоругви, що вважай день (...)* забрало, при всьому цьому був сам кн. Перед вечором лужна челядь під значками, відправлена за провіантом, повернулась розбита, а більше перелякана

від ворога, під якого кількадесят їх від значків одірвавшись, необачно підійшла. Через це козаки, які були в Брагині, постерігши їх, (…)* всіли на них і гнали аж до переправи, деяких поклали на місці, інших потопили в ріці Брагинці. Однак ті, котрі були за переправою, втекли неушкодженими. З цих розповідей стало зрозуміло, що між козаками є чемериси кн. й. м. Вишневецького, котрі татарським криком "алла, алла", найбільше їх налякали(?).

При сигналі і після сигналу було просурмлено, щоб на світанку всі шалаші скинули і вози кожної хоругви рушали згідно з реєстром.

Дня 28. На світанку одразу закрутилося (?) біля поставлення табору, шалаші скидано і рушили вози.

Під час зрушення стався такий ексцес, що кн. й. мость, бачачи, що деякі свій відпочинок неохоче покидають і ліниво беруться до розкидання шалашів, котрі були перешкодою для возів, наказав своїй піхоті, щоб всі шалаші розкидала; коли дійшло до розкидання шалашів гусарської хоругви й. м. пана смоленського воєводи, один товариш, пан Постерембський (?), кинувся до піхоти і одного пахолка тяжко поранив в голову обухом. Що сталося майже на очах самого кн. й. мості, той був узятий під арешт, потім був відданий під суд; вся військова старшина, котра на цій справі при кн. й. м. засідала на кращу участь і милосердя кн. й. м. цілком це дозволяла. Тим не менш кн. й. мость як на місці злочину згідно з суворістю військових артикулів наказав підготувати (?) вирок і пану товаришу засудити на смерть.

У той же власне час з війська коронного приїхав від й. м. пана руського воєводи молодик пан Полупента, котрий приніс листи і певні відомості про коронне військо.

Від кн. й. м. п. руського воєводи цей лист: […] Після обіду князь його мость об'їжджав табір і послав драгунів з піхотою і їхні вози до охорони чотирьох таборових брам. Повернувшись кн. й. мость застав лист і ці відомості від пана Павловича:

"Ясноосвічений князю пане і пане, добродію мій милостивий!

Бачачи різні реляції так товариша пана Ложецького, так і селянина, котрі були вислані в. кн. м., а потім зрозумівши із [реляцій] шпигунів, що нічого прямо не кажуть, довелося мені залишатися при інформації і наказі в. кн. м. і перекрити далі з цими вояками всі шляхи. Йду тоді в ім'я Бога сьогодні згідно з паролем (...)*, вчора не відправлено зараз до в. кн. м., аж сьогодні як взяв відомість, на яку чекав, та не дочекавшись, вже першої в. кн. м. інформації притримуюсь і задумав шукати неприятеля, всі шляхи обійти, звідки зараз поспішаю до в. кн. м. і подавати відомості з кожного зручного місця не затримаюсь дати як в. кн. мості, так і до Речиці. При цьому віддаю якнайпокірніше свої понижені послуги милостивій ласці в. кн. м. Дано в Речиці дня 28 липня 1649 року.

Приписка в цьому листі:

Вчора ввечері прийшло два речицькі міщанина, котрі були відправлені паном Фаленцьким. Ці кажуть, що нема жодної військової потуги, тільки

два брати Костеренки, ці мають свої табори від місця до місця (селянська розповідь). Й. м. пан підкоморій, добре обдаривавши цих селян, відправив їх знову.

Решту дня кн. й. м. провів у нарадах з військовою старшиною про дальші дії і в роботі. Увечері віддано кн. й. м. речицьким козаком від пана брацлавського підкоморія цей лист:

"Яснеосвічений миловий князю, мій вельми мостивий пане і добродію!

Всі тут помилкові чутки, котрі упевняли нас в раптовій небезпеці Речиці, нічого нам аж досі не принесли тривожного і небезпечного, але взагалі і цей роз'їзд, і шпигуни, що недавно з ініціативи й. м. п. Фалінського були вислані проти так раптового ворожого нападу, роблять нас безпечними і якщо яка меч пана Лазецького з компанією зустріла, то не від самих (як називають козаків), але від свого ж гультяйства, рідних (братів), якихось Костеренків, як їх звуть, і твердять, що вони були розбиті. Однак зто ж стане розбирати , маючи справу з ворогом, не даючи тим повної віри тим розповідям, я радив й. м. п. Павловичу, щоб повертаючись до в. кн. м., пішов тим же шляхом, на котрому це гультяйство вказували місця, де і нас запевнив, що коли б була добра оказія заробити славу зручна нагода, якнайшвидше мав нас оповістити, щоб ми вчинили прислугу пораненою рукою (?) в. к. м., яко ж неописаний (?) на моїй охоті, щоб тієї ж миті якщо у цьому буде потреба не пропустив цієї оказії (?). А тепер на подальше віддаю як найстаранніше мої покірні послуги. Дано з Речиці 28 липня 1649 року."

При цьому від пана Фаленцького цей лист.

"Ясноосвічений мостивий князю, пане і пане мій мостивий!

Після взяття від недобитків компанії пана Лазецького і моїх драгунів відомості про ворожі замисли і потугу, ми анітрохи не припиняли своєї обережності і уважності, наче тут, на цьому місці ми могли таємно залишатися (хоч з такою малою пригорщею людей), про що вже дав вичерпну відомість і кілька недобитків послав в. кн. м., п. м. м. Тепер недавно з неділі на понеділок вночі прибіг писар пішої хоругви пана Юшкевича якийсь Дунай, твердячи запевно, що будучи на приставстві в селі Бабичі, звідси миль п'ять, бачив своїми очима великий полк і немало козацьких хоругв і ледве сам втік, як про це досконалішу (...)* дасть справу в. кн. м. Внаслідок цього, знаючи про таку близьку і немалу ворожу потугу, вчора наказав попалити передмістя, а для взяття певнішої відомості кількадесят добрих самих кіннотників послав на те власне місце, де ці хоругви його мості пана стали в справі в полі, а потім до нас там же в полі підійшла і хоругв й. м. п. полоцького воєводи. До котрих в. кн. м. зволив послати свій універсал, щоб до подальшого наказу в. кн. м. тут з нами залишалась, де і далі наша пильність не буде припинятися, тільки про порох і свинець дуже прошу в. кн. м., п. м. м., бо взагалі тут його обмаль. Євреїв згідно з наказом в. кн. м. вислав до Холмеча і придав їм двадцять піхотинців, але ніяк не хочуть [йти] звідси через небезпеку, бо в Холмечі (...)* нема жодної залоги, а самі взагалі не думають там стати, коли не мають

при кимсь бути, від своїх бояться перешкоди. Чекаючи подальшої щодо цього інформації, в. кн. м. відсилаю мої послуги. З речицького табору."

Приписка до цього листа:

"Після написання цього листа вночі повернулися наші з роз'їзду, котрі привели селянина з цього села Бабичі, у котрого цей Дунай став. Цей зовсім інше каже, що всього 30 козаків вдерлося до села, а хоругви жодної не було. А особливо Костеренки, давні місцеві розбійники, після цього і цього Дуная і приведеного селянина посилаю, зволь в. кн. м., пан м. милостивий, вислухати обох повісті, як нас цей Дунай потривожив, що ми з цих причин мусили про допомогу просити і палити передмістя."

Цидула у цьому листі:

"То теж доповідаю в. кн. м., п. м. м., що під час запалення передмістя в кількох будинках, а в одному раз вісімнадцять чулася стрілянина від вогню (знати була там захована). Пороху теж було в кількох місцях немало. Що з цим в. кн. м. накаже чинити, будемо чекати на інформацію, бо я тих господарів наказав посадити під варту. Сьогодні знісшись з й. м. п. підкоморієм і іншими їх. м. м. п. п. ротмістрами, маємо відправити на роз'їзд аж під великий бор з півтораста кінних, а самі про подальшу безпеку і про відомості про ворожу потугу будемо думати. Гарматок також дві знайдено у посаді, одна на кшталт мортири." І від рана Павловича такий лист:

"Яснеосвічений князю, мій милостивий пане і пане!

Перед сходом сонця я став з компаніями в Речиці, але праця думаю даремна. Що в. кн. м. з листа й. м. п. брацлавського підкоморія досконало зрозумієш. Однак куди в. кн. м. накажеш мені повернутися, зрозумівши з цього селянина, котрого привів речицький роз'їзд, і котрого відсилаємо в. кн. м. Очікую на відомість і наказ в. кн. м. При цьому мої понижені послуги віддаю милостивій ласці в. кн. м., м. м. п. З Речиці дня 27 липня 1649 року".

В цьому хвилюванні (?) і прохання були внесені князю й. мості за цим товаришем й. м. п. смоленського воєводи, але даремно. Потім назавтра, коли його мали на плац вести, а військо схвильоване стояло поруч, потім його кн. й. м. подарував життя і на прохання цього ж товариша з усією компанією належно витлумачив і свою поміркованість їм розпачем і наказом.

Дня 29 липня.

Писав кн. й. м. такого листа до пана брацлавського підкоморія:

"Хоча ці відомості про ворожий наступ на Речицю були невірними, однак після їх отримання не залишалося, тільки вжити заходів безпеки і таємно тамтешніх людей з'єднувати (?). Через це довелось там же затримати не тільки хоругву й. м. пана великого гетьмана і й. м. п. перновського воєводича, але і помагати вояками з табору. Тепер оскільки те місце цілком вільне від небезпеки, прошу, щоб в. м. разом з п. перновським воєводичем прийшов до табору і п. Ловенецькому наказав із собою прийти. А мій лист до п. Павловича, щоб спішно в понад десяток кінних цим шляхом, котрим рушився, за ним

відправився п. Фаленцький до (...)* прошу в. м. Всіх підозрілих міщан, у яких знайдено укриті порох і риштунки, накажи в. м. привести з собою, нікого не виключаючи. А гарматки хай залишаться у п. Фаленцького. За цим віддаюся ласці в. м. З табору під Лоєвом дня 29 липня 1649."

При цьому такий лист до пана Фаленцького:

"Хоча ці відомості про ворожий наступ на Речицю є невірними, однак в. м. будь обережним і старайтесь про добрі "язики", а якщо було б небезпечне, давай мені знати, будучи в надії певної і швидкої допомоги. Міщан, котрі затаїли порох і риштунки, я наказав, щоб привів із собою й. м. п. брацлавський підкоморій. Дві бочки пороху послав з п. Павловичем, котрого треба ревно ощаджувати і вживати згідно з потребою. Якщо там з'являться звідкілясь купці водою або суходолом, відправляй їх, якнайшвидше до табору, даючи їм конвой для безпечного проїзду. За цим в. м. доручаю Господу Богу". Маючи при цьому кн. й. м. певну відомість про ворога, що переправившись через Прип'ять, в Брагині проходить або під Брагином, де укріпився. Для взяття "язика" і коли б побачили ворога рівного собі по силі, то спробували б щастя з ворогом, відправив на чату пана Коморовського, свого поручника, з половиною хоругв козацьких і драгунських, чотирма значками лужної челяді, а до Павловича, щоб пробирався до Брагина і з ними з'єднувався, цього листа:

"Треба було швидше йти на ворога, коли його в. м. не застав у Речиці. То однак добре сталося, що в. м. з Речиці пішов до Загаля, звідки пробирайся в. м. до табору в Брагин, до котрого зараз відправляю добру чату з п. поручником моєї гусарської хоругви. Якщо тоді в. м. рушиш їх в авангарді, певно вони будуть у нього у пригорщі, якщо він тоді поза сумнівом на в. м. наступати. А якщо дасть Господь Бог, щоб ви з обох боків одночасно підступили під Брагин, тоді Божий (...)*. А якщо б в. м. вже вподобав, повертайся до Речиці, тоді візьми курс назад і на Брагин, з'єднавшись з поручником, повертайся до табору. За цим в. м. Господу Богу доручаю. З табору під Лоєвом 29 липня 1649."

Після обіду кн. й. м. засідав у суді через справу кн. й. м. п. маршалка литовського з паном Котовським, поручником козацької хоругви п. Мелешка, коли агенти кн. й. м. твердили, що брав грошову стацію, що у місті Несвіжу вчинив заколот, вбив міщанина, понад десять порубав, що волості гнобив поборами і бранням цінностей. Він же навпаки цим виправдовувався, що взяв триста злотих від кн. й. м. пана маршалка даром присланих невиторгуваних, на чому й присягнув. Щодо заколоту, вчиненого у місті Несвіжу, вбивства міщанина і поранення інших, провину за все це покладав на самих же міщан, котрі піднявши бунт, затаївшись, напали на його господу під час його відсутності, добили й забили хворого товариша п. Бокія, все спаплюжили. На що й поклав процеси побори і брання цінностей, просто впирався і домагався, назвали котрого з товариства, які його звинувачують. За чим кн. в. м. наказав у першому пункті від присягтися пану Котовському, оскільки він добровільно брав їх [гроші]. У цих обох дійшов необхідного висновку,

а до виконання її призначив пана Дембовського, новгородського стольника, і пана Пенкальського.

Про що все до к. й. м. віленською поштою писав кн. й. м. лист такий.

30 липня о восьмій годині прийшла до кн. й. м. відомість про вирубання Холмеча цим гультяйством, яке привели тамтешні селяни, вбивстві пана Соколовського з понад десятком товариства і хворих, переважно піхотинців, які були залишені ротою, про пограбування всіх речей, що підтвердили недобитки, котрі прибігали. Після чого кн. й. м. у відповідь негайно кинув у авангарді козацьку хоругв Смольського, а своїй надвірній, поручником якої був пан Ходорковський, наказав спокійно за нею йти. Котрі прийшовши до Холмеча, застали його вже без гостей. А кн. й. м. між тим кинув у другий бік на бистрому коню до п. поручника свого з цією відомістю й пересторогою, щоб він у всьому обережно поводився. Увечері було приведено "язика" з цих зрадників, котрі напали вночі, взятого під Холмечем, цей не дуже був поінформований і казав тільки про кілька тисяч у одному полку, однак про їхнього полковника Кричевського і намірі вдарити на табір постановив. Після чого кн. й. м. при гаслі наказав протрубити, щоб була всіляка готовність і обережність, а всі коні мали осідлані.

Partesus будучи кн. й. м., що ніяк не міг взяти "язика" з того боку Дніпра, то наказав вжити хитрощів, щоб на берег у півтори милі нижче відправити полоненого Януша Реймошевського, щоб той удав, що втік від наших, звабив на цей бік (когось) човном і затримав, у чому могли допомогти пан Юшкевич і капітан Больт, що підійшов, але потім через те, що один пахолок підняв голову цей зрадник був попереджений і відступив. Однак назавтра Господь Бог несподівано винагородив наших.

31 липня. Коли кн. й. м. п. гетьман довідався від полонених, що ворог хоче наступати на Речицю, де залишилась наша залога, послав п. Павловича, ротмістра, з вісімсот чоловік на відсіч, доручивши йому, щоб з Речиці йшов до Брагину, де став ворог, і злучився з п. Коморовським, поручником гусарської хоругви кн. й. м., також з потужною чатою відправленою під Брагин, так щоб з фронту і тилу нападаючи на ворога, могли б завдати йому втрат і привести певних "язиків". А тим часом взявся якнайкраще укріпити табір. Після чого наказав розмічувати і вали, котрі мали йти коло табору і сам для нагляду цієї роботи виїхав за табір, взявши із собою п. литовського стражника і п. полковника Тізенгауза. Після чого наказав розмірювати табір і вали, котрі мали йти довкола нього, а сам для нагляду над цією роботою виїхав за табір, взявши з собою п. литовського стражника і п. полковника Тізенгауза. Але в цей момент примчав товариш з хоругви п. Барціковського, котрий з лужною челяддю їздив по жито, з тим, що ворога бачив на власні очі у півтора милях, який наступав з великою потугою. Тоді зразу ж кн. й. м. послав п. стражника до табору, наказуючи сідати на коней всім, а сам, залишившись в полі, бачив челядь, яка втікала з поля і кількадесят кінних козаків

(...)*, які у полях під табором займали шляхи. Після цього зразу наказав хоругви чинити вилазку з табору. Між тим ворог швидко висунувся з лісів і вкрив поле біля табору страшним криком і татарським "ала, ала" кінноти, якою було під десять тисяч. Хоругви (...)* наші почали виходити, найперша надвірна кн. й. м. козацька, з якою п. Ходорковський, поручник, рішуче кинувся до ворога, але сам неборак тяжко поранений пострілом в поперек, з чого подібно не вийде. Угорська піхота, як і кіннота вискочивши, зараз їх відстріляла від шляху. Тим часом наші гусарські хоругви якнайрішучіше на них напали. А коли Господь Бог Всемогутній хоче допомогти, пан Коморовський, поручник кн. й. м. з чатою раніше відправленою, почувши крик і, давши залп, найвигідніше кінно вдарив в тил ворогу і, вдаривши на них з тилу, розірвав на дві частини. Там прийшовши юнаки, добре показали, що вміють робити в полі і що може холодна зброя, кладучи ворожий густий труп, без своїх значних втрат, бо тільки п. Коморовського було легко поранено, товариша й. м. п. смоленського воєводи і другого п. литовського стольника, а третього, з козацької хоругви кн. й. м. вбито. А що між лісами, що перемежувалися з полями були сутички, правим крилом ворог швидко кинувся до лісу і зараз же, в мить, деревами і порубаним хмизом орудуючи, окопався, навіть клав для зміцнення оборони людські трупи і вбитих коней; ліве, розгромлене, втекло в розсипну, з котрих частина на болота, в гору ставу, який знаходився біля табору, зібравшись, почала чинити опір і відстрілюватися, але оточені хоругвами п. Курпського, п. Мелешка, пана Гротуса і надвірної козацької кн. й. м., після наступу п. литовського стольника з гусарською хоругвою (де під ним також коня було забито) і також драгунами, котрі привів п. майор Нольд, були розгромлені і дощенту вирубані.

При цьому з шанців, які були поставлені понад Дніпром напроти ворожих окопів, повідомили, що ворог, який стояв за рікою, у великій кількості байдаками і човнами переправляється нижче по Дніпру на допомогу козакам. Кинувся потім кн. й. м. в той бік, залишивши тут п. литовського стражника і взявши з собою п. полковника-лейтенанта Ґанскофа, наказав йому обороняти переправу і на тих, що вже переправилися й почали окопуватися, наступати, придавши йому кілька піших і козацьких рот, котрий як добрий кавалер, виконав гетьманський наказ, добре насівши на ворога, в чому йому добре поміг і пан Павша, поручник козацької хоругви п. польного писаря. А хоч у першому зіткненні було двічі підстрелено і самого капітана Больта і його поручника Квітінга, драгунського хорунжого кн. й. м., а при них понад десять солдат, а двох забито, однак ніскільки затримуючись через поранення тим охочіше наступали і ворога густим вогнем разом з кіннотою так загнали в Дніпро, що не втрапивши в човни, мусив кинутися вплав. Там був втішний спектакль, коли їх більше трьох тисяч пливло, що води не було видно з-за голів, а піхота, стоячи на березі, густо давала вогню, ледве звідти другий, а щонайбільше третій, на той берег вийшов.

Переправивши цих кн. й. м. помчав до поля битви і від перекинчика, одного шляхтича з-під Ліди, Монгайла, також і від в'язнів, котрих чимало брано і до кн. й. м. приведено, дістав інформацію, що ворожий табір і гармати ще позаду йдуть, послав проти них пана литовського стражника з доброю частиною кінноти і піхоти (?), особливо козацькою надвірною хоругвою, та німецькою піхотою п. Рейгольда Тізенгауза і драгунами п. Вехмана, котрих в (...)* зустрівши і заставши (зненацька), коли вони почали отаборюватися, розірвав, піхоту вирубав від (?), взяв чотири гармати і порох, а лужна челядь з драгунами багато возили (...)* набрали.

При цьому Кричевський, київський полковник, і гетьман війська, з'явився з лісу проти хоругв, які стояли в бойовому порядку, сам же кн. й. м. пустив лівим крилом угорську піхоту, а правим п. Доновая драгунську флангом чагарником і кілька хоругв своєї кінноти, особливо половина гусарської, наказав наступати серединою від поля. Тим часом надійшла і німецька піхота з паном полковником-лейтенантом Оттенгаузом з кількома полковими гарматками, і першим ділом загнала ворога в ліс, а з лісу – в табір Пан Оттенгауз (?) з піхотою приступив до штурму, котрому помогло гусарське товариство хоругви кн. й. м. з своїми пахолками і хоругвою його м. п. смоленського воєводи, котрі понад дві години штурмували, але потужному табору, на велике здивування в один момент так артистично і потужно зробленому, не могли дати ради, а оскільки вже також ніч надходила і офіцерів з піхотою разили, особливо пана капітана Пшипковського, пана Ропа, капітан-лейтенанта п. полковника Тізенгауза, п. капітана Вехмана, пана Юшкевича, ротмістра угорської піхоти кн. й. м., підстрелено й кількадесят менших офіцерів і піхоти. Там же пан Криштоф Котовський, товариш хоругви кн. й. м., котрий спішених кіннотників мужньо повів на вал і вже поранений з вогнепальної зброї, впав з димом, після цього його челядь захвилювалась і піхота через брак куль, котрих по кількадесят вважай кожен солдат вистрілив, почала мішалася, після чого й князь й. м. наказав відступати, залишивши їх собі на завтрашню забавку.

Потім було чути, коли хоругви зовсім сходили, сильний крик у них і галас, вчинений знати на свого. І коли кн. й. м. Смольського ранесенько на відсіч послав, а він повернувшись, дав знати, що їх нема, пан стражник туди рвонувся і застав тільки пустий табір, однак недалеко від нього знайшов полковника Кричевського, який лежав на ношах, котрого видно пораненого не могли забрати і Шапку, сина пана вітебського войського, котрому наше ядро відірвало ногу.

Був дуже вдячний кн. й. м. такому гостю, а тут же наказано уважно доглянути його. Бо до інформації треба знати, що цей Кричевський є шляхтич, брестський обиватель, улюбленець колись небіжчика пана краківського і за його часу чигиринський полковник. По смерті п. краківського [він] визволив з в'язниці цього зрадника Хмельницького, чим заробив собі милість і коли тепер був спійманий татарами, Хмельницький його викупив, давши за нього чотири тисячі талярів і охрестивши його у свою віру і з Станіслава вчинивши Михайлом, став кумом його сина і з цієї приязні дав йому Київський полк

і вчинив старшим над всім Військом Запорізьким, сюди, до Литви, обітявши йому таку допомогу, яку б тільки захотів. Оскільки на такому в'язні багато залежало, наказав його кн. й. м. уважно доглядати, але досі важко у нього чогось допитатися. Знизує тільки плечима, а коли йому знайомі пригадують шляхетство, його стан і колишні заслуги, немило слухає і тільки плечима знизує, а більше спить. З реляції в'язнів, котрих було взято в битві, хоч з собою не згоджуються за якусь тисяч-дві, що конфесати виявляють, все ж констатують, що їх було біля тридцяти тисяч, що й сам Кричевський перед Смольським в таборі, перш ніж його було взято в наш табір, визнав, що мав до битви п'ятнадцять тисяч, не рахуючи селянства й черні, котрих велика кількість з усіх сторін до нього збирається, але він не сподівався застати наші війська в такій готовності і рішучості, і того, щоб їх у лісі (який вони мають за найпершу фортецю) мали мацати його й бити.

На другий день кн. й. м. об'їжджав поле битви, на котрому ми знайшли багато трупів від вогнепальної і холодної зброї. Протягом двох днів їх було поховано дві тисячі сімсот в чотирьох могилах, а ще немало трупів звезли, не рахуючи тих, котрих неподалік в темних лісових гущавинах були поранені або порубані, не можучи далі тікати, падали, котрих неможливо вивезти, але [принаймні] досить важко [це зробити]. Інших теж самі козаки, а знати, що старшину, забитих в таборі і в лісах на місці загибелі закопали, бо ми замість трупів бачили могили. Цього ж дня послав кн. й. м. роз'їзд з кількасот кінних, щоб розвідати, куди рушив неприятель. Цей роз'їзд сьогодні привів кількох в'язнів, котрих конфесати списані окремо. При тих, котрі досі мало наше військо і далі очікує успіхів нас найбільше турбує нестача провіанту. Бо піхота і кіннота, котрі вози ще (?) мають, потерпають від голоду. Челядь, котра по жито їздить в поле, рідко повертається, навіть по траву нема як посилати. Бо селяни не тільки на них козаків наводять манівцями і лісами, але й самі їх викрадають. Грошей теж з скарбу досі не видно, не приходиться й сподіватися їх, а чверть боргам третю за тиждень закінчується термін. Через це загрожують великі труднощі затримати жовнірів на службі, без хліба й грошей. А власне в цей час неприятель сподівається великих козацьких і татарських підкріплень від Хмельницького, як одностайно свідчать всіх в'язнів конфесати.

І зразу не одужував привезений до табору цей зрадник Кричевський через тяжке в око і в голову поранення, а більше через розпач внаслідок битви, через яку власне впав в манію так, що й пильне старання щодо його здоров'я, котре кн. й. м. наказав мати, щоб з нього довідатися пересторог про замисли і дії Хмельницького, як від так великого його (Хмельницького) довіреної особи нічого не помогло. Бо власне при виїзді цієї пошти сконав з дуже гарною диспозицією. Бо коли його питали чи хоче він попа, відповів "Тут треба сорок попів". Отже, [треба] католицького ксьондза, волію, сказав, "відро холодної води", а весь час зітхав і волосся рвав, повторюючи такі слова: "Чи то дрібниця втратити тридцять тисяч війська".

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – Оригінал) .

№ 220

1649, липня 26. – Табір під Лоєвом. – Лист князя Януша Радзівіла до короля Яна Казимира

Найясніший мостивий королю, пане, пане мій милостивий!

Я був би радий не тільки щоденно, але й щогодинно доносив відомостями в. кор. м., моєму милостивому пану, про те, що тут діється, аби тільки так часто були речі, потрібні для ознайомлення в. к. мості і до швидкого прочитання вигоди. Тепер таке в. к. м., моєму милостивому пану, повідомляю, що залишивши добру залогу у Речиці і з обозом підступив до ворога, який потужно боронив переправу; спочатку я відправив на байдаках піхоту на той берег Дніпра, де Сож – ріка, що дорівнює Дніпрові, впадає до нього, і висадив на саму голову. Її (мається на увазі півострів між Дніпром і Сожем. – *Ю. М.*) теж боронив ворог, але все ж наші опанували нею і, ставши там через Сож, довкола ворога, до ночі вели з ним перестрілку. У цей же час піхота взяла інструменти (?) і добре окопалася; через зайняття нашими цього місця дуже підупав дух у ворога. Між тим, продовжуючи подальшу боротьбу, я добірних вояків під дві тисячі переправив нижче (за течією Дніпра) човнами, які непомітно перевіз возами і в тил ворогові пустив, а цій піхоті, що тримала голову, наказав відкрито байдаками плисти, але так потрібні й певно багатообіцяючими мої накази і відомості, котрі цього ж вечора прийшли з роз'їздів і від розпорошеної, челяді, яка шукала провіанту, що ворог переправився через Прип'ять (…)*, коли вона розлилася і мав обернутися і на ворожий табір і на Речицю, котра, як я бачив, була наражена на явну небезпеку, а найбільше на Литву, щоб постерігши нас, не хотіли в саму середину приникнути. Я негайно відправив пана Павловича, ротмістра, при ньому рейтарську хоругв полку пана полковника Тізенгауза пана Бардзіковського з козацькою хоругвою Романовського з козацькою хоругвою п. Довгяла з козацькою хоругвою, козацьку хоругв пана польного писаря В. кн. Л. пана Раєцького драгунська рота і пана Ельшніця і наказавши йому пробиратися до Речиці, а якщо там не знайде ворога, то злучився б з гусарською хоругвою й. м. пана великого гетьмана, також і пана перновського воєводича, про котрих мав відомість, що, йдуть його громити, потім вертатися на Брагин у тил і там треба було б зійтися з паном поручником моїм, котрого туди ж на очі ворога послав з моєю гусарською хоругвою, також й. м. пана смоленського воєводи, пана стражника, пана Курпського, пана Мелешка, пана Гонсевського козацькими, придавши їм сто п'ятдесят драгунів і п'ять значків челяді; провідником для них я відправив пана Бялобжеського, слугу князя й. мості Вишневецького, колись урядника в Брагині, котрий має при собі кількадесят кінної шляхти – вигнанців, а це для розгрому полку, який перебуває у Брагині і котрий там перерізав нам шляхи. Якщо Господь Бог пофортунить нам у розгромі цієї залоги, то про безпеку кордонів В. кн. Л., котрого (…)*, бо далі простягти руку неможливо у таких широких шляхах до В. кн. Л., відкритих всім ворогам, особливо

при тих, котрими військо (…)* і труднощах, про котрі нам найбільше не на руку, бо ворог часто має "язики" про нас, а це через лужну челядь, яка перебігає на його бік або тікає від голоду, при цьому з великим запізненням з нестачі військового спорядження, а найбільше браку пороху, котрий ми розходуємо досить скупо, ледве досі вистачає (…)* і вважай вітчизни у щасті вже ранні пересторoги і наші накази залишаються безрезультатними, але не менш бездарних і тупих до роботи наших чинять голод і тяжка нужда, котра найбільше бідній піхоті докучила у такому злому, покинутому селянами краю, де неможливо десь здобути провіанту, бо багатший і населеніший тракт окупував ворог, коли всього треба здобувати шаблею і кров'ю. У цій особливій впертості і отруйній селянській злості, що ми не можемо мати жодної пересторoги і відомості ні від шпигунів, ні калаузів, навіть переплачуючи, але селянству, котрі будуть зауважені, що вони опам'яталися в такому божевіллі і скаженстві, остерігатися не хочу постійних бунтів і сваволі (…)* маючи і останній вважай млявості речицької шляхти, що аби до загашення цього запалу, котрим з іншими (…)* і мали збиратися, але навіть протягом всього цього часу стояння табору під Речицею жодного з них не можна було побачити. Тільки цим єдиним чинчи прощення, що самого пана старости, котрий несе всю відповідальність за утримання цього місця, відклав таку ж ремісію і занедбання бачу, однак усіма силами старатися про розгром нинішніх таборів, до котрих збирається вся сволота, а якого Господь Бог дасть успіху, негайно повідомлю про все в. к. м. після цього цілуючи руку в. к. мості, вірне підданство й мої покірні послуги покірно віддаю милостивій ласці в. к. мості, мого милостивого пана. Дано з табору під Лоєвом 26 липня 1649 року.

Вашої королівської мості, мого милостивого пана, вірна рада і покірний слуга.

(НБ. – ВМ. – № 49428. – Арк. 306 зв. – 308. – Оригінал знаходиться у фонді БОЗ цієї ж бібліотеки. – № 931).

№ 221

1649, липня 27. – Речиця. – Лист шляхтича Павловича до князя Януша Радзівіла

Яснеосвічений князю, пане а пане мій милостивий!

До схід сонця я став з ротами у Речиці, але тривога на мій погляд даремна. Що в. кн. м. добре зрозумієш з листа й. м. п. брацлавського підкоморія. Однак якщо в. кн. м. накажеш мені повернутися, зрозумівши від цього селянина, котрого речицький роз'їзд привів і котрого відсилаємо в. кн. м. Чекаю на відомість і наказ в. кн. м. При цьому мої понижені послуги милостивій ласці в. кн. м., п. м. м., віддаю. З Речиці 27 липня 1649 року.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – Тогочасна копія).

№ 222

1649, липня 28. – Табір королівських військ під Сокалем. – Конфесата полоненого козака Дем'яна

Дем'ян Шимців з Чуднова з полку Небаби. Його конфесата була принесена 28 липня 1649 р. й. к. мості паном Гульчевським, чернігівським підстолієм, посланим у роз'їзд.

Дем'ян Шимеон з Чуднова з полку Небаби визнав, що Небаба має 2 000 війська і став від міста і стиснувши невеликий табір, окопав його ровом завширшки у три лікті, а глибиною у два лікті, зробив вал з цієї землі. То ж і Шумейко з ним, котрий має 16 800 війська. Гладкий з Хмельницьким від Озоховець, є вільні місця, не окопані.

Татар 5 000 під командою Ширим-бея, хана немає, а ми сподівались, що буде більше татар.

Тридцять полків війська не переписано, але кількості не знають, більшість без самопалів і більше піших, коні добрі у татар і козацької старшини.

За провіантом виходять приблизно по 20 кінних, бо забороняють роз'їздів. Їздять за провіантом за чотири милі.

Про литовське військо знають, що має приходити в ці краї і відправляє по двоє з куреня проти цього війська. Про битву з литовським військом не чув.

Про короля й. мость така відомість, що переправляється через Віслу і йде на Глинянські поля.

Селянин зі Збаража передався, твердить, що наші мають провіанту на чотири тижні, але для коней мало.

У п'ятницю минув тиждень, як Небаба і Гладкий вночі штурмували, втратили близько 3 000.

Ані козацьке військо, ані татари не сумують.

Послів не було жодних, ані московських.

У минулу середу був штурм, загинуло дуже багато козаків. Від поля не стережуться, тільки від міста і від табору, на роз'їзди забороняють ходити.

Всіх гарматок близько 30.

Чи хто з нашого табору, що прокрадався, але був схоплений, не знають. На минулий понеділок вони готували штурм.

(ДА у Кракові. – Ф. ЗП. – № 363. – С. 409. – Тогочасна копія. Інший варінт цієї конфесати зберігається: Ч. – ВР. – № 379. – С. 191).

№ 224

1649, не раніше 27 (?) липня. – Лист литовського війська до литовського підканцлера Сапіги

У Лоєві литовське військо вирубало козаків. З Гомеля пішли геть. Корицькому (Кричевському. – *Ю. М.*) Хмельницький прислав до Чернігова булаву і барабани, давши найкращих полковників: Небаба, Головацький,

Шумейко, Віюк, Кизимко, Пободайло. Частина цього війська, як подають конфесати, числом у 20 000 призначена на Полоцьк з Небабою; Головацький з п'ятнадцятьма тисячами на Гомель; Шумейко при Корицькому (Кричевському. – *Ю. М.*) з 30 000 йде на знищення війська, а інші мають йти вглиб дальших повітів і воєводств. Порох мають з України, з Києва їм до Любеча недавно було привезено 1 000 тисяч фунтів. Перепис цього війська був перед святами над рікою Либідь у милі за Києвом. Хмільницький після перепису йшов до Білої Церкви. Цей Корицький (Кричевський. – *Ю. М.*) 1 червня мав раду у Чернігові; вирішили, щоб були самі і мали коней напоготові із зброєю і мали пороху по два фунти, також сухарі, і щоб виступили за наказом Хмельницького. Московських послів Хмельницький, обдаруваши, відправив на свята. Хмельницький обіцяв дати кожному полку по тисячі татар. Полонені питали, що за причина такого сильного бунту. Кажуть, що є такий лист Хмельницького, щоб всі, хто в Бога вірує, збиралися до громади, чернь і козаки, запевняючи після цього, що вже не буде панів і ми стоїмо на тому, що не було жодного шляхтича і що на мир не хочуть дозволити. Хмельницький бере чинш на цю війну на Україні по чотири таляри з кожного господарства.

Тепер свіжо прийшла вість, що Небаба від військ, котрі мають козаки 40 000, у 20 милях нижче литовського табору, відібрав з дванадцять сотень кінноти на добрих конях, кожен з двома кіньми. Тоді вдень і вночі, випереджаючи вісті про себе, він рішуче вдарив зранку на табір, котрий ще не був укріпленим (бо полки із Стрішина (?), з Рогачова і з інших тільки збираються до табору) і мало не вчинив у війську великої шкоди, зненацька й рішуче вдаривши, коли тоді не було часу вишикувати німецьку піхоту, а двісті польської піхоти прийняли удар, що інші прийшли до справи і дали таку відсіч, що ніхто не втік з цієї кінноти. Чи втік Небаба чи поліг, ще не дають вісті з табору. Однак полягло нашої челяді і піхоти полягло триста і видно чимало полягло товариства.

(ДА у Кракові. – Ф. ЗП. – № 363. – С. 371. – Тогочасна копія).

№ 226

1649, липня 29. – Табір під Лоєвим. – Лист князя Я. Радзівіла до брацлавського підкоморія

Хоча ці вісті про ворожий наступ на Речицю і були невірними, однак після їх отримання не годилося б бути необережними і не вжити заходів безпеки тамтешніх людей. Внаслідок цього довелось не тільки затримати там хоругв й. м. пана великого гетьмана і й. м. п. перновського воєводича, але й дати їм підкріплення людьми з табору. Тепер, оскільки те місце цілком вільне від небезпеки, прошу, щоб в. м. разом з п. перновським воєводичем прийшов до табору і наказав прийти з собою п. Ловенецькому. А мій лист до п. Павловича [такий], щоб спішно вирушив з понад десятком кінноти тим шляхом, котрим рушився, відправив за ним п. Фаленцький до (…)* в. м.

прошу. Всіх підозрілих міщан, у котрих знайдено сховані порох і риштунки, накажи в. м. привести з собою, без винятків. А гарматки хай залишаться при п. Фаленцькому. Після цього ласці в. м. віддаюся. З табору під Лоєвом 29 липня 1649."

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36).

№ 227

1649, липень . – Анонімна реляція про битву під Лоєвом

Хід розгрому козаків військом В. кн. Литовського.

Князь й. м. гетьман, зрозумівши від полонених, що ворог наступив на Речицю, де залишилася наша залога, послав пана Павловича, ротмістра, і з ним вісімсот чоловік на відсіч, доручивши йому, щоб він йшов з Речиці до Брагина, де засів ворог, і щоб злучився з паном Коморовським, поручником гусарської хоругви князя й. м. пана гетьмана, який теж із потужною чатою був відправлений під Брагин, щоб так з фронту і тилу напавши на ворога, вони могли завдати йому шкоди й певно привести "язиків", а тим часом князь й. м. взявся якнайкраще укріпити табір. Після цього було наказано окреслити вали, котрі мали йти коло табору і сам він для нагляду над цією роботою виїхав з табору, взявши з собою пана стражника (...)* і пана полковника Тизенгауза. Але у цей час примчав товариш з-під хоругви пана Барчиковського, котрий з лужною челяддю їздив по жито, з тим, що бачив на власні очі ворога у півтора милях, який наступає з великою потугою. Тоді князь й. м. негайно послав п. стражника до табору, наказуючи, щоб всі сідали на коней, а сам, залишившись у полі, бачив челядь, яка щодуху тікала з поля, і кількадесят кінних козаків, які у полях перед табором займали шляхи (?). Після цього він негайно наказав хоругвам вийти з табору, між тим ворожа кіннота, якої було під 10 тисяч, швидко висунулася лісів у поле перед табором і сповнила поле гучним криком і татарським "ала, ала"; також і наші хоругви почали виходити. Першою з них була надвірна козацька хоругв князя й. м., з котрою поручник пан Ходорковський рішуче вдарив на ворога, але сам неборака був тяжкого поранений пострілом у живіт, через що видно не виживе. Піхота, яка теж вийшла разом з кіннотою, зразу їх обстріляла від шляху. Тим часом наші гусарські хоругви рішуче всіли на них, а Всемогутній Бог допоміг: пан Коморовський, поручник князя й. м., з чатою, відправленою позавчора, почувши крики та стрілянину, пустився кінно і рішуче зайшов у ворожий тил і вдаривши на ворога з тилу, розірвав надвоє. Там щиро (…)*, добре довели, що всього вміють, і в наші руки (...)* наші густо поклали ворожого трупу, без значних своїх втрат, бо тільки було легко поранено товариша й. м. п. смоленського воєводи і другого пана литовського стольника, а третього, з-під козацької хоругви князя й. м. вбито. Оскільки битва точилася на лісових галявинах, ворог правим крилом швидко кинувся до лісу і миттєво, пройшовши лісом та кущами, окопався, зробили собі заслон навіть з людських та кінських

трупів. Ліве вороже крило було розгромлене і пішло врозсипну, частина його втекла на болота й ставки, що знаходились біля табору, там почали чинити опір й відстрілюватися, але були оточені, розбиті й дощенту вирубані нашими хоругвами п. Курпського, п. Мелешка, п. Ґротуса і надвірною козацькою хоругвою князя й. м. після наступу п. литовського стольника з гусарською хоругвою (де під ним вбито коня) і тими драгунами, котрими командував пан майор Нольд.

Між тим із шанців понад Дніпром напроти окопів ворог, який стояв за рікою, переправлявся байдаками і човнами в (...)* Дніпру всякому луб'ї (?) на допомогу козакам. Після цього князь й. м. кинувся в цей бік, залишивши тут пана стражника і взявши із собою п. полковника-лейтенанта Ґанскофа. Він наказав йому боронити переправу і діяти проти тих, що вже переправилися й почали окопуватися, додав йому кілька піших і козацьких рот; цей же як добрий кавалер цілком виконав гетьманський наказ, всівши добре на ворога, у чому йому добре допоміг і п. Павша, поручник гусарської хоругви пана писаря польного. Хоч у першій сутичці й самого капітана Польта двічи й поручника його й Кутинга (?), драгунського хорунжого князя й. м., а при них і понад десять драгунів підстрелено, а двох забито, однак взагалі без затримки (…)* тим сильніше наступали і ворог внаслідок сильної стрілянини і натиску кіннотою відступив до Дніпра, а не потрапивши до човнів, мусив вертатись вплав. Там було втішне видовище, коли їх понад три тисячі плавало так, що й води за головами не видно було, а піхота, стоячи на березі, часто по них стріляла, що ледве їх двісті чи щонайбільше триста вийшло на протилежний берег. Цих позбувшись, князь й. м. помчав до поля і від одного перекинчика, шляхтича з-під Ліди (?) Мингайла, також від полонених, котрих чимало було взято й приведено до князя й. м., довідався, що ворожий табір і гарматки ще підходять, тому послав п. литовського стражника з доброю частиною кінноти й піхоти проти них. Котрих зустріли у чверті милі, особливо надвірна козацька хоругв, німецька піхота пана Райнхольда Тізенгауза, драгуни п. Вехманда і, заставши їх зненацька (?), розірвали табір, піхоту вирубали, а чотирі гарматки й порох взяла лужна челядь з драгунами; тоді взяли дуже багато возів з провіантом і кіньми.

Тоді київський полковник і гетьман цього війська Кричевський з'явився з лісу проти всіх стоячих хоругв. Князь й. м. негайно пустив у фланги кущами лівим крилом угорську піхоту, а правим драгунську хоругв п. Дуновая, а решті кільком хоругвам, особливо половині своєї гусарської, наказав наступати по центру від поля. Тим часом німецька піхота пана обер-лейтенанта Оттенхауза надійшла з кількома полковими гарматками, загнала ворога спочатку в ліс, а потім з лісу у табір. Пан Оттенхауз з піхотою рушив до штурму, йому допомогло товариство хоругви князя й. м. зі своїми пахолками і хоругв й. м. п. смоленського воєводи; вони штурмували понад дві години, але потужному таборові, зробленому напрочуд швидко (...)* і потужно, не могли дати ради; оскільки ж і ніч наближалася і було вбито офіцерів з піхотою, насамперед

п. Кжичковського, капітана, п. Ропа, капітан-лейтенанта, п. полковника Тизенгаузена, п. капітана Вехмана, п. Тишкевича, ротмістра угорської піхоти князя й. м., поранено, менших офіцерів і піхоти кількадесят. Тамже пан Кжиштоф Кошовський, товариш хоругви князя й. м., котрий з кіннотою і піхотою мужньо вдерся на вал, але поліг від пострілу, окурений димом, а через його невдачу захвилювалися челядь і піхота через брак куль, котрих майже по кількадесят вистрілив кожен солдат, вони почали мішатися, через що князь й. м. наказав відступити, залишивши ворогів собі на завтрашню забавку.

Потім, коли хоругви відходили з поля, було чути великий шум між ними і галас, видно вчинений на свого старшого. Коли раненько князь й. м. послав проти ворогів Смольського, то цей, вдершись, дав знати, що їх нема. Пан стражник помчав туди і застав лише пустий табір. Однак неподалік нього він знайшов полковника Кричевського, який лежав на ношах, котрого, пораненого, видно не могли нести, і Шапку, сина пана вітебського війського, котрому наше ядро відірвало ногу.

Князь був дуже милостивий (...)* і його [Кричевського] було негайно наказано старанно доглянути. Треба знати, що цей Кричевський є шляхтич, берестейський обиватель, колись улюбленець небіжчика п. краківського і за його бутності чигиринський полковник, по смерті п. краківського випустив з в'язниці цього зрадника Хмельницького, внаслідок чого став його фаворитом і коли був спійманий, Хмельницький викупив його у татар, давши за нього чотири тисячі талярів і охрестивши на свою віру, вчинивши із Станіслава Михайлом, став кумом його синів; з цієї приязні Хмельницький дав йому Київський полк і вчинив командуючим над всім Військом Запорізьким тут, у Литві, пообіцявши також дати такі підкріплення, яких би він сам хотів. Оскільки такий полонений був надзвичайно важливий, князь й. м. наказав його ретельно лікувати. Але тільки до цього часу важко було чогось у нього допитатися, а коли знайомі нагадували йому про його шляхетство, стан і колишні заслуги, то небагато слухає і тільки знизує плечима, а найбільше спить, а щоб оклигав, то не видно жодної надії. Із свідчень полонених, котрих було взято у битві і котрих досі приводять з лісів, хоч ці свідчення й різняться між собою на одну-дві тисячі, з конфесат все ж можна констатувати, що їх було близько тридцяти тисяч. Кричевський перед Смольським у таборі, перш ніж його було взято, визнав, що мав до бою п'ятнадцять тисяч селян і черні, котра до нього з усіх сторін збирається, але не сподівався застати у такій готовності й рішучості наше військо, вони готувались до того, щоб у лісі (котрий вони мають за найголовнішу фортецю) мацати противника й бити.

На другий день князь й. м. об'їжджав поле битви, на котрому ми застали багато вбитих з рушниць та холодної зброї. Протягом двох днів було їх поховано у чотирьох могилах дві тисячі сімсот, а решту, чимало трупів, було звезено, крім тих, котрі далі у темних лісових гущавинах були підстрелені або порубані і, не можучи далі тікати, падали. Таких вивозити неможливо і досить важко. Інших забитих самі козаки (видно, що старшину) у таборі

і в лісах in instanti закопали, бо ми бачили замість трупів тільки могили. Цього ж дня послав князь й. м. роз'їзд у кількасот кінних на розвідку, куди ворог обернеться, а сьогодні він (роз'їзд) привів кількох полонених; посилаються конфесати при тих, котрі досі мало наше військо, і далі sperat успіхи, найбільше (допікає) нам брак провіанту, (...)* і ослаблює, бо піхота й кіннота, котрі ще мають вози, потерпають від голоду, челядь, котра їздить у поле по жито, рідко повертається, навіть і по траву нема кого посилати, бо селяни не тільки наводять на них козаків, але й самі їх викрадають; грошей, також скарбу досі не видно, нема й надії. А чверть (...)* за тиждень завершується, через що великі до утримання жовніра на службі без хліба і грошей. А під час власне ворог сподівався від Хмеля всіляких підкріплень козацьких і татарських, як одностайно свідчать конфесати всіх полонених.

Приведений одразу до табору цей зрадник Кричевський не одужував через тяжку вогнепальну рану в око і в голову, а особливо через розпач внаслідок програної битви. Через це власне він впав у таку манію, що ані ретельне старання у його лікуванні, котре князь й. м. наказав надати йому, щоб довідатися від нього як від вельми довіреної особи [Хмельницького] потрібних пересторог про задуми та плани Хмеля, але нічого не помогло, бо власне під час виходу цієї піхоти сконав з розпачу дуже гарно. Коли його питали, "Чи хочеш попа?", відповідав: "Треба тут сорок попів"; або питали: "Католицького ксьондза?", – "Волію", каже, "відро холодної води ". А весь час вздихаючи і стогнучи [промовляв] ці слова: "Чи то мала річ втратити тридцять тисяч людей".

(БЯ. – ВР. – № 5. ЕЕ. III.1. – С. 863–866. – Тогочасна копія).

№ 228

1649, серпня 1–3, 6–9, 11–12. – Уривки з Табірного щоденника князя Я. Радзівіла

[…]**1 серпня**. Що вранці сталося, patet з вищенаведеної реляції. Прийшли листи з Чечерська від шляхти, котра була у облозі, такого змісту:

"Ясноосвічений милостивий князю! Пане а пане наш милостивий!

По весь цей час як й. м. п. Сєніцький до нас прибув через постійні гультяйські напади від Гомеля, ми не могли до того прийти, щоб в. кн. м., п. н. м., донести місцеві події не тільки щоденно, але ледве не щогодинно маємо сутички із здрайцями. Однак через це ми двічі посилали до Речиці, до й. м. п. Воловича, чуючи про ворога, який наступає на нас, ми ж не могли з Речиці отримати жодних підкріплень. Так у минулу середу, тобто 21 липня, хоч ми й просили і так і сяк порятунку, залишаючись вже у небезпеці, не маючи нікого, а до того ж ці зрадники відібрали все від міста бидло, коні й збіжжя, витоптали всі сади довкола, врешті, маючи відомість, що ми бідні порохом та провіантом, хотіли виморити нас голодом, оточили нас довкола впритул шанцями, що навіть і води не давали. Тепер завдяки особливій милості Най-

вищого з неділі на понеділок, тобто 26 цього місяця, ми були звільнені, бо у навальному штурмі у шести місцях ми чимало їх настріляли, а решта пішла врозсипну, бо майже всі вони були зігнаними та побунтованими селянами з довколишніх сіл. Якнайскоріше відправляємо з цією відомістю до в. кн. м., п. н. м., що після цієї розсипки ті, що зібралися, поспішили до Гомеля. Що буде далі у них робитися і яка є їхня зрадлива рада, п. Ігнаткевич, котрий, будучи взятий у полон, досі з ними залишався, дасть детальніше справу в. кн. м., п. н. м.. На котрого покладаючись, вдруге просимо в. кн.. м., п. н. м., щоб цю фортецю, котра власне утримує весь місцевий край трохи не по сам Могилев, зволив укріпити якимись військовими людьми і цих небожат, які плачуть, місцеве поспольство, бояр, попів, міщан, милостиво пожалів. Котрі на власну славу в. кн. м., п. н. м., заробляючи, уже все втратили, але цьому ворогові давали щоденно з усіх сил відсіч. Що все милостивій увазі в. кн. м., п. н. м., доручивши, самих себе і ревність поспольства, яке з нами залишається, віддаємо з найнижчими нашими послугами милостивій ласці в. кн. м., п. н. м. У Чечерську 27 липня 1649.

В. кн. м., п. н. м., покірні слуги Кжиштоф Фащ. Міхал Биковський. Филон Вроцінський. Григорій Хлевінський. Ян Макарович, козьминський підстолій. Станіслав Понятовський. Самуель Помахович. Лукаш Шумович. Ян Наместник. Кжиштоф Плеський. Самуель Усьцомович. Бенедикт Устинович. Кжиштоф Гіжицький. Кжиштоф Бітольт. Костка Стефан. Самуель Короткевич.

Від п. Сєніцького такий:

“Ясноосвічений мостивий князю, пане а пане мій милостивий!

Я вже хотів був рушити з Чечерська до в. кн. м., п. м. м., а тут козаки, яких із Стародуба та Гомеля зібралося кілька тисяч, підступили під Чечерськ з рішучим наміром його взяти, внаслідок чого через важку переправу я мусив затриматися. Аж три дні витративши на часті сутички, над ранок четвертого дня (...)* рішуче штурмуючи, з Божою поміччю вони дістали доброї прочуханки, так, що з великого страху мусили тікати, кидаючи навіть коні та обід, котрий собі були приготували по таборах, і тут їх чимало загинуло. Однак, взявши певну відомість про в. кн. м. у Лоєві, всі пішли до Гомеля. А не можучи мати перед цим жодної відомості про те, що діялося у їхньому війську, бо ми були ними оточені, залишивши (?) для підкріплень до Речиці, ми не могли мати жодної відомості і якби довше затрималися, довелось би нам до великого (...)*, аж поки п. Ігнаткевич з першого нічлігу втікши від них, про все дасть справу. Котрого заради оперативної відомості, якнайшвидше посилаю в. кн. м., а сам тут [за] ними негайно виїжджаю, просячи Господа Бога, щоб я міг бачити в. кн. м., п. м. м., при щасливих успіхах у доброму здоров’ї. Віддаю і в цей час мої покірні послуги ласці в. кн. м., п. м. м. Дано в Чечерську 27 липня 1649 року.”

Від п. Фаленцького такий:

“Ясноосвічений милостивий князю, пане а пане мій милостивий!

Та чата, котру я був відправив з п. Єсманом, повернулася у суботу, не принесла нам нічого втішного, тільки те, що це гультяйство йшло до Лоєва;

привели одного козака, конфесату якого переписавши на окремому аркуші, посилаю в. кн. м. Також покірно й палко додаю про наші нагальні потреби і небезпеку в. кн. м., п. м. м., бо перебуваємо у великій небезпеці . Бачимо, що це гультяйство прагне перекрити нам шляхи так, щоб ані ми до в. кн. м., ані в. кн. м. до нас не зможеш послати, бо знаходяться тепер у двох милях від Холмеча. Ми тут маємо велике поселення, а людей дуже мало, бо не тільки дуже малі хоругви, але й у них хворих вважай половина, а до того ж не можу дати раду, будучи з такою малою жменькою людей. Вислявши одну й другу хоругв на роз'їзд, ці квартири пильнувати не буде кому, інші їх мості не хочуть [йти] до штакету. Під цими хоругвами ледве збереться з півтораста кінноти, а нема також кого послати і за провіантом, скрізь нам вбивають пахолків. Через що прошу в. кн. м. дати інформацію про те, яким чином у такому великому поселенні нам доведеться триматися без всякої військової допомоги, і то не менша, що коли існує нагальна потреба, а ми не маємо кого послати до в. кн. м., п. н. м.. Оце тепер ледве ми упросили п. Буткевича, котрий втік з Холмеча, котрий від нас до в. кн. м від нас пішов і на котрого також мають зуб козаки, бо він був у них раніше сотником протягом 9 тижнів, а з свої честі покинув там усе у Брагині й передався до нас, до Загаля, і завжди ходив з нами на чати. Просимо тодів. кн. м., п. н. м., щоб ми могли мати поштаря від в. кн. м. Дано у речицькому таборі 31 липня вночі 1649 року".

Конфесата Кіндрата, козака з Богушів, маєтності й. м. п. київського.

Насамперед сказав про тих, котрих було розбито у великому бору, що п'ятьох взяли в полон живцем, а трубач п. Лозицького тоді до них передався; що начебто цього гультяйства мало бути 20 000 тисяч, а гармат 8 і вдосталь пороху.

Холмеч вирубала чата, котру послали за Долонки (?).

Сказав, що начебто мав прийти перший лист від Хмеля, щоб коло Брагина в пень вирубали, а потім другий прийшов, що не наказував страчувати, хіба що коні брали, а йшли і громили табір, а розгромивши його, йшли аж до Вільна, рубаючи всіх. А на цей табір днями або зараз із неділі мають вдарити і йти на Речицю. Це такі полки: Київський, Білоцерківський, Чорнобильський і ті, що з-під Загаля втекли, мають і вози. Прапорів сказав 30, а інші у возах. Про татар нічого не сказав. І те сказав, що брагинські міщани, котрим добре ведеться, просили полковника, щоб він дав їм лист, щоб вони могли збиратися і йти з військом; як і дав одному на дві сотні Турчиновому сину, цей швидко має їм презентуватися.

У Брагині був полковник, став у війта, а все військо на житі. Кінноти, сказав, є 6 тисяч, а решта є пішими; у кінноти, казав, є добрі рушниці і коні, про себе сказав, що недавно до них прилучився, однак забив двох наших.

Перед полуднем піднялася тривога через вози та кінних, які до табору із здобиччю хижацьки тікаючих; звідси наші зрозуміли, що їх доганяють козаки, підняли тривогу. Потім кн. й. м. наказав п. Романовському об'їхати всі шляхи, котрий із числа розпорошеного селянства привів трьох в'язнів.

У сам вечір князь його мость послав на чату для взяття відомості про ворога пана Павшу, поручника небіжчика пана белзького старости, пана Романовського і Смольського з козацькими хоругвами.

2 серпня. Трупи вбитих козаків зібрали та поховали у кількох окопаних курганах.

Перед полуднем повернулися з роз'їзду вищезгадані хоругви, привели двох "язиків", з котрих ми дізналися про розпорошеність та про велику тривогу серед ворогів.

Цього ж дня від полонених взяли такі конфесати.

3 серпня. Була відправлена з цими відомостями віленська пошта, з якою писав в. кн. м. до й. м. пана віленського воєводи такого листа:

"Що мені на кількаразові листи в. м., м. м. пана, не довелося дати особливої відповіді, сам мені зволиш вибачити, уваживши таку масу постійних трудів і клопотів, котрими будучи зайнятий, все ж не можу ні про що думати, як про листовний зв'язок. Отже винагороджуючи колишню мовчанку щодо в. м., м. м. пана, повідомляю про цей мій успіх, котрий дав мені позавчора над ворогом Господь Бог; хоч цей ворог був у шаленій гордині таким, що наважився серед білого дня вдарити на табір кількома десятками тисяч, однак не мав з цього потіхи, бо не тільки дістав добру прочуханку, але й втратив понад сім тисяч, а полоненими сповнений наш табір; знак перемоги – прапори й гармати залишилися при нас, а сам їхній вождь дістався до наших рук. Це краще в. м., м. м. пану, стане зрозумілим з партикулярних відомостей, котрі направляю до віленського поштмейстера, а цей згідно зі своїм обов'язком повинен показати їх перед іншими, в т. ч. й в. м., м. м. пану, ласці якого з моїми покірними послугами ревно віддаюся. Дано як вище зазначено."

До князя й. м. пана литовського канцлера такий лист:[…]

До пана троцького воєводи такий лист: […]

Писав також до п. Фаленцького такого листа:

"Коли в. м. будеш до мене відправляти якісь відомості, старайся, щоб посилав достовірні, не тривожачи непевними війська, особливо людей, при собі будучих. Я вірю тому, що ворог найголовніший наступ хотів звернути на Речицю, але коли дістав тут доброї прочуханки й відсічі, певне на це не зважится і якщо до (…)* десь у іншому місці, тільки тут йому не опертися. Цих вісників, котрі втекли з табору і розповідали, що нас розгромлено, відсилай в. м. мені, особливо затримай у Речиці двох драгунів і пахолків до мого подальшого наказу, тільки випиши мені їхні імена і під чиїми прапорами вони служили. Після цього добрій приязні в. м. віддаюся.

Дано з табору під Лоєвом тоді, як вище написано"

Дійшов з двору лист від й. м. пана литовського підканцлера такий:

"Яснеосвічений князю, мости пане жмудський старосто, мій вельми мостивий пане і брате!

Кілька днів, як я направив з Любліна до в. кн.. м. листа й. к. мості, у котрому й. к. мость дає відомість в. кн. м., що п. Млоцький, повернувшись

із Москви, віддав й. к. м. листа московського царя, у котрому цар упевняє к. й. м. статечною приязню, вітає Корону (?) і мило чекає на приїзд великих послів, котрі теж їхали до нього. У цьому ж листі й. к. м. є згадка про семигородського князя, котрий з честю прийнявши й. м. пана бецького старосту, посла й. к. м., дружньо його відправив і за ним відправляє свого посла до й. к. м. з проханням цієї ж приязні і своєї схильності до послуг й. к. м. Що Хмельницький не зможе мати допомоги від хана, у цьому ж листі й. к. м. знайде в. кн. м. Венеціанці на архіпелазі розгромили велике турецьке військо, потопили сімдесят дві турецьких галери, захопили шість галеанів і двадцять більших [кораблів] з великою здобиччю, самих тільки турецьких полонених венеціанці захопили живцем сім тисяч, в т. ч. й вождя. Сама ця відомість з Порти може затримати хана, що він не захоче підтримувати війну в Речі Посполитій. Тоді покинутий (?) цей зрадник може краще (…)*, особливо якщо в. кн. м. з того боку захочеш спішно повести на Київ литовські війська, то селянські та козацькі залоги з Божою поміччю не стримають охоти війська, яке буде з в. кн. м., козаки всі сили кинули на цю сторону, отже маєш в. кн. м. час і пору вислужитися. Й. к. м. вчора приїхав до Красноставу, вчора формував табір, завтра йде до Замостя, а звідти й далі, прагнучи злучитись із коронним військом, котре ворог нині обложив, дались наші обложити себе Хмельницькому, забезпечившись провіантом і створивши добрий вал. У минулий четвер блискуче стримали тяжкий ворожий напад. Орди великої нема, є велика потуга козацтва та селянства, обманює Хмельницький, говорячи плебсу, що ми короля не маємо, але хочемо самі керувати; коронного війська у таборі нараховують понад десять тисяч. Князь й. м. пан руський воєвода з й. м. хорунжим коронним увійшли до табору в день перед облогою, що підняло дух війську; з й. к. м. є сім тисяч доброго військового люду в Замості, сподіваємося на прибуття стількох же. Часто питає мене тут й. к. м. і повторює: хочу знати завчасу, де в. кн. м. будеш перебувати з військом; а що під Загалем здобули перемогу, дуже тішиться з цього й. к. м. і ми всі вітаємо в. кн. м. Після цього віддаюсь із моїми послугами ласці в. кн. м. Дано у Красноставі 20 липня 1649 року."

Приписано до цього листа:

"Вимозі в. кн. м. чинячи досить, й. к. м. схилився до того, що наказав видати стацію; посилаю копію листа, писаного до п. підскарбія.

Ці новини про обложене військо дуже хвилюють й. к. м., хоч через мужність не впадають у відчай, витримали щасливо перший удар, але певно будуть змушені відмовитись від коней, а підкріплення надійдуть не скоро. Тому й. к. м. зібравши щось кінних хоругв, бо їх тепер маємо дуже мало, а гусарської ще й жодної, навіть і своєї й. к. м. не підніс турботи й антипатію буде йому буде чинити, з піхотою сам не буде спішити, надіємось, що під Замостям зможе мати й. к. м. війська 14 000 тисяч. Пану Убальдові всієї піхоти не без відрази їх мостей панів прусських воєвод, котрі поширювали владу і не захочуть йому (…)* поступитися дорученою опікою; кавалерія певно

теж своє, про регіментаря буде мала суперечка, взагалі якийсь рок панує (?), бо де сьогодні потрібно згоди, там починаються усобиці, начебто і й. м. п. Фірлею [й] сандомирському воєводі не довелось би потрапити в облогу (?) з цим військом, коли б не суперечливі поради. Якщо відповіді від й. к. м. спізнюються до в. кн. м., то це не моя провина, бо не через мої руки й. к. м. передаються, а ці, віддавши й. к. м., відповіді не вимагають у й. к. м. [...]

6 числа. Одразу з ранку князь й. м. почав клопотатись про виступ війська, але довідавшись, що байдаки, які згідно з наказом, даним увечері, мали б удень вийти, не рушились, тоді сам кинувся на берег і нині сам усе організував і затримався до полудня, доки не урухомив байдаки. Через це запізнившись, він мусив відмовитися від виступу війська у цей день.

У цей день експедицій і жодних відомостей не було, тільки кн. й. м. [для] рушення полків дав й м. п. стражникові цей ордер:

п. Павлович
Рейтарська
Угорська піхота
Артилерія
п. Тизенгауз
Вози
п. Оттенхауз
п. Павша
п. Міхаловський
п. перновського воєводича гусарська
п. стольника гусарська
п. Мелешка
п. Барціковського
кн. п. конюшого гусарська
й. м. п. смоленського воєводи гусарська
п. полоцького воєводи
кн. й. м. гусарська
п. стражника
Рейтарські
п. Раєцького
п. Доновая
п. Ропа
п. Вехмана і Ельсниця
п. Ясперса п. литовського стольника майор Нольд
п. Гонсевського
п. Курпського
кн. й. м. козацька
п. Бялобжеського
Смольський
Карацевич

У сам вечір дано кілька разів з гармати залп задніпрянським козакам. Вся ніч була проведена у великій обережності й пильності.

7 числа. Зразу ж після сигналу виступили всі хоругви. Сам кн. й. м. з козацькими та драгунськими йшов у резерві. Стало військо у півмилі від Холмеча. Звідси нікого не відправляли.

8 числа. Князь й. м. став з військом під Речицею в полі і тут же наказав упорядкувати зручне місце для створення табору. Від пана оршанського старости дійшов до князя й. м. цей лист:

"Ясноосвічений милостивий князю, пане жмудський старосто, мій вельми мостивий пане!

Кількома листами я повідомив в. кн. м. про розгортання цих повітових хоругв, а це тому, що більше на жовніра їх мості панове обиватели не дозволили давати, бо і Річ Посполита контрибуції Оршанського повіту, котрі призначали на жовніра, не хотіла всіх прийняти і більше у панів поборців не було. Це тоді в. кн. м., п. м. м., повідомивши, певний, що це провина й. м. м. п. п. ротмістрів, у цьому я презентував лист в. кн. м. й. м. м. п. м. обивателям. Теж багато виправдань, котрих вище у моєму описі згадав в. кн. м. А що на 23 цього місяця припадає перепис у цьому ж нашому повіті, я готовий цей універсал в. кн. м. презентувати їх мостям і радити чи можна, щоб вони відкликали (?) цю свою першу ревність до вітчизни. Після цього зичу в. кн. м. щасливих успіхів і отримання перемоги над ворогом з тріумфом, а милостивій ласці в. кн. м. з моїм поклоном віддаюся. Дано в Орші 14 липня 1649 року."

9 числа писалася відправа до Смоленська […]

11 серпня. Весь цей день князь й. м. займався обмірами валу, призначенням квартир ротам, визначенням обсягу роботи кожній хоругви і сам пильнував над всім цим, щоб порядніше і швидше могла йти робота.

12 числа. Відправив князь й. м. до двору, написавши такого листа до к. й. м.:

"[...] Але цьому наміру різні труднощі і перешкоди трапляються, а між іншим ґрунтовної безпеки наших кордонів (…)*, особливо що ворог у дуже зручному місці у Гомелі заснував гніздо війни, до того і Чечерськ, від котрого був вість про відправлену відсіч відступив, тепер повторно тісніше обложив, цього теж гультяйства різні купи наволочі постійно кружляють над нами,навіть і самі задняпрянці мають від Хмельницького такий наказ, як тільки військо далі підійшло б в саме серце В. кн. Л. вторгнеться. До всього цього при першій (?) тяжкій військовій нужді настає брак боєприпасів, а особливо пороху, котрого й повною бочки не залишилося у таборі. [...] Через не тільки важко розвивати успіх, але вирушаю (?) після розгрому ворога в (…)* і тут, під Речицею, ставши, довелося стати табором і якнайкращу укріпитися, запастися провіантом, а дочекавшись боєприпасів, як знову вороже напасти. Але й тепер ворог кінним військом (…)*, бо сьогодні з частиною військових людей посилаю на відсіч Чечерську пана литовського стольника, а частину відправляю за провіантом.[...]

До його м. пана литовського підканцлера такий лист:

За прислання листа на стацію з Могилева дякую в. м., м. м. п. [...] Дійшов до мене також другий лист в . м., м. м. пана, з віленської пошти з листом й. к. мості, у котрому й. к. м. зволить наказати, а в. м., м. м. пан, радиш, щоб я з військом поспішав до Києва. Мій намір був тим часом якнайшвидше злучитись з коронним військом тепер, коли у небезпеці був би радий до нього прилетіти птахом. Але незважаючи на те, що ворог заснував у Гомелі гніздо ребелії, Чечерськ, котрий на вість про відсіч, яка надходила, покинув, знову потужно оточив, коло Прип'яті блукають розрізнені купи гультяйства, які наміряються йти до Литви, навіть і тим, які стоять за Дніпром, наказано у разі нашого виступу за Дніпро, в Литву (…)*, хоча це (…)* а у самому війську є такий сильний брак боєприпасів, що ледве одну повну бочку пороху маємо у таборі ; через це мої наміри та зусилля довелось змінити [...]"

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – С. 104–128, 135–137).

№ 232

1649, серпня 12. – Табір під Речицею. – Уривок з листа польного гетьмана литовського Я. Радзівіла до короля Яна Казимира

[…]Ворог у Гомелі заснував гніздо ребілії, Чечерськ, котрого на чутку про відсіч, яка надходила, відійшов був, але знову обложив потужніше; коло Прип'яті блукають розсипані гультяйські купи, прагнучи йти до Литви. Навіть і тим, що стоять за Дніпром через наше рушення за Дніпро у Литві наказав напасти, незважаючи на скруту і голод у війську і такий гострий брак боєприпасів, що ледве одну бочку пороху маємо у таборі[…]

(НБ. – ВМ. – № 49428. – Мікрофільм. – (Оригінал зберігається у ф. БОЗ. – № 931). – Арк. 317).

№ 333

1648–649 рр. – Уривок з німецької хроніки середини – другої половини XVII ст. "Theatrum Europaeит"("Театр Європи")

"[…]**Литовські військові справи**

В цей же час у Литві справи йшли зовсім інакше. Після цієї поразки під Пилявцями бунт перекинувся з Польщі до руських земель, котрі знаходилися під владою Литви. Селяни побачили, що їхні брати у Польщі щасливо діють під керівництвом Хмельницького, вони також взяли зброю до рук. Але тому що Литва мала своїх гетьманів, останнім вдалося всі справи вирішити краще. Князь Януш Радзівіл швидко вербував людей, незважаючи на великі перепони, та тих панів, котрі з католицьких заздрощів боялися, що євангельські стани скористаються з цієї зручної оказії, щоб дістати компенсацію за старі кривди. Тому вони з недоброзичливістю дивилися на вербування вояків, котре швидко відбувалося. Князь поставив війська у ряді міст, особливо

у Слуцьку, після того як він дістав з литовського скарбу певні гроші і видав їх різним офіцерам задля вербування вояків.

Слуцьк цілком оборонився

Між тим ворог вирушив до обложеного Слуцька, покладаючи великі надії на те, що це місто сповнене руськими, можна буде швидко взяти і поставити над ним свою владу. Але це було тільки в його ворога уяві. Самовпевненість ворога зникли, оскільки бюргери трималися хоробро і чесно, комендант або штатгальтер Сосновський з гарнізоном свого пана, князя Богуслава теж вірно, узгоджено і мужньо боронилися зі зброєю в руках, а особливо відзначилися угорці гетьмана, котрих він з любові до міста прислав сюди. Вони рицарські стали на оборону міста. Між тим прибула підмога на чолі із Смольським,через що ворог відступив і мав там втратити багатьох людей, що потім визнавали полонені. Соколовський насилу відступив і втратив свої прапори під Слуцьком.

Розумне керівництво князя Радзівіла

У такій ситуації князь Радзівіл прибув до руських земель і швидко пригасив цей вогонь на самому початку. Як тільки починався бунт, він завжди робив добрі розпорядження і часом посилав туди вояків, щоб селяни не могли збиратися разом, вогнем і мечем приборкував ріні міста. Але після втечі під Пилявцями солдати покидали Корону Польську, тому він повинен був потурбуватися про те, щоб ворог втратив свою перемогу, після якої він ворог хотів йти під Варшаву, в котрій мала відбутися елекція короля. Він підтягнув свою армію до польських кордонів і оборонив Литву.

Зрада Пінська ганебно покарана

Між тим прийшло донесення до генерал-майора Мирського, котрого князь призначив на своє місце, що ворог взяв у Литві місто, яке називалося Пінськ. Як тільки Мирський отримав наказ, щодо посилення уваги до куп, що збиралися на литовських кордонах, він вирушив туди негайно з армією. Його зустрів у полі ворожий полковник на ймення Гладкий з силами понад 50 000 душ, частково з своїх людей, частково з пінських міщан. Гладкий дав битву Мирському, але не зміг встояти і загинув при першій же атаці. Армія ж Гладкого опинилася у такому безладді і конфузії, що стала ганебно тікати. Їх переслідували до міста і хоробро побивали.

Які тільки з цим упоралися, вчинили перший штурм цього бунтівничого міста: тоді все, що там було живого, винищувалося мечем. Саме місто підпалили у кількох місцях і спалили.

Принц Ян-Казимир обраний новий королем Польщі

(далі йдеться про вибори короля 17 листопада 1648 р., про те, що новому королю доповіли про придушення повстанців у Пінську. – *Ю. М.*)[…]

Козацькі посли прибули до Варшави і ось що принесли

Коли вість про вище згадані вибори короля і впевненість останнього у своїх силах дійшла до ворогів Корони Польської, вони вислали своїх депу-

татів. Їхній керівник був раніше вчителем філософії пана генерала Хмельницького, потім став каноніком. Його звали Мокрський. Саме він і був посланий до Варшави. Під час аудієнції, яка йому була дана, 24 листопада, було вперше зафіксоване бажання і велика схильність козаків до вічного миру. Наступного разу Речі Посполитій були представлені 4 наступних пункти. У першому з них передбачалася генеральна амністія. Все, що досі вчинили Короні Польській козаки й татари, треба забути.

2. Козакам мали бути повернені всі їхні забрані раніше церкви, привілеї, вольності, як у церковних, так і світських справах.

3. Ліквідувати унію.

4. Щоб вони Дикі поля, де живуть, вільно заселяли, щоб їхня армія проти ворогів Корони зросла до 12 000 душ і була на утриманні Корони. Крім того, вони повинні коритися ні воєводам, ні старостам, а самому тільки королеві. Врешті, щоб вони були вільними, а не вважатися підданими шляхти. Було додано, що згадану армію у 12 000 душ очолить по життєво Хмельницький. А після його смерті той, кого козаки оберуть на його місце, причому він має командувати один, а козаки повинні перебувати в юрисдикції самого тільки короля, а не коронного гетьмана чи когось іншого. Після цього високорозумний його королівська милість сам відповів Хмельницькому, відправивши посольство до нього у складі чотирьох осіб, насамперед паном брацлавським воєводою як старшим послом. Був у посольстві також львівський підкоморій (?). Вони повинні були вести переговори з козаками. На вимогу короля козацький генерал Хмельницький звелів татарам покинути Корону і одночасно сам задовольнив королівську вимогу, відступивши назад від Замостя[…]

Його королівська величність закінчив всі приготування до походу проти ворога, лише чекав німецьких солдат, котрих йому повинен був прислати бранденбурзький курфюрст і котрими командував полковник Хубальд. Й. в. видав патент, згідно з яким той мав навербувати кілька полків. Також призначив король Богуслава Радзівіла генералом своєї гвардії, а полковниками стали Вайєр, Корф, Вайдель та інші.

Між тим настала зима, котра була незручна для ворога, тому він покинув поле битв і вирушив на свої старі квартири […]

("Teatrum Europaum". – Frankfurt – am – Mein, 1662; T. 6. – S. 372 – 375, 545–548, 811–819).

№ 334

1648–1649 рр. – Уривки з мемуарів Альбрехта Станіслава Радзівіла

1648 р.

"**Місяць липень** […]

[***17 липня***]

З Литви прийшли вісті, що повстало близько 12 000 селян і що вони спалили й пограбували кілька міст, насамперед силою взяли Стародуб і вбили

багато шляхти. У Гомелі староста також видав євреїв, котрі туди втекли, і всі вони були вбиті.

17 жовтня

[…]Тимчасом надійшли вісті, що козаки бушують коло Берестя Литовського і що йому загрожує небезпека. Це саме донесли інші з воєводств, близьких до ворога. […]

20 жовтня

[…] Тимчасом надійшли вісті, що Берестя Литовське взято козаками й пограбоване, було вбито багато ченців, в т. ч. луцький канонік [Самуель] Лащ, добра спрофановані, костьоли понищені. […]

22 жовтня

[…] Цю справу перервало посольство від каштелянів сєрадзького і холмського, котрі доповіли про грабунки козаків біля Берестя Литовського і татар, котрі безкарно ґрасують коло Лежайська.[…]

Місяць листопад

6 листопада

Тимчасом прийшла вість про мій Пінськ, що начебто козаки закликані міщанами зайняли місто.

8 листопада

[…] Берестейський депутат, який мав власність у Пінську, склав жалісну реляцію про те, яким чином козаки взяли місто внаслідок зради міщан, він покірно просив, щоб прискорили засідання і подали допомогу.[….]

25 листопада

[…] Наше литовське військо через 14 днів силою відібрало Пінськ у козаків і залишило у моєму старостві більше, ніж вони, шкоди й спустошення; не тільки при першому наступі, але через кілька днів при поблажливості єретика Мирського, керівника війська, було підпалено місто, пожежа знищила новозбудовану святиню Ордена єзуїтів, колегіум, врешті й костьол св. Франціска. 14 000 людей, молодих і старих, було вбито, взято величезну здобич. Сваволя жовнірів цим не задовільнилась, на десять днів поставили табір у Мотолі, пінському місці, і там наче ворог гнобила підданих, не жаліючи ні людей, ні знарядь селян. Врешті вони дійшли до того, що пограбувавши місто й повіт, без приводу брали до неволі жінок зі шляхетських добр. Неймовірно як жовнір збагатився, вивозячи протягом чотирьох тижнів забрані речі. […] Отак я за свої гріхи зазнав величезної шкоди і від козаків, і від власної крові. Козаки ж, пограбувавши Берестя, Кобрин і Пінськ, повернулись до Турова й Мозиря. І так місяць закінчився остаточним миром.

Місяць грудень

30 грудня

[…] Це був незвичайний рік, оскільки піддані повстали на своїх панів і настало таке спустошення Русі. […]Ченці були вбиті у жахливих муках; між іншим у Бересті Литовському було витягнено язика через горло живому ченцю ордена св. Домініка.

1649 рік

Місяць липень

17-го цього місяця липня[…]

Також у Литві, під Загалем у Білорусі, вирубано дощенту кілька тисяч козаків, а їхнього вождя, Голоту, котрий за заслуги домагався від Хмельницького князівства Литовського, було вбито чи то нашими, чи то самими козаками. На похороні отримав палю, а замість жалібниць – круків.

Тимчасом король, затримавшись на два дні під Красноставом, видав універсали до всієї шляхти, щоб виходила на війну. Надійшло 600 піхотинців поморського воєводи і інші стали поволі посилювати військо. Запрошеному пізніше до Замостя королеві пан цього місця, Замойський, офірував кількасот кінноти й піхоти. Потім король, тривожачись за обложене у Збаражі військо, прибув до Сокаля, де пробув кілька днів, а я йому надав моїх кінних драгунів, сам же був неприсутнім, бо вдався до нього пізніше, після закінчення війни […]Тимчасом у Сокалі відбулася нарада, чи має король рушити табір чи повинен і далі чекати підкріплень. І хоча багато хто радив почекати, король, сповнений добрих намірів, далі рушив. Від полонених дізнались про татарського хана з дуже численним військом. Не повірили цьому, взагалі вважали, що татари повернуться. А Хмельницький буде просити про милосердя, та сталося інакше. Виступили отже до Топорова, там сандомирський каштелян привів королеві 300 жовнірів, князь Корецький 800 і 7 гармат, стобницький староста 100 кінних, котрі називають гусарами. Також й інші прибули, як от старости кременецький Чарторийський і сокальський Денгоф. Це у цьому місяці діялося у короля.

Литовська ж сторона здобула перемогу ще більшу, ніж перед тим. Мій племінник гетьман знав, що козаки мають підійти, але йому перешкоджало віроломство селян, котрі пильнували шляхів, щоб будь-яка вість про ворога не дійшла до наших. Отже, він вислав з Коморовським 1000 кіннотників для взяття ворожих полонених. Тим часом двоє з дрібних солдатських слуг вийшло за провіантом з табору і натрапило на ворога. Той, кого спіймали, сказав правду, що наші очікують на них [ворогів] з малими силами, і тільки 2 000 вислано, щоб довідатися про козаків. Вождем козаків був шляхтич Кричевський; цей, взятий до неволі з Потоцьким, був викуплений Хмельницький і, як взірцевий солдат, поставлений на чолі війська, чисельність якого сягала 35 000. Його послали на Литву, щоб громив наше військо, а гетьмана взяв як полоненого. Домовився з Хмельницьким на тих умовах, щоб йому дісталися королівські добра, а він. Кричевський, займе шляхетські добра.

Неприятель, довідавшись про те, хоч планував вночі вдарити на наш табір, але, маючи перевагу, зневажив нас; у полудень став потужно натискати на наших, наслідуючи татарські крики: “Алла”. Пробували вдертися на вали, але були потужно відбиті нашим військом і зазнали поразки. Також кіннота

мужньо билася. Тим часом з волі Божої Коморовський, котрий власне перед цим був посланий для вивідування чогось певного про ворога, почув брязкіт зброї і гарматний грім; перестережений цим, він якнайзручніше атакував ворога з тилу і зламав його лави. Там було дуже багато вирубано козаків при малій шкоді наших, був легко поранений сам Коморовський і інші нечисленні. Отже, ворог мав відступати до лісу і робити там засіки.

Коли це діялося на правому крилі, ліве теж було розпорошене; частина вирубана, частина тікає під охорону лісу. Однак було дано знати, що ворог із поставлених на другому боці Дніпра укріплень хоче на човнах переправити підмогу козакам. Тоді сам гетьман, залишивши в таборі стражника, пішов, щоб перешкодити ворогу дістатися сюди. Він наказав певному капітану, щоб вдарив на тих, котрі були з цього боку і вже починали оточувати себе валом, що й було виконано. Дуже сильно билися з обох боків, але, не можучи опертися нашим, неприятелі були зіпхнуті до ріки, а не отримавши човнів, мусили пливти. Було їх до 3 000, так що з-за їхніх голів не було видно води. І ці голови брали на мушку наші піхотинці, що стояли на березі, отже, їх ледве 300 вискочило з того погрому. Приємно було дивитися на таку кількість пливучих, а водночас тонучих ворогів.

Виконавши це завдання, гетьман довідався від шляхтича-перебіжчика, що ворог є ще в тилу і веде за собою гармати, то послав проти них кілька хоругв, і сталося з ними те, що й з іншими ворогами.

Прибув врешті сам Кричевський і цілий день йшла битва з перемінним успіхом. Коли ворога відтиснули до лісу, вечір застав козаків, що лишилися, у створеному укріпленні. Було чути серед них крики й лайку на Кричевського, вся ніч була неспокійною. Рано був висланий гетьманом Смольський, але не знайшов уже там нікого з козаків і відправив негайно спішного гінця до гетьмана, а цей дав доручення стражнику довідатися про те, що там діється. Той знайшов, що козаки зникли з того місця; знайшов тільки вкритого ранами Кричевського та шляхтича Шапку. Гетьман вдячно прийняв такого гостя і було зроблено все, щоб він одужав, але даремно, бо він, втративши свідомість, помер. Коли побачили, що він вже при смерті, запитали, чи хоче він покликати русинського духовного, попа. Відповів: "тут і сорока (попів) не вистачить". Дехто згадав про католицького, але він знову відмовив, і швидше зичив би собі кухля води. Потім, стогнучи і рвучи на собі волосся, він багато разів повторював: "Чи то мала річ загубити 30 000 чоловік?". Швидше, розпач, ніж рани, спричинив йому смерть. Кажуть, що він сказав також: "Це швидше мені належало мати у полоні Радзівіла, а сталося навпаки".

Ось так, доконавши ворога і взявши, вважай, 50 прапорів, їх послав гетьман королеві, призначивши одного із своєї роти на прізвище Сєкера, щоб йому оте подарував. Презентація цих трофеїв спізнилася через інші королівські плани. Ця перемога була отримана у останньому дню місяця липня.

Місяць грудень[…].

21 грудня

Були присутніми всі стани, коли гетьман (Я. Радзівіл) почав мову про громадянську війну від її перших рухів. Він пояснював свої дії аж до останнього, здобутого Божим перстом над козаками, коли земля була встелена їхніми тілами і їхнього вождя Кричевського. Тут же він кинув під королівські ноги багато [ворожих] прапорів. ”.

(Radziwiłł A. S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. – Warszawa, 1980. – T. 3. – C. 74– 91, 93–103, 111–113, 128–129, 141–144, 146, 172–173, 184–185, 200–209, 219, 221, 229–231. т. 2 (К., 2013).

1649. – Уривки з німецької хроніки “Театр Європи”

Князь Радзівіл робить добрі успіхи

З нового, 1649 р., князь Радзівіл найкраще використав час, бо тоді як все живе поспішило на коронацію [Яна-Казимира] до Кракова, він виступив до кордонів Корони [Польської] і визволив всю Литву. Ворог відступав скрізь; зайняті ворогом міста знову піддавалися, вожді і приводці ребелії були або видані, або загинали від меча чи були посаджені на палі. Городок, Туров і багато інших міст були очищені. Мозир, котрий відмовилися здавати, було стиснуто з усіх боків і взято штурмом. Коли польські і німецькі вояки побачили, що піхота дуже послаблена від дій ворога, то злізли з коней і пішли на штурм. Полковник-лейтенант Ганскоф виявив мужність і був першим на валу. З іншого боку вдарили полковники Тизенгаузен і Павлович і в різних місцях прорвалися до міста, всіх ворогів порубали, а місто спалили. Ворожий полковник Міхненко, котрий був комендантом міста, був схоплений пораненим, йому відрубали голову і посадили на палю на башті. При взятті [Мозиря] було взято великі трофеї, бо місто було дано солдатам на вільне плюндрування.

Звідси він [Я. Радзівіл]) пішов далі, під Бобруйськ. Це місто вже кілька місяців було обложено полковником Воловичем; діяли так швидко, що ворог про це майже нічого не знав. Копи ж вороги побачили, що в табір прибуває свіже військо, вони зрозуміли, що це був гетьман [Радзівіл] і не схотіли чекати мозирської долі. У місті виник великий неспокій між міщанами й козаками. Міщани відкрили брами і послали священиків з процесією жінок і маленьких дітей, котрі мали просити помилування. Але козаки відступили до міцної вежі, у котрій вони могли боронитися. У ході бою одні там загинули, інші покінчили життя самогубством, стріляючи в себе з мушкетів, або закололися. їхній полковник Роддупський (має бути – Піддубський. – *Ю. М.*) не міг витримати жару вежі, що загорілася. Тому він, коли жовніри хотіли ближче підійти, вчинив з башти вилазку, але потрапив до рук князя. Оскільки Піддубський був великий тиран, він топив у воді багатьох шляхтичів і старост, котрі потрапляли йому до рук разом з дружинами й дітьми, так само Вчинив князь Радзівіл, котрий звелів посадити його живцем на палю. Він просидів

на палі 6 годин, просячи пити. На його прохання в русинських церквах було бито в дзвони. Крім того, було ще 8 старшин посаджено на палі, понад 40 було страчено, причому їхні голови було насаджено на палі, було відрубано понад 270 правих рук (у бунтівників), після чого останніх було випущено, щоб вони могли піти до своїх братів і розповісти про те, як жорстоко чинять із підданими, коли вони повстають проти влади і ребелізують.

Як тільки стало відомо про те, що відбулося, еони (повстанці) спішно почали схилятися до доброго: з Речиці, у котрій були козаки, останні були вигнані. Жителі Речиці засвідчили свою покору і підданство через своїх посланців. Інші міста, як-от Гомель, Лоїв (?) (Lekaw), Любеч, Стародуб, залишилися впертими. Вони мусили розділити долю попередніх міст (?)[...]

Врешті його величність (король) вийшов з Варшави в день Іоанна Хрестителя, тобто 24 червня*, маючи при собі мало людей, не рахуючи німецької лейб-гвардії і полковника Хубальда, котрого він зробив генерал-майором над німецьким загоном. Рейтар було дуже мало, над котрими було поставлено пана Леона Сапігу, литовського підканцлера, та був загін Берестейського воєводства з Литви, командувати яким було поставлено генерал-майора, старосту ужендовського, пана євангелічної віри і старого солдата. З Божої волі вся країна була охоплена повстанням, але євангелічні стани, котрим довіряли найменше, хотіли довести королеві і Речі Посполитій, що без них не можна обійтися. І воєвода Фірлей, і Хубальд, і старий ужендовський (староста), найзначніші керівники коронних військ, а також князь Радзівіл та генерал-майор Мирський у Литві скромно доводили, як вони вірні улюбленій батьківщині, незважаючи на те, що з ними було перед цим повстанням.

Польська армія знаходиться у тяжкому стані

Зробивши все для війни, його величність рушив вперед, чекаючи на загони, котрі до нього повинні були підійти з країни і воєводств. У той час, коли бідні обложені у Збаражі воювали не тільки проти ворога, але й проти голоду і нестачі всього і вся, проти негоди, у Литві ворог не виконував перемир'я. Перед цим вони атакували військо литовського гетьмана, насамперед полковник Голота з 3000 старих козаків, а також і мужніми селянами вибивали литовське військо з його квартир, нападав на Загаль, де стояло два полки рейтар і драгун[...]

Ворожа армія з 3000 козаків розбита

У той час генерал-полковник Мирський, котрий був на місці гетьмана, запідозрив, що ворог в першу чергу вдарить на місто Речицю, у котрому знаходилася штаб-квартира Мирського. Він туди потім скерував кілька хоругв рейтар і драгун під командуванням Смольського, зміцнивши цим місто. Як тільки це військо прибуло до Речиці, тут же ворог пішов на штурм. Цей загін Смольського зненацька вдарив на ворога, що було підтримано обложе-

* На 24 червня за новим стилем припадає свято Різдва Іоанна Хрестителя.

ними, і ворога було розбито. Голота спішно відступив у болота і там укріпився. Але військо Смольського вночі вдерлися на шанці, перебили всіх людей Голоти. Сам Голота був тяжко поранений, потрапив у полон і був посаджений на палю. Біля нього заповнили вбитими [повстанцями] сім великих ям, від чого утворилося сім пагорбів.

Як тільки гетьман отримав звістку на своєму шляху, він дуже зрадів і ще швидше поспішив до табору під Речицею, зібрав усе військо. Після військової ради щодо того, де краще бути: чи залишатися на захопленому місці (Речиці), чи йти ближче до Лоєва, де полковник Подобайло з 10 000 війська, переважно піхоти, захищав шлях на Київ, чи краще із сміливим та відпочилим військом наступати на ворога, чи в боях утримувати міцні замки, втрачаючи і час, і людей, бо ворог захопить ці міста, оскільки він уже оволодів ріками Дніпро і Сож. Цими ріками ворог прибував на місце, тут мав він свій табір і вільний шлях до Києва; цими ріками він легко міг підвозити собі провіант.

Також й. в. король не раз нагадував князю, щоб він або йшов на Київ, де знаходилося серце [повстання], були будинки, ремесла, склади, і щоб все тут розбив; або іншим шляхом наступав у ворожий тил, покінчив з облогою Збаража і з'єднався з королем.

Було вирішено йти під Лоїв, котрий литовці перед тим спалили, за винятком дерев'яного замку, який знаходився на цьому боці ріки. Тим берегом володіли козаки. Через те, що замок був дуже для них небезпечним, вони спалили його за кілька днів до приходу гетьмана і зробили зовсім непридатним.

Після цього князь Радзівіл наказав приготувати всі кораблі й човни, з допомогою яких німецька піхота повинна була поплисти водою. Він також збудував міст, котрого дуже потребував, бо ворог на пагорбі, де зливаються дві ріки під Лоєвом, мав укріплення[...] Князь відправив кораблі, човни і байдаки секретно, солдати таємно сіли і відправилися[...]

Рекогносцировка водою і суходолом

З цим спорядженням князь залишив Речицю. Місто Речиця було цілком покинуте, там залишився тільки майор Шварцоф, у котрого був добрий обоз і провіант. Німецька піхота попливла водою. Сам князь рушив попереду піхоти з рейтарами й драгунами берегом ріки Дніпро. Приблизно у трьох милях від Лоєва він зробив рекогносцировку[...]

Другого дня він просунувся (ближнє) водою і суходолом, а командування на судах дав полковнику Гонсевському, а сам став з рейтарами на березі і салютував по ворогу пострілами з гармат.

Укріпилися біля берега Дніпра

Як тільки ворог став помічати польське військо і на цей салют став відповідати вогнем, полковник Гонсевський з кораблями і човнами підійшов і висадив піхоту на той берег Дніпра. Він підірвав ворожу потугу, тому ворог

мусив відступати в свої укріплення, частково з допомогою човнів на річці Сож. Але він [Гонсевський] сам до того ж місця напроти пагорба підійшов і став з військом швидко рити окопи. З цих обох шанців вони вели перестрілку з мушкетів, тільки ріка Сож розділяла їх. Хоча князь у цей день небагато чого досяг, однак він укріпився на обох берегах найвеличнішої ріки - Дніпро, тому цього разу він був спокійним. Другого дня він залишив частину піхоти в шанці під командуванням полковника-лейтенанта Оттенхаузена, а інших солдат з полковником Гонсевським було звідти виведено.

Поставили головний табір на вигідному місці

Коли таке було виконано, князь поставив свій головний табір між спаленим містом Лоєвом та рікою, котра від міста називається Лоївкою і впадає до Дніпра. На тому місці, де перед цим стояв замок, він поставив кілька загонів піхоти разом з маленькими гарматами напроти того місця, де зливаються обидві ріки. Виняток склали дві батареї, з котрих можна було стріляти по ворогу у його шанці.

Як тільки з цим було покінчено, першорядним завданням стало те, як прогнати ворога від пагорба біля Дніпра і самим оволодіти цим пагорбом. З допомогою десанту взяти [ворожий] табір було важко, бо тут була бурхлива течія. Через те, що кормчі внаслідок сильної течії не могли керувати [як треба] кораблями, піхота князя знаходилася у великій небезпеці.

Після тривалого обговорення врешті ухвалили: треба людей таємно привезти нижче за течією на одну милю, а вже звідти вдарили на ворога. Для цього треба всюди вчинити тривогу, а кораблі, з яких буде атаковано ворога, мають бути готовими. Князь був цим дуже стурбований, наказав 15 човнів, у кожному з яких можна було посадовити близько 30 чоловік, покласти на вози, дав для цього своїх власних коней і найкращу піхоту. Дав від гусарської та козацької хоругв чимало бравих солдат і добровольців, які самі все приготували. Над німецькою кавалерією, котра переважно йшла добровільно, він дав командування полковнику Тизенгаузену. долучив до нього Рибинського, свого хорунжого над лейб-гвардією, дав і рейтар, котрими командували поляки. Коли увечері піхота мала вирушати, почалася страшна злива, котра тривала всю ніч. Через це наступ мали перенести на наступний день.

Між тим від одного загону прийшла звістка, що велика маса ворожих вояків йде до Бабичів на річці Прип'ять і хоче її перейти. Одночасно від іншого загону, який був під командою ротмістра Ложецького, але залишився, розвідка донесла, що частина ворожих вояків вже рушила на Речицю, у зв'язку з чим згадана (військова) рада мусила відмовитися від [попереднього наміру] (?).

Коли князь зрозумів, що від Речиці залежить так багато, бо в ній залишився весь склад амуніції і весь провіант, 1000 солдат, йому не сподобалося, що ворога доводиться так швидко побачити [під нею]. Тоді він спорядив полковника Павловича з 800 легкими рейтарами і драгунами, дав йому універсал на кілька

хоругв вояків, котрі підійшли з Литви, щоб вони перейшли під командування Павловича і залишалися під ним до подальших розпоряджень. Також князь посилив табір, який був дуже великий, укріпив його. Оскільки ж князь вагався, не знаючи: чи ворог йде з усіма своїми силами чи тільки з їх частиною, то він хотів про це розвідати і врешті послав свого власного гусарського полковника-лейтенанта Коморовського з 1 200 рейтарами й драгунами під Брагин, вважаючи, що саме з цієї місцевості прийде ворог.

Війна була дуже тяжкою і виснажливою і в ній не можна було довіряти власним селянам, а в той же час ворог міг з допомогою селян проходити через води й ліси у повній тиші і він міг більше досягнути й без розвідки, а поляки мали більше покладатися на силу й гострий меч. Отже, князь робив усе, що можливе, і дуже прагнув з допомогою розвідки дізнатися про ворога, але раніше, ніж 29 липня, він не міг цього зробити.

Містечко Холмеч взяте через зраду

Козацький генерал Кричевський вагався: чи йти на табір князя Радзівіла, чи на місто Речицю. В цей час він отримав від селян повідомлення, що два сильних загони вийшли з табору, частина ж людей [Радзівіла] знаходиться вище по річці. Ось чому йому [Кричевському] здалося, що він дістане велику перевагу, якщо піде на литовський табір, а не на місто Речицю. Тому він вирушив на табір, а на своєму шляху він взяв внаслідок зради міщан містечко Холмеч. Жителі міста зробили вигляд, що хочуть вигнати бидло на пасовисько і відкрили ворота [перед ворогом], про що йому дали знати ударом дзвона і він [ворог] міг вільно увійти. Гарнізон містечка Холмеч, який складався приблизно із 100 чоловік литовських вояків під командуванням ротмістра Соколовського, а крім того кількох хворих з різних загонів, було перебито, за винятком декількох, котрим вдалося втекти. Коли про це було повідомлено гетьмана, він відрядив сюди першим Смольського, а також Ходорковського, лейтенанта своєї придворної роти, щоб вони дістали нові відомості про ворога. Пізніше ці взяли різних полонених, котрі повідомили князю про те, що у Кричевського є понад 30 000 чоловік і що до нього скоро підійде велика підмога. Тоді князь послав до Коморовського наказ, щоб врешті обов'язково повернувся, бо велика кількість татар, яка мала підійти (?), створювала для них небезпеку.

Між тим Кричевський, козацький генерал, просунувся на дві милі під табір князя і роздумував: коли і як вдарити на табір. Врешті він вирішив вчинити такий напад другого дня ночі. Але тут він полонив двох кнехтів, які раніше виїхали [з табору] за фуражем. ЦІ підтвердили отримані ним раніше відомості від полонених селян, що вислані [Радзівілом] загони не зможуть швидко повернутися назад і тому Кричевський свої справи вирішив зробити рішучіше; він вчинив так, щоб всі рейтари надзвичайно швидко сіли на коней, а за ними мали йти вози, піхота й артилерія. Це сталося в останній день липня близько 9 години перед обідом.

Наступ на литовський табір

Того самого дня князь Радзівіл з генерал-майором Мирським та полковником Тизенгаузеном виїхав, щоб дати війську лад, щоб швидко завершити роботу на валах. Тут вони помітили, що оті кнехти, що мали їхати за провіантом та фуражем, поспішають до табору в повному озброєнні. Ці сказали, що побачили ворога приблизно за півмилі звідси і тому з великою швидкістю поспішили назад до табору князя.

На ці отримані відомості князь відповів таким чином: вся кавалерія мала вийти в поле. Сам князь залишився біля Угорських воріт і уважно приглядався до всіх починань ворога. Оскільки на річці між табором і полем стояв покинутий млин, він наказав угорській піхоті засісти у ньому і сховатися [для засідки].

Відбувся раптовий напад

Коли таке відбулося, з лісу довго ніхто не показувався. Коли ж ворог рушив на табір, то проти нього стало військо, яке вже кілька днів чекало на зустріч з ним і було у повному бойовому ладі для битви. 16 тисяч добірних ворожих рейтар з великим завзяттям і сильним криком на татарський манер вчинили несподіваний напад на табір князя Радзівіла. Цей перший штурм мужньо витримала угорська піхота, яка засіла у вищезгаданому млині. Вони зберегли свої позиції біля річки, а ворог мусив зазнати поразки. Також і ті, котрі зійшли з коней і вже почали рити окопи, мусили відступити. Князь, котрий мав не так вже й багато часу, дав такий лад своїм людям, котрий хотів бачити для битви з ворогом. Він і сам хотів взяти участь у Цій акції, кинув у бій свою особисту придворну хоругв і ще кілька інших, котрі стояли ближче, внаслідок чого ворог мусив покинути поле біля річки. Це було вчинено з малими втратами литовців, за винятком Ходорковського, лейтенанта князя, котрий командував цим загоном14 їхнє ліве крило повністю розбите.

Таким чином князь Радзівіл виграв час, з іншими ротами підійшов ближче і повів їх проти ворога. Тут Бог виявив особливе чудо, яке полягало в тому, що полковник-лейтенант Коморовський, котрий тривогу і нечувано сильний крик ворога почув, будучи за півмилі [від поля бою], спішно перейшов у наступ, хоча він був вирядженим князем з табору. Цей Коморовський раптово вдарив на ворога з тилу, розбив його ліве крило, яке полягло на місці від литовських шабель.

Праве крило сховалося в лісі

Козацький генерал Кричевський, котрий не передбачав такого нападу з тилу, коли побачив втрату свого лівого крила, згадав про умову, укладену з Подобайлом, котрий знаходився за Дніпром. Він повернув праве крило у ліс, просто проти ріки, а різні групи його війська відступили в чагарники через болото. Але й ці були перебиті після того, як Гонсевський під котрим вбили коня, а також його драгуни та його майор Нольден вдарили.

Близько 3 500 ворожих піхотинців загинуло у воді

Як тільки князь таким чином втримав за собою поле бою, він хотів вступити в нову битву, але чекав: чи вийде ворог з лісу. Незабаром він дістав повідомлення від розвідки, що велика потуга ворогів переправляється на цей бік через Дніпро. У зв'язку з цим князь послав до полковника-лейтенанта Оттенхаузена, щоб той на чолі чотирьох хоругв і решти німецької піхоти прийшов до нього. Він також відправив у поле генерал-майора у бойовому порядку, взяв кілька хоругв рейтар і дещо з піхоти, князь встановив, що ворог показався проти табору, у зв'язку з чим він наказав полковнику-лейтенанту Ганскофу вдарити проти трьох козацьких ротмістрів (?). Сам князь відправив піхоту до річки і з полковником-лейтенантом зустрів нею ворога. Ворог не зміг відступити до своїх байдаків та човнів, бо кавалерія відрізала цей шлях. Через це вони (вороги) мусили кидатися у воду, де вони всі потопились, а піхота [Радзівіла] стріляла їх, як качок. Тут всі вороги знайшли смерть, були знищені; отже, довелося побачити ганебний спектакль, у котрому близько 4 500 чоловік загинуло, а судячи з свідчень полонених, з цієї великої кількості людей на берег вийшла хіба що сотня, [врятувавшись вплав]. У воді сплелися тіла людей по 80, по 40, котрі разом йшли на дно[...]

Дві сили твердо стали одна проти другої

Після цього князь знову вийшов у поле проти ворога, чекаючи дій Кричевського, котрий знаходився в лісі. Врешті, від полонених дістали відомість, що Кричевський буде виступати, але тільки з кавалерією, бо піхота й артилерія на підході. З цього князь міг зробити тільки один висновок: Кричевський чекає на свою піхоту. Це також підтвердив шляхтич, котрий перейшов з ворожого стану на бік Радзівіла. Він сказав, що ті вороги не далі, ніж за чверть милі. Князь, який уже взяв ініціативу в свої руки (?) послав генерал-майора Мирського з частиною кінноти та німецької піхоти, щоб той перекрив ворогу шлях і зустрів його, щоб він не дав ворожим силам об'єднатися. Сам князь залишився в полі, уважно пильнуючи на прихід ворога. Невдовзі генерал-майор перестрів ворожий табір і хоч ближче, ніж сподівався, однак на зручному [для бою] місці. Ворог дуже поспішав, бо вже мав звістку про те, що сталося з Кричевським, але тут зіткнувся з усією німецькою піхотою. Піхота князя мужньо й браво зустріла ворога. Вона, а також вся кавалерія вдарила на керівників [ворожого війська], і ті мусили укритися у своєму таборі. Пікінери капітана Тизенгаузена, яких він мав при собі, повністю виправдали (надії), і скрізь можна було бачити списи, які півмісяцем оточували козаків.

Ворожа піхота повністю розбита.

Не більше ніж за півгодини ворожа піхота була повністю розбита, ворожі вози, гармати, провіант потрапили до рук князя. Як тільки генерал-майор завдав вирішального удару, Кричевський легко догадався, що на його табір

вчинено напад, бо кілька разів пролунав потужний гарматний залп. Кричевський відмовився від наміру допомогти з лісу своїм або ж вважав, що вони зможуть дійти до нього (?). Коли ж він побачив вози із свого розбитого табору, дісталося його серцю. Князь рушив обома крилами на ліс. На правому фланзі він поставив старого полковника Доновая, а на лівому – Юскевич з угорцями та Подлеського з поляками. У центрі наступали гусари, які й напали на ворога [першими]. Ворога швидко відтиснули, і той сховався в лісі, потім відступив до свого шанця, котрий він зробив у глибині лісу. Але вони вже підупали духом, значна частина цього шанця була зруйнована, почали багато хто з ворогів тікати в ліс далі (??). Сам Кричевський знаходився в шанці, під який спішно підступила піхота полковника-лейтенанта Оттенхаузена з кількома маленькими гарматами.

Штурм головного козацького шанця

Потім князь хотів з Божою поміччю своє діло й працю довести до кінця і наказав штурмувати Кричевського, котрий всупереч всім припущенням, дуже добре укріпився, коли побачив свою поразку: він зробив бруствер із землі та тіл вбитих людей і коней, вирубав довкола чагарник, щоб рейтари не могли напасти, і понад годину мужньо боронився. Як тільки князь побачив, що на цьому місці втрачено багатьох людей, особливо ж визначного шляхтича своєї гусарської хоругви на прізвище Котовський, які зійшли з коней і пішли на штурм з добровольцями; що поранено також багатьох офіцерів і визначних капітанів, як-от: Фост, Пшипковський, Роп, Вехман, Юскевич – капітан угорської піхоти; драгунський лейтенант князя та Доновая, що ворог відчайдушно б'ється, що надходить вечір, що піхота вичерпує свої запаси куль та ядер, він наказав припинити штурм[...]

Спіймано козацького генерала

Ранком наступного дня Смольський, а особливо генерал Мирський, провели рекогносцировку. В [покинутому] шанці побачили велику кількість забитих та поранених людей, в тому числі й Кричевського, козацького генерала чи полковника, який лежав на ношах, котрі [втікаючі козаки] побоялися чи не знайшли часу винести. Цей Кричевський був для князя приємним гостем, тому князь наказав, щоб доклали всіх зусиль і врятували йому життя; він хотів дати й. к. в. найкращий подарунок на майбутньому сеймі. Але удар, який отримав Кричевський під праве око, був невиліковним, через що він на третій день, незважаючи на всі заходи, помер. Перед своїм кінцем він часто говорив: "Чи можна було втратити 30 000 душ?" Інколи він люто кричав: "Їх турки й татари поб'ють, поб'ють!" і не берігся при цьому. Було ж ясно, що він сподівався перемоги, а при трофейних конях та сідлах, при самих полонених було знайдено чимало поясів, вірьовок, канатів та ременів, котрими ворог хотів після своєї очікуваної перемоги в'язати литовців і вести геть.

Але Всемогутній Господь через свою милість завдяки праці й мужності гетьмана, солдатській хоробрості вчинив так, що менш ніж 3 000 [литовського війська] розбили 30 000 козаків, армія яких була повністю знищена, а їхній табір, вся артилерія, вози, провіант разом з їхнім вождем були захоплені.

Подальші дії князя Радзівіла

Після такої вчиненої праці переможці литовці мали кілька спокійних днів. Між тим князь наказав тіла вбитих як на полі бою, так і поблизу, знести на одне місце, щоб поховати. Було тоді зроблено 60 величезних могил, але Кричевського поховали окремо, перед іншими.

Між тим князь зібрав військову раду щодо подальших дій. Всі давали різні поради, щоб продовжити перемоги, йдучи далі. Нестачі в куражі і добрій мужності не було, чимало було бажаючих і далі билися (?). Від полонених і перехоплених [ворожих] листів стало ясно, що коронне військо, було обложене так само, як і те, що було у Збаражі. Біля помираючого Кричевського, у його одязі, знайшли листа Хмельницького, котрий писав, щоб він [Кричевський] мужньо бився проти литовців, а він [Хмельницький] пришле йому в разі потреби багато татар і козаків. Це буде тоді, коли він схопить пташок під Збаражем і напевно не дасть їм випурхнути. Кричевський має йти проти Радзівіла. а тим часом скоро і й. к. в. буде в їхніх руках, бо його (короля) татари оточать так, що й листа не можна буде принести до нього. Підмога з Корони і воєводств має залишатися біля Сокаля з князем Домініком (Острозьким-Заславським. – *Ю. М.)*[...] Це все вони уявляли, бо думали, що Кричевський поб'є литовське військо[...] Радзівіл послав усі вози і великі гармати, піхоту до Речиці, а сам з рейтарами і драгунами і 14 маленькими гарматами залишався на цьому місці ще вісім днів, поки не скінчився хліб й інші продукти. До того ж там не можна було далі залишатися через страшний сморід від трупів з лісу, особливо надвечір. Він послав добрий загін у Брагин і до ріки Прип'ять, щоб вивідати про ворога. Сам князь з тим військом, що було при ньому, став поблизу Речиці, де знаходилися його склади, провіант, фураж і всі припаси. Як тільки князь вивів з такого віддаленого місця і привів до Речиці своє військо, його найпершою турботою було впорядкування табору та його укріплення, постачання для нього водою й суходолом провіанту. У зв'язку з цим він з великою мужністю та старанням збудував через Дніпро міст такий, якого в цих краях ніколи не бачили[...] Він послав за підмогою до міст Могилева, Бихова, навіть до Смоленська, щоб вона прибувала сюди, бо це місце було дуже зручним на випадок, якщо ворог захоче вдарити на Литву, то він зможе перешкодити йому у такому намірі. Він сподівався небезпідставно (?), що до нього прибуде підкріплення: полк князя Богуслава Радзівіла з 600 чоловік кінноти і 300 піхотинців; полк троцького воєводи – 1200 піхоти, слуцькі козаки – 200 чоловік, загін ротмістра сандомирського [воєводи] – 200 кіннотників; самого пана смоленського воєводи, який мав

при собі 500–600 чоловік свого власного люду, піхоти князя Сангушка – 100 чоловік. Часто князь писав у всі провінції, щоб їхні війська сідали на коней, щоб вони знали, що ворог отримав добрий удар, але треба бути готовими зустрітися з більшою силою(?)[...]

З такими намірами та в готовності він чекав на такому зручному місці, повністю укріпивши від ворога табір. Але він не чекав у спокої, завжди висилав до ворога роз'їзди, де тільки той міг бути, салютував і фортеці Чечерську, яка мужньо оборонялася. Він [Радзівіл] через полковника Гонсевського визволив її від облоги, а під Гомель він послав старого ротмістра Смольського, а також капітана Майна, ті повинні були спробувати свого щастя, але не змогли захопити місто зненацька.

Між тим від шляхти Мозиря, котра вирішила випробувати своє щастя, прийшла звістка, що у Бабичі нижче Прип'яті прибуло велике вороже військо. У відповідь князь швидко послав лейтенанта гусарів князя Богуслава [Радзівіла],якого звали Франкевич, давши йому, крім тієї кавалерійської частини, ескадрон драгунів та польських козаків ротмістра Лобенеки, котрі вдень прибули з Литви до табору. Як тільки він послав на берег Дніпра напроти ворога ці війська, то отримав від сторожі, яка стояла на цьому боці Дніпра, полонених. Від них князь довідався, що сюди прибув Ілля Богатенко або як інші пишуть: Еліас Богаченко, старий герой, котрий був генералом над 70 000 чоловік і мав при собі інших багатьох командуючих. Князь хотів знати, куди вони підуть, чи не під князівський табір чи об'єднаються на старому шляху з Подобайлом, чи, того князь найбільше боявся, просто на Литву підуть? Князь отримав королівського листа, що той уклав мир з Хмельницьким і ханом.

Князь приготувався дати відповідь на всі можливі випадки, відрядив три загони у різні місця, щоб розвідували про наміри ворога і діставали вісті... Посланий ротмістр на ймення Пагорський (Погирський. – *Ю.М.*) зустрів на лоївському шляху (посла) від Хмельницького, якого звали Мужиловський (Mozelawsky), котрий був посланий від короля з-під Зборова і поспішав до князя. Ці обидва зійшлися разом; коли козацький полковник побачив, що цей загін був з литовського табору, він надів шапку на шаблю і оголосив, що він є другом, а не ворогом. Коли вони зустрілися, він показав королівського листа і сказав, що він посланий до литовського гетьмана. Сам ротмістр привів з собою полковника і спішно дав знати про це гетьману. Князь був цим не менш здивований, не відаючи, що це могло б значити. Тому наказав, щоб піхота залишалася у добрій готовності на своїх місцях, а сам з вищими офіцерами чекав у своєму наметі. Між тим прибув козак і передав королівського листа, котрим король сповіщав, що він уклав під Збаражем мир з Хмельницьким і татарським ханом. У зв'язку з цим князь повинен не наступати, а покласти кінець війні.

Ця справа і швидка переміна чудесно прибули до князя дуже своєчасно[...]. Хоча [на листі] було знати руку короля і малу литовську печатку, він все-таки чекав підтвердження (?). Тому він вирішив не поспішати вико-

нувати наказ, а почекати, доки від й. в. не прибуде другий посланець, а до того часу уважніше приглядався до дій ворога, так само, як і до самого посланця[...]. Оскільки ж він від іншого посланця те саме почув, що укладено мир, ворог від Прип'яті не наступав, то врешті він послав згаданого посланця Мужиловського з листом до солдат, бо в деяких замках стояли гарнізони, котрі хотіли боронитися. Він послав до них, щоб вони піддалися і що козаки повинні були повертатися додому до Києва. Князь одразу ж послав до Смольського, щоб той більше не чинив ворожнечі, але Гомель з усією артилерією він повинен отримати, що й було зроблено (?).

Після цього він отримав... листа від короля, у котрому наказувалося: згаданого козацького полковника відпустити до генерала Хмельницького, військо мало стати на квартири по Дніпру й Прип'яті і після цієї війни проти підданих (?) князь міг знову повернутися до Литви[...]."

("Theatrum Europaeum". – Frankfort-am-Mayn, 1663. – T. 6. – С. 811–819).

№ 30

1650 р. – Реєстр хоругв під командою надвірного литовського хорунжого відправлених під Гомель

"Хоругви відправлені на Гомель під командою його мості пана надвірного хорунжого В. кн. Л[итовськог]о.

Його м. пан надвірний хорунжий В. кн. Л[итовськог]о коней 100

п. Бобровський	коней	150
п. Романовський	коней	100
п. Погирський	коней	80
Пултор	коней	100
Сенкевич	коней	100
драгуни й. м. п. підк[оморія] слонім[ського] (?)	коней	120
п. Шалевський	піхоти	100
п. Куновський		100
п. Славковський		100
й.м. п. надвірний хорунжий	німецької піхоти	200
капітан Гедвз[инський](?)	німецької піхоти	120

Радзівіл, віленський воєвода, гетьман"

(ДА у Кракові. – Ф. ЗР. – № 20. – С. 129. – Оригінал завірений печаткою).

№ 34

1651, січня 28. – Варшава. – Уривок з листу невідомого до невідомого

[…]Наші хоругви на 18 лютого під Бобруйськ поспішають. До Москви великі посли його мость п. сандомирський, а з Князівства – його мость п. Обухович, литовський писар, їдуть невдовзі після громниць. Король

його мость 28 січня до Ялівки на ніч з Більська обіцявся, їде без супроводу, тільки чотири покойових слуги при ньому, сповідник і проповідник, а рота другун, дворян і урядників ніскільки нема. Королева її мость залишилася в Непоренті, п. коронний підканцлер в Більську. Затримуватися в цій дорозі король його мость не хоче. В Озерній у п. литовського підканцлера 29 мав бути. Цього ж дня в Шидловицях стане і у Слонімі має бути[…].

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ XXXIV. – № 183) .

№ 36

1651, не пізніше 20 лютого. – Лист невідомого до невідомого

"[…]Одні запевне твердять, що татари у 40 милях від Вільна коло Слуцька й Мозиря плюндрують з козаками, через що тривоги у Литві, а їх м. п. литовські позичили 100 центнерів пороху у його м. Пшиємського. Цей порох забрали вже на цьому тижні і до Вільна повезли. 30 гармат мають відправити до табору з варшавського цейхгаузу, з котрих ми сподіваємося там 12 або 13, що там у Львові. Для інших [гармат] не можу дістати фурманів.

(ДА у Кракові. – ЗР. – № 31. — С.237. – Тогочасна копія).

№ 38

1651, лютого 19. – Чауси. – Лист Давида Казимира Петрашевича до удови троцького воєводи Миколая Абрамовича (помер у лютому 1651 р.)

"Ясновельможна милостива пані і добродійко моя милостива!

З великою охотою я старався про те, щоб міг якнайліпше, маючи доручення займатися, як вибиранням чиншів, так випровадженням товарів, але через селянське непослушенство інакше діється, бо вже у Мглині значні бунти; до Новгорода Сіверського міщани відправили, питаючи козаків, що їм вони накажуть чинити, а чиншів дати не хочуть, обіцяють дати аж у той час, коли заспокоїться, послушенства жодного нема, дроківський війт, коли я приїхав до Дрокова, сказав мені те, що Петрина, колишній шафар, і якийсь Нетяга, селянин, до всієї Мглинської волості розіслали, аби до ради у минулий четвер, до Мглина зійшлися під загрозою кари у п'ятдесят коп на Військо Запорізьке. А чиншів і медової данини і не дали й шеляга. Бачачи у [всьому] тому явну зраду, я змушений був відступити з Мглина до Чаусів по Могилев і там з й. м. п. Сухорабським трохи прислухаємося, що буде далі; і самі селяни не бажали, щоб я залишався у Мглині під цей час і попросту наказали мені, кажучи: „Їдь тепер, поки маєш час, а потім нескоро виїдеш", що я рад не рад мусив виїхати на таке слово. До цього не меншою перешкодою стала смерть його мості нашого добродія, що селяни не знають кому мають дістатися, і через це теж чинять особливо велике непослушенство. За чим сподіваємося, якщо Господь Бог обдарує нас миром, у котрому я сумніваюся у цих краях,

зволь тоді в. м., моя мостива пані, щоб нікому іншому, тільки в. м., м. м. пані, послушенство і підданство віддавали і тому, котрий від в. м., м. м. пані, буде залишатися, дивлячись і не слухаючи, як я чув, нібито вже Мглин взяли у правну посесію від його мості п. старости, котра і уві сні у нас там не снилася, хоч ще за життя його мості, нашого добродія, приїжджали, але ми її боронили і не віддавали, а тепер, по смерті його мості ніхто не приїжджав, не робиться смальцуга і не маєш більше готової, тільки два зайшли (?), вигнати до роботи ми не могли і не можемо, навіть до Мглина з солодом жоден не хотів їхати. Пана Сухорабського, що випустили з Мглина, відповідаючи йому, пожаліли (?) життя і дальші відповіді чинили; товари, котрі ми були відправили до Жлобина, цих не довізши у призначене місце, у Хальчі залишили, далі не хотіли везти, а тих приставів, що при них були, коли їм цього боронили, хотіли втопити, а цих товарів було відправлено, тобто поташу шістдесят шість лаштів (?), смальцуги десять лаштів; там від нас жодного порятунку не буде, аж поки заспокоїться. Добре було б, якби в. м., м. м. пані, уклала контракт з купцем, купець би вже старався, щоб їх далі провести; при випровадженні цих товарів зайшли тривоги. Бачачи тоді небезпечний час я послав через п. Ілліча ті гроші, що дала в. м., м. м. пані. Пан Броневицький, котрий прислужував в. м., м. м. панству, був до цих часів у Мглині, тепер не хочучи залишатися при ребелізантах, горнеться до в. м., м. м. пані і добродійки, котрому пан Сухорабський дав пару роз'їздів (?) і просить в. м., м. м. пані і добродійки, щоб він міг бути прийнятий до послуг в. м., м. м. пані; сам при нас залишаючись до подальшої відомості; свою дружину посилає до в. м., м. м. пані, просячи, щоб їй в. м., м. м. пані, в такому тяжкому часу пані була милостивою. Що повідомивши, милостивій милості в. м., м. м. пані і добродійці, старанно віддаюся.

З Чаусів 19 лютого 1651 року.

В. м., моєї вельми мостивої пані і добродійки найнижчий слуга Давид Казимир Петрашкевич."

(ДА у Кракові. – Ф. ЗР. – № 57. – Арк. 85–87. Автограф завірений печаткою, яка погано збереглася).

№ 46

1651, лютого 26. – Мозир. – Лист шляхтича Семена Павші князеві Янушу Радзівілу

"Ясне освічений мостивий князю, пане, пане і добродію мій, мені милостивий!

Листи в. кн. м., пана і добродія мого милостивого, були мені віддані 25 цього місяця. У цьому велику, понад мої заслуги, ласку в. кн. м., пан м. милостивий, виявив, бо мені зволиш довірити цю хоругв по смерті святої пам'яті й. м. п. троцького воєводи; за це я понижено й покірно в. кн. м., моєму панові і добродієві, дякую і приймаю її вдячно і буду старатися, щоб моя

зичлива послуга була вигідною в. кн. м., моєму милостивому пану, і пана Погновського постійно буду просити, щоб Господь Всевишній зволив давати чим далі, тим більше, добре здоров'я і щасливе панування в. кн. м., моєму пану і добродієві, цього я вірно зичу. Я, як і раніше, цю хоругв згідно з давнім серйозним наказом в. кн. м. поповнював і вже маю немалу частину компанії, тільки не можу знати і дуже цьому дивуюся, що й досі із скарбу не маю грошей. Свого товариша п. Котовського я вже сьогодні три тижні від моменту написання цього мого листа, відправив до його мості пана скарбника. Після цього я не можу знати, в чому полягає причина такої затримки і тому доповідаю про це в. кн. м., п. м. милостивому. Однак якщо скарб буде виправдовуватися браком грошей, то зволь в. кн. м., м. м. п., наказати написати листа до п. скарбника, щоб він дав нам свій вексель до п. мозирського збирача [податків]. Думаю, що вистачить на наші обидві хоругви з його мостю п. Погирським, котрий тепер постійно мусить бути при хоругві і компанії, бо скоро будуть гроші повернені.

Лист в. кн. мості, мого пана і добродія, до цього зрадника Хмельницького відішлю. Хмельницький тепер, як скажений пес, мчить по Україні від міста до міста, розіслав своїх підручних, щоб збунтувати цю безчесну чернь. Доповідаю, як про безсумнівну річ в. кн. м., пану м. милостивому, що вже ця вся Сіверська Україна, почавши від Дніпра аж до Гадяча й далі, є побунтованою. У Лоєві, де їх [козаків] було двісті чи більше, він наказав звести їх до Любеча і не залишилося їх там [у Лоєві] й тридцяти. У Речиці ж немає понад п'ятнадцять [козаків]. Всіх їх зведено до Любеча й Чернігова. Тут, біля Києва, своїми універсалами шляхту, якої було трохи, запевняли про мир, і до ґродів [він] розсилав, обіцяючи їм певний мир. Однак деякі [шляхтичі] мали своїх зичливих щирих, котрі [шляхту перестерегли, бідолахи повтікали. Дали їм знати, що [Хмельницький] наказав їх винищити дощенту. І цей його наказ був швидко виконаний. В цей час, перед написанням цього мого листа, виїхав із Задніпря слуга князя Вишневецького із двадцятьма кіннотниками. Довідавшися про нього, [люди] з Києва та інших містечок напали на нього в містечку Квасовій, що у 6 милях від Києва, й жорстоко десяток з [цих слуг] вбили, забрали у нього всі листи, котрі йому якраз були принесені від його мості п. київського з Поділля, бо він до його мості їх посилав; а що там було, все це з фасцикулом і з тим конвертом знову моєю печаткою запечатавши і його мості п. стражникові про них не доповідаючи, цієї ж години до в. кн. м., пана мого милостивого, посилаю. В цих листах, як бачу, нема нічого втішного. Я знову після відправлення цього мого поштаря до в. кн. м., знову мого челядника до й. мості п. житомирського старости відправляю, тільки, дай Боже, щоб проїхав. Що тільки він мені звідти принесе, цієї ж години дам знати в. кн. м., м. м. п. Також доповідаю в. кн. м., м. м. п., що ця пошта скаржиться, що їм з скарбу не дають грошей. Насамкінець понижено в. кн. м., п. м. м., просимо, зволь в. кн. м., п. н. м., про нас знати, що нас тут небагато. Зволь

в. кн. м. більше прислати [вояків], бо і в Бабичах і тут мусимо з міщан [поповнюватися], бо часті сторожі доводиться нести, котрі мусять тривати цілу ніч. Цього гультяя, котрого мені його сусіди видали з села Горбович, маєтності й. мость пана Обуховича, писаря Великого князівства Литовського, і котрий власне як шпигун прийшов аж з Козельця, відсилаю до його мості п. стражника, до Бобруйська. Думаю, що на допиті він скаже більше. А тепер він мені нічого не повідомив, тільки те, що готовність [козаків] велика; як тільки накажуть сідати на коней, всі вже напоготові. Доповівши про це в. кн. м., п. м. м., зичу приязно чути про добре здоров'я в. кн. м. і мої послуги віддаю під ноги в. кн. м. У Мозирі дня 26 лютого року 1651."

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – Суплемент. – № 36. –Оригінал).

№ 50

1651, березня 1 (лютого 20). – Лист чернігівського наказного полковника Петра Забіли до гомельського підстарости

"Мені вельми ласкавий мості п. гомельський підстароста!

Зволиш писати в. м. до нас у своєму листі відносно шарпанини і розбоїв, чого ми, боронь Боже, не наказуємо чинити і що і на кого б показалося, ми готові карати таких. А щодо залоги у Боровичах і Яриловичах, то вони [стоять там] через те, що тепер недавно з вашого боку панове ляхи вчинивши роз'їзд, нашу сторожу схопили. При цьому в. м. Господу Богу доручаємо.

Дано в Чернігові 20 лютого згідно з старим календарем.

Петро Забіла, чернігівський наказний полковник Війська Запорозького."

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – С. 477. – Копія 1651 р.).

№ 68

1651, не раніше 21 березня. – Лист надвірного литовського хорунжого до князя Януша Радзівіла, польного гетьмана литовського

"Я.о. князю м. п. жмудський старосто, м. в. м. п. і добродію!

Яка з Гомеля від мого підстарости у дорозі дійшла відомість, таку до в. кн. м., м. м. п. і добродія, посилаю, тобто копію відповіді від чернігівського полковника Небаби на листа мого підстарости. Цей підстароста після забиття під Гомелем кількох козаків скаржився на значну їхню пиху і порушення миру. Що трапиться, не затримаюсь потім повідомити в. кн. м., м. м. пана і добродія, волю й розум. Дано в дорозі."

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – С. 485. – Копія 1651р.).

№ 69

1651, березень (не раніше 21-го березня). – Чернігів. – Лист чернігівського полковника М. Небаби до гомельського підстарости

“Мені вельми ласкавий п. підстаросто гомельський!

Писав в. м. до мене спеціально, що козаки в Яриловичах і Боровичах, теди, як в. м. пишеш, розбійничають по дорогах. За чим то ся не покажет, єслі вони стоять, то перестерігаючи сваволі. А ми, Боже уховай, і не думаємо про війну з його милістю паном гетьманом Великого князівства Литовського, а як між вами, то не знаю, Бог знає, тільки ви присилаєте мужиків шпигувати: чи много у вас хоругв. Особливо це чинить п. Слушка, биховський староста, котрий стоїть табором під Гомелем. Як читаєте: правдивому і Бог поможе. Отож і то в. м. до нас прийшли, а таких нам Бог зразу виявляє. Ми не знаємо з якої причини ви підослали свої війська на роз’їзд і двох козаків захопили: одного стяли, а другого живцем взяли. Так розумію, що це ви починаєте не для миру, як і те, що захопили товару під Лоєвом. А у нас такого не виявляється. Ті, що показалися були свавільники, ті тепер сидять у мене у в’язниці. Так само в Яриловичах, якщо таке покажеться, як от в Станових (?), будемо чинити справедливість свавільникам. Бо ми також розуміємо, що то пан староста биховський прийшов з табором під Гомель без волі і наказу й. м. п. гетьмана Великого князівства Литовського.

А в тим в. м. Пану Богу вас доручаю.

Дано в Чернігові.

А неслушно, що люди вашого ж війська замучили на смерть попа під Стародубом, а ті лотри, що в Брагині пошарпали, сидять у в’язниці.”

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – С. 485. – Копія березня 1651 р.).

№ 87 (також Додаток № 2)

1651, 14–16 квітня. –Уривки з табірного щоденника князя Януша Радзівіла

[...] **14 квітня**.

Від й. мості й. м. п. надвірному хорунжому такого змісту.

“В. м. п. надвірний хорунжий В. кн. Лит., м. м. пане і приятелю.

Переписом моєї хоругви і реєстру [.....]

Лист Небаби, чернігівського полковника, до п. підстарости в. м. писаний, віддано мені, пише, щоб в. м. в пересиланні того, що буде потрібно до відомості, не зупинявся. За відомість щодо переправлення Костирки через Дніпро дякую в. м., взаємно повідомляю, що вже не треба анітрохи боятися, щоб другий раз через Дніпро або якусь іншу ріку переправлявся, бо його мав зупинити Отрошко, на котрого в Горволі вночі з півтора сотні гультяйства напав, але сам йому (...)* протягом чотирьох годин мужньо давав відсіч і при кількох інших поклав на поля бою.”

Також й. м. п. кричевському старості.

“М. п. кричевський старосто, м.м.п. і брате.

[…]не сподіваюсь, щоб до так несподіваної допомоги на воєводство в. м. м. неодмінно мав бути змушений, оскільки ворог звернув очі на військо і потугу всіх своїх сил сюди звернув, однак у тому ніскільки не є помилка, що будучи сам (…)* про небезпеку і тривогах, які надходять від Стародубу, ці пересторoги приніс в. м. м., як тим, котрі на самому мерзенному місці найпершими з них (?) (…)* залишаєтесь. Знаєш це сам в. м., м. м. пан., добре вже наскільки у цій мізерності війська можна було забезпечити залогами прикордонні замки Гомель, Чечерськ, а Кричев, оскільки цього не було потрібно, тоді й компанію, котра була там розташована, вивів, але, оскільки там своїх людей, цього місця втримаю (...)* маєш в. м. м. пан. З огляду на це і тепер від подальших жовнірських тяжарів (…)* цьому старосту пільги, і на це посилаю універсал.[...]

16 квітня

Цей чорнобильський сотник, знову був допитаний і його оповідання зіставлялося з певними конфесатами Котра така:[…]

До Литви призначені полки: Черніговський, над яким Небаба і Пободайло; другий Переяславський, полковник Гарасько; третій полк Київський, полковник Антон, котрому його подано зразу після того, як Кричевський під Лоєвом його доручив.

У Чернігівському полку каже, що є 30 000, У Переяславському 40 000 дуже багато старовинних і справних козаків. У Київському полку збираної дружини 30 000. Всі хочуть пробиратися від Чорнобиля до Мозиря, хоча мають чітку гетьманську заборону (...)* пильнуючи, щоб (?) не виходили за Дніпро.[…]

А не тільки у самому Чорнобилі це гультяйство збирається, але найближче до нас на кілька миль відправив якогось сотника Булавку, мозирянина, котрий таку ж громаду вже зібрав і коли стали у Бабичах, підпливши човнами до Словечної, хотіли на них напасти, але відправлена чата перешкодила їхнім планам.[…]

Кисіль і Сідляр, мозиряни, у п’яти милях від Чорнобиля тримають сторожу і свої сотні мають.[…]

Якби Чорнобиль і переправу на Словечні від Чорнобиля опанувати, тоді (...)* до самого Чернігова борами пройти, а Дніпро й Припять у Домонтові (?) можна було б перейти. Тому під Лоєвом і Любечем (…)* як би про ці переправи думали, щоб могли розламатись.[…]

На варшавську пошту писав кн. й. м. до й. м. п. коронного підскарбія власною рукою цей лист:

В. м. м. п коронний підканцлере, м. в. м. п. і брате.

Між тим повернувся товариш хоругви пана Павші від нього з моїм листом, ще з Вільна писаним, до Хмельницького відправлений, котрий яку від-

повідь привіз і яку крім (?) своєї чинить (...)* через в. м. м. пана посилаю. [...] деякі речі зіставляли з конфесатами цього сотника, що мені його вчора з-під Чорнобиля привели. [...] Й. м. п. сандомирський пише до мене [...], що дуже часті бувають посольства з Москви.[...] Неприятель собі тихо сидить за Дніпром; у ці часи переправився Костеренко з кількомастами чоловік і напав на Горволь, де від Отрошка, котрому я дозволив збирати таких же гультяїв, поліг забитий, дружина теж (…)*, нараховується понад тисячу трупів, бо його ледве не в ці минулі часи таборової поклав своїм шишовством по лісах. Солкача мені, теж давнього бунтівника, було приведено, котрий хоч тепер до неприятеля не в'язався, але раніше не довіряючи тій справедливості, тулився по лісах, дома не бував, щоб не повернувся до давнього безчестя, тримаю його у кайданах [...]Відступ коронного війська під Бар вже недавно розголошено самим неприятелем [...] Пахолки (...)* також зрадники. [..] З Бобруйська 17 квітня

Від п. Курпського дійшов до кн. й. м. цей лист:

[...]А пильнуючи наказу в. кн. м., хоча дуже тісно і (...)* у самому містечку Хойники стоїмо (..)*, що не тільки вівса, але й сіна нема, цей край зубожілий, з труднощами і з ризиком для життя челяді ми дістаємо (..)* За котрим хоча б щоденно вішали челядь товариства від свавільних шарпанин, не втримаю, з котрими і тепер постійну маю біду, для чого що дасть(?) є воля в. кн. м., хоча з цих сіл, котрі призначені на кухню в. кн. м., відступити або теж кудись в інше місце накажеш. Брагинської волості, як тільки був там виданий універсал в. кн. м. і жоден пахолок не відвідав [...] це гультяйство у них ночами буває для шпигування і для "язика". А вони нам відати (?) не дають, аж на кілька днів пізніше, котрих нема як суворо про це нагадати, бо зразу ж з домів утікають в ліси[…] У великодневний понеділок від самих козаків протягом свята, тікаючого з в'язниці, мені віддали. Цей козак добре поінформований про все, дав мені справу, що самих козаків у свята тільки (...)* залишалось в Любечі, над котрими старшим є Небаба і (..)* тут не був, аж у Борзні залишився на свята, а всіх інших на свята було розпущено по домах. Шляхту, яка була в них у в'язниці, [..] стратили. Роз'їзд на свята під Лоїв я відправив згідно з наказом кн.м, котрий нічого там не вчинивши, повернувся назад.[…] За Брагином у кількох милях у двох селах у лісі в Совчух (?) і в Ришні кілька сотень з цього гультяйства укріпившись найчастіше (?) і ночами на шпигунство (?) біля (?) бувають. З котрими що накажеш чинити в. кн. м., зволь мене в. кн. м. […]

При листах п. волковийського підстолія, посланих на Борисів, дійшов до кн. й. м., хоч під пізнішою датою, цей лист від й. м.п. коронного підканцлера:

"Я. о. кн. м. п. жмудський старосто, м. в. м. п. і брате.

Що з України від й. м. п. польного коронного гетьмана жодних на цей час нема відомостей, те, що (...)* до (...)* з цих копій листів від й.м. пана київського воєводи присланих зрозумієш в. кн.. м.[...]*

У Варшаві 24 березня[…]

У цей же день з Смоленська відісланий лист кн. й. м. й. м. пана сандомирського:

“Я. о. князю мості пане гетьмане а м. в. м. пане.

З Смоленська виїжджаючи, відзиваюсь в. кн. м., м. м. пану.[...] То тільки відомо (?), що гонець й. к. м. Замойський повернувся з Москви і про зносини Хмельницького і довірливості з царською величністю розповідає. Де до столиці свої скарби перевозив. Навіть тепер недавно були його посли і ради з цього питання кілька днів і наш пан гонець був затриманий перед столицею і цього посла цар й. м. з цієї ради послав і упоминки на присягу. Я не вірю цьому, але однак вважаю слушним. В. кн. м. повідомляю, щоб зволив і за ними пильнувати. Розмовляв і з паном мстиславським підкоморієм, щоб Смоленськ залишався у добрій […] Дай Боже, що сам у руки в. кн. м., м.м. пана, потрапив Хмельницький, чого від щирого серця зичачи, ласці в. мості якнайстаранніше віддаюся(...)*

З Смоленська 29 березня. [...]

До пана Павші кн. й. м. відписав цього сотника з обіцянкою зичливості назад йому відсилаючи, з нагадуванням, щоб за ним пильнував. При цьому, щоб ви старалися здобути цього домініканця, чорнобильського полковника. Підмогу з цього набору хоругви послав, дякуючи.[…]

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – Арк. – Оригінал).

№ 99-а

1651, травня 9. – Бобруйськ. – Конфесата двох полонених козаків

“Конфесата двох в’язнів, присланих з Хойник до табора, пійманих товариством пана Курпського. Родом ці обидва з Самгорода (?), з сотні Дорошенкової, з полку Небаби.

Насамперед оці пункти:

Вийшло їх двадцять з Семеном Говоричем за наказом наказного сотника Перегуди; було їх двадцять кінних і всі загинули.

Про Хмельницького каже, що той стоїть з військом в Чигирині, а поблизу Паволочі мають десять тисяч поставлених там татар.

Про литву твердить, що вся литва йде на них (??). Але у них поблизу Чернігова не чути про велике військо, тільки про те, що в Хойниках.

Полки призначені до Литви: Переяславський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький.

Він сам був під Збаражем під час облоги коронного війська.

Коли наступатиме литовське військо, хочуть потужно оборонятися, малого й великого женуть із собою, а чернь хоче при них потужно стати.

У Чернігові стоїть хоругв самого полковника і чернігівська.

Якщо не буде мирного договору, тоді думають йти на Гомель.

У Стародубі чути про литовське військо, тому до нього не думають (?) йти.

У Седневі одна хоругва.

До Хойник і до Бабич не думають йти до свят, чекають на мирний договір, також і до Речиці. Пана Хваща вбито.

Чернь з ними сприсяглася, хоче з ними потужно оборонятися. Про третього (козака), що втік, говорить, що він був з Борзни. Про все, що діється, з Холмеча і з Хойник дають знати тамтешні селяни.

Конфесата другого в'язня - Мартина.

Він був з Небабою під Збаражем у цій же Дорошенковій сотні. Про литовського гетьмана (Я. Радзівіла. – *Ю. М.*) у них чути, що йде до них, а вони, боячися, стоять з військом своїм над Дніпром. Небаба чекає на Шумейка. У Любечі одна хоругв сотника Рубанка. У Стародуб уже три хоругви козаків їхніх увійшли у великий піст. Сотник Окша. Хочуть вступити в бій після приходу (литовського війська. – *Ю. М.*) в полі під Черніговим. Щодо всіх інших відомостей погоджується з першим (полоненим)."

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – С. 556–557).

№ 101

1651, травня 12. – Конфесата двох полонених повстанців з сотні Дорошенка і полку М. Небаби

"12 травня […]

Конфесата двох полонених, присланих до табору з Хойнік, спійманих товариством п. Курпського, обидва родом з Івангорода, з сотні Дорошенка з полку Небаби.

Насамперед (…)* таке:

З Семеном Говричем їх вийшло двадцятеро, з наказу наказного сотника Перегуда задля захоплення коней, котрі (козаки) напевно загинули.

Про Хмельницького твердить, що знаходиться в Чигирині з військом, яку розташоване в Паволочі, маючи десять тисяч татар.

Про Литву твердить, що вся Литва до них йде (…)*, але у них коло Чернігова є, що не чути про велике військо, тільки те, що у Чернігові полки призначені до Литви: Переяславський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький.

Під Збаражем був під час облоги коронного війська.

За підходом литовського війська хочуть потужно боронитися, малого і старого, женучи з собою і чернь міцно біля них хоче стати.

В Чернігові самого полковника хоругв і Чернігова.

До Гомеля якшо не буде укладено мир, тоді замишляють.

До Стародубу, через те що чути про литовське військо, до нього не мислять.

В Седневі одна хоругв.

До Хойник і до Бабич не думають, чекають до святок на мир, також і до Речиці.

Пана Хваща забито.

Чернь з ними сприсяглася, хочуть потужно боронитися.

Про третього, що втік, твердить, також, що був із Борзни.

Від Холмеча і від Хойник, що тільки діється, дають знати тамешні селяни.

Конфесата другого полоненого Мартина такі:

Під Збаражем був з Небабою у тій же сотні Дорошенка.

Про литовського гетьмана чути у них, що з великим військом йде до них, а вони, боячись, з своїм військом стоять над Дніпром. Небаба чекає Шумейка.

У Любечі одна хоругов сотника Рубайла.

У Стародубі вже козаки. Три хоругви їх увійшло у великий піст, Окоза сотник.

Про Речицю не думають.

Хочуть дати битву після приходу війська в поле під Черніговом.

В інших всіх відомостях згоджується з першим.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – С. 607. – Копія 1651 р.).

№ 110

1651, травня 24. – Бабичі. – Конфесати полонених повстанців та уривки з перехоплених листів повстанців

"З конфесат козаків Чернігівського полку, взятих під Хойниками 20 травня.

Козак Щиголович зізнав, що у Чорнобилі Мисько Попович зібрав п'ять тисяч чоловік і чекає собі на поміч допомогу з Київського полку, після приходу якої вони мають вдарити на Бабичі.

Небаба, чернігівський полковник, має готове військо, яке стоїть по всій Сіверщині, почавши від Ніжина до самого московського кордону. Він має під своєю владою двох полковників: Петра Забілу та Оршу (правильно: Гаркушу або Окшу. – *Ю. М.*), які пішли до Гомеля й Новгородка московського з п'ятьма тисячами для розвідки про прикордонні війська. Небабі не наказано рушати з цієї сторони Дніпра, хіба що буде звістка від самого Хмельницького, чого він сподівається, що невдовзі буде.

Під 24 травня з Бабич.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ VI. – № 36. – Копія 1651 р.).

№ 131

1651, червня 30. – Данішев. – Уривки з листу кричевського старости до полоцького воєводи, гетьмана польного литовського Я. Радзівіла

Ясновельможний мості пане полоцький воєводо, мій мостивий пане і приятелю!

[...]Вельми при цьому в. мості, м. м. п., дякую, що на мій кричевський замок, як на такий потрібний в нашому князівстві Литовському шлях зволив звернути увагу, пославши туди кілька повітів, котрі певно будуть, можуть чинити опір неприятелю, коли одного, а не багатьох регіментарів будуть мати

і або знаю (...) дві сотні під Кричевом неприятельської навали (?); коли також від цих повітів допомога приходила, кожен повіт ставав своїм окремим табором, кожен неодмінно хотів бути полковником, внаслідок чого і ця фортеця Речі Посполитої і я сам мало не потрапили у ворожі руки. Я просив би тоді в. м., в. мость пана, щоб в. мость., м. м. пан, зволив призначити полковника над цими повітами, котрі сюди за полковничим наказом йшли і його в усьому слухали, бо коли цього не буде, дуже боюся, щоб через численних регіментарів, руїна, Боже борони, їх і цієї стіни, а за цим і всієї вітчизни не стала; знайте ж (?) ці повіти під Кричев мають громадитися, велика б це в. мості, м. м. п., до мене немилість була, коли б хто інший мав ними командувати, а не я, котрий кричевського замку (...)* староста і хто інший на славу б заробляв, а (не) я, котрий своїм малим коштом тримаю залогу на цьому місці; отже думаю, що мене в. м., м. м. пан, не відстороиш від цього регіменту [...]

Ще в Мінську від в. мості, м. м. п., я отримав обіцянку, що на моїх людей, котрих маю в Кричеві 400 душ, буду мати хліб від в. м., м. м. п., призначений, тобто Мстиславське воєводство з прижиттєвими (?), з ленниками і духовенством, також тоді прошу Смоленського єпископства і тепер в. мості, м. м. п., щоб з в. м., м. м. пан, обіцяв мені цей хліб знести, котрий не на свою потребу, а на услугу вітчизни в добро хочу обернути.

З Данішева 30 червня 1651.

(БН. – ВР. – № 36399. – С. 3. – Мікрофільм.).

№ 141

1651, після 6 липня. – Анонімна реляція про загибель Небаби

“Про забиття Небаби.

Насамперед п. Мирський, литовський стражник, з Небабою бився 6 липня, князь же Радзівіл з боку прийшов і коли Небаба програвав, то став пішки відступати. Один товариш з-під хоругви пана мозирського старости кинувся за ним, але не можучи на нього добре натиснути на коні, спішився і почав з ним битися та не міг з ним упоратися; поміг інший, який хотів його взяти живцем, але Небаба не дався, а коли його рубнули в праву руку, лівою так довго боронився, аж його вбити мусили. Потім про цю поразку не знаючи, інші козаки йшли з возами до свого війська, а при цих возах їх було 200 з самопалами піших; всі вони живцем потрапили в полон. В’язні казали, що їх було в полку Небаби 20 000, але він послав 3 000 під Кричев, котрі і Рославль взяли, а 2 000 послав за провіантом. Після цього чернігівські міщани, почувши про розгром Небаби, прийшли і піддалися і кілька тисяч парубків, котрі до Небаби готувалися піти, обіцяли видати. Знову п. литовський підкацлер напав на козацьку чату і розбив їх 8-о 150, а решта втекла. Потім з посполитим рушенням Мстиславського воєводства, з’єднався і вони напали на 3 000 кінноти з полку Небаби, котрих перемогли, але не без своїх втрат, бо значної шляхти понад 200 було вбито, а вони дощенту розбиті.

У Кричеві п. троцький воєвода добре обороняться, сім штурмів здійснили козаки з великими своїми втратами.

(НБУ у Львові. – Ф. 5. – № 2286. – Арк. 182. – Копія кінця XVIII ст.).
Т. 3 (К., 2014).

№ 4

1652, січня 28. – Варшава. – Уривок з листу невідомого до невідомого

[…]Наші хоругви на 18 лютого до табору під Бобруйськ поспішають. До Москви великі посли, його мость п. сандомирський, а з князівства (Литовського) його мость п. Обухович, литовський писар, їдуть невдовзі після громниць.

Король його мость 28 січня до Ябловки на ніч з Більська обіцявся, їде без супроводу при ньому тільки чотири покоєвих слуги, сповідник і проповідник, та драгунська рота, дворян і урядників немає. Королева її мость залишилась в Непорентах. Пан коронний підканцлер в Більську. Затримуватися в цій дорозі король його мость не хоче. В Озерні у пана литовського підканцлера 29-о мав бути. Цього ж дня в Шидловицях зупиниться і в Слонімі має бути, планує повернутися 28 лютого до Варшави, а з Любліна і до табору, котрий збирається як про це буде певна відомість зі Львова''.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ 34. – № 183. – Тогочасна копія).

№ 42

1652, жовтня 18–24. – Уривок з табірного щоденника Я. Радзівіла

"Цедула до князя його мості пана конюшого Великого князівства Литовського (Богуслава Радзівіла. – *Ю. М.*)

Завжди ліпше почекати на кульгавого. Сьогодні мені приніс цілком іншу відомість щодо сутички під Водовичами той, що його вважав пропащою сам ротмістр Смольський, а одночасно (прийшло) й більше добрих новин з Мозира. Про цю річ стисло доповідаю.

Чотири тисячі козаків з дозволу Золотаренка, ніжинського полковника, який є тут тепер наказним гетьманом, виступили і так тихо завдяки симпатії до них селян переправилися через Дніпро, що й собака на них не гавкнув; одна половина їх з вождем Петриченком, який є родом з Кременчука, пішла сюди, до Водович, де Смольський стояв на одному шляху із двома татарськими хоругвами; якого вони протягом цілого літа пробували розбити, але завжди даремно. В самий день св. Михайла, (видно, слід мати на увазі 6 (16) вересня. – *Ю. М.*) вранці, до сходу сонця у сильному тумані вони вдарили правда на несподіваних, однак всі (наші) скочили на коней, тільки двоє товаришів та 11 пахолків загинуло. Сам Смольський, взявши свою хоругв, пробився через них, зібрав у полі своїх розбитих (людей), і зачіпав їх (козаків), скільки міг, але не міг нічого вчинити самопальникам. Однак він взяв "язика", хижо кинувся до Мозиря, просячи при цьому про допомогу. Після чого козаки,

позапрягавши їхні вози, рушили в путь із здобиччю. Висів над ними Смольський, всіляко шарпаючи, півтори милі аж до Загаля. Після цього козаки пройшли один шлях, залишивши двісті самопальників на цьому боці переправи. Між тим з Мозиря прибуло свіже підкріплення з драгунами. Тут же тих, котрі обороняли переправу, вони вирубали в пень і пішли далі, застали тих козаків при здобичі в полі, які не сподівалися небезпеки. Кіннота одразу відрізала їм шлях до лісу, а драгуни вдарили на них, бо вони оточили себе возами. Козаки добре боронилися, але не витримали й почали тікати, там же наша кіннота всіла на них і порубала їх так добре, також і драгуни в таборчику і по пекарнях у селі, що в трьох місцях закопали понад сімсот їхніх трупів, крім тих, котрі там і сям полягли, коли за ними гналися милю на шляху й по лісах, а ті, які втекли, то напевно не без шкоди. Сам Петриченко, збитий двома кулями з коня Смольського, поліг, його осавула й понад десяток інших взяли в полон, все це старинні козаки, вибрані в присутності Хмельницького з кожного куреня по двоє-троє. Після цього у середу друга частина (козаків) на чолі з якимсь Кияницею мала (вдарити) на Мозир, але пан стольник литовський, який уже знав від в'язня про їхні наміри, випередив їх і зустрів так добре, що встелив їхніми трупами шлях на дві милі, а коли наші потомили коней і надійшов вечір, то вони козаки протягом ночі окопалися. Потім на другий день прийшли драгуни, то їм козакам там завдали ще більшої шкоди і цей табір або окоп порубали, з котрого тільки частина їх втекла над ріку Словечну. Інші покинули окоп, але коли наші рушили їх викурювати, то не дочекалися, а вночі при місяці порозбігалися. Мені здається, що їх небагато повернулося, а вже самі селяни решту переб'ють, котрі підтримують обидві сторони, а завжди сильнішого (?). Кияниця якщо й втік,то мені здається, що йому (свої) відрубають голову, бо обидва з Петриченком клялися своєю душею полковнику, що жодного з своїх не втратять. Наших було тільки декількох поранено, але дуже багато вбито наших коней.

Підтверджено тепер з Мозиря, що їх там добре пошарпали, понад чотириста трупів, які наші назбирали, крім тих, котрі самі вони, під час оборони своїх таборів, там же поховали. Таких (братських могил) було знайдено двадцять дві і в кожній було поховано по десятку або понад десять (козаків). В'язні свідчать, що нібито мало загинути два значних сотника: Моругий та Внучек. Внаслідок цього пан стольник литовський наказав шукати по цих могилах, щоб їх було впізнано.

Реляція одного шпигуна 18 жовтня.

Насамперед з Чернігова вийшло було військо в шість тисяч і орди 400 на допомогу тим, котрих було розгромлено під Мозирем; там зустрівшись з недобитками і почувши про цю свою поразку, повернулися назад до Чернігова. У цій сутичці як вони самі між собою кажуть загинуло їх там понад дві тисячі, а про інших не знають, тільки Моругий, який повертався з кількомастами Чорнобиля, злякавшись військової чати, втік і багато своїх пото-

пив на переправі, а вийшло їх було (живими з бою) тоді тисяча. Петличенка дуже жаліють, але й Согоняку також і якщо його не було стято, то хотіли видати за нього кількох панів. Листа Хмельницького було читано в Чернігові в день Покрови (1(10) жовтня 1653 р. – *Ю. М.*). У ньому він наказує розпустити по домах непотрібну чернь, бо сподівається милості короля його мості, при цьому, щоб молойців даремно не втрачати.

У минулий понеділок на це місце прийшло до Чернігова з Переяслава доброї кінноти 10 хоругв із полковником Хвеським.

Важко довідатися, скільки в Чернігові є орди, бо вона не стоїть у місті, а до їхнього коша ніхто не ходить; одні кажуть, що їх 6 тисяч, інші, що три і що вже дійсних татар є тільки 8 сот, а решта – черкеські бути й волохи. Тіло одного мурзи було повезено до Криму. Бачив їх частину, які йшли десь під трьома бунчуками тим боком Десни, але їхньої кількості не може сказати, вважає, що їх було тисяча кінних.

З листу пана надвірного хорунжого Великого князівства Литовського.

Неприятель так сильно потурбований, бо з цих чотирьох тисяч небагато їх назад повернулося, і думаючи, що за ними погоня, а їм немає де опертися, тільки в Чернігові, відправили під Гомель двісті кіннотників на роз'їзд заради "язика" і щоб роздивитися, що діється на Сожу; там же в кількох милях вони напали на моє село Морковичі, але на вість про це від посланих від мене військ без "язика" втекли назад. Я тепер вирушаю проти тієї їхньої залоги, яка знаходиться в Бобовичах; що станеться там, тут же повідомлю.

Дійшла до нас небувала в цих днях відомість із Стародуба, що вони задумали чатою провідати Гомель і звідти ніби півтори тисячі мало вийти. Щоб переконатися у цьому, я вислав на роз'їзд з кількома хоругвами пана Короткевича, як знавця тих місць, котрий ходив аж до Попової гори але ніде цього гультяйства не застав чи перехопив, тільки в одному окопі, до котрого мав надзвичайно важкий приступ. Там їх знайшов 50 реєстрових козаків, котрі втекли на болота, але чотирьох з них привів.

У самому Стародубі, як кажуть, немає понад три тисячі війська, крім залоги дроківців та мгліївців, котрі стережуться і стоять особливою залогою з боку Мстиславля. Полковником у Стародубі є Опанас (Єремієнко. – *Ю. М.*).

Про все це буде ще ліпша відомість, якщо син цього городового отамана повернеться цими днями завдяки капітуляції свого батька. Батько має добре надію і просить відстрочки до понеділка. Але коли цей термін мине, то не доведеться його довше залишати живим.

А ще до вух доповідаю вашій князівській мості, що пан Зданович і пан Качановський, ротмістри князя його мость пана маршалка, приходили до мене, кажучи, що їм (кінчається) чверть і кінчається за півтора тижня служба. Але й інші хоругви нового затягу починають зриватися з місця і всі ми, 9000, смутно чекаємо листопада.

Злоби з Хатанович, любечанина, оповідання від 24 жовтня.

Був він з два тижні там між ними, в Чернігові і за Десною, ходив до знайомих. Каже, що в Чернігові десять тисяч війська реєстрового козацтва, бо тут, у Чернігові, інший мають реєстр козаків Сіверщини, і це не рахуючи черні.

Про татар свідчить, що їх небагато, може бути кількасот, їм дано нові кожухи, а тепер іншої (?) плати, тобто сукно, задля чого сам Золотаренко їздив до міст.

У Чернігові маса провіанту, хліба за два шеляги (можна купити стільки), що вистачить на три дні!

Тут, між Дніпром та Десною, забрали все бидло, все збіжжя, зерно, сіно, стебла(?), навіть соломи ніде не дістане. Бидло ж за 4 милі за Черніговим під містом Дівицею, пасеться (воно) за Десною все, із всієї околиці.

За Десною велике багатство провіанту, але й там стягнено все з пасовиськ і провіант (?) до міста звозять і зганяють бидло.

Чернь дуже сумує через війну, а найбільше їх стривожила оця їхня поразка під Водавичами та Мозирем, де їх, як вони самі між собою твердять, загинуло три тисячі разом з двома ватажками, Петриченком та Морагим, за котрими дуже шкодують, але особливо загибель Сугоняки.

Татари виходили, пробуючи сюди, на цю сторону Дніпра йти на Брацлав, але побачили болота та ліси; на Золотаренка нарікають, що він їх даремно сюди привів.

Про Хмельницького так чув, що після отримання відомості про смерть сина і листа господаря Василя, то виступив сам з усім військом до Молдавії, а сюди, до Чернігова, писав, щоб не чинили зачіпки, але якщо литва буде наступати, то вдень і вночі давали знати до московського царя, а на нього щоб не надіялися і навіть не скоро сподівалися від нього відомості.

Про смерть Тимоша інакші там відомості. Нібито він, будучи п'яним, мав вчинити кінну вилазку і пробитися крізь угорське військо, а потім, знову пробиваючися назад, був підстрелений гайдуком і від цієї рани помер на третій день.

Під Білою Церквою Хмельницький наказав збирати інше військо, але якось нешвидко воно збирається без нього, хоч їх і женуть насильно, сподіваються миру, хочуть бити чолом до короля.

Трапилось йому з одним козаком йти повз озеро. Коли на качок натрапивши, сказав йому, щоб вистрілив по них і той відмовлявся тим, що не вцілить, казав, що я стрільну, але не вцілю. Козак сказав, що самопал несправний, бо пороху не маю. На що він йому сказав: "На що ж самопал носиш?", відповідав: "А що ж, брату! Справного самопалу один боїться, на котрого цілишся, а несправного обидва: і той, що цілиться, і той, до котрого цілиться; той боїться, що несправний, а той, щоб його не було забито. То боїшся (…)* що несправний, тобто не набитий, кращий, але знати, що і (…)* там важко дістати порох.

З листу й. м. п. надвірного хорунжого В. кн. Л. 24 жовтня.

Як тільки я вже швидко дав знати вашій князівській мості про нашу чату, що повернулася з Бобович, що там ще здійснилося, так одразу тут же мене досягла інша новина з Чечерська і Пропойська про неприятельські наміри, що нібито (…)** рушили війська з Стародуба на Бихів і Пропойськ. Але у цьому через зичливість (до нас) волості й тамошніх міщан на переправі через Сож вони зазнали першої відсічі й мали відступити; з цієї ж відомості, якби це гультяйство вийшло бродити, згідна інформація з різних джерел буде, а залишившись й умислові їх на докінчену спустошеність тамтешніх місць, завжди цьому будемо завчасно (запобігати)(?). Я відправив до Бобович, де вони нібито мали створити своє укріплення, пана Здановича, ротмістра князя його мості пана маршалка, з кількома хоругвами; цей вже в укріпленні їх не заставши, бо вони вже вирушили на з'єднання з іншим військом, посланим із Стародуба до Попової гори, щоб йти цим Бихівським і Пропойським трактом, але прибувши наші у ближнє від цього укріплення село, з (…)** військо несподівано напало. Яких щасливо розбивши, він повернув назад до Гомеля з попом, хорунжим і з двома коругвами, які були захоплені в цій сутичці.

Цього гультяйства, як каже цей піп, вийшло з укріплення 800 самих реєстрових козаків, крім селянства, котрих там було чимало, ці всі мали загинути, бо їх оточили кіннотою і мало хто з них втік.

Якогось самого сотника Бобровника не могли взяти живцем, він боронився, аж його мусили вбити, там же було вбито другого хорунжого, писаря й інших, котрі разом з ними оборонялися в лозах. З нашого боку було забито товариша (роти) пана Короткевича. Він, йдучи в передній сторожі, першим з ними зійшовся в бою, його було вбито і двох драгунів, а кількох пахолків поранено. Давши звіт про те, що відбувалося цими днями, вашій князівській мості, відсилаю цього попа з цими прапорами, а з того, що він скаже поки ворожа думка стане ясною, краще ваша князівська мость, зрозуміє, а я то повідомляю, про що довідався сам у нього.

Перше це те, що стародубське військо мало рушити сюди, на річку, (а далі) – на Бихів, а чернігівське – на Гомель, але нібито недавно прийшов лист від Хмельницького і мав їх дещо затримати, аж до Дмитра, їхнього руського свята, котре припаде на 5 листопада (дата дана автором за новим стилем. День св. великомученика Димитрія Солунського припадає на 26 жовтня за старим стилем. – *Ю. М.*). Цього дня вони сподіваються певної від нього відомості: чи буде війна, чи розійдуться по своїх домівках.

Цей же каже, що це гультяйство погрожує не тільки Бихівській та Пропойській волості, але й задумують спробувати захопити й сам Бихов. Я писав про це до моїх підстарост, щоб вони з'єднавши сили волості, берегли це місце, пильнуючи наказу вашої князівської мості, і що тільки там чи тут нового було з ворожого боку, швидко дам знати вашій князівській мості, залишаючися по своїй волі пониженим слугою вашої князівської мості.

Дано у Гомельському таборі 24 жовтня.

Додаток новин про сутичку під Водовичами і Мозирем.

Про цю поразку козаків під Водовицями й Мозирем ще щоразу кращі продовжують надходити реляції від в'язнів, ніж ті, що ми їх досі могли знати. Бо з цих чотирьох тисяч, котрі вийшли не можуть дорахуватися дві третини. Решта, що втекла, вже неподалік Чернігова, але йдуть різно на Народичі, на Радомишль, до Києва, беручи підводи для поранених. Наші тепер мають вільніший проїзд по волостях, знаходять масу трупів по лісах та шляхах, цілими громадами тих, що померли від ран, а решту селяни добили. Все військо було українське, як і від в'язнів це знати, від Кобеляк, Кременчука, Говтви, Полтави, Оржиці і з Переяславщини. Кажуть, що з кожного куреня в присутності самого Хмельницького було обрано (до цього війська) по одному, по два.

Знову вийшли було 6 тисяч війська і 800 татар, але дізнавшись про цю поразку, повернули і думають, що бути полковнику, що їх погубив у біді. Петриченко дуже добрий вождь, що родом з Кременчука, напевно загинув, кажуть, що загинули Моругий з Внучком, але певної речі ще не можемо дійти. Грозять піддаватися, але в це важко повірити (?), доки (наші) не заграють їм там а (…)*.

Прийшла потім відомість від пана стольника литовського, що Моругий живий, вивів із собою кілька сот недобитків; навколо Чорнобиля тепер почувши про нашу чату, що під Чорнобиль підійшла, в тривозі почали втікати за річку; також два порома з людьми затонуло і там їх внаслідок цього поменшало."

(АГАД. – Ф.АР. – Відділ 2. – Супплемент. – № 541/1. – Копія середини XVII ст.).

№ 85

1653 (?), не пізніше 6 липня. – с. Бобовичі під Гомелем. – "Конфесата" П. Млинаря та інших полонених повстанців

Конфесата Павла Млинаря з села Бобович.

1. Чи давно був у Гомелі?

До 1-го [питання]: П'ять днів тому.

2. Чи є козаки в ньому [у місті]?

До 2-го: Повідомляє лише про чотири хоругви у Гомелі: двох низових та двох місцевих.

3. Яка варта?

До 3-го: Варта є, але охороняє [лише] в острозі на баштах по десять [чоловік], а у полі ніякої варти немає.

4. Хто старший над ними [гарнізоном повстанців]?

До 4-го: Полковник Яцько Він сам поїхав до Хмеля, а на своєму місці залишив сотника Конопельку. Цей тепер у Гомелі. Другий сотник Кирило, третій – Зінько Ламіца.

5. Чи збираються боронитися?

До 5-го: Мають намір боронитися, але за це стоять козаки. Деякі міщани радили здатися, але інші, старші, підтримують козаків.

6. Звідки до них легше приступити?

До 6-го: Навколо міста стоїть лише потрійний частокол На кожних воротях гармата и гаківниця. Говорять, що тільки з боку ріки [можна] підступитися та й то, [підійшовши] на байдаках. З боку ріки немає ніяких укріплень.

1. Які відомості про Хмеля та його військо має [гарнізон повстанців]?

До 7-го: Хмельницький пішов з військом до Маслова Ставу, туди вся козацька старшина з'їжджається на раду. Як от Небаба, полковник, котрий був у Ніжині, надіслав листа до Яцька, полковнику, що очолював Гомель, щоб поспішав і вдень і вночі до гетьмана. Після від'їзду цього Яцька, козаки і міщани хотіли втекти з міста, але прийшов лист з України від Яцька [з закликом] триматися, якщо зможуть, два тижні, [рахуючи] з минулої середи. Яцько обіцяв їх вивести звідти або ж прийти з великим підкріпленням від гетьмана.

2. Що думають про наше військо, чи очікують його?

До 8-го: Вважають, що його чисельність не перевищує семи тисяч. Думали, вельми тому вірячи, що 700 [душ] вже переправились у Речиці тиждень тому, а на думку інших - у Стрішині начебто переправлялись, але тепер [так] не вважають.

3. Про Стародуб: чи бунтує це місто разом з іншими сусідніми [землями]?

До 9-го: Про це не знає.

4. Чиї піддані і з якої причини відпали від послушенства?

До 10-го: Піддані пана старости гомельського; всі вони з одного села Бобовичі. Говорить,, що тому від послушенства відпали, що нікому його було віддавати.

Другого також питав по цих же пунктах і той сказав те саме, що й перший. Цього звуть Ярмола Алексієвич. Третій Васько Савич, цей вже давно був у Гомелі, не знає ні про що. Четвертий Іван Корнієвич. Цей також був давно у Гомелі, знає ні про що. П'ятий Абрасим, брат Млинаря. Цей недавно був у Гомелі, але більш записаної конфесати нічого більше не сказав. Сьомий Іван Ходатович.

Восьмий Яків Іванович.

Дев'ятий Ілля.

Десятий Ярмола.

Одинадцятий Харко.

Дванадцятий Яцько.

Тринадцятий Арцім. Ці два брати служили за молодців деяким селянам з цього села Бобовичі. Два пороми, один добрий великий на двох байдаках.

Чинш брав полковник Яцько, по чотири таляри від господарства."

(Ч. – ВР. – № 147. – С. 331–333. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 46

1652, грудня 20. –Вільно. – Уривок з листу шляхтича Міхала Геркевича до князя Я. Радзівіла

"[…]У військо Хмельницького пошесть. Пише Хмель до Сіверської України, бунтуючи селянство. Зичливі нам селяни ці універсали віддають нашим, крім цих новин: й. м. п. смоленський воєвода зайняв Чечерськ, його слуга ці вісті й універсали прислав й. мості до Вільна. Більше нема новин. За цим панські ноги в. м., пана мого мостивого, покірно обіймаю.

З Вільна 20 грудня 1652".

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 4151. – С. 42–44. –Оригінал).

№ 75

1653, липня 12. –Мозир. – Лист С. Павші до князя Януша Радзівіла

Ясноосвячений милостивий князю, пане а пане і добродію мій милостивий!

Козацьких послів, котрі йдуть від Хмельницького до вашої княжої мості, мого милостивого пана, я затримав тут у Мозирі, котрих тримав недовго, півтора дні; посилаю їх до вашої княжої мості, мого милостивого пана, давши їм мого товариша, бо мене про це дуже просили, щоб їх аж на місце до вашої княжої мості наказав провести, що заради їхнього наполегливого прохання учинив. Вашій княжій мості, моєму милостивому пану, доповідаю, що мені про це доповіли, що Хмельницький вже відступив від Бару і став під Білою Церквою і Військо розпустив і не має при собі більше двох тисяч, а артилерії вісімнадцять штук, а друга частина артилерії пішла до Чигирина, Богуслава й інших міст. Орда відірвалася від нього і просто з-під Бару пішла до Чорного лісу понад Дністром (очевидно помилка. Має бути "Дніпром". – *Ю.М.*), бо як тільки довідалися про короля його мость від свого роз'їзду, котрий розгромив хоругв пана Маховського. Взяте в полон товариство сказало про військо і про посполите рушення коронне, що йде зараз за королем його мостю, тоді почали від нього відриватися як татари, так і чернь, козаки. Звідти зразу відправив Антона до короля його мості, з чим не знаю, не міг довідатися, а іншого полковника, якого звуть Ілляш, звідти ж відправив до Порти, з чим ніхто про це не знає; господар його мость у Яссах разом (?) з Тимошем, господариня її мость вже з Кам'янця виїхала з усім до Ясс, більше я нічого не міг у них вивідати, і про це все, що тільки мені доповіли, все це вашій княжій мості, моєму милостивому пану, доповідаю, однак що переді мною згадували, що мають щось доручене сказати вашій княжій мості, моєму милостивому пану. Я теж про то не питався у них і не наважувався. Тут же біля нас ще волочаться Лесуни (?) і ця повітова хоругв, котра стояла в Овручі, напавши з лісів на удень (?), потурбували їх, з котрої загинуло не більше восьми душ, а девятий ксьондз, котрі, отямившись, вигнали їх з міста і поклали з тридцять трупом, бо туди спеціально посилав для певної відомості.

Що мені принесли, про це доповідаю вашій княжій мості, моєму милостивому пану: Подобайло і Золотаренко під Черніговим стоять і ще не розійшлися, над Дніпром три залоги: одна нижче Чорнобиля, де Прип'ять впадає у Дніпро, на острові Чорторії, там їх стоїть дві тисячі, на Ребешеві острові стоїть тисяча чоловік; на Домонтовій Луці вище Горностайпіля тисячу чоловік. Більше не маю чого повідомити вашій княжій мості, моєму милостивому пану. Віддаю себе самого і мої послуги під ноги вашій княжій мості, моєму милостивому пану.

У Мозирі 12 липня 1653 року.

Вашої княжої мості, мого милостивого пана, покірний і понижений слуга Шимон Павша

Ясноосвіченому князю його мость Янушові Радзівілу [...]

(АГАД. –Ф. АР. – Відділ V. – № 11448. Копія).

№ 76

1653, липня 21. – Вільно. – "Новина"

Усе Велике князівство Литовське стягається під Речицю. Князь й. м. пан гетьман поставив потужні гарнізони проти москви і козаків. Москва сповнила своїми людьми прикордонні замки й міста і має військо напоготові, над яким гетьманом є Морозов. Автором цієї бурі є московський патріарх, який заради релігії хоче рятувати козаків, незважаючи на те, що цю війну дуже заборонив їхній цар. Сьогодні завершується наша віленська комісія і за ласкою Божою щасливо, оскільки військо залишається напоготові (?). Після завершення комісії на другий день князь його мость виїжджає до табору. Наші роз'їзди з козацькими роз'їздами мають невеликі сутички коло Мозиря і Чорнобиля. Князь його мость підтримує добрий військовий лад, наказав стратити на цій комісії сімох, а трьох з товариства пішло під арешт через бунти.

3 липня прийшла до Варшави з Вільна від 25-го числа, що цей патріарх, виїжджаючи з одного замку, зламав шию, через що москва взяла то собі за погану прикмету і мусила відступити до своїх домівок".

(ДА в Кракові. – Ф. ЗП. – № 363. – С. 908. –Тогочасна копія. – Другий список знаходиться у тому ж рукописі, с. 934).

№ 109

1654, лютого 6 (січня 27). – Чорнобиль. – Лист чорнобильського протопопа до чорнобильського підстарости (уривок)

Вважай, що чи не останній раз я пишу до вашмостей, моїх милостивих панів, і бажаю вам доброго здоров'я. А вас самих востаннє я бачив у Чорнобилі й просив Господа мого, щоб сталися добрі справи. Але, як бачу, зло діється, бо Хмельницький видав нас усіх у неволю московському цареві, видав по Володимир і по Туров і ще далі. Він сам присягнув зі своїм військом

і привів місто Київ під загрозою карання мечем до того, що присягли (усі), тільки духовенство не присягало, а тут всі міста й містечка присягали (1). […]Сам цар уже виступив зі столиці з усією потугою під Смоленськ.[…]"

(ДА у Кракові. – Ф. ЗР. – № 31. – Арк. 223).

№ 112

1654, 7 лютого. – Мозир. – Лист шляхтича Семена Павші до віленського воєводи Януша Радзівіла (уривок)

"[…]А звідти (з Чорнобиля. – *Ю. М.*) Київський полк має вести на Чернігівське воєводство воєводу, але не знаю якого. Йому мають Остер, Кролевець, Любеч і Лоїв (підпорядкуватися). […]Так і сьогодні, того ж числа, яким датовано й лист, був він у мене з Брагина, бо й у Брагинщині велика тривога. А від цих брагинців не більш як 8 миль від Чернігова, а 6 — до Любеча.[…]"

(Ч. – ВР – № 147. –Копія кінця XVIII ст. –С.473–477. –Тогочасна копія).

№ 122

1654, серпня 23. – Вільно. – "Новина"

З Вільна дня 23 серпня 1654.

У минулий четвер увечері привели трьох попів, котрих було спіймано за шість миль від Полоцька. Ці запевняють, що московіти на цьому тижні (притягнуть) до Вільна, а за нас: Господь Бог від них оборонить; вже це даремно, коли до цього дійде, будемо битися. Тепер, як достовірне, подають, що між Шкловом та Кописсю у день сонячного затемнення була значна битва. Коли князь й. м. пан гетьман відступав, тоді москва, прагнула оточити його з чотирьох боків; тоді з одного боку, де москви було 80 тисяч, почали дуже тиснути на наше військо при одній переправі між Шкловом і Кописсю. Там князь пан гетьман, вже довше не чекаючи, дав битву, котра тривала майже цілий день. Дійсно чимало забили москви, але і наших багато полягло. Кажуть, що було забито 200 самого товариства і ротмістрів, насамперед пана Цудовського, війського суддю, пана Подгорецького; пана Мирського, сина стражника Великого князівства Литовського, пана Хребтовича.

(ДА в Кракові. – Ф. ЗП. –№ 363. –С. 1160. – Тогочасна копія).

№ 123

1654, серпня 28. – Вільно. – Лист невідомого до невідомого

З Вільна 28 серпня 1654.

Тепер подають як достовірне, що зустрічним боєм відбувалася битва з москвою між Шкловом і Кописсю 12 серпня, тобто в саме сонячне затемнення, коли кн. й. м. пан гетьман бачачи велику неприятельську потугу, відступав, тоді москва, прагнучи оточити з чотирьох боків, з одного боку

(де було вісімдесят тисяч московського війська) почали потужно наступати на кн. й. м. п. гетьмана на одній переправі між Шкеловом та Кописсю. Тоді бачачи це кн. й м. п гетьман і вже довше не чекаючи, вчинив опір неприятелю, котрий тривав майже цілий день. Дійсно полягло чимало московітів, але й нашим дісталося, все ж вікторія при наших залишилася. Загинуло двісті самого товариства й ротмістрів, особливо:

п. Чудовський, війський суддя

п. Подберезький

р. Мирський, син стражника В. кн. Лит.

п. Хребтович

п. Халецький

п. Стаборовський

п. Мєжинський і багато інших. Жовнірства іншого тисяча. Назавтра прийшло до табору свіжих вояків дві з половиною тисячі кн. й. м. Богуслава і п. Немирича. Кн. й. м. п. гетьман мав знову йти до Орші і там викурити неприятеля, бо той почав укріплятися біля Орші до Могилева, куди звернув неприятель, скрізь палять і рубають; могилевці ж послали до московського царя з подарунками, бажаючи піддатися і виставити війська сто тисяч з Могилевської волості, тільки просили, щоб їх не наказував губити, отже не знаю, чи піддалися Москві.

У четвер увечері було приведено до Вільна трьох попів, котрих спіймали у 6 милях від Полоцька; ці обіцяють приходу москви до Вільна на цьому тижні".

(НБУ у Львові. – ВР. – № 2286. – Арк. – Копія XVIII ст.).

№ 126

1654, вересня 7. – Глибоке. – Лист католицького ченця з ордену босих кармелітів до невідомого

"Наш столяр, котрий прийшов додому за грошима за викупом за себе і вже з цими грошима завтра або в середу вирушить, говорить, що досі Полоцьк стоїть пустим. Воєвода не має при собі і п'ятсот піхотинців, та й ті абиякі, хворі й помираючі. Всю свою артилерію, що мали, тобто 15 гармат, вивезли, тільки наша залишається на замку, та ще шість коротких гарматок у міської брами. Сам він ніколи ані в замку, ані в місті не ночує, але в полі за містом, боячись наших; часті тривоги у них бувають ні з того, ні з сього. То ж діється і в Дисні, тільки 200 піхотинців має при собі і то з наших вибранців наполовину з ними; і тепер беруть вибранців у воєводстві, тут в наших маєтностях і сусідських, бояри в королівщині від них чинші беруть, меди, і тих самих набрав і шпигунів, скільки хочеш, коли б було кому, бо своїх не посилають нікого, не довіряють селянам, не мають нікого. У минулу середу

спалили Сарковщину і Германовичі через те, що гуменці постерегли люд в засіці під Дисною, одного шляхтича з двома хоругвами показного (?) військового люду зібравшись, пішла їх громити. Але й ці сарковці і германовці перестерегли їх, і самих трохи прийшло їм на допомогу. Як наступати стали гуменці з москвою, то застали їх готовими до бою, нічого не вчинили і взагалі зазнали поразки, хоча це було в тісному місці і могли бити ворога, (як прагнули). Вони через цей запал спалили оті маєтності, в людях однак шкоди (нема), бо поховалися по лісах".

(ДА. – Ф. ЗП. – № 363. – С. 1025. – Оригінал).

№ 128

1654, вересня 19. – Новина

З Литви це пишу 19 вересня 1654.

Князь й. м. згромаджує розпорошених військових людей, котрий стоїть у шести милях від Мінська, має вже чотири тисячі військових людей. Козаки рубають, палять разом з московітами; на ріці Березині ще досі стоять. Щодо князя й. мості подавали, що нібито мав бути підстрелений, але це неправда; пан Сакен забитий і пан Фронцкевич, військовий писар. Московіти потужно здобувають міста й фортеці, як от Шклов, Бихов, Могилев, як перед цим писалось, московіти взяли. Пан польний гетьман у Вільні.

(ДА у Кракові. – Ф. ЗП. – № 363. – С. 1218. – Тогочасна копія).
Т. 4 (К., 2015).

№ 5

1655, березня 15. – Могилев. – Лист князя Богуслава Радзівіла до слуцького архімандрита Феодосія Василевича-Баєвського

Мость отче слуцький архімандрите, мій мостивий пане і приятелю!

Отримавши точну відомість про приїзд в. м., м. м. пана, до Слуцька, тішуся і зичу собі скоро особисто привітати в. мость з поверненням. Оскільки є цього пильна потреба, щоб в. м., м. мостивий пан, для деяких важливих справ був тут у князя його мості пана гетьмана. Отже, якщо ще на кінці зими пощастить з дорогою, прошу, зволь сюди, до Могилева, поспішити якнайшвидше, з котрого повертаючись назад і я, дасть Господь Бог, поможу в. м. компанії. А тепер добрій приязні в. м., м. м. пана, віддаюся.

У Могилеві 15 березня 1655 року.

В. м. зичливий приятель і рад служити Б. Радзівіл, конюший ВКЛ.

Адреса: "Його мості отцю слуцькому архімандриту, моєму приятелеві від Богуслава Радзівіла, конюшого В. К. Литовського 1655 15 березня"

(ЦДІАУК. – Ф. 220. – Оп. 1. – № 158. – Оригінал, особисто підписаний Б. Радзівілом і завірений печаткою).

№ 43

1656, вересня 20. – Брест. – Лист Павла Сапіги до обивателів Пінського повіту

Вельможні мостиві панове, обиватели Пінського повіту, мої вельми (мостиві) панове і брати!

Я ніскільки не сумніваюся я, що в. м., м. м. панове, дали знати їх мостям п. комісарам й. к. м. про ці клопоти й напади козацьких людей, оскільки від покровительства московського царя залежить це військо зі своїм гетьманом, а потім і козаки повинні бути в цілості, дотримуючись перемир'я; не завадить і те, що в. м., м. м. панове, відповідної мети (?) цієї знайдете, щоб від мене до Хмельницького і до Виговського швидко віднесли ці листи, котрі посилаю, нагадуючи йому його заяву, що не має (?) і (?) заходів дозволяти в кордони Берестейського воєводства. Пишу й те до полковника Бруяки, щоб обдумав безпеку проїзду цьому ж посланцю, треба так інформувати, щоб поспішив з відповіддю і щоб нічого більше від нього козаки не могли довідатися, крім того, що сам від них принесе. А що теж і комісія (…) * при милості Божій народить нам щось добре, а в. м., м. м. панів, вельми прошу: майте на своїх шляхах відомості від Стиру і від Овруча, а щоб я мав своєчасні попередження і те, як може бути заспокоїти інциденти, в. м., м. м. панів і щоб наскільки це можливо, міг вжити заходів безпеки. За цим милості в. м.,м. м. панів, старанно віддаюся.

З Берестя 20 вересня 1656.

В.мостей, моїх мості панів, зичливий брат і покірний слуга Павел Сапіга, віленський воєвода, рукою власною.

(БПАН. – ВР. – № 6121. – С. 13. – Оригінал, підписаний особисто П. Сапігою).

№ 44

1656, вересня 29 (19). – Київ. – Грамота київського митрополита Сильвестра Косова до отамана і жителів сіл Волосовичі й Нестановичі

"Силвестр Косов, млстию Бжию архиепскоп митрополит киевский, галицкий и всея Россиї, екзарха стаго апостолского фтрону константинополского.

Атаману нестановицкому и волосовицкому и всей громаді блгословение наше архиерейское.

Відомо вам чиню, иж за блгословением нашим велебний оц игумен видубицкий посилает брата законного до вас отца Даниила Саноцкого по звичайную дань медовую и по десятину з власного их острова, которую абисте без вшелякой зволоки оному до рук отдали и его там вшелякими достатками ведлуг давного звичаю подняли и тую дань зе збожем ведлуг повинности своей до Киева припровадили, не вимовляючися листом Шваба игумена, бо на тот час ещесте того острова не пахали, а тепер, гди десятини тому висланому брату сполна не отдасте, відайте, же за всі тие літа на свои маетности

шкодовати незадолго мусіте. То вам предложивши и ознаймивши, на поминаю, абисте иначей не чинили, гдиж вас никто не оборонит. Затим вас Гсду Бгу поручаю.

Дан з монастира стого Софиї року 1656 септеврия дня 19".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 353 зв.–354. – Копія середини XVIII ст.).

№ 64

1657, квітня 4 (березня 25). – Ігумень. – Лист наказного полковника Війська Запорозького Дениса Мурашки до княгині Радзівіл (?)

"Ясне освічена княжно а нам вельми милостива пані і добродійко!

З багатьох ретельних знаків та доказів я перебуваю у безсумнівній певності щодо великої охоти і зичливості вашої княжої мості до Війська Запорозького і це нас так міцно зобов'язує, що ми із всілякою вдячністю залишаємося винні відплачувати таку людяність в. к. мості. І це добре збереже у пам'яті не тільки його мость пан полковник наш бяловський, але й милостивий гетьман (…)* і у цьому не сумнівайся в. кн. мость. Цього часу, сподіваючись на таку ж постійну до нас приязнь в. кн. мості, маю прохання, аби наших в'язнів, котрі знаходяться в добрах в. кн. мості, всіх наказала звільнити і з своєї великої поваги наказала написати до пана новгородського воєводи, щоб всі в'язні були вільно відпущені. Розумію, що заступництво в. кн. мость буде мати місце у його мості князя, щоб їх мості, пам'ятаючи про минулі літа, що не дають поширюватися цьому вогневі, котрий був власне запалений через них їх м. м., щоб їх мості постерегли і діяли згідно з чинами різних монархів, котрі цілком схиляються до милої згоди з Військом Запорізьким, трималися тієї ж єдності (…). В. кн. м. не полишай своєї зичливості, як личить всім монархам, будеш у цій нашій потребі панею і добродійкою, котрій зичачи всіляких благ (?) довгоквітнучому здоров'ї

З Ігумені дня 25 березня 1657.

Вашої княжої мості в усьому зичливий слуга Денис Мурашко, полковник наказний Війська його царської величності Запорізького".

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 10145. Тогочасна копія (?)).

№ 89

1657, травень-серпень. – Статейний список царського посла Івана Желябузького до трансільванського князя Дєрдя II Ракоці

"Лета 7165-го [1657 майя в де гсдрь црь и великий кнзь Алексей Михайлович всеа Великия и Малыя и Белыя Росии самодержец указал Ивану Желябужскому ехат с своею гсдрвою грамотою к Ракоце, кнзю венгерскому, а с ним подячему Александру Титову да толмачю Дмитрею Остафеву. И по гсдрву црву и великого кнзя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя и Белыя Росии самодержца указу Иван Желябужской с Москвы поехал июня в 1 де. […]

Июня в 9 де приехал в Дорогобуж. Июня в 11 де не доехав Смоленска за десят верст, на пустоши, что была дрвня Строганец, встретелис иноземцы. И Иван Желябужской их спросил: какие люди, и откуды едут и что у них вестей? И иноземцы Иван Батюшков с товарыщи сказалис: мы де черкасы, а ездили де с Москвы к своим за Борисов, а слышали де мы там, что воюют Полшу и Литву шведы, да Ракоца, да мутяне и волохи, да тут же де з запорожским войском Онтон полковник, а были де под Бреслью, и Бресль де им здалас тому недели с три. А слышали де мы, что испод Бресли пошли к Замостью, а в Бресли де залога оставлена Ракоцына, Сапега де из Бресли отступил к Слонину, а сказывают де, при нем войска всего тысечь с шесть.

Июня в 12 де приехал в Смоленеск, и ис Смоленска дано провожатых пят члвк стрелцов, и Смоленска поехал июня в 13 де.

Июня в 16 де приехал в Чеусы и того ж числа послал к полковнику к Ивану Нечаю толмача Дмитрея Остафева, а велел ему сказат: црского величества прислана грамота к нему, полковнику, со мною, Иваном. И полковник прислал к Ивану Желябужскому сотника Михаила Крюковского, а приказал с сотником, чтобы к нему приехал з гсдрвою грамотою июня в 17 де.

И того дни з гсдрвою грамотою Иван Желябужской к полковнику к Ивану Нечаю приехал и гсдрву грамоту ему отдал и против наказу с ним говорил. И полковник, выслушав гсдрву грамоту, говорил: указал де гсдрь мне с тобою послат провожатых до полковника до Онтона Жданова, а мы де про нево, где он нне с Ракоцею, и не ведаем. А ис под Бресли де они давно пошли, писал де про то Онтон к гетману к Богдану Хмелнитцкому, что Бресль здалас, и они пошли к Замостью и ко Лвову, а тому де уж болши трех недел. А отсюды де тебе Полшею за ними ехат не мочно, потому что воюют шведы и иных земел люди, а моим де провожатым через Полшу тебя провожат нелзе да и сыскиват де Ракоцы и Онтона неведома где. Ехат де вам на городы и на места по нашим черкаским залогам на Нежин, а едучи де вам спрашиват, леба (?) в которых местех про Ракоцу и про Онтона весть будет, и с тех де мест станеш домышлятца, как бы до них доехат. И велел ехат к Нежину, а провожатых дал трех члвк, а велел проводит тритца верст до местечка Черекова.

И июня в 18 де ис Чеусов поехал и начевал в местечке Черекове и ис Черекова те провожатые воротилис, а иных провожатых не дано.

Июня в 19 де ис Черекова поехал бес провожатых.[…]”.

(РДАДА. – Ф. 4. – Оп. 1. – 1657 р. – № 2. – Арк. 1–27. Білова копія).

№ 96

1657, серпня 30(20). – Київ. – Грамота ігумена Свято-Михайлівського монастиря Климента Старушича до отамана і жителів сіл Волосовичі й Нестановичі

“Климент Старушич, игумен стого архистратига Михаїла видубицкого киевского.

Атаману нестановицкому и волосовицкому и всей громаді чиню сим писанием моїм и посилаю до вас брата моего законного иеромонаха Савву по звичайную дань медовую и по десятину з власного нашого острова, которую абысте без жадной звлоки оному до рук отдали и его так вшелякими достатками ведлуг давного звичаю пожняли (?) и тую дань зе збожем ведлуг повинности своей до Киева припровадили, не вимовляючися листом Шваба, игумена, бо на тот час есте того острова не пахали, а тепер, гди десятини тому висланному брату сполна не отдасте, теди відайте о том, же за всі тие літа на своей маетности шкодовати муситі, а я сам узичит ли мні Бг здорове, зиму у вас там буду и тие то вам предложивши и ознайомивши, напоминаю, абисте иначей не чинили, гдиж вас ничто (літера "ч" закреслено і написано "х". – *Ю. М.*) не оборонит. Затим вас Гсду Бгу поручаю.

Дан з монастира с. архистратига Михаїла видубицкого року 1657 мсця августа дня 20".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 354 зв. – Копія середини XVIII ст.).

№ 98

1657, після 10 вересня. – Пінськ (?). – Лист невідомого до невідомого

27 серпня приїхав пан Груша по смерті Хмельницького від всього Війська Запорізького для взяття від нас присяги, ухваленої п. маршалком. Про що п. хорунжий знісшись з старшими панами урядниками, послав нас всю братію, щоб всі мали збиратися до громади, кому милі життя і честь. Як вчинив Господь Бог за короткий час цей порядок, що нас немало зібравши, радили про те, щоб залишались з доброю славою і цілістю всіх нас. Тоді, ставши в королівському селі Полторановичах, відправили ми у посольстві братію, питаючись: з чим приїхав п. Груша, а також даючи про себе знати, що хоч ми збираємося до громади, однак щоб нас ніскільки не боялися, бо ми нічого поганого не задумуємо. Пан Груша сказав, що зичить собі порозумітися з вашими мостями. На що ми витратили кілька днів, трактуючи, ніби нас більша громада збиралася. Ми стояли в обережній готовності кожної ночі, аби козаки не думали про нас щось суперечного: з обох сторін ми були обережними, але 4 вересня відважилися приїхати до Пінська з великою відвагою. Там ми застали на ліжку хворого пана Грушу, віддали йому візит з 200 кінних; зрозуміли від нього, що було йому потрібно, приїхали до замку. Було нас четверо, яких було відправлено до нього, щоб подав нам на письмі пункти: чого Військо Запорозьке вимагає від нашого повіту. Тоді передав через нас дуже тяжкі і незносні пункти, гідні здивування. А тепер було, що ми не прийняли жодної речі, швидше ми були готові дати наші голови під ворожий меч, ніж прийняти таку тиранську, вважай неволю, особливо ліквідацію унії, на присягу і на те, щоб ми помагали їм громити орду. Зразу після присяги, зблизившись до них цього дня, 4 вересня, хоч ми відклали до завтра нашу декларацію, але через посполитих дізналися, що ніскільки не призволяємо.

Тоді не чекаючи декларації, а боячись підмоги від польського війська нашому повіту, зразу з Пінська всі козаки відступили, аж за ними ми посилали листи з братерського кола, хай славиться Господь Бог, що це гультяйство з нами в мирі з нами розійшлось; але якби ми не зібралися, хотіли (вороже) думати про нас і все ж від'їхали так, з погрозами і похвалками на наш повіт. Ми теж з нашої сесії відправили до й. м. пана гетьмана, використавши й. м. пана Єроніма Протасєвича і пана Головню із Заріччя, щоб про це все що було, розповівши, просили здорової поради, щоб потім наші життя і субстанції були в безпеці. З цим братія роз'їхалися, однак всі знову 10 вересня маємо з'їхатися до Пінська. Пан маршалок наш сильно засмутився, бо панове браття не допускають (?) його до згромадження, через котре все це сталося.

(Ч. – ВР. – № 2105. –С. 75. – Тогочасна копія).

№ 100

1657, вересня 14 (4). – Мозир. – Лист Матія Гавриловича, коменданта козацької залоги у Мозирі, до війтів сіл Волосовичі й Нестановичі

"Войте волосовицкий и войте нестановицкий, так же и всі мужеве тих обудвух сел.

Доношу, иж там до вас едет законник мнастира с. архистратига Михаїла видубицкого с посланя старшого своего и всее братиї того мнастира для вибераня дани медовое, яко теж и з пашни з поль тому монастиру з давних часов належачое, так універсалом и з особливим писанем в Бозе велебного его млости отца игумена того мнастира виданим (це слово закреслено, зверху дописано: "обеданий". – *Ю. М.*), зачим и я, того ж універсалу войскового и владзе тое врадовое на залозе в Мозире будучи, пилно повиш того потребую и грозно розказую, абисте ни в чом тому вишреченному законникови единому отцу Сави не были противними, але яко повинность ваша давная по вас витягала, барзей тепер тую винность свою без жадного затруднения и найменшое преволоки конечно под срокгим каранем ведлуг універсалу войскового, не чинячи иначей.

Дан в Мозиру року 1657 мсця сентябра 4".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 244. – Арк. 355. – Копія середини XVIII ст.).

№ 102

1657, жовтня 10 (вересня 30). – Чигирин. – Лист гетьмана І. Виговського до слуцького коменданта, Яна Гроса

"Мості пане слуцький коменданте, нам вельми мостивий пане і приятелю.

Листовне співчуття в. м. м. пана, котре померлому його мость п. Богдану Хмельницькому, гетьману Військ Запорозьких, зволиш чинити, це є найбільш відповідно нам і всьому Війську Запорозькому. Але оскільки так наказаний предвічний вирок Божий, (…)* їм не було подібним. Однак ми за волею Бога і згодою всієї старшини й черні Війська Запорозького, ставши на уряді цього

ж гетьманства, з свого боку обіцяємо, що неодмінно дотримаємо нашу приязнь князю його мості; чого тільки князю його мость буде потрібно, задовільнимо, аби до нас прийшло листовне бажання. Про князя його м. до нас різні доходили вісті, одні казали, що він залишається при шведському королю його мості, другі – що до короля його м. Казимира передався, хоча тепер ми взяли вичерпну відповідь, коли в. м. нам про даєш знати. За що все в. м. подякувавши, нас самих приязні в. м. віддаємо.

З Чигирина 30 вересня 1657.

Якщо це певна відомість, що князь бранденбурзький курфюрст чинить мир з кор. й. мостю, дай мені в. м. при оказії знати.

В. м., м. м. пану, цілком зичливий приятель і радий служити Іван Виговський, гетьман Військ Запорозьких".

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18111. – Польськомовний автограф, завірений печаткою).

№ 103

1657, жовтня 28 (18). – Київ. – Лист гетьмана Івана Виговського до віленського воєводи, литовського гетьмана Павла Яна Сапіги

"Ясновельможний мостивий пане віленський воєводо, мій вельми мостивий пане і приятелю.

З волі і наказу маєстату Божого, оскільки доручено мені при загальній незгоді відхиляти, після славної і гідної пам'яті ясновельможного пана Богдана Хмельницького, мого попередника, урядування і (…)* Війську Запорозькому, вони будуть (…)*, щоб (…)*Щоб угамувати християнську кров спостереженням, Божий маєстат, замість дотримання гарантії, розсмішив нас податком; за що, як перед цим цього ж Найвищого благав, тим більше тепер, річчю (?) і силою (…)*обіцяю (…)*, через це завдяки й. м. пана волинському (Беньовському. – *Ю. М.*) послу й. кор. перемир'я добігало бажаного кінця, знову було витрачено час на кінцевий висновок. Посол мене (?) зі сторони (…)* м. м. п. запевнивши, вношу посередництво від в. м., м. м. пана, за княгинею її мость віленською воєводиною, (…)* розуміючи, що маючи респект м. м. п. так (…)* сторін, що подають (…)*, як теж (...)* мою інструкцію (…)*.

В. м., м. м. пану, всього добра зичливий приятель і слуга Іван Виговський, гетьман Війська його царської величності Запорозького".

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18111. – Тогочасна дуже попсована польськомовна копія).

№ 116

1658, січня 13 (3). – Чигирин. – Лист гетьмана Івана Виговського до князя Богуслава Радзівіла

Яснеосвічений мостивий князю, нам вельми мостивий пане і приятелю.

Я на моєму уряді задоволений приятельським уконтентуванням в. кн. м. і вдячний. За що вельми дякую і так буду старатися, щоб в. кн. мость збирав

докази моєї зичливості, яку я зберігаю і демонструю при кожній оказії. Я найбільше стараюсь, щоб з виняткового (…)*, досі перебуваючи у завішеному стані результатом могли щасливо приязнитися. У непорушному поведінці або в іншому в. кн. м можеш домислитися, що ми й за першого нашого уряду не пропустили оказії, котра б безумовно не б свідком (цієї стабільності). Тепер все добре можеш обіцяти собі в. кн. м., коли весь стан і порядок Війська Запорозького від нашого рішення затримані, що в кожній нашій потребі вільніший, ніж перед цим інший зможемо вчинити те, що піддається волі. Про присудження Свіслочі думаємо добре, що передбачливий розум в. кн. м. не проявить легковажності, оскільки жебручому милості за виявленням явних доказів мусив наш попередник в милосерді (..)* з очевидних доказів уваживши, що пан Гарабурда не був учасником брання грошей, які належали попереднику. Впевнені тоді, що це не спричиниться до розділення нашої поведінки, якщо щось від незнання нашого попередника буде помилковим.

Якнайстаранніше віддаємо наші послуги в. кн. м.

Дано в Чигирині 3 січня 1658 року.

В. кн. м., м. пану, цілком зичливий приятель і слуга Іван Виговський, гетьман Військ Запорозьких, рукою власною.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18111. – Польськомовний оригінал, підписаний І. Виговським і завірений печаткою Війська Запорізького).

№ 119

1658, січня 25 (15). – Комишна. –Лист гетьмана Івана Виговського до слуцького коменданта Яна Гроса

“Мості пане слуцький коменданте, мій мость п. і приятелю.

Прочитавши лист в. м. м. пана, скерований до нас, зрозумів різні виправдання в. м. причини, котре мало в. м. м. пана вибачають найбільше з цих причин, що в. м. зразу нам про таку сваволю чаусівських козаків не давши нам знати, над приязнь з князем його мостю і так часті приятельські кореспонденції добре стверджену, на розгром Станішевського свій люд пославши, вважай вороже з нами наказав діяти. Розуміємо, що цього його князівська мость в. м. не наказував, так ми за найменшою відомістю до нас про ту сваволю чаусівських козаків певне б, вельми поважаючи приязнь князя його мость, не пропустили б це повз вуха, але безсумнівно кожного винного згідно із заслугою [покарали б], однак ми не маючи достатньої нізвідки про це інформації (бо п. чаусівський полковник і Станішевський через (…)* речі до нас писали), пильно просимо в. м. м. пана, щоб двох або трьох спійманих у той час козаків зі взятими барабанами і прапорами до нас прислали, з котрих ми б могли все зрозуміти: хто є того причина і як це сталося, а знайшовши винуватого, не будемо його жаліти. У чому тим більше нашу приязнь з князем його мостю стосовно безпеки ми мусили б сумніватися у добрій приязні

самого в. м. м. пана, а не князя його мость. Про що і вдруге просячи, коли це на добро самі в. милостей (…)*, на приязні в. м. м . пана віддаємо.

Дано з Комишної 15 січня 1658 року.

В. м., м. м. п., цілком зичливий приятель і радий служити Іван Виговський, гетьман Війська його королівської мості Запорозького".

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18111. – Автограф, завірений печаткою Війська Запорізького).

№ 124

1658, до 11 лютого. – Лист С. Беньовського до С. Корицінського, коронного канцлера Речі Посполитої

Від комісарів до його кор. мості послано року Божого 1658.

Короткий опис українських відомостей.

Хоч що описав, достатньо в моїх колишніх листах про це, що тільки після мого від'їзду з Познані вступився в справи Речі Посполитої мені доручені. Однак, щоб було відомо з моєї віри та добросовісності, стисло цим листом описую.

Що стосується походу щодо зменшення литовського війська мною направлений лист до його мості ксьондза луцького біскупа і його мості пана луковського старости, це не через посланців, але з рук до рук його мості пана луковського старост 16 грудня, провівши його мость до Киян віддав, а потім приїхавши до Луцька, де тоді резидував й. м. кс. біскуп, це що тільки мав дорученого, повідомив його мості із свого обов'язку і вже ці переговори більше до мене не належать.

З України в тому ж часі після мого виїзду з Познані, лист дійшов мене у дорозі від запорозького гетьмана, котрого оригінал прислав з Киян 16 грудня до рук його мості ксьондза перемиського біскупа і в. м., м. м. п.,тепер посилаю список.

Потім, взявши інформацію як від пана Ворошила, київського підчашого, так і городельських міщан, що козацькі посли Федоренко і Демко, йшли до його кор. м., послав лист з Городла до й. кор. мості, мого милостивого пана, деякі мої думки щодо їх прийняття, виписавши через цих же, не сумніваюсь, що був лист до мене, котрий там же мав бути відданий.

Третій лист від запорозького гетьмана до мене, відісланий з Дубна раніше, ніж я повернувся з Познані (…) його мості пану київському воєводі, у котрому не знаю що міститься, й. к. мості відісланий.

З котрих ясно і мені, навіть коли мовчати, то факт промовляє сам за себе, що залоги неслушні, претензії від приватних осіб змішують речі, чого без звинувачень не можу повідомити, не можу мовчати з безпечним сумлінням, що за Случ впроваджена залога над Горинь вчинила перше: тяжкість шляхетському стану, оскільки з їхніх добр беруть стації хлібом; друге: чинить герць литовське військо, котрого частина над рікою Горинь, його мость пан вілен-

ський воєвода на гіберні поставив. Що хоругви, в які зайшли (…)* з цими залогами, ясно з листу Тарнавського залоги Корецького, копію котрого посилаю, взагалі справа доведена до критичного стану. Третє що минулі (…)* постійно має відомості запорозький гетьман.

Отже згідно із своїм обов'язком, я писав до його мості пана київського воєводи, пославши його мості копію листу Тарнавського, добиваючись заборони переходити Горинь, зібрав хоругви, але не наказую переходити Горинь.

Надто з цими їх за чиїм наполяганням впроваджені ці залоги, представляю, щоб їх позбулися, але подібно що їх не так легко позбутися, як їх набуло.

До запорозького гетьмана я послав з листами як від його кор. мості, так і моїми, через цього ж писав, щоб вивів залоги, оскільки вони були введені всупереч постанові.

Пінськ через віроломство людей збитий з пантелику, це витікає з цього ж листу запорозького гетьмана, котрого листа зичу сховати до свого часу на збереження істини, оскільки заперечує деякі факти. Відписав, що в цьому пункті не можу прийняти рішення без декларації від його кор. мості, обіцяю йому швидку відповідь, тим часом затримую його через ворожість.

Щодо цього Пінська, як я сказав у реляції, так і тепер резюмую, що після виконання присяги Хмельницькому паном пінським маршалком і його колегою, коли реально прийняли підданство, послав зараз же Хмельницький для захоплення власності Грушу і де-факто Груша був там. Що все діялось між моїм першим від'їздом з України і моїм повторним приїздом в Україну під час переговорів, коли я добивався, щоб Грушу спровадили звідти, говорили і обстоювали те, що це має бути збережено до генеральних переговорів. Коли ж за наполяганням шляхти і присягою послів (?), ми туди увійшли. Тоді я, бачачи явну зраду у цьому посольстві, не міг далі діяти належним чином і як все, так і це, взяв (на розсуд) його кор. мості, м. милостивого пана. Між тим після мого останнього від'їзду з України хоругви Литовського князівства ці залоги з Пінська (…)*, через що запорозький гетьман вдавав, що зірве перемир'я, як це у своєму листі до мене писав, погрожуючи присланням війська. Тоді чи можна зрозуміти і річ у такому вчинку не (…)*, коли що один зробить, другий зіпсує, сподіватися доброго прогресу. (…)

(АГАД. – Ф. Посольські книги. – № 33. – Арк. 74–75 зв. – Тогочасна копія).

№ 135

1658, березня 16. – Кенігсберг. – Лист князя Богуслава Радзівіла до слуцького коменданта Яна Гроса

Богуслав Радзівіл, князь на Біржах, Дубинках, Слуцька й Копиля, генеральний конюший ВКЛ, губернатор Прусського князівства, брянський, барський, пошервенський староста.

Пане коменданте!

Його м. пан Горбачевський, речицький підстароста, щоб там у всьому (?) мав користатися вольностю і безпекою такою ж, як і інша шляхта, яка залишається під протекцією гарнізону; отже добиваюся цього від в. мості.

Дано у Кролевці (Кенігсберзі. – *Ю. М.*) 16 березня 1658 року.

Б. Радзівіл.

Адреса: "До рук пана Яна Гроса, мого слуцького коменданта, віддати".

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ IV. – № 19. С. 12 (14). – Оригінал завірений печаткою).

№ 138

1658, квітня 8. – Кенігсберг. – Лист князя Богуслава Радзівіла до Марії Радзівіл (Могилянки), удови князя Януша Радзівіла

Яснеосвічена княгине, мостива пані віленська воєводино, мені вельми мостива пані і сестро!

Я б дуже радо йшов за порадою в. кн. м., м. м. пані і власній потребі вигодив би, якби міг негайно примчати до Слуцька і все те, що від отця Тукальського повідомлено, міг зрозуміти. Але легко це в. кн. мость зрозумієш, що цей, що маю плац і мені звідси в такі часи вихилитися, взагалі й за п'ядь віддалятися від нього, не можна. Через що мені доводиться дуже просити в. м., м. м. пані, щоб сюди до мене отця Волосовича у цьому питанні зволила послати або якби цього не можна було вчинити, то прислала пана Товарницького або пана Лопату, особливо що будь якому з них його секрети могла б безпечно довірити, а через нього і мені його уділити можеш в. кн. мость, м. м. пані, її ж милості нині із моїми послугами віддаюся якнайретельніше. Дано в Кролевці 8 квітня 1658 року.

В. кн. мості, моїй вельми м. пані зичливий брат і слуга Б. Радзівіл."

Адреса: "Яснеосвіченій княгині її мость, віленській воєводині, мені вельми мостивій пані і сестрі".

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ IV. – № 49. – Оригінал завірений печаткою) .

№ 147

1658, червня 23 (13). – Давидгородок. – Універсал пінського й турівського полковника Костянтина Виговского

"Константин Выговский, пулковник Войска его црского величеста Запорозкого пинский и туровский.

Всім вобец и кожному з особна, яко их мстям паном шляхте, так вишшого, яко и нижшого стану в пулку моем межи рекою Горинню а рекою Стиром найдуючимся, доносим до відомости, иж я, зблизившися в той тракт, собе от его мсти пана гетмана Войска Запорозского, брата моего поданий, а ото его маючи себе устную з в. мстями, моими милостиивими панъствы, полецоную мову, теды упрошаю, абы в. мст, мои мстивие панове, жадного не обавяючися небезпеченства, хотіли до мене на день семинадцятий мсця июня,

водлуг старого календаря, до Давидгорода зіхати, где там мои мстивие панове волю его мст и пана гетмана, брата моего, през мене услишите. А ежели в. мсти, мои мстивие панове, не зідетеся, а міло би в. мст. що напотом поткати, чого я собі не зичу, теди прошу, абисте в. мст., мои милостивие панове, мене в том не виновали. Що я в. мстем, моим мистивим паном, ознайомивши, себе самого ласці в. мст., моим милостивим паном, оддаю.

З Давидгородка дня 13 мсця июня року 1658.

Констатин Выговский, пулъковник пинский и туровский".

(Опубліковано: Гарасимчук В. Матеріали… С. 72. – № 56).

№ 150

1658, липня 1. – Нова Четвертня. – Лист князя Стефана Четвертинського до пінського полковника Костянтина Виговського

Вельможний мості пане пінський і туровський полковник, мій мості пане і брате.

В. м., мій мості пан, прийшов з військом у Пінський повіт, а оскільки моя невелика маєтність Володимирецька досить зіпсована та спалена, хоча належить до Волинського воєводства Луцького повіту, однак межує (?) з Пінським повітом, через що доводиться мені в. м. м. пана покірно просити, прошу, щоб вона залишалася в охороні з мостивої ласки в. м., м. м. пана, від їх мостей пп. рицарства Війська Запорозького. Певен, що як ясновельможний гідний пам'яті мость пан Хмельницький, великий гетьман, оборонець нашої православної релігії, і мене з моїм сином, паном мінським, був такої ласки і ясновельможний його мость пан Виговський, гетьман великий запорозький, наш мості пан, котрий має спорідненість з моїм сином, освідчив листами й універсалами, котрі посилаю для прочитання в. м., м. м. пану. Все ж знали їх мость, що я завжди з давніх часів був зичливим приятелем Війську Запорозькому, мешкаючи в Животові і позичав гроші на військову потребу за гетьманства мості пана Петрицького (Очевидно описка. Треба читати –"Петражицького". – *Ю. М.*) Кулаки (?). Віддав би я сам свій уклін в. м., м. м. пану, але похилий вік, бо з милості Найвищого Господа маю 80 і кілька років, перешкоджає. Мій син також як сенатор мусив від'їхати на сейм, поклавшись на мостиву ласку в. м., м. м. пана, як відважного мужа і щасливого вождя, що теж дізнаю мостивої ласки в. м., м. м. пана, як і ясновельможних їх мость панів гетьманів у моєму уклінному проханні, котру пожиттєво з моїм сином повинен буду відслужити. Полишивши, віддаю мої послуги милості в. м., м. м. пана.

В Новій Четвертні 1 липня 1658.

В. м., м. м. пана, зичливий брат і слуга Стефан Святополк кн. Четвертинський, підкоморій Брацлавського воєводства, рукою власною".

(Опубліковано польською мовою: Гарасимчук В. Матеріали… С. 90–91. – № 68).

№ 151

1658, липня 3 (червня 24). – Туров. – Охоронний універсал турово-пінського полковника Костянтина Виговського князю Стефану-Святополку Четвертинському на містечко Володимирці

“Константин Выговский, полковник Войска его царского величества Запорозского туровский.

Паном сотником, осавулом, отаманом, также залогам по розних городах знайдуючимъся, также всему товариству Войска его црского величества Запорозкого у полку моем найдуючимъся, сурово приказуем, абы нихто у Володимерцах місте и у селах, до него належачих, маетности князя его милости Четвертинского, подкоморого браславского, жадное наменшое так наїздом, яко мимоїздом и витяганем якихколвек стаций або подачок, кривъди не важилъсе чинити. А ежели бы хто, не слухаючи нашого універсалу, якуюколвек, хоть наменшую кривду важилъся чинити, теды кожды таковы, за наменшою скаргою, сурово от нас каран будет.

З Турова, дня 24 июня року 1658.

Константин Выговский, полковник пинский.

М[істо] печати”.

(Ч. – ВР. – № 2446. – С. 146. – Тогочасна копія; НБУВ. – ІР. – Ф. Х. – № 7487–7555. – Арк. 43).

№ 152

1658, липня 5 (червня 25). – Туров. – Лист турово-пінського полковника Костянтина Виговського до князя Стефана Святополка Четвертинського

“Ясноосвічений мостий князю Четвертинський, мій вельми м. пане і приятелю!

Знаю це добре, що як за колишнього попередника славної пам’яті небіжчика Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, в. кн. м. не зазнав у своїх маєтностях жодної шкоди, нинішній гетьман Військ Запорозьких вельможний й. м. пан Виговський, мій рідний брат, як я зрозумів з листу, освідчив і освідчує свою щирість щодо в. кн. м. А що там у моєму тракті знаходиться маєтність в. кн. м., названа Володимирецькою, жодної, як розумію, перепони не зазнала, зволь в. кн. м. безпечно її тримати, коли я і далі зичу, щоб собі у значних людей, а особливо розважливо залишаючись, здобув приязнь. При цьому мої покірні послуги в милість в. кн.. мості, мого мостивого пана, якнайпокірніше віддаю.

Дано з Турова 25 червня за старим стилем 1658 рокую

Вашої князівської мості, м. м. пана, цілком зичливий приятель і слуга Костянтин Виговський, полковник пінський, туровський”.

(Ч. – ВР. – № 2446. – Тогочасна копія).

№ 155

1658, липня 16(6). – Туров. – Лист пінського полковника Костянтина Виговського до князя Богуслава Радзівіла

Ясновельможний освічений милостивий княже Радзівіл, мій вельми милостивий пане і приятелю!

Завзята приязнь вашої княжої мості, пана мого милостивого, з Військом Запорізьким зичить собі отриманого, бажаного кінцевого результату, дай то, щоб і в майбутньому ця приязнь залишалася нерозірваною зичу собі. Для цього я тепер з свого умислу та волі посилаю до вашої княжої мості, мого мостивого пана, Стефана Єрлича, як слугу, давши йому усну реляцію; він розповість, як я відкриваюся серцем до вашої княжої мості, мого мостивого пана, з своєю приязню та зичливістю. Якби ж ваша княжа мость йому в цьому довірився і ретельно висловився, щоб я, пізнавши від вашої княжої мості, мого мостивого пана, був обнадіяний відомістю. На закінчення: чого буде жадати мій посланець від вашої княжої мості, мого мостивого пана, то думаю, що ваша княжа мость зволиш ласкаво вислухати мого посланця. А я на цей час рекомендуюся з моїми покірними послугами як найстаранніше ласці вашої княжої мості, мого мостивого пана.

В Турові дня 6 липня 1658.

Чого б ваша княжа мость побажав би від мене, свого слуги, в усьому я готовий буду повинен готовим відслужити вашій княжій мості, моєму мостивому пану.

Вашої княжої мості, мого м. пана, зичливий приятель і покірний слуга Костянтин Виговський, полковник пінський".

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18112/1. – Оригінал).

№ 158

1658, липня 15. – Кенігсберг. – Лист князя Богуслава Радзівіла до Марії Радзівіл (Могилянки), удови князя Януша Радзівіла

Яснеосвічена княгине, мостива пані віленська воєводина, мені вельми мостива пані і сестро!

За прислання листу відкритого на провезення солі дуже подякувавши в. кн. м., м. м. пані, знову звертаюсь з проханням, щоб в. кн. мость, м. м. пані, щоб зволила постаратися про виписання на своє ім'я у москви паспорт на сплав із Случчини моїх лісних товарів; думаю, що листу від віленського воєводи, даного щодо цього, буде достатньо, бо якби тільки згідно його (паспорту) повз Гродно ці товари були вільно пропущені, а далі вони легше можуть пройти. Освідчену мені у цьому ввічливе ставлення буду повинен відслуговувати в. кн. мості, м. м. пані, і їй за милість із моїми послугами віддаюсь якнайстаранніше. Дано в Кенігсбергу 15 липня 1658 року.

В. кн. мості, м оїй пані зичливий брат і покірний слуга Богуслав Радзівіл, конюший ВКЛ.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ IV. – № 19. – С. 28 (30). Оригінал завірений печаткою).

№ 162

1658, вересня 15. – Кенігсберг. – Лист князя Богуслава Радзівіла до Марії Радзівіл (Могилянки), удови князя Януша Радзівіла

Яснеосвічена княгине, мостива пані віленська воєводина, мені вельми мостива пані і сестро!

Я клопочусь за цього заблудівського єврея Давида Мордашевича перед в. кн. м., м. м. пані, щоб зволила вислухати його прохання, а потім поступила з ним згідно з своїм розумінням. А якщо б в. кн. мості хотіла б мені це підсумувати, тоді зичу, щоб з цим докладом, що це даєш в. кн. мості, м. м. пані, тільки до милості, щоб я завжди міг розраховувати на дотримання таємниці в. кн. мості, м. м. панею; її ж милості на цей час з моїми послугами ретельно віддаюся. Дано в Кролевці (Кенігсберзі. – *Ю. М.*). 15 вересня 1658 року.

В. кн. мості, моїй вельми мостивій пані люб'язний зичливий брат і покірний слуга Б. Радзівіл, конюший ВКЛ."

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ IV. – № 19. – Оригінал завірений печаткою).

№ 167–168

1658, листопада 15. – Туров. – Лист пінського полковника Костянтина Виговського до князя Богуслава Радзівіла

Яснеосвічений мостивий князю, мій мостивий пане і приятелю.

Освідчуючи користь зичливої до вашої князівської м. моєї щирості, котрим знав на нешвидко, й. м. пану гетьманові, моєму брату і й. м. Немиричу відіславши листи-відповіді від мене через мого вірного посланця спеціально посланого, обіцяючи так в тих, котрих перше через цього ж посланця доручив зичливі справи і до й. м. пана брата мого клопотання, як і в інших оказіях цілком ввічливе ставлення; це починаючи, завжди швидко через мене можеш в. кн. м з його мостю паном гетьманом мати свої наради і листування, аби тільки ласкаво прислухався до усної реляції посланця, наказував собі служити і мав у своїй милості, до котрої зараз старанно віддаюся вашій князівській мості.

З Турова 15 листопада 1658.

В. м., м .м. пану, цілком зичливий приятель і слуга Костянтин Виговський, туровський полковник".

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18112. – Оригінал, завірений печаткою).

№ 169

1658, вересня – грудня 3. – Старий Бихів. – Лист полковника Івана Нечая до шляхтича Яна Казимира Селицького

М. пане Селицький, мій м. пане і приятелю!

Дуже жалію, що у в. м. м. пана тяжкий стан здоров'я, але зичу, щоб воно швидко поправилося, а ми, будемо і в цій лісовій глушині Господа Бога просити за це. Як і у першому своєму листі я просив, щоб в. м. до мене зволив приїхати, так і нинішнім листом поновлюю своє прохання, щоб в. м. не хотів відмовитися і прибув до мене хоч у колясці, однак все ж вирушив у дорогу. І може бути на добро для всіх в. мостей, а й не меншої слави в. м. (…)* мого. Все ж і по третє просячи, щоб від цього не відмовлявся, віддаю свою приязнь в. м., м. м. пану.

З Старого Бихова дня 3 брис 1658.

Залишаюся в. м. м. пана приятелем і покірним слугою Іван Нечай, полковник.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 10359. – Оригінал засвідчений печаткою).

№ 183

1655–1669 рр. – Уривки з автобіографії й листів князя Богуслава Радзівіла

"[...] 1655 року. Я йшов до литовського війська після шепелецької битви. Там, під Новим Биховим, було мене поранено із самопалу у палець, потім, при здобутті Могилева, я першим з рейтарією вдерся до міста, там на Дніпрі підстрелено в лоб коня піді мною.[…]

1656 року […] Була битва під Простками, де був взятий у полон хорунжим Супан Кази і дуже поранений, потім був відбитий від орди паном (Войниловичем) і до пана Гонсевського приведений[…]

Берестечко, Жванець, Прут, куди я мав йти, Новий Бихов, Могилев, укріплення Слуцька і полишення полку […].

* * *

"[…] Року 1655. Трохи з с сеймової дороги перепочивши, я рушив із військом у страшні морози до литовського війська під командою небіжчика князя й. м. пана брата (Я. Радзівіла. – *Ю. М.*), котрого застав під Старим Биховом. (Далі описуються бої під Биховим. – *Ю. М.*). У самі запустні дні на світанку ми підступили під Могилів, сподіваючись, що нам піддадуться і відкриють ворота, але пан Поклонський не дотримав слова, що нам обіцяв через Суловського, посланого до нас; ми помилившись у своїх надіях, а сам наказав напасти на міську браму (далі йде опис облоги Могилева, де Б. Радзівіл був легко поранений в руку пострілом з гармати через церковне вікно. – *Ю. М.*). Прийшлось нам для великої повені облишити облогу і піти до Бори-

сова, де попрощавшись з князем паном гетьманом, повернувся до Слуцька для закінчення нової фортеці, котру 2 квітня цього року наказав заснувати. Як так добре пішла робота, що 10 серпня вже була готова до оборони.[…]

Року 1656 […]. Після виграної варшавської битви обернувся шведський король до Пруссії, а мене з чотирма полками, придавши мені генерал-майора Ізраеля, відправив на Підляшшя з чітким наказом, щоб освоювався, а у випадку наступу на мене, пробирався до курфюрстівського війська, котре стало біля Щитна. […]

Я хотів і свій архів звідти відправити, але й. м. пан Гонсевський від Брянська з Супан Кази агою рухався до Пруссії і наближався до курфюрстівського війська, котре стало табором під Простками. Тоді я відступив із своїми людьми під Райгородок, три милі від Простек, і там чекав, поки мені граф Вальдек (котрий був гетьманом курфюрстівського війська) дав знати, щоб я з ним з'єднався.

Вночі дав мені знати граф Вальдек, що польські і кримські війська прийшли до Вонсоча. Рушив потім і я з наміром: увійти до його окопу і спостерігати акцію й. м. пана Гонсєвського […]".

(Radziwiłł B. Autobiografia. – Warszawa, 1979. – C.132–139, 172, 175, 213).

№ 185

Друга половина XVII ст. – Уривки з щоденника Я. А. Храповицького

"[...] 11 [червня 1659]. Середа. […] Прийшла відомість, що Москва взяла Бихів, але ця вість фальшива.[…]

22 [червня 1659]. Неділя. Дано знати, що Москва розбила наших десь коло Мінська […].

6 [липня 1659]. Неділя. Прийшла відомість, що до Вільна прийшло свіжої москви 3 000[…](Це речення викреслено Храповицьким. – *Ю. М.*).

24 [грудня 1659]. Середа.[…]Тривоги великі від козаків та москви від Пінська. […]".

(Chrapowicki Jan Antoni. Diariusz. – Warszawa, 1978. – Cz. 1. – C. 92, 160, 193, 195, 196, 215, 216).

№ 188

1681 р. – Уривки з віршованої хроніки С. Твардовського "Wojna domowa"

[1654–1655 рр.]

"[…]Знову давніші новини з півночі
Про те як Москва при значній допомозі козаків,
Перейшовши кордони, вирубала Дорогобуж,
Також Невель, Серпейськ, аж Полоцьк взяла

Велику фортецю над Двиною […]
Москва вже у цей час безкарно ґрасує по Мстиславль,
Роз'їздами частими розпускає загони
Аж до Вільна і досі ще незайманий війною
Смоленськ блокує, перекривши йому шляхи
І уходи коло нього. Власне тоді
Відправив Радзівіл у цю пущу Ганскофа
З сімома легкими хоругвами, надіючись
Певне на нього, знаючи його як енергійного у цій справі,
Що він не повернеться без значного "язика".
І у цьому не помилився [...]
Досить Ганскоф вчинив, тільки з пригорщею людей
Вбив п'ять тисяч […]
Внаслідок успіху Ганскофа
І щасливого повернення трьох своїх роз'їздів,
Відірвався Радзівіл від братів з посполитого рушення
І тоді з польним гетьманом далеко до Орші
І самому Смоленську наразився з військом
[На поразку]давно нечувану в Литві […].
Після чого бачачи, що головою муру
Не проб'є, війська з собою
Добірного не маючи десяти тисяч,
Назад відступає. Але добре чинить […]
[Москва] догнала його над Березиною під безчесним Шкловом […]
Нечувана поразка […]
Ледве втік Радзівіл, недобите військо
Скликує під Мінським […]
Москва […] все привласнила
[…]Вважай половину Литви,
Білу Русь захопила, понад двісті
Міст і замків забрала […]
Врешті і сам Смоленськ, а Вітебськ жахливо вирубаний […]
Бихів ледве утримався
І Шклов заповів майбутнім вікам свою честь,
Тим що московську залогу з піхотинців вирізавши,
Повернувся до своєї свободи. А Москва так багато
Вчинивши за короткий час, назад відступила.
("Wojna Domowa" (Kalisz, 168)1. – Ч. III–IV. – С. 115, 119–131, 151, 159).

№ 190

Друга половина XVII ст. – Уривки з щоденника шляхтича Олександра Скоробогатого

“[…] **Року 1655**

12 січня.

Військо вирушило після свята Обрізання Христового під Новий Бихів, а звідти під Могилев.

Лютий.

Військо обложило московітів у Могилеві, витратило кілька штурмів і війська немало згубивши, відступило.

1 травня.

Військо рушило з-під Могилева, за нашим військом Москва з козаками вслід з великими силами наступала.

[...]червня.

Москва Мінськ взяла.

[...]червня.

З Москвою була битва під Мінським, нам розбито.

Серпень.

Наше військо відступило від ріки Вілії за мурований міст, тієї ж години Москва Вільно взяла; в цей час загинуло багато з наших.

[...]вересня.

Князь й. м. Януш Радзівіл, гетьман великий, взявши до в’язниці й. м. пана Гонсевського, гетьмана польного, передався до шведського короля.(…)

... вересня.

Москва взяла Гродно.

29 листопада.

[…]

Року 1658

Наше військо мало квартири в брестській економії. Наша хоругв стала у Кривовербському ключі.

Конвокація була у Бресті (так автор назвав військову комісію, котра була в Бресті з 4 до 16.04.1658 р. – *Ю. М.*).

У квітні рушило військо з економії на Підляшшя і там стояло протягом літа на постої.(…)

3 вересня.

Стало військо в Порудомині табором під дивізією ясновельможного й. м. Сапіги, віленського воєводи, гетьмана великого В. К. Литовського. Ходило з табору військо, коли засідали їх милості панове комісари на комісії в полі, трактуючи з Москвою про мир, з обох сторін війська були вишикувані[…]”

(Skorobohaty A.D. Diariusz. – Warszawa, 2000. – C.62–71).

№ 198

Після 1679 р. – Уривки з мемуарів Миколая Ємьоловського

“**1655 р.**

[…]Коли це чинилося в Україні, ще тяжчі конфлікти відновилися в Литві. Зразу навесні московський цар персонально з усією потугою вийшов на війну до Литви, маючи при собі козацьких полковників Золотаренка і Півторакожуха з дуже великим гультяйським козацьким військом. Все в Литві вогнем і мечем пустошачи, наступав козацьким способом, не милуючи не тільки людей, але й костьолів та гробів. Кілька разів настрахали князя Радзівіла, який пробував дати відсіч, і опанувавши вже Мінське, Мстиславське, Полоцьке і Новгородське і опанувавши всю Білу Русь, до Вільна брався і там, ставши під Вільно, легко розбив ослабіле литовське військо з гетьманом, а сам до оголеного Вільна раптово в’їхавши, тиранськи обійшовся з ксьондзами і жителями римського визнання. Костьоли палив, руйнував кам’яні, а саме католицьке ім’я як найлихіше наказав нищити, деяких наказав брати до неволі і відсилав до столиці. Потім у віленському замку поставив гарнізон, а сам з військом довкола Вільна пустошив і для забави палив.[…].

Решта недобитого у Вільні литовського війська, взявши собі командуючим вітебського воєводу Павла Сапігу, пішло під Брест Литовський і там послали послів до короля Казимира, повідомляючи про все. Було тільки кінне військо, бо піхота полягла під Вільно, а рейтарів і драгун князь Радзівіл завербував із собою.

Тоді у Варшаві проходив сейм знову на початку літа (цей сейм відбувався 19 травня–20 червня – *прим. видавця*), на котрому коли радилися про подальший хід війни з козаками і з Москвою, аж одна за другою приходять нещасливі новини. Спочатку дає знати великий коронний гетьман, що Хмельницький з козаками і з москвою великими силами обложив Кам’янець-Подільський і тримає у тяжкій облозі. Одразу прийшла друга вість, що московський цар розгромив литовське військо і взяв Вільно - столицю Литовського князівства. Ще цей посол всього не висловив, аж третя відомість надійшла з Великої Польщі, що шведський король Карл Густав висадив з кораблів під Щеціном 20 000 військо і величезне військо вербує у Маркграфстві, Помор’ї і Кашубах, думає йти з ним просто до Польщі.[…]

1657 рік

Шведський король з’єднавшись з військом Ракоці, наступав за польським військом через Підляшшя; коронні гетьмани вирішили не чекати його під Брестом, але дуже поганим шляхом через Полісся, дуже болотистими і багнистими лісами й переправами пробиратись повз Кобрин, Ратно і Ковель аж на Волинь до Луцька. Звідти пішли повз Львів до Самбору, там військо трохи відпочило, давши можливість обдумати подальший хід війни.

Шведи ж з угорцями і козаками, йдучи тяжким табором цими ж великими і болотистими переправами, але не можучи розгромити військо, струджені

і змучені мусили зупинитися під Брестом Литовським. Там козаки й молдавани через затримані жолдові гроші, на які їх (Ракоці) набрав, напосіли на Ракоці і бунт проти нього піднесли. Він їм трохи віддав грошей, порадив шведському королеві йти далі за польським військом. Але шведський король пам'ятаючи минулорічні переправи коло Ярослава і Рудника, також зауваживши певну охолодженість до війни людей Ракоці, а найбільше пересвідчившись у тому як важко наздоганяти польське військо, яке йде кінно, йдучи поганими переправами, війську, яке обтяжене табором, вів до того Ракоці, щоб, поставивши гарнізон у брестському замку, знову з ним повернувся за Віслу і там фортеці обсаджував своїми людьми, пильнував самого Кракова, а йому віддав Великопольщу, Мазовію і Пруси.

Ракоці з радістю погодився […] З цих причин шведський король з Ракоці поставив у брестському замку гарнізон з двох тисяч піхотинців під командуванням якогось Пауді (Н. Гауді. – *прим. видавця*), повернули з військом до Вісли і Віслу через міст під Варшавою перейшовши, знову в'їхали до Варшави […]

1658 рік

[…] Там же на цьому сеймі і з московським царем Олексієм перемир'я на два роки продовжено […]. Тим часом однак Москва як в Україні, так і в Білій Русі і навіть коло Вільна і в самому Вільні збудували фортеці і добре їх спорядили провіантом.[…]"

(Опубліковано: Jemiołowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawirający (1648–1679). – Warszawa, 2000. – С. 123–133, 140–146, 219–221, 239–240, 243–247, 252–253, 258, 260–262, 264, 266–267, 270–271).

Реґести

№ 8

1655, лютого 21. – Лист князя Януша Радзівіла до короля Яна Казимира

Мова йде про облогу Могилева. Послав пана писаря. Сотник Бусак (Busak) міщанин, найбільший бунтівник, втік. Поклонський прислав двох козацьких осавулів і сотника. Казав, що його самого московіти не хотіли випускати.

Цидула.

Йде московська підмога, Ромодановський; його призначено на Могилевське воєводство.

(БН. – ВМ. – № 37233. – Арк. 456. – Оригінал знаходиться в Курніцькій бібліотеці. – ВР. – № 991).

№ 16

1655, після 3 квітня. – "Летючий листок" ("Extrait…")

Наводиться реляція про наступ військ ВКЛ під керівництвом князя Богуслава Радзівіла на Бихів і Могилев, які зайняли російські та українські війська.

(БН. – ВМ. – № А 379. – Арк. 1–4. – Переклад з французької).

№ 26

1655, серпня 3. – Лист невідомого до секретаря короля Яна Казимира

Московські війська йдуть на Вільно. Говориться про становище євреїв у ці часи. Згадується Гірш Ямбович (Hirsz Jambowicz), який втік з іншими євреями.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Суплементум. – № 546. – Тогочасна копія).

№ 30

1655, після 4 вересня. – "Летючий листок" ("Eigentliche Erzehlung…")

Мова йде про московський наступ на Бихів, Дубровну, Мінськ, Могилев, Мстислав, Невель, Оршу, про дії гетьмана Гонсевського, полковника Коморовського. Детальніше розповідається про облогу Бихова: "Золотаренко, посланий Хмельницьким, обложив місто з 6 000 козаків і 1 000 навербованих селян, котрі переважно добрі стрільці".

(НБ. – ВМ. – № 19806. – Переклад з німецької).

№ 40

1655, листопад (?). – Уривок з листа невідомого до невідомого

Московіти йдуть від Полоцька до Вільна, На цьому тижні взяли Люблін. Шляхта не хоче йти до війська. Московіти штурмують Вітебськ і Мстислав. "Гомель на московському кордоні, під ним козаки кілька разів штурмували і їхнього старшого там було забито. Тепер (Гомель) залишається в облозі, вже того замку важко врятувати, бо на далекій відстані від князя й. м." Якщо козаки візьмуть (Гомель), тоді зможуть йти до Литви.

(АГАД. – Ф. АЗ. – № 3031. – С. 46. – Копія (?)).

№ 41

1655, до листопада. – Лист сенатора Речі Посполитої до свого приятеля

Король відправив до Золотаренка свого покоєвого писаря. Він уже повернувся і сказав, що Золотаренко направив до Пруссії 10 000 кіннотників, а 10 000 московітів пішло до Бреста. Козацький посланець, що прибув від Золотаренка, сказав, "що козакам із Москвою щастить. Вони вже наситилися нашої крові і відпускали полонених на волю. Московітів убивали, про що довідавшись, три тисячі їх порубали".

(НБ у Варшаві. – ВМ. – № 37233. – Арк. 537. – Мікрофільм. – Оригінал зберігається у ВР Курніцької бібліотеки під № 991).

№ 64

1656, квітня 23. – Лист шляхтича Самуїла Пашковського до невідомого (ймовірно до князя Богуслава Радзівіла)

“Навіть Несвіж і Мир захопили шведи, чимало шляхти обідрали, але їх здобули штурмом у Мирі, а у Несвіжі хитрістю повбивали їхніх старшин; вже для князя його мості ці дві фортеці привернуто. А все зло діється від Слуцька”. Чекаємо на ворога, “бо москаль укріплює Вільно, котрому мусимо підлягати. Збіжжя в усіх литовських маєтностях не залишилося й снопа”.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 11379. – Оригінал).

№ 68

1656, після 23 липня. – “Летючий листок” (“Ausführliche Relation…“)

Тут подається лист з табору коронних військ під Новодвором від 23(13) серпня, зокрема наводиться відомість про взяття козакам Могилева. Треба забезпечити провіантом Слуцьк.

(НБ. – ВМ. – № 25716. – Арк.1–2. – Переклад з німецької).

№ 71

1656, вересня 4. – Лист московських дипломатів (?) до дипломатів Речі Посполитої (?)

Мова йде про ситуацію в Україні і Білорусі. Твердиться, що білоруські землі від Динабурга і Друї до Борисова, а українські – по р. Буг мають бути під владою царя, “а до Корони Польської (відходять) міста й повіти Малої Русі, Волині й Поділля; (землі) за Бугом не займати, а Хмельницькому не мститися”.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Російський відділ. – Тека 54. – № 10. – Копія(?).

№ 79

1656, грудня 12. – Гданськ. – Універсал Яна-Казимира

Універсал шляхтичу Криштофу Сапізі, обозному ВКЛ, котрим король надає добра Погост і Новодвор у Пінському повіті по смерті Михайла Володимира Стеткевича “нашому зраднику”, котрий добровільно залишався при Хмельницькому “нашому ребілізанту і Речі Посполитій”, не хотів опам’ятатися і повернутися до нас.

(Metryka litewska. – Księga wpisów № 131. – Warszawa, 2001. – C. 111).

№ 84

1657 (?), січня 9. –Лист шляхтича Самуїла Пашковського до князя Яна Владислава Радзівіла

Ворог перекрив усі шляхи. “Москаль з козаком і з татарами всю Литву вигубив вогнем і мечем, найперше всі села й містечка палив, а потім, вже

взявши Вільно, дощенту всі міста, містечка й двори вигубили, що дісталося Соботникам і Ларданам, бо спаливши це, у Новгородське воєводство увійшов, все в попіл обернув, що й кола (млинового) ніде не лишилося, не залишилося й жодного снопа, а піддані в. князівської мості одні вбиті, інші забрані до неволі, інші від лютої хвороби, котра тут сильно панує, повмирали Ті, що залишилися, живуть у ямах, з великою шкодою для свого здоров'я. Я, вискочивши з ворожих рук, помчав до Городка, але там напоровся на козаків, котрі спалили місто Городок, мало тоді мене в Манькевичах не схопили. Мене врятувало те, що до Фроліна (?) повз Манькевичі вночі йшло пінське посполите рушення, через що я живим залишився. Знову московський гетьман наступає і аж до Суботників прийшов, прагнучи дощенту знищити й випалити їх. Новгородське воєводство, рятуючись від останньої погибелі, мусило через умови піддатися і присягу в Суботниках виконати, поки цей ворог не відступить від Новгородського повіту. Дуже їх багато у москаля, просять собі по різних панах маєтності, просять і грамоту московського гетьмана, захопили й маєтності князя. Так мало бути. Пан Курцевич упросив, але князь пан підчаший раніше (туди) в'їхав… Надія на Господа Бога, що невдовзі Він зламає московську шию. Слуцькі вояки взяли несвізький замок на ім'я шведського короля. Мінський повіт вже присяг москалеві, забрано шляхти й шляхтянок до неволі велику силу, що це важко й описати. Зем'ян вашої князівської мості вислоцьких залишилося тільки троє: Глинський, Смалько, Головчич, інші загинули, Селицького з дружиною вбили. Неможливо описати всі жорстокості, які панували по всій Литві. "Москаль резидує у Вільні, дощенту понищивши костели в замку і місті". Його королівська милість з 30 000 йде до Корони Польської, з ним знову татар й татар 100 000.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 11379. – Оригінал).

№ 103

1657, березня 30. – Пінськ. – Лист Лукаша Єльського, пінського маршалка, до гетьмана ВКЛ

Дійшов до мене універсал про те, Тукальському пан Юдицький разом з паном Войно-Ясинецьким вчинили кривду. Треба всі скарби, забрані паном Войно-Ясинецьким, повернути. Безчесні люди кажуть, що ми прийняли козацьку протекцію, але жоден про це й не думав.

(НБ. – ВМ. – № 3723. – Арк.130–130 зв. – Мікрофільм тогочасної копії, яка зберігається в ДА у Познані. – Ф. "Бібліотека Рачинських". – № 88).

№ 104

1657, після 30 березня. – "Летючий листок" ("Wahrhafftiger Bericht....")

Тут наводяться чотири листа з польських і німецьких міст, в котрих зокрема містяться відомості про взяттю козаками Ошмян і їх подальшому просуванні на Вільно.

(НБ. – ВМ. – № 29571. – Переклад з німецької).

№ 120

1657, травня 20. – Пінськ. – Лист Лукаша Єльського, пінського маршалка, до гетьмана литовського

Війська підступили під Брест. Ми не через зраду нашого пана (короля) прийняли козацьку залогу. Якщо хочеш нас підтримати, треба послати до гетьмана Війська Запорозького і п. полковника козацького свого посла.

(БН. – ВМ. – № 3723. –С. 131–131 зв. – Мікрофільм. – Оригінал зберігається у ДА у Познані. – Ф. "Бібліотека Рачинських". –№ 88).

№ 132

1657, червня 19. –Ченстохова. – Новина

"Від Москви глухо і вони мало мають війська, бояться козаків, з котрими ми безсумнівно маємо мир. Їхав пан Беньовський з усіма повноваженнями (?), як вони самі хотіли, (донести) до них коли в точності бажання всієї змученої вітчизни. Берестє – Литовське взяв неприятель, у Варшаві спалив Нове місто.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Книга № 21. – С. 440). – Тогочасна копія).

№ 150

1657, не раніше 6 серпня. – Новина

Похорон Б. Хмельницького відбувся *в "*день Семена руського в Суботові недалеко від Чигирина, там себе наказав поховати, насипати у полі над собою високу могилу, без дзвонів (биття у дзвони. – *Ю. М.*) і церковних апаратів)". У заповіті йшлося про мир.

На минулому тижні 1500 козаків пішло під Ляховець. Польські хоругви, які беруть хліб за Горинню, дуже несмачні козакам, котрі сподіваються приходу на допомогу 6 000 кінних козаків Гаркуші (Orkuszy). У Поліссі згідно з давніми звичаями козаки беруть по-старому данину медом". На гетьманське місце обрано вождем до повернення Хмельницького полковника Тетерю. "В Пінську козаків немало, котрі з Грушею послані для того, щоб Пінський повіт дав присягу згідно з дипломом (універсалом. – *Ю. М.*) Хмельницького, але шляхта одностайно не хотіла дати згоди".

(НБ. – ІР. – № 7363. – Копія XIX ст. з рукопису № 2446 Ч.).

№ 152

1657, серпня 14. – Табір під Краковом. – Універсал Яна-Казимира

Універсал даний шляхтичу Станіслава Орді на по життєве право на села у Пінському повіті (Топчиці, Христоболоти, Малі Сернічки) – на добра Лукаша Єльського, який нам зрадив і Речі Посполитій (котрий не тільки був початком до взяття Пінська козацькими залогами, але теж подав чи продав у вічну неволю козакам Пінський повіт; котрий підданство підтвердив при-

сягою Хмельницькому і отримав від нього наше Пінське староство й інші, а на своїх рідних випросив маєтності й добра різних громадян, в т. ч. згаданого Станіслава Орди, які вже забрав ворожим способом і багато ворожого і зрадницького тепер чинить у Пінському повіті).

(Metryka litewska. – Księga wpisów № 131. – Warszawa, 2001. – С. 35).

№ 155

1657, серпня 30. – Пінськ. – Лист Лукаша Єльського, пінського маршалка, до гетьмана литовського

Ми отримали універсал про Тукальського. Про це контактував пан Юдицький з паном Войно-Ясинецьким. Треба всі скарби, які п. Война забрав, повернути (?). Безчесні люди кажуть, що ми прийняли козацьку протекцію, але жоден з повірників по це й не думав.

(БН. – ВМ. – № 3723. – Арк. 130–130 зв. Мікрофільм. – Оригінал зберігається у ДА у Познані. – Ф. "Бібліотека Рачинських". – № 88).

№ 158

1657, вересня 5. – Пінськ. – Лист Альбрехта Єльського (?), хорунжого Пінського повіту, до віленського воєводи

Ми відправили посла до короля і до вашої мості. Скоро прибув п. Груша від всього Війська Запорозького, хотів "шовковим словами тиранські і несподівано на шиї" всіх нас братів втягти у неволю, що видно з поданих ним на письмі пунктів, "на котрі вимагав і нашої присяги". Ми зібрались і відмовили, сказали, що швидше під неприятельський меч підемо. Пан Груша і полковник на місцевій залозі залишаються з особливими на наш повіт погрозами і похваляються 4 числа відступити з Пінська.

(БН. – ВМ. – № 3723. – Арк. 133. Мікрофільм. – Оригінал зберігається у ДА у Познані. – Ф. "Бібліотека Рачинських". – № 88).

№ 159

1657, не раніше серпня. – Кенігсберг. – Інструкція князя Богуслава Радзівіла К. Дубкевичу, посланцю до гетьмана Війська Запорозького Івана Виговського

"Інструкція уродженому Кжиштофові Дубкевичу, моєму юнаку, при послу курфюрста його мості; до його мості пана гетьмана Військ Запорозьких відправленому, дана в Кенігсберзі дня__.

Висловити треба побажання доброго здоров'я. Показати, що з цієї найбільше причини мені прийшлось стати губернатором Княжої Пруссії. Далі мова йде про приязнь з Військом Запорозьким. "Я був і тепер залишаюся добрим приятелем, чого певний доказ маю і спеціального посла від курфюрста його мості до них (козаків. – *Ю. М.*) відправив". Для кращого зв'язку з гетьма-

ном зичив би я, щоб повернувшись до мого Слуцька, міг там жити, але сам в. м. гетьман знаєш, що через повне знищення, я не зможу мати там належного утримання, бо Случчина зруйнована, а решта маєтностей (Кейдани, Копись, Смолевичі, Невель, Себеж) під царем. Якби пан гетьман поклопотався у царя, щоб він мені їх повернув, я б поступився Свислоччю і Баром. Був би за це дуже вдячний. А якщо помре син покійного князя Домініка, то все майно в Острозі, успадковується мною, а хоч би він і жив, однак буде під моєю опікою і я буду просити, щоб у гетьмана їх взяти, щоб Степань та інші острозькі маєтності, "які є в їхніх руках, віддав" мені. Свислоцькі маєтності, "котрі я вже мав від небіжчика його мость пана гетьмана запорозького, і видано на це універсал, а тепер в ці добра пани Гарабурди вдираються і пишаються якимись універсалами нинішнього пана гетьмана". Але ця маєтність куплена у них паном віленським воєводою, моїм братом (Янушем Радзівілом. – *Ю. М.*). Про добра князів Острозьких треба доповісти п. київському підкоморію.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ II. – Супплементум. – № 555. – Копія).

№ 160

1657, вересня 6. – Краків. – Універсал Яна-Казимира

Універсал даний шляхтичу Казимиру Нарушевичу, булаківському старості, на суму внесену на маєтність Золоте і половину Дубровиці по зраднику Лукашу Єльському, котрий був не тільки початком і автором взяття до Пінська козацьких залог; але й піддав у вічну неволю козакам Пінський повіт, що й підтвердив присягою вчиненою Хмельницькому. За це у нагороду він дістав від нього наше Пінське староство, також випросив добра на своїх родичів і вороже їх позаїжджав.

(Metryka litewska. – Księga wpisów № 131. – Warszawa, 2001. – C. 149).

№ 165

1657, вересня 16. – Лист шляхтича Самуїла Пашковського до князя Яна Владислава Радзівіла

Йдеться про свавілля солдатні в Литві і Білорусі.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 11379. – Оригінал).

№ 169

1657, жовтня 17. – Варшава. – Лист короля Яна Казимира (?) до царя Олексія

[…]Тоді ми. оголосивши насамперед Хмельницькому і Війську Запорозькому, щоб по посольському договору від Кам'янця – Подільського на мали замків, щоб жодних в Русі замків, монастирів у Пінському повіті не палили, хіба що тільки під самим Кам'янцем, де козаки кілька разів нападали.

Наші польські люди з українським козаками досі не чинили зачіпки, але самі отримували зачіпки від козаків, незважаючи на договір. Вони з Ракоці і шведським королем в Польщі людей вбивали, шкоди і спустошення чинили, різні міста попалили, у Великому князівстві Литовському замок Бихів хитрістю і зрадою опанували, ввели війська, наших підданих проти короля й Речі Посполитої, бунтували, всю шляхту до виконання присяги гетьману і Війську Запорозькому приводили, всякі зачіпки постійно чинили. Шведський король посилав до Порти, щоб війну проти почав проти Москви й Польщі.

(Ч. – ВР. – № 3633. – Арк. 117–123 зв. – Тогочасна копія).

№ 194

1658, березня 3. – Варшава

Дозвіл уродженій Катерині Слотвинській Петровій Ольшевській, скарбниковій слонімській, на зречення права на село Восічанки, 7 волок пустих і осілих, а також Минковичі, 3 волоки осілих, які лежать в державі бluденській в Брестському воєводстві, на особи уродженого Яна Старушича Шапки, жовніра від початку козацької війни, і Гальшки Ольшевської, подружжя.

(Metryka litewska. – Księga wpisów № 131. – Warszawa, 2001. – С. 35).

№ 195

1658, березня 8. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Універсал даний шляхтичу Олександру Юдицькому, ясьвойнському старості, полковникові й. к. м. за заслуги не тільки при королівському дворі, але у воєнних експедиціях від самого початку "з віроломним московітом і нашими ребелізантами, а особливо проти шведам" на маєтність Головиновичі з усіма селами по Яні Фащу, сину Олександра, котрий кілька тижнів перед взяттям Гомеля, кинувшись з паркану, передався до неприятеля, ребелізантів козаків; також по "зрадниках Устиновичах в Гомельському тракті, у Речицькому повіті, по Лаврину, Петру, Яхиму і вдові Кургановій сіл Ухи, Човхи, Сівраки і всі інші, як по згаданому Фащі, так і Устиновичах.

(Metryka litewska. – Księga wpisów № 131. – Warszawa, 2001. – С. 57).

№ 196

1658, березня 8. – Варшава. – Універсал Яна-Казимира

Шляхтич Адам Станіслав Юдицький і Катерина Войно-Ясинецька, подружжя, сказали, що обиватели Пінського повіту, скаржились на нібито напад Юдицького на о. Тукальського, ігумена віленських православних і не позиваючись до суду, забрали його добра: Почапів, Ляховичі, Черневичі і гроші на Любелі, які належали дружині Юдицького, що відійшли їй по смерті її

першого чоловіка, пінського войського Юрія Тукальського; також відібрали маєтність Сошно. Король скасовує правомірність цих актів.

(Metryka litewska. – Księga wpisów № 131. – Warszawa, 2001. – С. 57).

№ 197

1658, березня 9(лютого 27). – Москва. – Запис переговорів між українським посольством на чолі з Филоном Гаркушею та думними дяками Алмазом Івановим та Єфимом Юр'євим

[…]Питання: чи нема від ляхів "каких зацепок".

Відповідь: Є. Це чиниться казакам "в Слуцке и около Слуцка".

(НБУ. – ІР. – Ф. VIII. – № 224 (97). – Ч.І. – С.533–536. – Копія другої половини XIX ст.).

№ 204

1658, червня 6 (травня 27). – Варшава. – Лист київського митрополита Діонісія Балабана до князя Богуслава Радзівіла

Митрополит запевняє, що буде підтримувати на сеймах справи князя, говорить про лист князя до слуцького архімандрита (о. Феодосія Василевича-Баєвського. – *Ю. М.*) щодо заснування колегіуму в Слуцьку і просить, щоб ця справа була доведена до щасливого кінця. Навзаєм обіцяє молитися за здоров'я князя і підтримувати справи князя.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 318. – Польськомовний автограф, завірений печаткою. Опубліковано повністю польською мовою: о. Юрій Мицик. З матеріалів до "Українського православного дипломатарія" XVII–XVII ст. // Наукові записки НАУКМА. – Т. 19. – Історія. – К., 2001. – С. 4–21).

№ 205

1658, червня 7 (травня 28). – Лист перемиського єпископа Антонія Винницького до князя Богуслава Радзівіла

Мова йде про слуцького архімандрита Феодосія Василевича-Баєвського.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 17471. – Автограф).

№ 212–213

1658, липня 13. – Кейдани. – Лист В. Гонсевського до князя Богуслава Радзівіла

Козаки з королем й. м. обмінялися листами. Вони таємно кореспондуються між собою. Мова йде також про "Пушкаренка" і Виговського. "Феодосій, грек, помчав від Виговського, а за ним відправлений посол до короля його мості".

(АГАД. – АР. – Відділ V. – С. 45. –Автограф).

№ 236

1658, жовтня 25. – "Летючий листок" ("Continuation…")

Тут міститься вісім листів переважно з німецьких міст, зокрема у листі з Кенігсбергу від 25 жовтня переказуються новини із Слуцька від 13 жовтня згідно з якими козаки взяли Новий Бихів і облягають Могилев.

(НБ. – ВМ. – № 43092. – Переклад з німецької).

№ 239

1658, після 1 листопада. – "Летючий листок" ("Bericht....")

Тут наводяться три лист (з табору у Торуні, з Кенігсбергу та Хрістіанії (Осло), в котрих містяться відомості про прибуття до польського табору української делегації для присяги вірності королеві Яну Казимиру, про взяття козаками Могилева і Борисова і просуванні їх до Полоцька.

(НБ. – ВМ. – №29618. – Переклад з німецької).

№ 240

1658, листопада 1. –Табір коронних військ в Торуні. – Уривок з "летючого листка" ("Bericht…")

[…] **З Кенігсбергу 1 листопада 1658 р.**

Відомості, що "московські козаки взяли штурмом Могилев і Борисов, а тепер йдуть безпосередньо до Полоцька".

(НБ. – ВМ. – № 29612. – Арк. 2. – Переклад з німецької).

№ 241

1658, листопада 11. – Табір під Торунню. – Лист Кжиштофа Паца, канцлера ВКЛ

Мова йде про боротьбу з Московською державою. "Ми писали й до Нечая, який залишається біля Полоцька або Борисова". Він почав вороже діяти проти Москви, а якщо він з'єднається з нашими, то не треба сумніватися у тому, що наші сили перевищать сили Долгорукого. Ми також писали до Виговського, щоб діяв у тих краях і взяв штурмом Кам'яне – московську фортецю і не припиняв подальших диверсій.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 11208. – Арк. 94. – Оригінал).

№ 243

1658, після 29 листопада. – "Летючий листок" ("Continuation...")

Тут наводиться вісім листів з польських, датських і прусських міст, у яких зокрема говориться про облогу козаками Могилева.

(НБ. – ВМ. – № 43092. – Переклад з німецької).

№ 245

1658, після 11 листопада. – "Летючий листок" ("Continuation...")

Тут наводиться шість листів з польських, німецьких та голландських міст, в котрих зокрема говориться про взяття польськими військами Мінська.

(НБ. – ВМ. – № 43095. – Переклад з німецької).

Д О Д А Т К И

№ 19

1659, січня 14. – Новогрудки. – Лист Івана Гуляницького до Олександра Полубинського, писаря польного литовського

Ясновельможний мостивий пане польний писарю ВКЛ[итовськог]о, мій вельми мостивий пане і добродію.

За особливе щастя собі маю від Бога, коли (…)* прийшов у цій маленькій речі наказ від в. м., мого м. пана, котрий я якби міг, то охоче б виконав його. Але книги, як трибунальські, в котрих декрет, так і гродські, в котрих знаходилися віці, погоріли. Через що я тепер не можу виконати наказ в. м., мого м. пана, але на цю оборону посилаю акти в. м., мого м. пана, з атестацією й. м. паном Мечним й. м. (?) пана литовського писаря на війну(?).

А за цим понижені послуги посилаю в. м. (…)* в. мості, мого м. пана, покірний слуга Іван Гуляницький.

В Новогрудках 14 січня 1659".

(АГАД. – Ф.АР. – Відділ V. – № 5534. – Оригінал завірений печаткою).

№ 20

1659, березня 8 (лютого 26). – Бихів. – Лист полковника Івана Нечая до речицького скарбника

Мость пане скарбнику речицький, мій вельми м. пане і приятелю!

Зичлива приязнь (?) в. м. м. пана, котрий зволиш охоче братися за мої справи, якщо достоїнство (?) у свій час не візьме від мене винагороду, якщо цією свічкою (?) не буду ділитися з в. м., м. м. паном, нехай милість (…)* його королівська мость, пана мого милостивого, ласка в (…)* обертає, мило бере у заклад, врешті нехай витрачає і моє життя. Добра вірність (…)*, що такої, як ти прагнеш, від мене скоро дістанеш вдячність, тільки в. м., що (…)* понижено прошу, щоб згідно з своїм обіцяним бажанням, до кінця чинив досить моїм прагненням, щоб у морі людських заздрощів вони не могли пропасти (?). А всі ці наміри, що на нинішньому сеймі можуть реалізуватися (?), то прошу й по-десяте, щоб спільно з його мостю паном Кошанським зносячись, не схотів зменшити зусиль у своїй праці (?)* і не боронив спрос-

товувати людські поголоски, які погано витлумачують мої рицарські труди, в чому переконаний. При кожній оказії не шкодуючи праці для в. м., м. м. пана,(…)* старанно віддаюся ласці в. м.

В Бихові дня 26 лютого 1659.

В. м., м. мостивого пана, зичливий приятель і слуга Іван Нечай, полковник й. к. м. Війська Запорізького.

І по друге прошу, щоб братію (?) з його м. з його мостю паном Кошанським в (…)* в усьому зносився і радився, коли я його мості (…)* володінь листовно в цій справі.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – №10359. – Тогочасна попсована копія).

№ 21

1659, березня 20 (10). – Табір під Зіньковим. – Лист гетьмана Івана Виговського до Марії Радзівіл (Лупу), удови князя Януша Радзівіла

Яснеосвічена княгине, мостива пані віленська воєводино, моя вельми мостива пані.

Як я в усі ці часи щиро сприяв всяким справам вашої княжої мості, так і тепер все що його мость пан (...)*, мій мостивий пан і швагер, від імені вашої княжої мості вніс, і найменшого не зазнав спротиву від мене, про це він дасть вичерпну усну реляцію. Зараз же я посланим від нас на сейм, який скоро буде, дав доручення, щоб вони протегували всіляким справам вашої княжої мості і наполегливо добивалися того, щоб в належних і слушним правом припалих в. кн. м. добрах найменшої ні від кого не зазнала перешкоди і чужі провини не оплачувала своєю невинністю, тим більше, щоб високий гонор не зазнавав шкоди. Певний, що як моє внесене до його королівської мості прохання за вашу княжу мость, так і моє бажання до послуг зволиш вдячно прийняти. Котре і тепер милості вашій княжій мості цілком віддаю.

Дано з табору з-під Зінькова 10/20 березня 1659.

Вашої княжої мості цілком зичливий приятель і слуга Іван Виговський, рукою власною.

У чому буде клопотатися перед вашою кн. мостю й. м. пан швагер мій, зволь ваша кн. м. сама поклопотатися перед князем конюшим, щоб я отримав відмови, я відслужу це вашій кн. мості.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18111. – Автограф (?), завірений печаткою Війська Запорозького).

№ 23

1659, травня 5. – Варшава. – Лист Костянтина Виговського до князя Богуслава Радзівіла

Яснеосвічений милостивий князю Радзівіл, мій вельми мостивий пане і приятелю!

Як раз освідчивши моє приятельське ставлення до в. м., м. м. пана, так його при всякій моїй і завжди незмінній зичливості кожного часу і на кожним місці у кожну мить готовий освідчувати в. м., м. м. пану, не тільки на бажання, але й наказ. У чому завжди офіруюсь служити їй мості, м. вельми мостивій пані, котрої і в. м., м. м. пана, залишаюсь цілком люб'язним і всього добра бажаючим приятелем і слугою Костянтин Виговський, туровський полковник.

З Варшави 5 травня 1659.

Тетеря писав

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18112. – Оригінал завірений печаткою).

№ 24

1659, червня 3 (травня 24). – Варшава. – Лист туровського полковника Костянтина Виговського до князя Богуслава Радзівіла

Яснеосвічений милостивий князю, мій вельми мостивий пане і приятелю!

Вже давно, ще від славної пам'яті ясно освічених князів, предків в. кн. м., народ наш руський вельми й великим добродійством в усіх службах залишається винагородженим (?) вашим родом. Однак і в. кн. м. не менш зволиш його прихиляти до себе і до всього пресвітлого дому князів Радзівілів, бо і завжди звик це чинити, щоб це було без шкоди і народу руському, не стомляєшся думати про це, з чого б міг мати користь і народ руський, і стародавня його релігія; ми прийняли це як достовірне (?) і з самих листів в. кн. м., що зволиш задумати збудування колегіуму у місті Слуцьку і зміцнити його всілякими працями і вольностями. Цей же замисел в. кн. м., чого від нас не заслужив (?). Взагалі це змушує зобов'язує нас аж до кровопролиття (хоч не тільки значний (?), але буде постійно збільшувати нашу силу (?), що ж якщо його в. кн. м. даси до виконання й. м. пану гетьману Військ Запорізьких. Без сумніву розумієш, для мене, і для свого Слуцька, а також і для цілого нашого народу руського немає нічого такого, чого б ми для честі в. кн. м. і всього пресвітлого дому не вчинили. Тільки в. кн. м. старанно прошу від свого іменем і імені мого рідного брата, щоб зволив цей святобливий задум виконати якнайшвидше. У цьому милостивій ласці в. кн. м. старанно віддаюся.

Дано з Варшави дня 24 травня 1659 року.

Вашої князівської мості, мого м. пана, зичливий приятель і слуга Костянтин Виговський, полковник туровський.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 18112/4. – Оригінал завірений печаткою).

№ 33

1659, до 20 листопада. – Ромни. – Лист Субхан Кази-аги до князя Богуслава Радзівіла

Яснеосвічений князю Радзівіл, мості пане і пане!

За поданою оказією я через цей лист зичу на довгі літа доброго здоров'я в. м., м. м. пану і брату. Вельми дивуюся вашій князівській мості, що ваша князівська мость, сказавши мені одне слово (...)*, зволиш його змінити і цю

заставу не хочеш викупити; не знаю з якої причини, бо не маю жодної відомості від вашої князівської мості. Тоді хотів би нагадати цим моїм листом про обіцяну суму за себе і про заставу, тільки прошу, щоб ваша князівська мость висловився щодо цього чи листом чи декларацією когось присланого; якщо б ваша князівська мость мав цю заставу викупити, то це дуже добре, а якщо б ні, тоді я мушу інакше вчинити з вашою князівською милістю.

До цього часу ще сиди як пан, але скоро потім будеш тягати каміння, тоді це буде погано вашій князівській мості. А друге за клопотанням короля його м. (...)* його визволити ваша князівська м. з цією (?) найбільше, щоб те, що належало ханові його м., прошу, щоб ваша князівська мость вибив це собі з голови, (...)* мої добра, ані чиїсь інші, тоді розумію про вашу князівську м., що ваша князівська м. мені(...)*, як брату будеш тримати слово. Добре і ліпше ваша князівська м. зволиш здобувати славу, ніж гроші. При цьому віддаюся братерській любові.

Дано з Ромна.

Вашої князівської м. зичливий брат Субханкази Ага".

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 15286. – Польськомовний оригінал, завірений печаткою).

Реґести

№ 52

1649, березня 12 (?). – Варшава. – Універсал-патент короля Яна Казимира троцькому воєводі Миколаю Абрамовичу

Копія універсалу ("приповідного листа") на право набору до війська тисячі вояків-піхотинців.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. –С.5–6. – Польськомовна копія).

№ 53

1649, березня 12. – Варшава. – Універсал короля Яна Казимира троцькому воєводі, генералу артилерії Миколаю Абрамовичу

Земські й ґродські влади сповіщаються, що згідно з королівською волею для постою 3 000 іноземних найманців Миколая Абрамовича відводяться квартири на прусському кордоні.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. – С. 7–8. – Польськомовна копія).

№ 54

1649, травня 15. – Лист короля Яна Казимира князю Богуславу Радзівілу

Цим документом князю надавалося право на рекрутацію 600 німецьких вояків.

(АГАД. – Ф.АКВ. – Козацький відділ. – № 8. – Латиномовна чернетка, писана рукою коронного підканцлера Анджея Тшебицького).

№ 55

1649, травня 15 (?). – Універсал короля Яна Казимира князю Богуславу Радзівілу

Цим універсалом місцева влада оповіщалася про набір князем до війська 600 німецьких вояків.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 9. – Польськомовна чернетка, писана рукою коронного підканцлера Анджея Тшебицького).

№ 58

1649, травня 29. – Універсал ("приповідний лист") короля Яна Казимира князю Богуславу Радзівілу

Тут міститься наказ Мальборзькій економії видати необхідний жолд (по 11 зл. кожному на місяць) і провіант для 600 німецьких вояків, набраних князем Б. Радзівілом для придушення "козацької ребелії"

(АГАД. – Ф.АКВ. – Козацький відділ. – № 10. – Польськомовна чернетка, а також їх копії).

№ 60

1649, липня 12. – Біла. – Лист Олександра Людвіка Радзівіла до короля Яна Казимира

Маю непогані відомості, що венеціанці далися взнаки туркам, "після чого й татари мабуть нелегко від'єднаються".

(АГАД. – Ф. БОЗ. – № 931. – Арк. 296–296 зв. – Тогочасна копія).

№ 61

1649, липня 15. – Біла. – Лист Олександра Людвіка Радзівіла до короля Яна Казимира

"І то на нашу сторону добре, що Ракоці гуманно прийняв й. м. пана бузького старосту, дай Боже, щоб був результат, щоб і Москва не хотіла в'язатися з цим зрадником (Б. Хмельницьким. – *Ю.М.*).... Наші розбили частину козаків, за що хвала Богу".

(АГАД. – Ф. БОЗ. – № 931. – Арк. 299–299 зв. – Тогочасна копія).

№ 64

1649. – Універсал короля Яна Казимира троцькому воєводі Миколаю Абрамовичу

Король вимагає виділити 3 000 волок землі в королівських добра на прусському кордоні для постою військ Миколая Абрамовича, зібраних проти козацької "ребелії". На 1000 іноземної піхоти ми дали приповідні листи і нині даємо новий лист, на 3 000 вояків.

(АГАД. – Ф. АКВ. – Козацький відділ. – № 1. – С. 4. – Польськомовна копія).

№ 81

1654, липня 23. – Вільно. – Новина

Мова йде про договір з Москвою.

Послали були до московського царя з подарунками, хотям піддатися і люди з двох волостей, обіцяли виставити 8 000, тільки просили, щоб їх не наказав губити, отже не знаю чи піддалися Москві. В четвер увечері привели до Вільна "Трьох попів, котрих спіймано у 6 милях від Полоцька; ці обіцяють Москві, на цьому тижні бути у Вільні".

(АГАД. – Ф. "Архів Потоцьких Р". – Тека 9. – Т.3. – С.213–214(265–266). – Тогочасна копія).

№ 82

1654, після 12 серпня. – "Летючий листок" ("Wyprawa cara moskiewskiego na wojnę przeciw litwie i polakom")

Тут описується виступ у похід московського війська. Перераховуються частини московського війська, їхні командири на чолі з князем Олексієм Трубецьким, описано їхні прапори, церемонія прощання з військом, в якій брали участь митрополит, єпископи і архімандрити. Описується пишний царський почет (цар вийшов у похід кількома днями пізніше).

Наприкінці подані дві згадки: 1) про листи від Хмельницького, котрий відраджував від війни з поляками і просить грошей, бо вільний козак без жолду служити не може, що стривожило царя". Друге повідомлення стосувалося якоїсь чарівниці, яка прийшла до царя і казала йому, що повертаючись з походу він застане свою столицю обернену в попіл. Що дуже стривожило царя і він хоче повернутися назад.

(Zawadzki K. Początki prasy polskiej. Gazety ulotne i seryjne XVI–XVII wieku. – Warszawa, 2002. – C. 179).

№ 83

1654, після 12 серпня. – "Летючий листок" ("Z obozu litwskiego w dzień zaćmienia słonecznego 12 august. anno 1654")

Тут подано текст листу з табору війська ВКЛ від 12.08. 1654 р. (в день сонячного затемнення), в якому міститься реляція про похід царської армії з Москви проти Речі Посполитої та битву цього війська (40 000) з військом ВКЛ, якою командував Януш Радзівіл, під Шкловом. Втрати сторін оцінювалися у 700 вояків ВКЛ і 7- 8 000 московітів, в т.ч. кілька воєвод. Чимало московітів потрапило в полон.

(НБ. – ВМ. – № 37625).

№ 101

1659, березня 12. – Чауси. – Лист С. Коморовського до князя Богуслава Радзівіла

Обиватели Чаусів, дивлячись на Браслав, на кондиції, які дав неприятель, піддалися, почали брати грамоти. Я мусив прийти з кіннотою, щоб перешкодити цьому. Неприятель занепав духом, він закрився у невеликому замку.

(АГАД. – Ф.АР. – Відділ V. – № 7060. – Оригінал).

№ 102

1659, травня 6. – Лист С. Коморовського до князя Богуслава Радзівіла

Мова йде про ситуацію в Білорусі й Литві.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 7060. – Оригінал.).

№ 103

1659, травня 10. – Лист С. Коморовського до князя Богуслава Радзівіла

Після перемир'я ми відступили від Чаусів.

(АГАД. – Ф.АР. – Відділ V. – № 7060. – Оригінал.).

№ 104

1659, травня 16. – Лист С. Коморовського до князя Богуслава Радзівіла

Неприятель після того як військо пішло під Чадоси (Czadosy), затримався. Після перемир'я він повернувся до Чаусів.

(АГАД. – Ф.АР. – Відділ V. – № 7060. – Оригінал.).

№ 107

1659, травня 28. – Варшава. – Лист перемиського єпископа Яна Антонія Винницького до князя Богуслава Радзівіла

Мова йде про слуцького архімандрита (Феодосія Василевича-Баєвського. – *Ю.М.*).

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 17471. – Оригінал).

№ 127

1659, жовтня 9. –Кенігсберг. – Лист вітебського воєводи, Яна Павла Сапіги до князя Радзівіла (?)

До Слуцька прибув якийсь поручник з України і те твердить, що пан гетьман Виговський і його брат Костянтин є поза небезпекою. Гетьман в Чигирині, збирає свою потугу на цих свавільників, а Костянтин у Турові приборкує бунти, які почались серед селян. Якщо не підійдуть підкріплення

з Корони, вони загасять цей вогонь, маючи до того ж при собі орду. Також згадує про московського гінця.

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 12631. – Оригінал).

№ 138

1660, після 3 жовтня. – "Летючий листок" ("Ausführliche Relation…")

Тут подаються тексти двох листів з Вільна і Стокгольму відповідно від 30 і 20 жовтня, в котрих зокрема міститься реляція про перемогу військ Речі Посполитої над армією Московської держави над р. Бася та відомості про ситуацію російського гарнізону в обложеному польськими військами Вільні.

(НБ. – ВМ. – № 19809. – Переклад з німецької).

№ 140

1660, після 19 жовтня. – "Летючий листок" ("Continuation…")

Тут подаються тексти трьох листів з табору військ ВКЛ на р. Басі, коронних військ під Чудновим і "з України" від 16 жовтня, в котрих зокрема містяться відомості про перемоги військ Речі Посполитої на р. Бася і під Чудновим та про визнання Юрієм Хмельницьким зверхності короля.

(НБ. – ВМ. – № 37747. – Переклад з німецької).

№ 143

1660, після 3 листопада. – "Летючий листок" ("Glaubwürdige Relation…")

Тут подається реляція про перемогу війська Речі Посполитої над армією Московської держави у Білорусі і в Україні, насамперед під Чудновим і визнання козаками зверхності короля.

(НБ. – ВМ. – № 27339. – Переклад з німецької).

№ 144

1660, після 6 листопада. – "Летючий листок" ("Wahrhaftige Relation…")

Тут подається реляція про перемогу коронного війська над армією Московської держави під Чудновим і Шкловом. Татарський хан перейшов Дніпро у Сівера із запорожцями і переслідував ворога.

(НБ. – ВМ. – №19813. – Переклад з німецької).

№ 145

1660, після 6 листопада. – "Летючий листок" ("Wahrhaftige Relation…")

Тут міститься реляція про перемогу військ Речі Посполитої над армією Московської держави під Чудновим та під Шкловом (над армією князя Хованського).

(НБ. – ВМ. – № 19822. – Переклад з німецької).

№ 149

1661, після 4 листопада. – "Летючий листок" ("Glaubwürdiger Bericht…")

Варшава 15 листопада.

Мова йде про перемогу 4.11.1661 р. польських військ Чарнецького над московськими військами князя Хованського під Глибокою. Наводиться також два листи з Кейдан та з Литви, в котрих говориться про те, що кілька тисяч козаків і 30 000 татар стоять неподалік Могилева і чекають на наказ й. к. м.

(НБ. – ВМ. – № 18823).

Доповнення:

№ 1

1650, квітня 4 (березня 25). – Чернігів. – Універсал чернігівського полковника Мартина Небаби

"Мартин Небаба, полковник Войска его крля млсти Запор[озкого] черниговский.

Всім вобец и кожному зособно кому о том будет відомо потреба, иж ведлуг упадку мещан черниговских даю на поратунок сему місту млинов пять: млин стари білоуский (?), млин горілий, млин рижиковский, млин Грицков, млин на Стрижню поповский, которим абы в тих млинах кривди и перешкоди ні от кого не било под неласкою войсковою.

Дан в Чернігове 1650 марта 25.

В подлинном подпись таков: "Мартин Небаба, пол[ковник] Войска его кр. м.".

У того ж універсалу и печать полковника Небаби приложена".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. № 54497. – Копія XVIII ст.) .

№ 2

1650, вересня 1. – Регест листу шляхтича Міхала Леона Геркевича до князя Януша Радзівіла, польного гетьмана литовського

Пан Кушель (Kuszel) буде старатися у Вільні про музик для вашої мості. Зустрів двох з них: Орловський, бас, (слово "basista" може перекладатися як "контрабасист". – *Ю. М.*) і szlorcista, його знає Калинський, бо бачився з ним в Долкинові; Липський, тенор і скрипач. Якщо є потреба, то сповістіть. Вони готові служити.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 4151. – Лист № 5. – Оригінал).

№ 3

1655, лютого 3. – Регест протоколу засідання уряду м. Слуцьк

1) про провіант місту;

2) про шкоду від перекупок, які торгують хлібом;

“Чимало місцевих міщан без дозволу начальства поїхало в Україну. Пан війт мусить вчинити слідство і подати його результати серпня й. м. п. директору (Вільгельму Патерсону. – *Ю. М.*), бо такий їхня провина як князю й. м. […], так і місту чинить велику шкоду. Тоді для цього сесія пану директору свідчить, щоб не була у цьому потім винна”.

(Ч. – ВР. – № 389. – Арк. 14–15. – Оригінал).

№ 4

1655, лютого 6. – Реґест протоколу екстраординарного засідання уряду м. Слуцьк

1) про провіант місту;

2) реєстр міщан старого міста, які мають збіжжя.

3) реєстр міщан, які поїхали в Україну:

“Тимох Міштота молодий, Арцьом Овчинка відправив з сукнями, Василій Хлебникович, Андрій Савоста, Скопець, Охромеєвич, Оліхвір Коньонко”.

(Ч. – ВР. – № 389. – Арк. 16. – Оригінал).

№ 5

1655, лютого 10. – Реґест протоколу засідання уряду м. Слуцьк

1) про збіжжя;[…]

3) про прогодування духовенства, котрого багато в місті;

4) про євреїв;

(Ч. – ВР. – № 389. – Арк. 17. – Оригінал).

№ 6

1655, лютого 17. – Регест листу короля Яна Казимира до віленського воєводи Льва Сапіги

Під Новим Биховом військо з гарматами готується до штурму.

(Ч. – ВР. – № 2105. – Арк. 117. –Оригінал).

№ 7

1655, березня 9. – Регест протоколу засідання уряду м. Слуцьк

5) про копильський ярмарок

(Ч. – ВР. – № 389. – Арк. 21. – Оригінал).

№ 8

1655, червня 10. – Регест протоколу засідання уряду м. Слуцьк

1) про податок на купців і міщан, які торгують, для міської скриньки від кожного воза, “їдучи в далеку дорогу, як от до Торуні, до Гданська,

до Гнєзна, до Кролевця (Кенігсберга. – *Ю.М.*), до Ярослава, на Україну від воза по 15 грошів польських. В середню дорогу, як от до Вільна, до Гродна, до Бреста, до Петркович від воза з товаром по 8 грошів польських. В малу дорогу, як от до Голевич, до Несвіжа, до Копиля та інших, які мають ярмарки, по 5 грошів польських від возу. Від крамарів, що тримають відкриті крами, кожної чверті року по 20 грошів польських, а від тих, що торгують залізом, склом і взуттям – по 10 грошів польських.

Ті, що торгують сіллю, мають давати від проданої бочки по 1 польському грошу, від бочки оселедців – по 3, від бочки білої солі – 2, від волової шкури – 2 пенязя, від баранячої та козячої шкури (за 10) – по 1. Від скупщиків збіжжя – по 2 польських гроша, від проданого корця пшениці – по 1.

(Ч. – ВР. – № 389. – Арк. 44–45. – Оригінал).

№ 9

1655, липня 16. – Вільно (?). – Регест листу Лева Сапіги, підканцлера ВКЛ, до короля Яна Казимира

Після донесень до в. к.м про небезпеку, як з боку Білої Русі, так і Курляндії, я отримав відомість від ошьмянського старости, що московіти наступають з Борисова. Вони спалили міста, роблять свої укріплення. З Полоцьком немає зв'язку. Достовірно відомо, що з різних боків наступають і козаки при Золотаренку, котрий з'єднався з московським військом в Борисові. Цар є в Могилеві чи Шклові.

(Ч. – ВР. – № 2015. – Арк. 327. – Оригінал).

№ 10

1655, після 20 липня. – Регест протоколу засідання уряду м. Слуцьк

1) про полк слуцького війська;
2) про п. Яна Стжельковського;
3) про різних людей;
4) про полк новоміський (Нового міста);
5) про полк островський (віл Островської брами);

(Ч. – ВР. – № 389. – Арк. 50. – Оригінал).

№ 11

1655, не раніше 4 вересня. – Регест листу невідомого до невідомого

"Дня 27 серпня приїхав пан Груша після смерті Хмельницького від всього Війська Запорозького, щоб взяти від нас присягу, ухвалену маршалком (Єльським. – *Ю. М.*). Щодо цього хорунжий переговорив з панами старшими урядниками і послав до нас, всієї братії, щоб ми оповістили громаду. Ми всі зібралися, радилися про те, щоб було з доброю славою і відправили посольство розпитати: з чим приїхав Груша і сповіщаючи, щоб вони боялися нічого.

Ми хоч збираємося в купу, але нічого поганого проти них не задумуємо. Груша сказав, що він зичить миру і ми протягом кількох днів вели переговори. Тим часом наша громада стояла напоготові, щоб козаки не задумали чогось злого проти нас. Ми були обережні, а 4 вересня відважились їхати до Пінська з великою відвагою. Там застали хворого Грушу на ліжку. Зрозумівши чого він хоче, поїхали до замку. Звідти четверо з нас відправилися до нього, що подав нам умови на письмі. Подав нам дуже тяжкі умови, особливо стосовно знищення унії, і щоб ми допомагали орді. Ми відклали рішення до ранку. Не чекаючи цього і побоюючись швидкої допомоги нашому повіту, всі козаки негайно вийшли з Пінська. Хвала Богу, що це гультяйство в мирі з нами, але якщо б ми не зібрались, хотіли напасти на нас і на наш повіт.

(Ч. – ВР. – № 389. – Арк. 75. – Оригінал).

№ 12

1655, вересня 23. – Реґест протоколу засідання уряду м. Слуцьк

1) про облогу московітами;

2) про розподіл збіжжя;

3) про необхідність нових укріплень в Старому місті, бо ворог стріляє; 2 вересня князь Трубецькой підступив під Слуцьк з чотирма московськими полками.

(Ч. – ВР. – № 389. – Арк. 59. – Оригінал).

№ 13

1656, січня 1. – Регест протоколу засідання уряду м. Слуцьк

1) про пиво й мед, горілку;

2) про хижих людей, котрі чинять розбої на шляхах в Польщу й Пруссію.

(Ч. – ВР. – № 389. – Арк. к. 80–106. – Оригінал).

№ 14

1657, липня 10. – Регест протоколу засідання уряду м. Слуцьк

1) Єврей Михал Мукосій домовлявся, щоб за горілку, яку беруть нібито на міські потреби, а насправді на козаків, що наступають, було сплачено.

(Ч. – ВР. – № 389. – Арк. 153. – Оригінал)

Сильвестр Косов (Косів)

Смерть митрополита Петра Могили принесла нестерпний біль для всього українського православного народу. Погас великий світильник Церкви. За всі роки святительства митрополит оточував себе освіченими людьми, які допомагали йому впроваджувати необхідні реформи для постання з кризи українського православ'я. Серед них був Сильвестр Косів – постать світла, розумна, яка особливо виділялася з-поміж іншої братії києво-могилянського богословсько-просвітницького гуртка.

Сильвестр Косів був родом з Білої Русі з містечка Жировичі. Народився у Вітебському воєводстві в православній шляхетській сім'ї. Початкову освіту здобув у Віленській братській школі, а потім навчався, як і багато інших його соратників за кордоном у єзуїтських школах Любліна та Замойській Академії. Після закінчення навчання прийняв чернечий постриг у Троїцькому монастирі в Вільні. У вересні 1632 р. став викладачем і префектом заснованої архімандритом Петром Могилою лаврської школи і тоді ж вписався до київського братства разом із своїм патроном та деякими лаврськими вчителями. Після об'єднання братської і лаврської шкіл в одну став професором і префектом київського колегіуму (1632–1635 рр.), викладав риторику та філософію, його вихованцем був зокрема Варлаам Ясинський. У 1635 р. він написав твір польською мовою "Exegesis", в якому захищав Колегіум від нападок єзуїтів та співвітчизників-прихильників сло'вяно-візантійського типу освіти, доводив необхідність знання латини, "семи вільних наук".

У серпні 1635 р. Сильвестра Косова була висвячено на єпископа Мстиславського, Могилевського й Оршанського. Явно було враховане його тяжіння до рідного краю. Діяльність на цій кафедрі для Сильвестра Косова була нелегкою. Відлуння протистояння у Білорусі між православними та уніатами 20-х років XVII ст., перехід Мелетія Смотрицького з православ'я до унії, негативно позначилися на релігійній ситуації цих земель. Єпископ Сильвестр Косов розумів, що тільки друкуванням книг та поширенням освіти можна виправити на краще становище православних. Він і сам подавав приклад у цій справі, продовжуючи реалізацію задумів Петра Могили. Особливу популярність здобув його "Paterikon" (1635), писаний польською мовою:

скорочена версія києво-печерського патерика (житія печерських святих) з цікавими полемічними додатками. Після відходу у вічність Петра Могили на Соборі у Києві єпископ Сильвестр Косів одноголосно був вибраний новим митрополитом (25.02.1647 р.). Все духовенство і запорізькі козаки, проігнорувавши привілей польського короля, попросили благословення на цю святу справу в Константинопольського патріарха Парфенія II. Посвячення в митрополити Сильвестра Косова українськими єпископами відбулося 1647 року.

Наступного року в Україні вибухнула Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Полум'я війни охопило всі українські землі, що перебували під владою Речі Посполитою, знайшло відгомін і інших етнічних українських землях і за їх межами. Цю війну, яка розв'язалась і через утиски "людей грецької віри", підтримав і митрополит Сильвестр Косів. Разом з єрусалимським патріархом Паїсієм він урочисто вітав Богдана Хмельницького під час його тріумфального в'їзду у Київ 23 грудня 1648 р. після переможного походу, який завершився на берегах Вісли. Під час переговорів 1648-початку 1649 рр. гетьман добивався, щоб унія в Речі Посполитій була скасована і православним було повернуто всі права і привілеї від "літ давніх", а єзуїти мали покинути територію України. Православні єпископи мали гарантоване місце в сеймі. Тільки перемога під Зборовом і підписана Зборівська угода 18(8) серпня 1649 року закріпила ці домовленості. Для отримання сеймового затвердження Богдан Хмельницький відправив до Варшави у січні 1650 р. митрополита Сильвестра з львівським єпископом Арсенієм Желіборським, києво-печерським архімандритом Йосифом Тризною іншим духовенством та козаками. Король затвердив статті Зборівського договору і овдовілі захоплені уніатами Луцьку, Холмську, Перемишльську, Вітебську і Мстиславську, архімандрію Жидачівську і Ліщинський монастир та деякі інші монастирі й церкви по містах і селах наказав повернути православним. Король затвердив митрополита Сильвестра Косова в його становищі і надав право користуватися половиною прибутків Полоцької архієпископії. Митрополиту обіцялося право засідати у сеймі. Також дозволялося митрополиту та іншим єпископам право цензури книг, а київському колегіуму і типографіям поверталися попередні привілеї. Православне духовенство звільнялося від деяких поборів. З свого боку гетьман роздав копії цього трактату усім старшинам за своїм власним підписом. Однак через протести сенаторів-католиків Косов був змушений покинути сейм. Здавалося, що цю прикрість можна виправити після чергових дипломатичних переговорів, однак, після поразки 1651 р. під Берестечком майже все це залишилося лише на папері. Щоправда Косов активно займався поверненням церков та монастирів, які після Берестейського собору 1596 р. були забрані уніатами. Було обрано єпископа перемиського (Антоній Виницький), холмського (Діонісій Балабан) та луцького (Йосиф Чаплич). Довелось і благати князя Януша Радзівіла (фактично командуючого литовським військами) зупинити пограбування Києва.

Довелося митрополиту Сильвестру Косову витерпіти ще одну баталію, пов'язану з військовою кампанією і політикою Богдана Хмельницького – це підписання Переяславської угоди 18 (8) січня 1654 р. Сприйняв це святитель, який був непримиренним противником зближення України з Московською державою, і практично вся Українська Церква дуже болісно і не бажав присягати разом з київським духовенством царю Олексію. З-за цього присяга від населення Києва в присутності гетьмана Богдана Хмельницького та послів Московського царя була вчинена у Києво-Печерській лаврі, а сам митрополит Сильвестр Косів з духовенством зібрався у Софійському соборі і відмовився чинити присягу через небажання автоматичного підпорядкуватися московському патріарху. Київський першоієрарх до цього підходив досить обережно і виважено, пояснюючи це можливими попередніми своїми консультаціями з Константинопольським патріаршим престолом. Не хотів він навіть давати шматок землі у Печерську для збудування фортеці для московітів і лише під тиском Богдана Хмельницького неохоче погодився на це. Церковна делегація на чолі з ігуменом Інокентієм Гізелем, яка поїхала до Москви від духовного стану влітку 1654 р., не підписала там ніяких угод. Впродовж 1654–1656 рр. значна частина Київської митрополії, а саме білоруська її частина з єпархіями могилевською, полоцькою і смоленською, була напряму підпорядкована Московії. Розпочався процес, який тривав 32 роки і закінчився 1686 р. остаточним підпорядкуванням Київської митрополії московському патріархату. Західна ж її частина у польських володіннях перейшла в унію. У переговорах гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою релігійний фактор відігравав найпомітнішу роль. Остання у свою чергу бажала, щоб Українська Церква якнайскоріше була підпорядкована Московському патріархатові. Але настрої і політичні симпатії українського духовенства та пастви однаковими не були. Недаремно цар із-під Смоленська шле листи до львівського і перемишльського єпископів з проханням, щоб вони переконували свою паству переходити під "государеву руку". Навіть після молебню у Святій Софії посол Бутурлін запитав митрополита Сильвестра Косіва чому він на відміну від гетьмана "не писывал, и его царской милости к себе не поискал?". Тоді митрополит виправдався тим, що переговори, які проводив Богдан Хмельницький, були таємними. Але такому виправданню першоієрарха не дуже повірили. Разом з московськими воєводами до Києва після Переяславських угод приїхало чимало шпигунів, які все перевіряли і допитували наскільки вірним є тамтешнє населення і особливо духовенство московському цареві. Це створювало досить гнітючу ситуацію, оскільки тут проглядався почерк підступності та зради, лицемірства і недовіри. Митрополита Сильвестра Косова такі шпигуни запідозрили у таємних зносинах з польською владою через уніатського старця монаха Макарія Криницького. До цієї справи ще були доплетені Печерський архімандрит Йосиф Тризна та ігумен Києво-Михайлівського монастиря Феодосій Софонович. І хоча прямих доказів не існувало, але тінь підозри таки впала на митрополита

та найвпливовіших настоятелів київських монастирів. До Москви по черзі йшли доноси від намісника Золотоверхого монастиря ієромонаха Рафаїла, то від якогось Микитки Карпова – "мужика черкасскаго города" і навіть від "бродячого" грека Івана Тафлари, що приїхав був із Польщі. Але цей інцидент, як вказує дослідник К. Харлампович, не дав позитивних даних для того, щоб звинуватити митрополита у зраді Московському цареві. Більшість істориків виправдовує митрополита Сильвестра, стверджує, що навряд би тільки із-за особистих інтересів митрополит хотів "биться" за землю надану від давніх київських князів з царськими воєводами. Тим більше, що митрополита Сильвестра не могла не турбувати доля православних в Речі Посполитій і ті землі з угіддями, які здавна за князівськими і королівськими привілеями належали Київській митрополії, і які, із-за переходу Української Церкви під юрисдикцію Московського патріархату, могли бути втраченими назавжди. Простий практичний розрахунок міг підказувати митрополиту, що не потрібно занадто афішувати своїх почуттів до Москви, допоки вона не стала остаточно на українських землях панувати і розривати з польською владою, яка, якщо стане переможницею, неодмінно покарає за зраду. Над митрополитом тяжіла і вірнопідданська присяга на вірність польському королеві. Були ще і інші причини для митрополита Сильвестра сумніватися у щирості прагнень "бути навіки разом" з московським православним царем. Внутрішньо святитель не мав ніякого пієтету до заведених і існуючих московських порядків та культури. Неосвіченість духовенства, грубість звичаїв та моралі, надмірно високий контроль царської влади над Церквою, все це відлякувало від Московської Церкви не тільки самого митрополита Сильвестра, але й київське духовенство в цілому.

Питання про церковну залежність України, або точніше про передачу прав на неї від константинопольського патріарха московському, стали на чергу відразу після Переяславського договору 1654 р. Саме в цей час на патріаршій кафедрі у Москві сидів самовладний Никон, який добре розумів всю цю ситуацію і всіляко обстоював церковно-державницькі інтереси Москви. До цього всього слід додати і освіченість самого Патріарха та його бажання виправляти книги, запроваджувати реформи у російському православ'ї за допомогою "малоросійського" духовенства. Саме в цей час розпочинається серйозний відтік просвічених ченців та навіть білого духовенства з Києва до Москви. Цьому переїзду не перечив сам митрополит Сильвестр Косів, а навпаки, за рахунок цього поправляв матеріальне становище небайдужого йому дітища свого попередника святителя Петра Могили - Київського колегіуму. Із числа знаменитих вчителів могилянської школи 1649 року посилаються до Москви Феодосій Софонович Арсеній Сатановський та Єпифаній Славинецький. За такий щедрий дар у вигляді освічених викладачів митрополит Сильвестр Косів отримує від царя 100 р. соболями і на Києво-Братський монастир 200 р.

Майже одночасно зійшли з церковно-політичної сцени знаменитих поборники православ'я: митрополит Сильвестр Косів спочив 13 квітня 1657,

а гетьман Богдан Хмельницький - 15 серпня того ж року, залишивши після себе розгублену політичну та духовну еліту України.

Ще будучи могилевським єпископом, Сильвестр Косів написав українською мовою твір про сім таїнств, надрукований під назвою "Дидаскалія, албо наука которая ся первий із уст священиков подавал о седми сакраментах… (1637)". На жаль, твір цей (як і ряд інших творів українських письменників) у 1690 р. був підданий несправедливій критиці з боку Московського патріарха Іоакима, який вказував у ньому нібито якісь неправославні думки.

Похований святитель Сильвестр Косів з останнім вживаним серед першоїєрархів Української Церкви титулом "Митрополит Київський, Галицький і всієї Руси, Екзарх Константинопольського Престолу" в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

До біографії Інокентія Гізеля

Інокентій Гізель (бл. 1600–1683) – архімандрит Києво-Печерської лаври, вихованець, викладач і ректор Києво-Могилянської Академії, богослов і філософ, дипломат заслужив добру славу як вчений, педагог і видатний діяч Православної Церкви в Україні. Однак багато сторінок його біографії, особливо раннього періоду вкриті мороком, на що вказував ще Микола Сумцов – найкращий дослідник його життя і творчості [1]. Нічого не відомо про місце народження Гізеля (Сумцов припускав, що Гізель походив з польської Пруссії і був з протестантів), про його батьків…

Працюючи в ІР НБУВ, ми звернули увагу на збірник кінця XIX ст., який містив копії документів XVII –XVIII ст., що знаходились в московських архівах. Серед них є "Память..." (1680 р.) Гізеля, привезена в його посланцями-чолобитчиками до царя. Цікаво, що майже одночасно ленінградська дослідниця проф. Т. Г. Таїрова-Яковлева подарувала мені виданий нею фундаментальний опис справ ф. 124 ("Малороссийские дела") Російського державного архіву давніх актів у Москві, який щойно вийшов (упорядники – В.Мущинська та А. Багро) [2]. Там на сторінці 419 міститься оригінал цієї архівної справи (оп. 3. – № 367) "Память архимандрита Инокентия Гизеля посланным от него в Москву для челобитья об освобождении от неволи племянницы его, увезенной из Вильны в Галицкий уезд".

Цей невеликий документ, який наводиться нижче, проливає важливе світло якраз на ранній період життя архімандрита-вченого. Виявляється його батька звали Федір, він мав рідну сестру Юліанію (в заміжжі – Полторацька), двох племінників – дітей Юліани Данила і Марію. Вони жили у Вільні, який тоді був фактично столицею Білорусі. Під час російсько-польської війни 1654–1667 рр. наприкінці літа 1655 р. війська Московської держави оволоділи Вільном і це супроводжувалось погромом міста. Тоді племінники Гізеля були забрані в неволю. Данила полонив московський дворянин Іван Іванович Бирдюкін-Зайцев, а Марію – Михайло Іванович Березников. Рідна сестра архімандрита через якийсь час померла і очевидно тяжка доля дітей прискорила її смерть. Данило по смерті Бирдюкіна-Зайцева був відпущений на волю з дружиною та дітьми. Видно він лишився в Московії. Марія ж по смерті

Березникова, хоч і була відпущена на волю, але брат покійного повернув її до себе в двір "в неволю" і віддав заміж за свого кріпака, з котрим вона й далі страждала у неволі – в Галицькому повіті у волості Жарон (нині – Костромська область РФ). Видно про свою лиху долю Марія не мала сповістити свого впливового дядька. Лише коли московські війська князя Михайла Алегуковича Черкаського вирушили до Києва, щоб попередити можливий напад турків і укріпити місто у 1677–1678 рр., Марія скористалася оказією і передала через когось з вояків слізного листа до Гізеля. Архімандрит відгукнувся і направив посольство з клопотанням про сестру до Москви. На жаль, документ на цьому закінчується і не можна сказати, яка була доля племінників Гізеля. Думається, що вона вирішилася позитивно для них.

Завершуючи це коротке повідомлення, скажемо, що версія про прусський слід в біографії Гізеля та його належність до протестантів в юності є малодостовірною. З огляду на свідчення "Пам'яті…", яка наводиться нижче, він швидше за все походив з Вільна, був білорусом і виріс у православній сім'ї.

Джерела та література:

1) *Сумцов Н.Ф.* К истории южно-русской литературы. Вып. 3. Иннокентий Гизель. – К., 1884. Див. також: Києво-Могилянська Академія в іменах. XVII–XVIII ст. – К., 2001. – С.168.

2) Малороссийские дела. Описи фонда № 124 Российского государственного архива древних актов. – М., 2016.

* * *

№ 1

1680, травень. – Київ. – Інструкція Інокентія Гізеля послам до Москви щодо звільнення його племінниці

"1680-го года в начале мая.

Память архимандрита Иннокентия Гизеля посланными от него в Москву для челобитыя об освобождении от неволи племянницы его, увезенной из Вильны в Галицкий уезд (Малоросс[ийские] подлинные акты).

Память посланным на Москву с Киево-Печерского монастыря по делех монастырских бити челом великому государю о свобожденьи сестричны архимандриты киево-печерского Иннокентия Гизеля, который мев в граде литовском Вильне родную сестру свою Юлияну Федоровну Гизелеву Полторацкую, а по смерти ее дети ея двое Данило Полторацкий да Мария Полторацковна, когда град Вилно был под рукою великого государя, оттуду взятии в неволю в Московскую страну в то время егда гетман литовский Гонсевский войною взят был от боярина князя Юрия Алексеевича Долгоруково, и тые дети – сестры архимандричеи схватаны в Вилни и завезены в неволю: Данила, сестрининча архимандричого, взял Иван Иванович Бирдюкин Зайцов, дворянин московский, а Марью, сестричну архимандричую,

взял Михайло Иванович Березников. Но Данило, сестренец архимандричий, по смерти Ивана Ивановича Бирдюкина –Зайцова, отпущен на волю с женою и с детьми, а Марья – сестрична архимандричая, по смерти Михаила Ивановича Березникова, аще и отпущена была на волю з наделом немалым, но брат родный Михаила Ивановича Березникова Федор Иванович Березников знову взял ту сестричну архимандричую з ее наделом до себе в двор в неволю и отдал замуж за человека своего ж невольного Степана Петрова, с которым и ныне страждет неволю в стране Московской в уезде города Галича в волости Жарон именуемой, в приходе Ильинском. Бити убо челом великому государю, дабы та сестрична архимандричая с мужем своим возмогла отпущена быти на свободу.

От сестричны же архимандричей Марии прислано о том слезное челобитье в Киево-Печерский монастырь до дяди ея родного Иннокентия Гизеля, архимандрита печерского, в то время, егда под Киевом с полками был боярин князь Михаил Алегукович Черкасский в лето от создания мира 7188(я-1679) месяца септемврия при отходе с-под Киева".

(НБУВ – ІР. – Ф. 194. – № 121. Арк. 180 зв.–181 зв. – Копія кінця XIX ст. Записи: "Подлинник находится в арх[иве] Мин[истерства] Иностр[анных] Дел в отделе подлин[ных] малоросс[ийских] актов", "Иннокентия Гизеля по данному делу и (…)* люди (…)* приведены памяти")

Йосиф Нелюбович-Тукальський

Після смерті київського митрополита Діонісія Балабана у 1663 р. на Правобережній Україні розпочалися консультації щодо обрання його спадкоємця. До Шаргороду, де на той час перебував королівський стан, з'явилися шукачі на становище київського митрополита, якийсь Яскульський, уніатський єпископ із Могилева, Антоній Винницький, єпископ перемиський і монах Гедеон Хмельницький. Все це тільки продовжувало безлад і роз'єднаність у Київській митрополії спричинені зовнішніми і внутрішніми чинниками. Руїна настільки загризала й роз'їдала два береги України, що мало хто міг дати собі раду в тому, на чиєму боці знаходитися і де, в якого гетьмана, шукати милості. Але це викликало таке співчуття до цього святого мужа, що навіть його опоненти змушені були шанувати його позицію і в нашій Церкві до цього часу стоїть питання про його канонізацію.

Майбутній предстоятель Київської митрополії народився в сім'ї православного шляхтича з Пінщини (є й думка, що його батько був священиком) і як говорилося вище був пов'язаний з Балабанами. Відомо пінського войського Юрія Тукальського (батька чи брата майбутнього митрополита), який помер до квітня 1656 р., а його невеликі землі король своїм універсалом передав якомусь шляхтичу Федору Криштофу Новицькому. У 1658 р. король знову згадує про маєтності покійного, також про його удову і про самого Йосифа - віленського православного ігумена (Свято-Духівського монастиря). На той час він здобув освіту ймовірно в Києво-Могилянській Академії й тривалий час вчився за кордоном, добре володів крім української церковнослов'янською польською та латинською мовами. На шлях чернечого життя Йосиф став у досить молодому віці. Прийняв постриг у досить відомому на той час Ліщинському монастиреві. А з 1654 р. став його архімандритом, здобув визнання як проповідник, полеміст, знавець Святого Письма. У 1656 р. цей монастир зазнав нападу збоку католиків. Тукальський був змушений рятуватися втечею і звернутися за допомогою до Богдана Хмельницького. Останній написав у 1657 р. як мінімум чотири листи до великого гетьмана литовського Павла Сапіги та пінської шляхти, але справа затяглася, а смерть Богдана не дозволила завершити її благополучно. Його справа порушувалася

в україно - польських переговорах щодо ратифікації Гадяцького договору на сеймі у червні 1659 р.

Майже чотири роки (1657–1661) Йосиф Нелюбович-Тукальський був архімандритом віленського Свято-Духівського монастиря і в такій якості був у Києві на обранні митрополитом Діонісія Балабана. У лютому 1658 р. брав участь у Переяславській раді, яка підтвердила обрання новим гетьманом Івана Виговського. Спочатку Тукальський покладав надії на союз України з Московською державою, однак швидко розчарувався цьому і підтримав Гадяцький договір (1658). Після відставки Виговського впливав на нового гетьмана Юрія Хмельницького з тим, щоб той відмовився від нерівноправного договору з Москвою 1659 р.

На кафедру Мстиславську, Могилевську і Оршанську був обраний своїм попередником митрополитом Київським Діонісієм Балабаном і висвячений ним 13 серпня 1661 р. Зійшовши тільки-но на кафедру, він повторив долю багатьох тодішніх православних єпископів. Зазнавши нестерпних гонінь від католиків, Йосиф Нелюбович-Тукальський приїхав в Чигирин. Незабаром на елекційному соборі 9–19 жовтня 1663 р. у Корсуні архімандрита Йосифа Нелюбовича-Тукальського було обрано київським митрополитом. У виборах першоієрарха взяло участь чимало українського духовенства й представники української шляхти та козацтва.

На Правобережній Україні в стані польського короля, що розташовувався у м. Шаргороді, розвивалася дещо навіть смішна ситуація. За привілеєм на митрополита прибуло відразу три кандидатури: Яскульський, уніатський єпископ з Могилева, Антоній Винницький, перемиський єпископ і Гедеон Хмельницький, колишній гетьман. Король Ян Казимир відмовив Яскульському і Вінницькому, і несподівано вибрав саме Гедеона кандидатом на київського митрополита. Це шокувало ще молодого і недосвідченого чорноризця і він ухилився від такої "королівської милості". Перемиський єпископ Антоній Винницький, зазнавши невдачі у стані польського короля, звернувся за підтримкою до гетьмана Правобережної України Павла Тетері. Це було для останнього зробити нелегко. Але незабаром для цього випала сприятлива година. Королівський гетьман й воєвода київський Стефан Чарнецький, взявся за справу вмовляння козаків повернутися під зверхність Речі Посполитої. Знаючи, яку владу над козаками має щойно новообраний митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський, він запросив його разом з ігуменом Гедеоном Хмельницьким до себе. Конструктивної розмови між митрополитом і польським коронним гетьманом не відбулося. Відповідь смиренного святителя була більш, як категорична: "Не випадає смиренним інокам вмішуватися у світські справи". Такий вчинок сильно образив Стефана Чарнецького і він наказав схопити митрополита та ігумена і відправити їх до Варшави. Про все це довідався гетьман Тетеря і написав королю скаргу на практично вже ув'язнених достойників. Йосиф Нелюбович-Тукальський і Гедеон Хмельницький, а також герой оборони Конотопа у 1659 р. полковник Григорій Гуляницький

з наказу польського короля потрапили до в'язниці у Мальборку (колишньої столиці хрестоносців Марієнбургу). Сталася ця прикра подія у липні 1664 р. Тільки після цього Антоній Винницький безперешкодно оголосив себе також митрополитом київським і два роки керував кафедрою, не являючись навіть до Києва.

Арешт і заслання митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського зробили дуже прикре враження в Україні, і той самий Тетеря, який був головним винуватцем цієї справи, розпочинає вже з весни 1664 р. просити короля про звільнення митрополита, але із застереженням, що колишні в'язні десь будуть жити біля Пінська або на Волині і не "втручатися у політику". Навіть кримський хан Мухамед - Гірей IV просив про звільнення ув'язнених. Внаслідок такої реабілітаційної компанії 29 листопада 1655 р. митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський і архімандрит Гедеон Хмельницький дали обіцянку так і чинити. Але більше за Павла Тетерю став просити за ув'язненого митрополита гетьман Петра Дорошенко. У кожнім листі до короля володар булави просив про звільнення ієрарха та архімандрита. Не дочекавшись королівської милості, обидва ув'язнених втекли з Мальборка на батьківщину у лютому 1666 р. Святитель виїхав до свого рідного Лещинського монастиря і звідти, як митрополит київський, галицький і всієї Русі, видав грамоту з розрішенням жителів Могилева від прокляття неправдиво на них накладеного Московським патріархом Никоном. Пробувши трохи більше року в Білорусі, митрополит переїхав до України, бо на нього знову звели наклеп. Під загрозою нового ув'язнення Йосиф Нелюбович-Тукальський з одним лише челядником у човні Дніпром приплив просто до Черкас, а звідти його відвезли в Чигирин до гетьмана Петра Дорошенка, який прийняв його з любов'ю, дав двір і маєтності (містечко Стайки, яке невдовзі митрополит передав Києво-Могилянській Академії). Взагалі митрополит не припиняв піклуватися про церковні та культурні справи навіть в тяжких умовах війни. Так, у 1672 р. у нього в Каневі врятувався від переслідувань польської адміністрації св. Макарій Овруцький, якого він висвятив на архімандрита канівського Успенського монастиря. Наступного року він зустрічав у Чигирині після звільнення з польського полону колишнього макарівського сотника С. Туптала – батька св. Димитрія Ростовського. Пізніше константинопольський патріарх Мефодій III грамотою від 6.03.1668 р. визнав його законним предстоятелем всієї Православної Церкви в Україні та Білорусі.

Митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський став найближчим дорадником гетьмана Петра Дорошенка і мав на нього неабиякий вплив. Він жив у Свято-Троїцькому монастирі в Чигирині, засідав у козацькій старшині, провадив дипломатичне листування з впливовими політичними особами. Такі стосунки гетьмана з митрополитом не сподобались козацькій старшині і всі стали нарікати, що "гетьман Дорошенко ні з ким не радиться, тільки з митрополитом Тукальським". Саме митрополита київського вважали головним промотором політики, яка вела Петра Дорошенка до турецького берега.

Московський же посол-агент Тяпкін писав у донесенні в Москву, що "черные народы по обе стороны Днепра зело любят и почитают митрополита Тукальского". Значна частина українського духовенства, особливо київського, високо шанувала його і визнавала його авторитет. Розумів це і сам митрополит, тому приїжджав восени 1667 р. до Межигірського Спасо-Преображенського монастиря для того, щоб зустрітися з архімандритом Інокентієм Гізелем. Останній поводив себе дуже обережно і не наважився їхати до Межигір'я, показавши митрополичого листа воєводі П. Шереметєву, який запитував Москву чи слід зустрічатися з Йосифом Нелюбовичем-Тукальським. У білокам'яній наказали неодмінно зустрітися Інокентію Гізелю з митрополитом у справах про початок переговорів Москви з Дорошенком з тим, щоб він впливав на Дорошенка, схиляючи його до орієнтації на Москву. Може б так і було, Москва не виявила свого істинного обличчя. Андрусівське перемир'я Москви з Річчю Посполитою 1667 р., наслідком чого було розділ України між двома імперіями по Дніпру дуже вразило гетьмана Петра Дорошенка. Очевидною стала нещирість московської дипломатії….

У зв'язку з протурецькою політикою гетьмана Петра Дорошенка і прямим відношенням до неї Йосифа Нелюбовича-Тукальського, який був ініціатором угоди з Туреччиною 1669 (в ній зокрема гарантувалися виключні права Православної Церкви від Вісли й Перемишля до Путивля й Немана) ходила маса різних неправдивих чуток та наклепів на митрополита, які поширювали і доносили до своїх властей, як польські шпигуни так і московські. Але з чотирьох зол для України (Московія, Річ Посполита, Кримське ханство, Османська імперія) Дорошенко й Тукальський обрали останнє. Треба сказати, що вони мали певну рацію, пробуючи йти шляхом Богдана Хмельницького, і сподівались, що в тих тяжких умовах Україні вдасться зберегти хоча б автономію як скажімо Молдавії чи Валахії. Однак один колонізатор ненабагато кращий іншого… Москва ж, зміцнивши свої позиції на Лівобережжі, вирішила збройним шляхом повернути собі правобережну Гетьманщину.

Саме в цей час відбуваються переговори з Польщею. До Чигирина прибув львівський єпископ Йосиф Шумлянський, на якого король покладав великі надії. Єпископ застав митрополита тяжко хворим і передав від короля співчуття з приводу його недуги. Фактично переговори з Польщею мали ґрунтуватися на Гадяцькому договорі. Але місія Йосифа Шумлянського не мала якого не-будь конструктивного успіху, бо небезпека над Чигирином нависала з усіх боків. Для Петра Дорошенка ще болючішою стала подія, яка звісно наблизила кінець його гетьманату. Перед наступом об'єднаних військ московського князя Ромодановського і лівобережного гетьмана Івана Самойловича митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський покинув свою резиденцію – Свято-Успенський монастир у Каневі. Згодом він захворів на очі і геть осліп. Коли бомбардували Чигирин, то один снаряд вцілив у митрополичий будинок і там розірвався. Це було сильним стресом для митрополита, він перейшов до верхнього замку і там його хвороба загострилася. Навіть сам

хан присилав до нього свого лікаря але марно. Про хворобу митрополита вже дізналися у Москві. В доносі говорили, що митрополит геть осліп і в нього відняло ноги, його носять, коли йому треба бути десь присутнім. В Чигирині оповідали, що коли митрополит лежав хворий, то гетьман приходив до нього на пораду. Святитель просив гетьмана зректися турецького протекторату і Дорошенку це не дуже подобалося, так що, через образу, він більше до святителя не приходив. 26 липня 1675 р. митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського не стало.

Спочатку тіло святителя було покладене у Свято-Троїцькому монастирі м. Чигирина. На надгробку було вміщено епітафію, написану Лазарем Барановичем. Весь його архів з проповідями було передано до Києво-Печерської лаври. Після відступу козацько-московських військ з Чигирина 1678 р. мощі святителя було винесено з палаючого міста духівником митрополита ієромонахом Макарієм Русиновичем, а потім перенесено до Мгарського монастиря, що під Лубнами, де цей ієромонах зложив їх 8 серпня 1678 р. в Преображенській дерев'яній церкві. Пізніше мощі святителя було перенесено до новозбудованої кам'яної церкви. Ймовірно, що мощі святителя лежали відкритими, бо цар Петро І наказав заложити могилу цеглою, і тільки надпис на стіні свідчив про місце останнього спочинку митрополита-мученика. Ім'я митрополита всіляко замовчувалося.

Український же історик Дмитро Дорошенко (нащадок гетьмана) дуже високо оцінював митрополита: "найвидатнішим співробітником гетьмана був митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський, його "щирий друг і порадник". Тукальський стояв за державну самостійність України, територію котрої він, так само як і Дорошенко, розумів у широких етнографічних межах, додаючи до не ї ще й землі білоруські".

Йосиф Нелюбович-Тукальський був вже останнім митрополитом Київським, який прийняв затвердження від Константинопольського патріарха.

З історії українсько-білоруських зв'язків XVI–XVIII ст.

1. Епізод першої половини XVI ст.

В ході наших архівних пошуків в ІР) НБУВ було виявлено чимало важливих документів. Зокрема нами (в співавторстві) вже видано копійну книгу (книгу-архів) XVI–XVIII ст. Свято-Михайлівського Видубицького монастиря у Києві (400 аркушів).[1] Її почали створювати у 60-рр. XVIII ст., але з невідомих причин цю справу полишили. Лише значно пізніше незавершену копійну книгу доповнили різнорідними документами. В копійній книзі представлено зокрема кількадесят документів, що стосуються маєтностей Видубицького монастиря на Мозирщині, яка до речі входила до середини XVII ст. до складу Київського воєводства. В них йдеться насамперед про Нестановичі і Волосовичі, але згадуються й такі населені пункти як Багримовичі, Воротинь-Перетрудовичі, Загаль (Загалє) Калінковицького району, Колки, Копаткевичі, Секиринці, Теребовичи, Михайлівське сучасного Петриківського району Гомельської області; вказані повинності селян, імена священиків, імена й прізвища мешканців цих сіл. Хоча документи писані тогочасною канцелярською мовою з домішками церковнослов'янської, але в її тканину вплелись слова з народної української та білоруської мов, наприклад білоруське слово "сябри". Оскільки більшу частини цих документів ми вже видрукували [2], звернемося до нового сюжету.

У складі копійної книги є кілька аркушів XVI ст., які містять у собі справу (на жаль, без початку й кінця, а в ряді місць аркуші обірвані), яку можна датувати 1535–1556 рр. Ця справа стосувалася судового процесу між київським митрополитом Макарієм II та удовою шляхтича Летка Анастасією та її синами (Федор, Олехно) за спірні озера поблизу Києва. Інтереси митрополита на суді представляв його намісник Василь Пацкевич. При розгляді справи обидві сторони виставили по 18 свідків. З боку митрополита це були монастирські піддані – місцеві жителі (кияни та мешканці навколишніх сіл). Їхні суперники (Летковичі) виставили своїх слуг, котрі, як виявило слідство, походили з віддалених місцевостей: "одны были з Смоленска, инший з Лук Великих заполоненыї, а нікоторые […] земли, а другие з Мозыря и з Чорнобыля и з ынших замков, а нікоторыї з н[…]" (через дефект тексту не можна

на жаль довідатися, з яких земель була частина свідків Летковичів). Але все ж є чітка вказівка на етнічні білоруські землі: Мозир і Смоленськ. Якщо смоляни та великолукці були з числа полонених (останні очевидно потрапили у полон під час воєнних дій між Московською державою та Великим князівством Литовським (боротьба за Смоленськ у 1514 і 1520 рр.; війна 1534–1535 рр.), хоча уже вкорінились на Київщині, то жителі Мозиря потрапили на Україну внаслідок добровільних переселень.

Це лише епізод історії, але дуже характерний і дозволяє повніше уявити розвиток взаємовідносин двох народів братніх народів у давнину.

2. Заснування Могилевської Академії у планах гетьмана Петра Дорошенка

У 1667 р. Українська козацька держава – Гетьманщина була розділена на дві частини по Дніпру. Лівобережна Гетьманщина була автономною одиницею під владою Московської держави і ця автономія поступово знищувалася. Правобережна Гетьманщина далі боролася за свою незалежність з Річчю Посполитою, хоча внаслідок обставин допускала входження до її складу як рівноправного члена конфедерації цією державою. Тодішній гетьман Правобережної України Петро Дорошенко (панував у 1665–1676 рр.) проводив складну дипломатичну гру із Варшавою, Москвою, Стамбулом, Бахчисараєм… Деякі його дипломатичні інструкції за 1669–1670 рр. (українським послам до Речі Посполитої) були виявлені нами в АГАД у Варшаві (фонди: “Libri Legatiorum” (далі – LL), “Зібрання Браницьких з Сухої”(далі – ЗБС).

Відстоюючи інтереси України, гетьман у 1669 р., на елекційному сеймі (тоді обрали королем Михайла Вишневецького), ставив також і питання її культурного розвитку. Так, він вимагав підтвердження академічного статусу знаменитій Києво-Могилянській Академії, наданий їй ще у 1659 році королем Яном Казимиром, відкриття аналогічного центру в Гощі (біля Острога на Волині). Тут же він добивався вільного відкриття таких православних закладів і “у Білій Русі в місті Могилеві з тією умовою, щоб там не було жодних інших шкіл, особливо отців єзуїтів і щоб всі (маєтності?), які належать цим академіям і школам були вільні від всяких жовнірських податків” (ЗБС, 33/46. – С. 2). Варшава схилялася до прийняття цього пункту, але не погоджувалася на затвердження інших. 2. 10. 1670 р. до короля Михайла Вишневецького було відправлене нове посольство (Петрановського і Тарасенка), які передали вимоги у Варшаві 2. 12.1670 р. Тут пункт про “школи” викладався більш розгорнуто: в Києво - Могилянській Академії мали “грецькою, латинською і руською мовами навчати русь і щоб вона правами і вольностями була так укріплена, як Краківська (Академія)”, а щоб не було конфліктів “між студентами і жаками”, вимагалося, щоб з Києва були усунуті неправославні школи. “Другу ж академію в білоруському Могилеві або тут в Україні, де їй знайдеться зручне місце для заснування, було вільно засновувати, щоб ця таким же способом, як і київська, була укріплена правами і вольностями”. Цей пункт

доповнювався положенням, що "без труднощів можна було б закладати гімназії та школи, в котрих по латині будуть вчити і друкарень, скільки буде треба, вільно викладати науки і друкувати великі книги" (LL. – С.58–61). На жаль, через тяжкі зовнішньополітичні обставини для України цей проект не був реалізований, хоча Києво-Могилянська Академія продовжувала існувати і квітнути…

В дипломатичних інструкціях Дорошенка мови йшла про Білорусь не тільки у зв'язку з Могилевом. Ставилося питання про повернення Ліщинського монастиря на Пінщині православним, про білоруські єпархії (Вітебську, Новгородку, Мінську, Полоцьку та ін.), про західні кордони Правобережної Гетьманщини, до котрої мали увійти також повіти "Пінський, Мозирський, Речицький, оскільки вони раніше під нашими гарнізонами були і ми їм наші права надали…". У даному випадку Дорошенко продовжував політику Богдана Хмельницькому, рід якого між іншим був пов'язаний з Білоруссю, а зять Хмельницького – Данило Виговський був турово-пінським полковником, а другий зять – Іван Нечай боронив Бихів (потім він був бобруйським, а ще пізніше загальським старостою). Це питання вимагає докладнішого розгляду, а тут відзначимо, що в роки Національно визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. в південній і центральній Білорусі творилися, як і в Україні, козацькі полки (не тільки військові, а й територіальні одиниці), наприклад Брагинський, Турово-Пінський, Білоруський.

Ці дипломатичні інструкції гетьмана Петра Дорошенка, який був між іншим предком Миколи Гоголя й Наталі Гончарової (дружини Олександра Пушкіна), є важливим свідченням не тільки українсько-білоруських зв'язків, а й видатної ролі Могилева як видатного культурного центру Білорусі в XVII ст.

3. З історії українсько-білоруських зв'язків XVII ст.

Міцні українсько-білоруські зв'язки доби феодалізму вивчені недостатньо, що частково пояснюється браком джерел. Це стосується і такої цікавої сторінки взаємовідносин як паломництво. Як відомо авторитет Києва як центру православного життя Східної Європи була беззаперечною і не випадково за ним закріпилася слава другого Єрусалиму. Такі монастирі як Києво-Печерська лавра, Свято-Михайлівський Золотоверхий, Богоявленський Братський (з його Києво-Могилянською академією), Свято-Михайлівський Видубицький, Преображення Господнього Межигірський, Свято-Микільський Пустинний та ряд інших монастирів, не кажучи про численні храми приваблювали віруючих з усіх кінців православного світу. Важливим джерелом, яке проливає світло на паломництво, є монастирські поменники (синодики). На жаль, збереглося їх дуже мало, якщо говорити про період до XVIII ст. Досі свідомо два синодика Золотоверхого монастиря ("Поменник" (1667) і "Поминание" (перша половина XVII ст.) і синодик Києво-Печерської лаври. Нещодавно був опублікований О. Кузьмуком синодик Межигірського монастиря [1], який вівся у 1625–1680-х рр. XVII ст.

Цей поменник хоча на лежить до джерел такої самої категорії, однак на відміну від інших він краще систематизований. Після вступу, в якому стисло розповідається про історію монастиря і згадуються роди київських великих князів, князів – покровителів монастиря, митрополитів та ігуменів тощо йде власне текст синодика. Він відкривається "предословием" (нижче подається ще один вступ "ко чителнику"), також своєрідною інструкцією писареві і бажаючим записатися в поменник кого і як належить вписувати, потім йде "реєстр", котрому розписані групи родів (духовенство: патріархи, митрополити, наприклад Сильвестр Косов, котрий як відомо був білорусом і походив з …. (152)* єпископи, архімандрити, ігумени, ієромонахи, ієреї, монахи, послушники тощо (розписані детально); князі, шляхта, міщани, в т. ч. мінські, слуцькі, могилевські, биховські, кобринські), козаки, "посполиті люди" (в т. ч. пінські), врешті знову йдуть роди духовенства. Записано понад 10 000 імен, але це дуже лаконічні записи, у котрих як правило містяться тільки імена та імена тих, завдяки яким ці роди були вписані, наприклад "род Феофана Креховецкого, архімандриты Слуцкого" (167)* В той же час тут часом, а також у примітках на полях, подаються вказівки на місто, з якого походив цей рід, певні хронологічні дані (дата впису в синодик, дати перебування ігуменом, дата смерті, вказівки на посаду людини, причини її смерті тощо). Щоправда, складно встановити ступінь спорідненості згадуваних у синодик людей, тим більше коли йдеться про малознані роди, і бракує інших джерел. Але й тут є певні закономірності. В "Поменник" спочатку вносилися як правило імена батьків, потім братів і сестер, дітей тощо.

Так, вказується, що з "Брагинського монастиря" походили інокині "Євпраксія, Марта, Макария" (164). Трохи нижче при вказівці імен трьох інокинь (Митридора, Тавифа, Марфа) зазначено: "Брагин, игумен с сестрами", тобто вказано на місто, з якого вони прийшли. Крім того, "Поменник" засвідчує існування у XVII ст. у Брагині жіночого монастиря. В число братії Межигірського монастиря вписані роди "монаха Илариона с Свислочи" (с. 186), "Іеромонаха Григория Волковича" з Вільни (с. 194), "иеромонаха Євстафия" З Турова (с. 197), "иеромонаха Феодосия" з "монастыра Кутеенского" (с. 197), "монаха Радиона с печер" з Берестя (с. 198), "иеромонаха Германа" з Мінська (с. 198), "иеромонаха Прохора, ігумена мозырского" (с. 201), "инокини Евгении Шенделовны", ігумені монастиря Мінського (202), померлих схимниць Анастасії і Віри з Брагинського (монастиря) (207), "ієрея (тобто священика – *Ю. М.*) Иякова з Могилева" (208), священика "Иакова з Каменца литовського"(209), "иерея Євтихия з Лоева" (210)

Далі йдуть стислі згадки про князівські роди, в т. ч. Слуцьких, Друцьких (Филипп, Василиса), Масальських (Іоанн, Кондратий), Полубенських (Іоанн) (213), шляхетські, т. ч. Служек (Слушек) (один із Служек Олександр був гомельським і речицьким старостою в середині XVII ст.), Єльців (власників Єльська), Лозки "маршалка мозырского") (214, 216, 217). Тут слід зупинитися, оскільки рід Лозок досить відомий. Стефан Лозка (1545–1617/1618)

походив з Берестейщини, був київським підчашим і мозирським маршалком і що особливо важливо чоловіком Гальшки Гулевичівни. У 1615 р. він з дружиною дали згоду на передачу землі й двору на київському Подолі, що поклало початок київський братській школі (потім перетвореною в Києво-Братський колегіум, пізніше в Києво-Могилянську Академію, 400-ліття якої буде відзначатися у 2015 р.). Якраз у "Поменнику" згаданий сам Стефан Лозка, його перша дружина Анна "подчашина киевская") і невідома ближче Катерина (можливо мати Стефана), "пана Долмата с повіту Клецкого"(216). Далі йдуть князі Слуцькі (212), Друцькі (213). Так згадується рід "пана Служки" – це гомельський підстароста у сер.17 ст. Скорини (218, 226), "род пана Мартина з Гомля", вписаний 20.05.1649 р.(12 імен)(256), Федор Стеткевич, мстиславський каштелян, "ктитор стыя обители сея", тобто Межигірського монастиря (вписано 16 імен)(222), Григорий Хребтович, київський стольник (224), Василій Скоковський, речицький підстароста (221), Симеон Волкович, слуцький війт (252), "Род Василия Іоакимовича", могилевського бурмистра (254), "род Матфея Трупевича", бихівського війта (255), "род Германа Тимофіевича Ширая, писара оршанського"(271) (14 імен), "род Леонтия Нечаевича з Гомля" (281), але що цікаво, він вписаний серез козаків, так само як "род Богдана Бояриненка з Лоева" (279) і "род Тихона Войтиховича з Лоева" (с. 279). Очевидно в ті буремні роки якась частина козаків поверталася в рідні місця і там осідала.

Географія родів з Білорусі дуже широка. Тут знаходимо такі міста як Бихів (255, 256, 300, 301, 302, 303, 311), Бобруйськ (256, 261, 297, 300, 311, 315, 319, 320), Брагин, в т. ч. "Брагинщина" (207*, 299, 301), "Берестя", тобто Брест (198, 261, 263, 304, 319), Вільно (194*, 252, 298, 300, 302, 308), Вітебськ (169, 258), Глуськ (261), Головчин (265, 266), Гомель (256, 258, 274, 281), Давидгородок (253, 258, 259, 260, 261, 262, 264, 271, 298, 300, 301, 315, 319, 320), Дорогичин (275), Каменец "литовский" (253, 254), Клецьк (259), в т. ч. Клецький повіт (216), Кобрин (253), Кричев (285), Лоїв (210*, 257, 267*, 272, 275, 279 *, 300, 302, 306, 307, 310, 314, 316, 320), Мінськ (198*, 225*, 253)*, Мозир (201*, 202 *, 250*, 256, 261, 304, 307, 320), Могилев (208, 254, 255, 256, 298, 300, 304, 305, 307, 318, 320)** , Новоселки на Мозирщині (258), Мстислав (265, 281, 319), Несвіж (252, 304), Орша (252, 302), Пінськ (251*, 252*, 303, 304, 321), в т .ч. Пінський повіт (220), Полоцьк (260, 297, 298, 314), Речиця (263, 266), Рогачев (173)*, Свіслочь (184,186*, 257, 310, 320), Слуцьк (250*, 297, 298, 307), Туров (197, 262, 265, 267, 314), Шклов (260, 264, 269, 298, 308). Без сумніву тут домінують великі міста, особливо південної Білорусі, звідки набагато ближче було до Києва, ніж скажімо з Гродна. Слід врахувати і розташування міст на Дніпрі, Прип'яті, Сожі, бо водні артерії дозволяли паломникам проробити шлях до Києва відносно швидко і безбо-

* Для економії місця будемо вказувати лише номер сторінки публікації.

** На жаль, не завжди можна точно вказати чи йдеться про Могилів у Білорусі, чи Могилев-Подільський в Україні.

лісно, особливо якщо врахувати, що на Україні з 1648 р. майже безперервно йшли війни. Досить поглянути на частоту згадування імен наприклад з Лоєва чи Давидгородка. Відзначимо, що зазначення сторінок не завжди точно свідчить про частоту записів в синодик, бо нерідко на сторінці записи імен з конкретної місцевості робилися "гніздами". Так, на стор. 263 Речиця згадується п'ять разів: речицькі роди Євстафія та Івана, Івана Леонтієвича, Сави Кіндратовича, а також Семіон з Речиці та Овдотья з Речиці, походження родів яких (Євстафія Семионовича та Афанасия Даниловича) теж видно сліл виводити з Речиці. Під рубрикою "Род мещан Пинских" знаходимо 9 родів (стор. 251–252), "Роды мещан Слуцких" – 7 родів і т.д. Насамакінець скажемо, що вказівки на місце походження родів ставились як виняток і стосуються максимум10% імен. Якби такі вказівки стосувалися всіх записів, то число білорусів у них було б набагато більшим.

Таким чином, навіть ці скупі дані свідчать про всестановий характер паломництва з Білорусі, яке охоплювало всі регіони Білорусі і розвивалося навіть в умовах майже безперервних війн в Україні, проливають певне світло на генеалогію, свідчать про міцність українсько-білоруських зв'язків у давнину.

Джерела і література

1) Кузьмук О. Поменик Межигірського монастиря: публікація рукописної пам'ятки XVII ст. // Болховітіновський щорічник 2011. – К., 2012. – С. 139–322. Ще недрукованим залишається поменник, упорядкований у 1785 р.

2) Мицик Ю. Студії з історії Білорусі. – К., 2009. – С. 215–217.

(Опубліковано: Мицик Ю. З історії українсько-білоруських зв'язків XVII ст. // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржауносці, міжнацыанальныя і міждзяржауныя адносіны. – Гомель, 2013. – Вип. 2. – С. 20–22).

4. Білорус-киянин

Ця справа з фондів Центрального Державного Історичного Архіву України у Києві була мною виявлена випадково. Я неправильно написав у замовленні число 193 (номер фонду) замість 143, і п'ять справ мені принесли "не з тієї опери". Хоча не зовсім так. Одна тоненька справа 1782 р. досі ніким не читана, привернула мою увагу. Це була чолобитна Степана Шпаковського, яку трохи доповнює документ з канцелярії київського намісницького правління.

З них виникає, що згаданий Степан Тимофійович Шпаковський народився у 1774р. в сім'ї міщанина м. Могилев Івана Шпака і його дружини Марії Семенівни (у дівоцтві – Прокопівська). Коли помер батько, Степан Шпаку було 14 чи 15 років (документи подають по-різному) і він вирішив покинути батьківський дім. Зі своїми земляками-могилевцями він відправився на богомілля до Києва – загальновизнаного центру православ'я у Східній Європі. Київ юнаку сподобався і він залишився на рік служити там у місцевого міщанина Івана Донця. Відслуживши цей термін, Степан переїхав

у Ніжин (відомий в Україні XVII–XVIII ст. центр ремісництва і торгівлі), де служив у різних купців два роки. Але молоду людину все ж тягло до Києва і він повернувся сюди у 1761 чи у 1762 р. Тут він найнявся на службу до київського мішанина Гната Квятковського, у якого залишався під час написання чолобитної.

Видно справи йшли непогано. Він почав називатися Шпаковським, одружився з киянкою Ориною Дем'янівною Кужириновою (у цьому шлюбі народилися син Яків і дочка Олена), отримав у посаг дім на Подолі. Але стати київським міщанином не міг, бо формально був підданим Речі Посполитої. Тоді він і написав 15 січня (за старим стилем) 1782 р. чолобитну, у котрій просив дозволу скласти присягу цариці Катерині II і, вірогідно, отримав його. На цьому звістки про Степана Шпака (Шпаковського) уриваються.

Це – маленький епізод з історії київського міщанина кінця XVIII ст., але він ще раз показує інтенсивність українсько-білоруських зв'язків і вже тому викликає зацікавленість не тільки у дослідників, але й широкої читацької аудиторії.

(Опубліковано білоруською: Мыцык Ю. Беларус-кіянін // Краязнаучая газета. – 2014. – Кастрычнік. – № 40 (537). – С. 4).

5. Ще про білорусько-українські зв'язки XVII–XVIII ст.

Не так давно у "КГ" (№ 40 (537), жовтень 2014 р.) була надрукована моя замітка "Білорус-киянин". Поки ця стаття готувалася до друку, я виявив в архівосховищах, а конкретніше в ЦДІАУК та ІР НБУВ, ще два цікавих факти, які підтверджують міцність білорусько-українських зв'язків. Отже, 17 (7) липня 1660 р. ніжинський міщанин Семена Турути (Туритина, Турутченка) продав за 600 польських злотих свій власний будинок у Ніжині Спасо-Преображенському Максаківському монастиреві, який стояв біля села Максаки (сучасного Менського району Чернігівської області). Цей будинок він раніше купив у свого "шваґра" Бориса Максимовича. [1] На перший погляд звичайна купча, завірена тодішньою міською владою Ніжина (війт Олександр Цурковський, бурмистр Ярема Кониський) і внесена в міські книги ніжинської ратуші права магдебурзького. Але на її початку продавець будинку записаний як "славетний Семен Турутин, мещанин и обывател могилевский", тобто житель і міщанин Могилева. Без сумніву його зв'язки з Ніжином – важливим торгівельним центром були дуже міцними, бо він там мав свій будинок і його дружина видно походила з цього ж міста, принаймні там жив її брат...

Наступний епізод відноситься до жовтня 1692 р. Гетьман України Іван Мазепа отримав супліку від жителя Снітина (сучасного Лубенського району на Полтавщині) Івана (на жаль, через ушкодження документу його прізвище не читається), а також клопотання в його справі Іллі Новицького, полковника кінних компанійців. Очевидно Іван знав Новицького тому, що його полк наприкінці XVII ст. часто бував на квартирах в Лубенському полку. В своїй супліці він скаржився на те, що в поліському місті Ляховичі (сучасної Брест-

ської області Білорусі) місцевий урядник забрав у нього вози із сіллю. Вочевидь цей Іван чумакував, возив на продаж сіль і продавав аж у Білорусі. Мазепа оперативно відгукнувся на цю супліку-скаргу і клопотання Новицького і написав відповідного листа до Станіслава Яна Яблоновського, що був тоді гетьманом великим коронним Речі Посполитої і краківським каштеляном. Про це він повідомив Новицького у своєму листі (його текст наводимо нижче). Брак документів не дозволяє сказати чим закінчилася ця справа. Можна припустити, що в нелегкий для Речі Посполитої час (двокоролів'я) він не став загострювати стосунки зі своїм тодішнім союзником і вирішив це питання на користь Івана.

Наприкінці XVII ст. виник конфлікт за землі "задесенського ключа" на лівому березі Десни (сучасних Менського та Борзнянського районів Чернігівської області) між Чернігівською архієпископською кафедрою та Спасо-Преображенським Максаківським монастирем. Щоб вирішити цей конфлікт гетьман Іван Мазепа у 1702 р. був змушений послати туди комісію на чолі з Семеном Савичем, тоді писарем генеральних військових судів, майбутнім генеральним писарем Війська Запорозького у 1709–1725 рр., щоб на місці прийняти оптимальне рішення. Обидві сторони добре підготувалися до розгляду справи на місці, зокрема чернігівську кафедру представляв насамперед св. Антоній Стаховський, якого послав чернігівський архієпископ св. Іоанн Максимович. Зате у Максаківського монастиря були солідніші аргументи (привілей на ці землі, даний у 1650 р. засновником обителі знаменитим дипломатом Речі Посполитої Адамом Киселем, українцем з походження і православним за віросповідуванням) і свідки, найважливішим з яких був старожил з села Ховми (Холми) "Гаврило Потапович, прозиваючийся Жакгуневич, старинный козак", до аргументів якого прислухалися навіть представники протилежної сторони.

У листопаді чи грудні 1702 р. Гаврило Жагуневич (інший варіант прізвища – Жагунович) під присягою виклав докази на користь Максаківського монастиря. Надзвичайно важливими є дані про нього самого. Отже він народився на початку XVII ст. з місті Білиничі на Бихівщині (нині – смт. Могилевської області). Коли скінчилася переможна для Речі Посполитої Смоленська війна (1632–1634 рр.), у Великому князівстві Литовському вибухнув сильний голод, через який багато хто рятувався від нього за межами країни. Тоді ж Жагуневич в пошуках хліба "зайшолем … на Україну и пришолем на мешкане до села Ховмов", яке було тоді у власності польського магната Казановського. Очевидно це був Марцін Казановський, котрий обіймав зокрема таку важливу посаду як польний гетьман коронний у 1633–1636 рр. Жагуневич служив тоді з панськими "болоховцами, по пущи и лісах ходячи за звіром", виконував обов'язки і лісничого, рубав дерево на "буды пана Казановского", тобто для виготовлення селітри. Потім цю маєтність купив у Казановського Адама Кисіль, котрому можливо став тепер служити Жагуневич. У 1642 р. Кисіль заснував Максаківський монастир, причому в числі

перших монахів були ченці з Чонського монастиря (Гомельщина) і першу церкву для нього (дерев'яну) привіз Десною з Чонська, а Жагуневич разом з іншими жителями Ховмов витягав її на "берег з воды". Козаком Жагуневич видно став, коли почалася Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. проти Речі Посполитої.

Після цих свідчень Жагуневич вирушив додому, бо розгляд справи дуже затягнувся (вислухання свідків, виїзд комісії на місця кордонів земель і т.д.). Остаточне рішення щодо кордонів земель було прийнято 29 (18) вересня 1703 р. і це рішення було прийнято на користь Максаківського монастиря, причому свідчення Жагуневича відіграли чи не найважливішу роль цій справі. На жаль, заслухати рішення комісії він уже не міг, бо помер 26 (15) вересня 1703 р., проживши судячи з усього біля ста років. Перед смертю він підтвердив правдивість своїх слів на смертному ложі ховменському священику о. Григорію і своїм синам Омельку та Федору Гавриленкам Жагуневичам, котрі й повторили його слова на підсумковому засіданні комісії [2]

Насамкінець ще раз повторю сказане вище. Зв'язки між Україною та Білоруссю у XVI–XVIII ст. були надзвичайно потужними. Безперечно пошуки в архівах принесуть нові свідчення цього.

1. НБУВ. – ІР. – Ф. VIII. – № 255 М. / 154. – Арк. 102 зв.–103.

2. ЦДІАУК. – Ф. 143. – Оп. 1. – № 31.

* * *

1692, жовтня 24 (14). – Батурин. – Лист гетьмана Івана Мазепи полковнику Іллі Новицькому

"Мой ласкавый приятелю пне полковнику [комонный].

На причыну в. мсти до нас занесеную и на супліку Ивана […обы]вателя снетинского, пишем мы лист наш причинный до […] каштеляна краковского и гетмана великого коронного (Станіслава Яна Яблоновського. – *Ю. М.*), абы е[му, Ива]ну, тие его забрание мажи з солю в місті Ляховцах от тамошного урядника веліл поворочати. Тое в. мсти наменивши, зычим ему ж доброго от Гсда Бга здоровя.

З Батурина ок[зябра] 14 д. 1692 року.

В. мсти зычливый приятел Иван Мазепа, гетман, Вой[ска] их црского пресв[ітлого] велич[ества] Запороз[ким]".

(НБУВ. – ІР. – Ф. ІІ. – № 14808. – Оригінал завірений особистим підписом Мазепи і печаткою)

(Скорочену версію цієї статті опубліковано білоруською: о. Юрый Мыцык. Яшчэ раз пра беларуска-украінскія сувязі XVI–XVII ст. // Краязнаучая газета. – Лютий 2015. – № 5(550). – С.5)

Документи з історії Білорусі другої половини XVII – середини XVIII ст.

№ 1

1622, березня 5. – Лист князя Криштофа II Радзівіла до віленського біскупа Воловича

“Ледwie kozaccy posłowie od hetmana w Birżach odprawę wzięli, a już po wszystkiej Litwie gruchnęło, że hetman kilku tysiący zaporożców na zgubę W. ks. L[itewskieg]o zaciąga, ludzie wszystcy territi eżemplo onej eżpedycyi, kiedy 15000 kozaków Zamojski, hetman, do Litwy był wprowadził, suppliciter z hetmanem per literas egerunt, alios ksdz biskup wiłeński sollicite o tom pisał, na co hetman taki dał respons:

Jaśnie wielmożny mći książe biskopie wiłeński, mój mć. panie i przyjacielu!

W tym co ku całości i pokojowi strapionej ojczyzny naszej idem animus eadem sentencia będzie mib zawżdy z w. m. panem. Nie zmawiałem się z nikim, a com do j. k. mći o kozackim zaciągu proprio motu jeszcze in decebri pisał, znać z inkłudowanej ceduły, bo nichaj mi jako kto chcę dzielność i męstwo tych ludzi załeca, nigdy na to nie przypadnę, żeby mi oni w Inflanciech przeciw szwedowi, który ognistym ludem wojuje rem gerere, jako przeciw turkom, w których już krew i łupy dobrze się wpasli, sam zaś deest praeda (?) quam sequantur, a toż tantum abest (?), aby ich do siebie wabić miał, owszem prosiłem, żebym takiej kompanii był proszen, łecz proszę uniżenie, co w tym było czynić, gdy oni otuchę jaką, jako to z Warszawy i od nich wiem, odniosłszy, sami ultro posłów do mnie wyprawili, chcac albo we 20000 iść do Inflant, albo gdziebyśmy ich ta od służb Rptej excludowali, państwa tureckie, chleba szukając, infestować tertium nie dokładali, łecz łacwo zgadnąć, żeby rozsypawszy się po włościach, państwa j. k. m. ciemieżyli. Wielką rzecz dał bym był na to, żeby mie byli ci goście w domu moim nie nawieżali, jakoż się było inaczej extrykować, jeno kapita od nich oderwać, którzy na uczciwę mogą jakikiłwiek mieć respect, a drużyna bez nich lanquescet i rychłe się do domu rozjedzie. Jam ci to gravioris mali declinandi uczynił, a jeżeliby ztąd co imminere miało, mogę aquissimis rationibus dozwolenie moje na stawienie tysiąca kommunych i starynnych kozaków, bez wszelakiego RP żołdu onym dane kassować. Bom ich takiemi łegował kondycyami, których już im sam czas wyko-

nać nie dopuśći, gdyż przed roztokiem bydź mieli, co consilio, żeby Inflanty sine onere zostały, a nieprzyjacielowi w jego ziemi negotium przez nich mogło się facessere. W czym i od kszie (?) spodziewam się mieć rezoluzią, bo się o tym j. k. mći. zaraz znać dano w. p. zdanie swoje proszę racz mi oznajmić, a jakom ja uczynić gotow to, do czego zdania w. ks. mći inclinare widzę, żeby tu ten tysiąc koni kozaków nie szedł, bo zaraz do nich posyłam, tak pewenienem, że w. m. pan nie tylko o tych, którzy pozwołenie ode mnie mieli, ale raczej i całe 20000, które się nad ojczyzną naszą wiesiają, solliciti będziecie, żeby ich instis mediis z kupy rozprowadzono. Aleć i lisowczykowie staną za zaporożców, bon tylko wodź i ogień na Rusi zostawują, Słuck i insze majętnośći przyległe synowca mego wniwecz spłondrowali na Rusi, dla Boga quis liberabit nos hoc mało, jeśli w. m. panowie , którzy cardines RP jeśteśćie, poważnym staraniem u j. k. m. temu nie zabieżycie. Łascę zatyn etc, etc".

(Ч. – ВР. – № 113. – Арк. 255. – Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує заголовок, зроблений копіїстом: "1622, d. 5 mar. Ex ms. arch. Stan. – Aug. reg. Kopia listu kscia j. mći hetmana p[olnego] l[itewskieg]o do j. ksdza Wołowicza, biscupa wiłeńskiego").

№ 2

1630, жовтня 20. – Долятичі. – Регест листу хроніста Павла Демитровича до князя Криштофа Радзівіла, польного гетьмана литовського

"З наказу в. кн. м. переписавши статті євангелічного віросповідання посилаю їх через його мость пана Скробовича".

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 2947. – Арк. 5. – Оригінал).

№ 3

1631 (?), грудня 29(19). – Лист запорожців до коронного гетьмана

"List od kozaków don j. m. p. het[mana] 19 decembra.

Po napisaniu listu do w. m., n. m. pana, iż wiadomość [...] nam mamy o gotowośći moskiewskiej, co (?) masz z stolicy, wyprawił (?); którzy przywioł [...] powiedział, że [...] na głowę ku zamku sześć tysięcy, a tysiąc strzelców już do Wiaźmy posłano; którzy ten lud (?) pospołu z bojary naznaczono pod Smołeńsk, a car na Ukrainie ma bydź; będę car moskiwski dał sześć wódzów: dwoch z Nowograda, dwoch z Woroniża, a dwaj z Oskoła (?) ordzie Zawołskiej i Astrachańskiej; która to horda m bydź prowadzona przez Siewier na Ukrainie; a do Ozowskiej hordy posłać i kaznę postąpił. Towarzysz nasz zaś z Donu przyszedł, który widział i wiedał , że pewne dwa tysiąca ordy z Krymu do Putiwla i moskwa też na Ukrainę naznaczona. To też w. n., n. mił., oznajmiwszy, iż tymi czasy z Moskwy do Putiwla, koni pod sto pod Romniom (?) przypadszy, tak towarzyszów naszych pozabijali, porubali, jako też i kupców; pytali się o wojsku j. k. m. koronnym i o Wojsku Zaporowskim, gdzie się obraca i co jest za zamysł. My zaś wiedzieć nie możemy: czyli zmie, czyli też o trawie [...].

Jeżeli się co dali ponowi, oznajmić w. m., n. mił., nie omieszkamy. A z Zaporoża wiadomośći mamy, że orda w polu koczuje, a zamyśliwa wpaść w państwa j. k. m."

(НБ у Варшаві. – ВМ. – № 2882. – Арк. 381. – Оригінал рукопису зберігається у ВР Курніцької бібліотеки № 201).

№ 4

1632, вересня 18. – Кейдани. – Регест листу хроніста Павла Демитровича до князя Криштофа Радзівіла, польного гетьмана литовського

Пан Богуслав Радзівіл здоровий і сповнений наук, але папери для пана Богуслава не можемо дістати через пошесть. Прошу за "єдиного рідного брата, котрого Господь Бог торкнув моровою пошестю. Він кинув дім, не збирає збіжжя з поля, тулиться аж до цього часу по полях, чекаючи помилування Божого доки втихне це нещастя. Прошу в. м. порятувати його збіжжям.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 2947. – Арк. 5. – Оригінал).

№ 5

1659, квітня 17. – Слуцьк. – Лист Яна Бакарича до князя Богуслава Радзівіла (регест)

Мова йде про слуцького протопопа. У слуцькому єврействі що далі, тим більше, виявляються такі речі, що нам, духовним особам, не годиться замовчувати. Так, один єврей з слободи Кролевець, маєтності пана Понятовського, ставши християнином, сам з жінкою постійно втішався у християнській вірі. По смерті своєї першої дружини, взяв другу, християнку, понад десят років причащався Святих Дарів. Тепер, прибувши до Слуцька, з намови єврейських рабинів знову сам з дружиною і дітьми, народженими у християнстві, з великим блюзнірством і образою Бога, Єдиного у Святій Трійці, і Святих Дарів, повернувся єврейської віри.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 302. – Автограф. Опубліковано: о. Юрій Мицик. "Мемориал" слуцького архімандрита Павла Волчанського як важливе джерело з становища православних під гнітом Речі Посполитої // Труди Київської Духовної Академії. – 2014. – № 13. – С. 199–210).

№ 6

1660, серпня 26 (16). – Слуцьк. – Лист Феодосія Василевича-Баєвського до комісара Слуцького князівства шляхтича Гурина

"Мśćiwy panie Huryn, mój wielce mśćiwy panie i przyjacielu.

Expectans expecto łascawej w.m., moich mśćiwych panów, ratione ojca Wołosowicza declaracyej; i jeżeli na uniżoną moją uczynić raczyćie prośbę, aby ze mną wyjachać i przyjachać wolno mu było, captiuabor tym do usługi książęciu j. mść, dobrodzieja meo, z samym w.m., m.m.pana, omnitq (?) gratisimować powinien będą nomicibq (?) gotowem i accempując i wszelako obligari, że go za rozkazaniem

książęcia j.mśći zawsze stawić będę. Uniżenie i posetnie upraszam, gdy nasz ubogy zakon, jakoż subjecto takowej dałej nie cierpiał diminucyej honoris, która wszystkich nas eiq orfinis wielkim obchodzi żałem, będzie książe j.mśći, dobrodziej mój, zawsze moją ucontentowany usługą iłe w tej sprawie, jeżeli decentrionalibq tractabitur medys. Ja nie tylko obligari, ale i poprzysiąc gotów, że z tymże przllie usługę książęciu j. mśći, a jeżeli urgebit necessitas i do prawa, do arbitru książęcia j.m.p. stawi go obowiązuje się. W mść zaś, mój mśćiwy pane, wszelako pokazany mi w tym odsługować będę affect i łaskę, do której mie pilno z moją oddaję powolnośćią.

W.m., meo wielce mśći pana, życzliwy przyll. i sługa powolny

W Słucku Theodozy Wasilewicz

16 aug. Anno 1660.

Jeo mśći pan Klokockie m.m. pan nisko kłania, a ostatek pokornej mojej upraszam prośby."

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ 5. - № 16998. – С. 5. Автограф, завірений печаткою. Адреса: "Memu wielce mśćiwemu panu i przyjacielu j.m. panu panu Władysławowi Hurynowi, comissarzowi Księstwa Słuckiego, etc". Документ має запис, зроблений рукою секретарів чи архівістів адресата: "№м 8 Fasc[icul]. Z listów zabłudow[skich]".).

№ 7

1660 серпня 27(17). – Слуцьк. – Лист Феодосія Василевича-Баєвського до комісара Слуцького князівства шляхтича Гурина

"Mśćiwy panie Huryn, mój wielce mśćiwy panie i przyjacielu.

Nie wątpiłem o łaske w.m., moich mśćiwych panów, że na uniżoną moją veri (?) compos zostane prośbę i ojca Wołosowicza będę miał comiten (?) drogi, w którą dzisiaj (?) en hoc wyjadę informatio obienna (?) jednak za tydzien w.m.,

m.m.panów, consolat mie łaskę, do której się pilno z uniżonemi zasyłając usługami, żegna w.m., m. panów dobreo zdrowia i częstego in relionbq pokoju circum stacys życząc powiedanim

w.m., meo wielce mśći pana, życzliwy przyjaciel i powolny sługa

W Słucku Theodozy Wasilewicz, m[anu] p[ropria].

17 aug. Anno 1660.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 16998. – С. 8. Автограф. Адреса: "Memu wielce mśćiwemu panu i przyjacielowi j. mśći. panu Władysławowi Hurynowi, comissarzowi Księstwa Słuckiego, etc". Документ має запис, зроблений рукою секретарів чи архівістів адресата: "№ 10 Fasc[icul].Z listów zabłudow[skich].").

№ 8

1661, січня 4 (1660, грудня 24). – Слуцьк. – Лист Феодосія Василевича-Баєвського до князя Богуслава Радзивила

Jaśnie oświęcone mlśćiwe książe, mój wielce miłośćiwy panie i dobrodzieju.

Poddani w. ks. mśći, pana meo miłośćiwego, sluccy, parochianie cerkwy dwoch, na ostrowie zniesionych, starając się, aby przez umniejszenie domów Bożych nie

była diminnacia chwały jeo os. w Słucku, supplikują uniżenie do w. ks. mśći, upraszając o miejsce na zbudowanie desolarum* i upatrzywszy miejsce, gdzie dom myśliwy, na dwie cerkwie zgodne supplices o te w.ks. mśći, pana meo młśćiwego, proszą, nie wątpić o zwykłej ku religiej naszej i nam, sługom w. ks. mśći, łasce, że instan (?) petentibq annuere w.ks. mśći raczy. O co i ja pokornie upraszając, obliguje usługi moje omnibq w.ks. mśći nutibq zawsze gotowe, które życze jako naprzędzej demonstrantis contestari argumentis, prosząc Pana Boga za dobre zdrowie i całość dostojenstwa w. ks. mśći, pana meo miłośćiwego, pilno mie z usługami memi miłośćiwej w. ks. mśći, recomed. do łasce.

W. ks. mśći, pana mego miłośćiwego i dobrodzieja, uniżony sługa

W Słucku Theodozy Wasilewicz

24 Xmbris Anno 1660. Ar[chimandrit] nam[iestnik] metr[opolitanski]

(АГАД. – Ф. АР. Відділ 5. – № 16998. – С. 9. – Автограф, завірений печаткою. Адреса: "Jaśnie oświęconemu książęciu j.mśći panu Bogusławowi Radziwiłłowi, panu na Birżach i Dubinkach, Słucku i Kopylu, panu na Homlu i Siebiżu, koniuszemu koronnemu (?) W. Ks. Littewskiego, brańskie[mu], podzerwieńskiemu, etc starośćie, memu wielce mćiwemu panu i dobrodziejowi." Документ має запис, зроблений рукою секретарів чи архівістів адресата: "№ 20 Fasc[icul]. Z listów zabłudow[skich]". Знаком (*) відзначена примітка, зроблена на полях очевидно рукою секретаря адресата: "desolamerum").

№ 9

1662, квітня 17(7) і червня 15(5). – Київ. – Виписи з гродських книг замку Пінської провінції, де міститься привілей короля Яна Казимира від 13.__1650 р.

"[…]и ко употреблению міста власти, преимуществ духовных и всяких доходов допущаем был, за что кождаго обнадеживаем ншею млстию. А для лучшаго віроятия подписали мы сие рукою нашею и печать Великаго княжества Литовскаго приложит повеліли.

Дан в Варшаві на главном штинеделном сеймі мсца __ 13 дня 1650 году гсдарствования ншего польска I, а шведскаго II года.

Сия привилегия припечатана его королевскаго ва. печатью Великаго княжества Литовскаго и подписана ("*и подписана*" написано двічі. – *Ю. М., І. Т.*) собственною его ва. рукою и скріплена писарем слідующим образом: "Иоанн Казимир король". Филип Казимир Обухович, писар В.к. Л.

Оная его королевскаго влчества привилегия будучи от вышепомянутой персоны при прошении подана и от меня урядовым порядком принята и в книги городские вписана, с которых сия выпись при печати городской киевской выдана.

Писана в Киеві.

У сей выписи приложена печать вельможного его млсти пна воеводы и генерала провинций Киевских и подписана его рукою слідующим образом: "Адам из Брусилова Кисіль, генерал провинций Киевских".

Староста справил Искоростинский. Сия выпись будучи от его млсти Адама Кошанского предявлена, по его ж прозбі в книги городские мстиславские от слова до слова вписана, с которых и сия выпись при печати урядовой и за подписанием руки писарской в Бзі пречестному его млсти отцу Иосифу Кононовичу Горбацкому, епскпу витепскому, мстиславскому, оршанскому и могилевскому выдана.

Писана в Мстиславлі.

(М.п.)

Николай Котілъгородский, мстиславской писар

Справил Опасівич".

Выпис из книг городских замку гсдрева в провинции Пинской от Рождества Сына Бжия 1662 года мсца апріля 7 дня.

На уряді городском в замкі гсдревом пинском предо мною, Яковом Гинвидом Пашківичем, стольником и подстаростьим пинским, определенным от вілможного его млсти гспдна Иоанна Карла Млоцкого, старосты пинскаго и ельменскаго, явившис персонално честный в Бзі его млсть отц Антоний Скаминский, намісник мнстыря братскаго пинскаго, именем высокопречестнаго в Бзі его млсти отца Иосифа Нелюбовича Тукальского, архимандрита лешченскаго, старшего мнстрей братських виленского, что при церкви Стаго Духа а пинскаго, что при церкви Стых Бгоявлений, обявил и для вписания в книги городские повинции Пинской подал лист или привілегию всепресвітлійшаго короля гсдря ншего млстиваго жалованную помянутому пречестному его млсти отцу архимандриту лешченскому на епископию Мстиславскую, Оршанскую и Могилевскую, о чем пространние в той привилегии изображено, и просил, чтоб оная принята и в книги внесена была и я, присудствующий на сем уряді, освидітельство(вав) оную привилегию, веліл пред собою прочесть и в книги вписат, и та в книги вписуемая привилегия от слова до слова так гласит:

Иоанн Казимир и проч.(как в первой привилегии) обявляем сим листом ншим, кому о том відат надліжит, что по смерти пречестнаго отца Иосифа Кононовича Горбацкого, духовные и свіцкие чины религии руской неунитской по силі мирных договоров учиненных пред щасливою коронациею блженныя памяти гсдря брата ншего короля Владислава Четвертаго и в слідствие общаго права и конституции также порядка и обыкновения древняго общим согласием и голосом чрез свободное избрание на епископию Мстиславскую, Оршанскую и Могилевскую в сан епископской достойных кандидатов нам предложили, между которыми будучи мы извістны о высоких добродітелех, достоинстві, блгочестии, усердии к разпространению славы Бжией и издревле блгородной фамилии пречестного отца Иосифа Тукальскаго, архимандрита лешченскаго, ему тот вышепомянутой епископии сан дат и пожаловат соблговолили, как то сею привилегиею (сохраняя при нем и чин архимандрии Лешченской) даем и жалуем, в силі которой и проч. Писат (как в первой привилегиї до подпису руки королевской, оставляя только місто на собственные імена).

Иоанн Казимир, король.

Андрей Котович, писар Великаго княжества Литовскаго.

И оная привилегия, будучи от вышеписанной персоны при прошении подана, в книги городские пинские вписана, с которых и сия выпись при печати меня, Александра Бушковскаго, подстаростьего, и за подписанием руки меня, Григорья Казимира (…)*, мы, писаря присутствующих на уряді городском провинции Пинской, высокопречестному в Бзі отцу Феодосию Василевичу, архимандриту слуцкому и намісніку митрополии Киевской в Великом княжестві Литовском, дана.

Писана в Пинску.

Выпис из книг городских воеводства Мстиславскаго от Рождества Сна Бжия 1672 года мсца июня 5 дня.

На уряді гсдрьском городском мстиславском предо мною, Владиславом Ильею Владиславом Сурином, подстаростьим мстиславским определенным от ясневельможнаго его млсти гспдна Иоанна из Козельска Огинского, воеводы, старосты и войта мстиславскаго, владельца радомскаго и пораднинскаго и старости стоклинского, явившись персонально честный отц Константий Евпатевич, протопоп мстиславский".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 62296. – Арк. 18–19. – Копія кінця XVIII ст.).

№ 10

1662, травня 15(5). – Лист чернігівського полковника Оникія Силича до ніжинського протопопа Максима Филимоновича ("єпископа" Мефодія)

"Перевод з белорусково писма.

Черниговский полковник Аникей Силич пишет преосвященному епископу, что посылал он посланника своево в Старый Быхов для проведыванья о неприятелех польского войска и воевода быховский ко мне ничего не отписал, потому что нельзя было писать, чтоб того писма ляхи не отняли. А войска под Быховым ляцкого нигде нет, оприче что от Мурашка в Быхове. И то послышав, наше войско страшитца: будет де сила наша не возьмет, то станеш де уступать из Гомеля. А гомляне тож хотят врознь розбежатца. Чтоб твоя святыня изволили писать к полковнику нежинскому, чтоб с полком своим к нам поспешился и с ыными полки, за што впрямь от е.ц. в-ва похвалу одержит, как нам Бог то доброе под Гомелем учинит, а ныне тому добрая пора есть. Да и о том воевода быховский изустно ко мне приказал, что де в Быхове большой голод, да и ратные люди врознь з голоду бредут. Как бог поможет Гомель очистит, то б вольный проезд в Быхов был нашим казакам. А о походе тож своем извещаю, что дня завтрашнего даст Бог дождавшися, поеду до войска. Об чем вашей пастырской милости обо всем известивши, о благословении бью челом.

Писан в Чернигове мая в 5 д. 1662 г.

Разсмотрением пана Сомка на вашу пастырскую милость пускаю, что за твоими молитвами пастырскими что доброе господь Бог пошлет. А о мне ваша милость будь того надежен, что готов тотчас за е.ц в-во умерети, как бы не мыслил чего доброго, а сие дело и не делал бы того. А до его милости пана полковника заступаю будь, чтоб и стародубскому полку велел к Гомелю идти и всем сотником с сотнями, чтоб мы іміли как нынешняго 5 числа потом[…]".

(НБУВ. – ІР. – Ф. ІІ. № 15576. Арк. 50–51. – Копія 20-х рр. ХХ ст. з перекладу XVII ст. в справі № 614 (арк. 138) ф. Сибірського приказу РДАДА).

№ 11

1662, червня 6 (травня 27). – Лист о. Григорія Василевича, козелецького і остерського протопопа, до свого кума

"Перевод з белоруского писма.

Ко мні многомилостивому пану куму доброго здоровя от Господа Бога желаю тебі.

Об тех вестях изволил ты писати и о том извещаешь ты, что пошли до Чернигова един, что просил полковник черниговский пана гетмана, чтоб ево отпустили, то ево отпустили, а другие ув Остре остались. Об том роспущении войска того ж слыхати, хотя казаков наших много дома и сотник наш был, одно сказывают: изнова у войска итить. И об том извещаю, что был из листом у пана гетмана от Хмелницкого, наговариваючи Самка, чтоб с тою стороною мир узял. Дымор у субботу прошлую москали вырубили и выпалили, было козаков четыреста у Дымери, то усех побили, и людей усех и детей малых, не боясь Бога. И я вскоре буду. Потом тебе много челом бью.

Писан ис Козельца мая в 27 д.

Григорий Васильевич, протопопа козелецкий и островский".

(НБУВ. – ІР. – Ф. ІІ. № 15576. Арк.44. – Копія 20-х рр. ХХ ст. з перекладу XVII ст. в справі № 614 (арк. 140) ф. Сибірського приказу РДАДА).

№ 12

1662, не раніше травня 20 (10). – Відписка царського воєводи, яка містить вістовий лист Самійла Мотовила

"Писал старец Самоил Мотовило о вестях.

И я, холоп твой, того писма у архимарита (І. Гізеля. – *Ю. М.*) взял список. Да маия ж в 10 д. в Нежине говорил со мною, холопом твоим, Мефодий, епископ мстиславский и оршанский, что к нему писал черниговский полковник Аникей Силич Старого Быхова твоим В. З. (?) ратным людем о скудости запасов. Да он, Мефодий епископ, показал мне, холопу твоему, прелесной лист, писано польскими писмом из Могилева. И те, государь, листы у Мефодия епископа взял я, холоп твой, и список, что взят у печерского архимарита и запечатав в лист с сею отпискою, послал к тебе (*титул-прим.копіїста*)".

(НБУВ. – ІР. – Ф. ІІ. – № 15576. Арк. 50. – Копія 20-х рр. XX ст. з перекладу XVII ст. в справі № 612 (арк. 138) ф. Сибірського приказу РДАДА. Нижче є дописка копіїста: "2/V. Лист послушника С. Мотовила до архімандрита. Московська копія (див. Білгород. ст. № 475, л(?) 475–76").

№ 13

1662, липня 5 (червня 25). – Чернігів. – Лист чернігівського полковника Оникія Силича до королівського полковника Дениса (Діонісія) Мурашки

Бог допустив нещастя на бідних християн всього нашого краю, особливо нашестя потужних польських і козацьких військ, а також бусурманських. А це не за що інше, тільки за наші гріхи. А тепер змилосердившись на віру, подав спосіб врятуватися з його царською пресвітлою величністю, а також із щастям князя Ромодановського, який йде з ратними полками за указом й.ц.в. Неприятель стоїть на тому боці Дніпра з потужним військом, прагнучи християнський православний народ привести до останньої погибелі. Це (Юрій. – *Ю. М.*) Хмельницький із своїм військом і тогобічними козаками й ляхами та ордою стоять під Переяславом. Він задумав весь край вніveч обернути, підняв свою пиху і помпу, надіючись на свою потугу, не пам'ятаючи на шереметовщизну. Він видав у бусурманську неволю невинних людей. Але за допомогою Всемогутнього Бога, молитвами Пресвятої Богородиці і всіх святих так нагородилося пану Хмельницькому й ляхам і татарам, що він ледве "наго Дніпр переплыл", втративши все військове спорядження, про що думаю в. м. відомо. Після цього розгрому всі задніпрські городи по-старому з ратними військами князя Ромодановського разом з його милостю паном гетьманом (Сомком. – *Ю. М.)*, пам'ятаючи про свою присягу і вірну обіцянку перед святим євангелієм бути під протекцією й.ц.в., присягли й.м. пану гетьману, що не можу достатньо ознайомити в. м., м. м. пану і приятелю. Якщо б не хотів би мені в цьому повірити, то можеш сам наказати кому довідатися. Однак бажаючи мати любов і згоду з в. м., з приязні моєї раджу і нагадую приятельській в. м., щоб по-старому за своєю обіцянкою і присягою схилився до Війська Запорозького під протекцію його царської величності, у котрого можеш одержати через мене й більшу повагу і маєтності. Можеш мені цілком довіритися. Війна ж – взаємні несе нещастя. Ця справа в руках в. м. залишається. Я пропоную обміняти полонених людей в. м. на козаків. Обіцяю дати ксьондза плебана або якого пана з того товариства, які є нашому полоні. А якщо буде воля в. м. хоч кого визволити, то я це зараз же вчиню на знак доброї приязні. Разом з цим листом я наказав відпустити гомельця з полку в. м. Пильно прошу і чекаю швидкої відповіді.

З Чернігова червня 25 року1662.

Про в'язнів в. м., котрі є в нас, все добре скаже цей посланець.

Зичливий приятель і рад служити Іоаникий Силич, полковник Війська його цар. вел. запорозький чернігівський рукою власною.

Дописка: Якщо б в. м. захотів схилитися, то будь в. м. певен, що не тільки ті свої маєтності одержиш, але й тут, де хочеш, в Україні за моїм клопотанням у й. м. пана гетьмана та й. ц. в. Навіть Гомель і Чичерськ будеш мати у вічному володінні. Не сумнівайся в. м. ні в чому, схились до Війська Запорозького. Належна плата завжди буде.

(Ч. – ВР. – №402. – С. 145–148, 207. – Переклад з польськомовного оригіналу).

№ 14

1662, серпня 4 (липня 25). – Смоленськ. – Уривок з запитань московської делегації на мирних переговорах і царського наказу

Відповідь Олександру Посудевському щодо запиту польської делегації у травні 1662 р. щодо місця переговорів. Відповідь: "Писано,чтоб быти посольским съездам меж Красково и Орши".

Далі йде витяг з інструкції ("наказу") Посольского приказу про розмову з польськими представниками: "Да в томже наказе в другой речи написано:

Буде польские комиссары учнут просить городов и земель по Поляновку или учнут уступать Смоленска з городами и великим послам велено польским комисарам говорить по прежней речи о уступке княжества Литовского. И буде комисары в речи вдадутся и поступку какую объявят и великим послам объявят, чтоб на вечной мир быти в ц. в. стороне городам и землям по реку Березу. А от реки Березы княжеству Литовскому быти в ц.в. стороне за убітки 18 лет. А Малой и Белой Росии и запорожским черкасам со всеми городами и землями быти в ц.в. стороне вечно. И ныне по указу в[еликого] г[осударя] город Борисов велено уступить в королевскую сторону. И об отдаче Борисова в.г. грамоты в Борисов к стольнику и воеводе х Кирилу Хлопову посланы, так ж и иные городы от Березы, кроме Полоцка, Витебска, Быхова ныне за польським королем. И по той другой речи о уступке по Березу говорить ли?

А буде польские комисары учнут просить воеводств: Полоцка, Витебска, Мстиславля, Быхова и иных городов, которые бывали х княжеству Литовскому. А кроме Смоленска и иных городов, которые бывали исстари к Московскому государсту. И тех воеводств и городов на вечной мир поступатца ли? О городе Себеже исстари бывал с прежними поступочными городами к Московскому государству, а ныне за поляки. И буде ево отдать не похотят, как об нем договор чинить?

А буде польские комисары учнут стоять упорно Малыя Росии о воеводстве Киевском и о всех черкаских городех, которые ныне под высокою рукою ц. в., а великие послы учнут им говорить, что Киев и все городы поддались в.г. волею в вечное подданство и веру на том учинили. А от королевского величества многими неправдами и поломанием договоров и присяги, что

чинено над ними в вере гонение, уволнены и в констытуции то напечатано. И ц.в. отдать их в неволю нельзя[…]”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. XIV. – № 163. – Арк. 6–7. – Копія 20-х рр. XX ст. з оригіналу, який знаходиться в РДАДА (ф. “Польскі справи”, 1662, стовбець 19).

№ 15

Між 1662–1665 рр. – Слуцьк. – Лист слуцьких міщан до князя Богуслава Радзівіла

“Яснеосвічений милостивий князю, пане пане наш милостивий

Ми, вірні й покірні піддані вашої кн. мості, нашого милостивого пана, сесія і всі купці міста Слуцька, через цю нашу супліку падаючи до панських ніг вашої кн. мості, клопочемо за скривджених міщан тутешнього міста Василем Охремовичем, Василем Мінкевичем, Захарієм Панкевичем, Казимиром Москалевичем і Стефаном Єнджейовичем, у котрих його мость пан запорозький гетьман (Павло Тетеря. – *Ю. М.*) відібрав у Корсуні всі їхні товари і не задовольняючись цим, ще й далі, у кого тільки міг знайти зі Слуцька, наказав забирати. А це зроблено невинним за поданням якогось Парфена Косьцинкевича, котрий судився в Замостю з Савостою і відібрав свої товари, а тільки із запеклої злості задумав помститися. Бо його мость пан запорозький гетьман в своєму листі, написаним до тутейшого міста, погрожує, що хоче й далі забирати наших купців не тільки в цій Савостинській справі, але й інших за приватні борги і що хоче він отримати згоду на це з канцелярії його королівської мості. Тому покірно просимо вашу кн. мость, нашого милостивого пана, щоб зглянувся своїм великим панським авторитетом на цю кривду цих убогих людей і нас всіх і подальші наслідки кривди зволив припинити і щоб їм можна було повернути їхню власність і щоб в подальшому більше нікого не було переслідувано. Бо в цей складний час, сплачуючи тяжкі податки, тільки деякі з багатьох тутейших міщан знаходить засоби до існування і тому їздять в Україну. За що ми покірні піддані вашої кн. мості найвищого Господа постійно будемо просити про добре здоров’я і щасливе панування у довгому віці вашої кн. мості, нашого милостивого пана.

Вашої кн. мості, нашого милостивого пана, покірні і вірні піддані асесори сесії і купці міста Слуцька

Ян Стшельніковський, писар сесіональний цьогорічний.

Іван Скочкевич, Василь Маріанович, Теодор Маран(?), Мелетій Цішкович, Миколай, доктори, Миколай Рагоза, Корнасей (!) Коржакович, Ян Хлебницький, Юзеф Пєршкевич”.

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 14627. – Переклад з польськомовного оригіналу).

№ 16

Між 1662–1665 рр. – Слуцьк. – Лист слуцьких міщан до князя Богуслава Радзівіла

“Яснеосвічений милостивий князю, пане пане наш милостивий.

Ми, убогі купці, слуцькі міщани й покірні піддані вашої кн. мості, нашого милостивого пана, впавши до панських ніг вашої кн. мості, жебремо милостивої панської милості і протекції вашої кн. мості, нашого милостивого пана, щодо великої нашої кривди, котра нам загрожує від вельможного його мості пана гетьмана Військ Запорозьких, що наказав у нас, невинних, забрати наші товари на п’ять тисяч злотих, а це через якогось киянина Косцинковича, котрого тепер його мость пан гетьман іменує чигиринським міщанином. Цей Косьцинкевич судився з Андрієм Савостою, тутейшим слуцьким міщанином, і отримавши в Замості декрет на Савосту, відібрав свої й всі товари, як це все ширше в statu causa вашій кн. мості у посланного його мостю паном губернатором є викладено. Отже ми у цьому, що там сталося, цілком невинні і про це не знаємо. Слізно вашу кн. мость, нашо милостивого пана, просимо, щоб ваша кн. мость припинив нашу велику кривду і зволив написати до його мості пана запорозького гетьмана, щоб нам наказав повернути нашу власність. А якщо Косцинкевич має що до Савости, щоб тут, в Слуцьку, у належного суду з ним судився. І про це покірно вашу кн. мость, просимо, якщо б після високого заступництва вашої кн. мості нам не станеться сатисфакція, щоб нам було вільно таким же способом, де тільки можна, гамувати українських купців підлеглих юрисдикції його мості пана запорозького гетьмана, і забирати їхні товари; також і про те, щоб нам було вільно знайшовши де-небудь Савосту, привести його сюди, до Слуцька, і заарештувати для суду з Косцинкевичем. А ми, дізнавши милості над собою, повинні завжди найвищого Госполда благати й просити за щасливе панування вашої кн. мості, нашого милостивого пана.

Вашої кн. мості, нашого милостивого пана, покірні піддані, підніжки

Базилій Мінкевич, рукою власною,

Василь Охремович, м[ану] п[ропріо], Захар Панькевич, Казимир Москалевич, Стефан Єнджеєвич, м. п.”

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 14627. – Переклад з польськомовного оригіналу).

№ 17

1665, травня 24. – Лист Яна Зебоцького до польного гетьмана литовського смоленського воєводи Міхала Казимира Паца (реґест)

Маю відомість про козаків, що їхня старшина поїхала до Москви. Тепер до Стародубу прийшло 300 козаків і вони стоять в Дрогові (Drochowie). Я спеціально посилав до п. Мурашка, коли зрозумів, що він стоїть перед обличчям великої небезпеки, бо через великий голод чимало людей повтікало

від нього. Пише мені, щоб я дав допомогу. Сповіщає про військов дії в Білорусі. Козаки недаремно сюди прибули, задумують йти на Гомель. Могилевські міщани не хочуть утримувати польський гарнізон, просять вивести його.

(Ч. – ВР. – № 159. – С. 161–162. – Оригінал).

№ 18

1665, вересня 12 (2). – Пулбжег (Півберег). – Лист Феодосія Василевича-Баєвського до князя Богуслава Радзивила

Jaśnie oświęcone mlśćiwe książe, panie a panie mój wielce miłośćiwy.

Ja, ubogi swieszczenik i niegodny bogomodlca waszej kscej mśći, pana mego miłośćiwego, wiedząc, iż wasza ksca mlśći, panem naszym młośćiwym i patronem naszej starożytnej ruskiej religdziej w państwie waszej kscej mśći, w majętnośći nazwanej Pułbrzegu i Dolatyczach, cerkwi po zmarłym swieszczeniku wakujące i bez pasterza na ten czas będące. Ja też, ubogi, po zrujnowaniu nieprzyjacielskim potrzebuje miłośćiwej łaski i consensu do pomienionej cerkwie od waszej kscej mśći.

O co, upadając u nog waszej kscej mśći, uniżenie i pokornie upraszam, abym mógł otrzymać consens na te pomienione dwie cerkwie od waszej kscej mśći, pana i dobrodzieja mego miłośćiwego, i list do pana dzierżawca, aby intronimittował i podał, a ja Pana Boga w niegodnych a ustawicznych modłach moich za zdrowie dobre i szczęśliwe długo panowanie waszej książęcej mśći, pana mego miłośćiwego, i dobrodzieja prosić nigdy nie zaniecham.

Z Półbrzega a[nno] 1665 d[nia] 25 august

Waszej księżęcej mśći, pana mego młośćiwego i dobrodzieja, niegodny bogomodlca i najpokorniejszy sługa Tymogej Wasilewicz, przesbiter m[anu] p[ropria].

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 16998. – Автограф. Документ має записи, зроблені рукою секретарів чи архівістів адресата: “Od popa z Pułbrzega d. 2 Septembris 1665”, “№ 32 Fasc[icul].4”.).

№ 19

1666, вересня 22 (12). – Слуцьк. – Монастир Пресвятої Трійці – Лист Феодосія Василевича-Баєвського до князя Богуслава Радзивила

Jaśnie oświęcone mlśćiwe książe, mój wielce miłośćiwy panie i dobrodzieju.

Protectya i obrona od inipetenty adverssistii (?) cerkwi zabłudowskiej wielkim jest dowodem miłośćiwej ku narodowi i religiej ruskiej łaski w.ks. mśći, pana meo mlśćiwego, dowodem, za co przy uniżonym (nomine tobig cleri nostri) podziękowaniu etermanne (?) polliceor w. ks. mśći akta (?) gente ex religione mea (?) gratitudinem. Dokumentów in specie o cerkwi zabłudowskiej ks. Kołendzie na zbicie łakomego appetitu i inszych opponere nie możemy, oprócz, deduccyej, jeżeli na unitów czyli disunitów ta cerkiew fundowana i w czyjej zostawała possesiej, że fundowana dla diusumw. constat z funduszu, którego data circa anno 1533,

kiedy jeszcze isuo (?) non emersit Rusi z Rzymem, bo się ta partu (?) illegitimo uwodziła anno 1595, niema która tedy, bo jej jeszcze nie było, jest fundowana; żeby też kiedy in possessione unitów była i sam ks. Kołenda żadnemi tego nie może probować documentami, nullo tedy jure appetit tej cerkwi. Rozumiałby jednak na sejm raczej ex (…)* wypradzać tę sprawę subsessie, ponieważ idzie de cognikone jurii jeżeli unitom albo disunitom już do tej cerkwi i onej fundacyja należy, łatwiej by nam przy powadze i małoważnych (?) w. ks. mści instantiach infacie principes et Reip.: i przy inszych insimili z unitami o fundacyje disunitom należących sprawach, i tę o zabłudowskiej cerkwi deducere ipso juris et nu'gna' impedit posessionis titulo cum his vota i modły moje zakonne o całość zdrowia fortu[n] dostojenstwa i szczęśliwego długołettnie panowanie w. ks. mści, najniższe przy tym usługi moje jako najpokorniej w miłowną pańską recomendo łaskę waszej ksciej mści, pana mego miłościwego i dobrodzieja, życzliwy zawsze uniżony sługa

Z monastera ś. Trojce Theodosy Wasilewicz
Słuckiego sept. 12 Anno 1666.

(АГАД. – Ф. АР. Відділ 5. – № 16998. – С. 45–47. Автограф, завірений печаткою. Адреса: "Jaśnie oświęconemu książęciu j. mści panu Bogusławowi Radziwiłłowi, książęciu na Birżach i Dubinkach, Słucku i Kopylu, panu na Newlu i Siebierzu, koniuszemu W.Ks.Litt., generalnemu Księstwa Pruskiego gubernatorowi, brańskiemu, poszerwińskiemu etc,etc staroście, mnie wielce mść. panu i dobrodziejowi". Документ має запис, зроблений рукою секретарів чи архівістів адресата: "d .12 7bris 1666 Theodozego Wasilewicza w Kiejdanach".).

№ 20

1668, червня 29 (19). – Слуцьк. – Лист Феодосія Василевича-Баєвського до князя Богуслава Радзивила

Jaśnie oświęcone mlśćiwe książe, mój wielce miłośćiwy panie i dobrodzieju.

Gdy swieszczennicy księstwa Słuckiego z uniżoną w desideriach swoich supplicą upadają do nóg w. ks. mści, pana meo młśćiweo, i ja za niemi pokorną wnoszę ut fiunt voti compotes (?) z łaski w. ks. mści prożbę i tę j. mść pana stolnika płockiego jako suprime oppressq w.ks.mści donoszę niełaskę ku mnie, iż i cerkwie w zamku budować, i z żydami spraw moich sądzić odmawia, lubo o tym kilka w. ks. mści praezentowałem j. mści listów. Upraszam tedy supplex olicentia w. ks. mści, tak na budowanie cerkwie w zamku, jako i na dochodzenie, jako judicio szkod u krzywd od żydów mi poczynionych; nie będę ich pozywał jako żydów słuckich, tylko jako manpokarios (?) na ten czas w Słucku, bo są jedni bychowscy, drudzy z Ukrainy żydzi, od których mam szkodę wielką i zastawy już wypłaconej recuperować nie mogę. I to w. ks. mścą wiedzieć interest, że w Słucku wiele żydów i żydowek, którzy po krzcie znowu do żydowska redicrunt. Jako i dopiero z Moskwy jedna żydowka, bywszy kilkanaście lat chrześćianką i za mężem moskałem, namowiwszy go, z Moskwy w te kraje sama z siostrami i dziecmi teo moskala i swemi w Słucku do żydowstwa reversa i od żydów słuckich gdzieć ze wszystkimi utajona. O co im acty (?) ja, jako i o czeladź chrześćiańską, i inne różne, a częste

inconvenientia intentować i na sejm mandaty podać (za consensem jednak w. ks. mści, o który pilno upraszam) muszę z mojej duchownej powinności i urzędu metropolitańskiego mnie, na ten czas złeconego. Cerkiew ś.Trojce na chwałę Bożą a wieczną w. ks. mść sławę agente nostra observancyją zaczynam murować, umowiwszy za 24 tysiące murmagistra, z jego murową materią, oprocz żelazy, drzewa i stolarskiej roboty. Dałem zaraz de proprio 2000 zł., a żebym miał czym dałej zaczęte prosegrui opus. Uniżenie, choć o połowe naznaczonej z łaski w. ks. mści summy 6000, abym mógł mieć, zaraz supplikuje. Uznaną w erectyjach tych obudwoch cerkwi łaskę w. ks. mści ku sobie, narody ruskie będę modlić Najwyszego Pana o całość w najdłuższe wieki zdrowia i dostojenstwa w. ks. mści. Rogabunt cum solicite duentesci quadiguq est ut hoc et pristes (?) deligit enim gentem vostra ecclesiam ipse polificavit nobis (Lu.:7), a sami wiecznie persone Domini (?) w ks. mści famulabuntur.

Wedlug rozkazania w. ks. mści w Birżach przeprazałem wszystkich swieszczennikow, aby się kożdy kto niema (?), starał o praezente w. ks. mści, o którą dopiero dwa supplicują. Jeden do cerkwie ś. Jana Krzciciela w Słucku, Theodor Orzechowicz. Drugi do cerkwie Raczkowskiej ś. Mikołaja – Paweł Kaczenowski. I ja pokornie za niemi upraszam w. ks. mściwego hoc pollicitatione, że aby kożdy miał od w. ks.mści psente sub amissione optiej et beneficy.

Z Ukrainy nie powracali jeszcze posłanni ode mnie, com wiedział referet w. ks. mści j.m.pan Wincler, któremu omnia comminicam, a tym upewniam, że i ordy żadne w Ukraynę nie zyszły i tureckiej protekcyej kozacy nie przyjęli, jak prętko mój z Czyhy[ry]na powrocą, odeszłe w. ks. mści […] do mość sameo mie.

Przy tym z uniżonemi usługami, w miłościwą w. ks. mści łaskę, jako najpokorniej recommendo w. ks. mści, pana meo młściwego i dobrodzieja, życzliwy zawsze uniżony sługa

Z Słucka Theodozy Wasilewicz

19 juny Anno 1668."

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 16998. – С. 63–66. Автограф, завірений печаткою. Адреса: "Jaśnie oświęconemu książęciu j. mści panu Bogusławowi Radziwiłłowi, książęciu na Birżach i Dubinkach, Słucku i Kopylu, koniuszemu W.Ks.Litt. generalnemu, Księstwa Pruskiego gubernatorowi, brańskiemu, barskiemu, poszyrwińskiemu etc,etc starośćie, memu wielce mś. panu i dobrodziejowi". Документ має записи, зроблені рукою секретарів чи архівістів адресата: "Od j. m. ks. archimandr. Słuckiego od 19 juny 1668 diligu genem. man".).

№ 21

1668, липня 9 (червня 29). – Слуцьк. – Уривок з листу слуцького архімандрита Феодосія Василевича до князя Богуслава Радзівіла

"[…]W Słucku wiele żydów i żydowek, którzy po krzcie znowu do żydowstwa redierunt, jako i dopiero z Moskwy jedna żydowka, bywszy kilkanaście lat chrześcianką i za mężem moskałem i namowiwszy go z Moskwy w te percie sama z siostrami i dziećmy tego moskala i swemi w Słucku do żydowstwa reversa i od żydów słuckich gdzieś za wszystkimi utajona[…]".

* * *

[…] В Слуцьку багато охрещених євреїв та єврейок знову повертаються до юдейства, як от недавно одна єврейка з Москви, котра понад десять років була християнкою і була заміжня за москалем і підмовивши його з Москви на цей шлях (?) сама з сестрами і дітьми цього москаля і зі своїми в Слуцьку повернулася до юдейства і слуцькими євреями схована десь з усіми своїми[…].

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 16998. С. 23. – Оригінал).

№ 22

1669, листопада 3. – Могильов. – Регест листу міщан та купців м. Могильов до царського комісара

У Йозефа Ларкевича було взято товару: юхті 183 пари, 10 шабель; у Симона Іллініча 480 червоних золотих, 70 рублів, 109 битих талярів, 26 ліктів голландського сукна, англійського сукна півштуки, це пограбував Панкрат Іванов.

(Ч. – ВР. – № 2105. – Арк. 33. – Оригінал).

№ 23

1672, березня 10. –Москва. – Уривок з листу Яна Гнінського, посла Речі Посполитої до Московської держави, до князя Радзівіла (?)

"[…]Було схоплено з поради його (шляхтича Мориконі. – *Ю. М.*) Коленду з дружиною, котрого нам з племінницею і її матірю-сестрою й. мості ксьондза митрополита полоцького вже видали (нам)[…]"

(АГАД. – Ф. АР. – Відділ V. – № 4327. – Оригінал).

№ 24

1693, листопада 30 (20). – Буйницький монастир в Білорусі. – Лист ієромонаха Йоасафа Драника, ігумена Свято-Духівського Буйницького монастиря, до московського патріарха Адріана

"Великий господине, святейший всеблаженнийший кир Адриане, архиепископе московский и всея Росии и всех северных стран патриарха, всемилостивейший наш архипастырю и благодетелю.

Сия есть всегдашняя верных рабов против своим благодителем вина, да аще разстояния ради притомними быти на услугах не могут, предначертанное верных и смиренных своих услуг показуют повиновение. Имеючи аз, паче всех недостойный раб всемилостивейшаго благодетеля святителство ваше, всеблаженнейший мой архипастырю, от которого всем, аки от источника жизни излагается: здравие, спасение и благословение, до которого и аз, жаждущи напоити душу мою питием невозжаждающим з зрения лица святого архипастыря моего, наинедостойнейший раб сиятелства вашего. Но и аще

не возмогу предстояти недостойным бытием моим пред лицем престола владычества святого вашого архипастырства разстояния ради, но аки сено до огня дерзнух коснутися недостойным моим сим писанием, молю сиятельство ваше смиренно, да не опален буду за толикое дерзновение, же сим недостойным начертанием возжелал припасти зело теплою любовью к ногам святителским архипастыря моего; имеюще к(?) тому благое время; благочестивейших и самодержавнейших государей наших царей и великих князей: Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича, всея Великия, Малыя и Белыя Росии самодежцов, их царского пресветлого величества стольника. преблагородного и благочестивого князя Феодора Уракова (очевидно описка, треба читати "Ушакова". – *Ю. М., І. Т.)*, будущаго в нашей святой обители, сие мое грамотное челобите под святителские стопы посмел заслать, всегда моляще наивышшаго пастиря пастирем Ис Ха Спасителя и Бга нашого в недостойных моих молитвах, дабы вашому сиятелству, крайнему нашому архипастыреви, в сем временном веци, яко своему угоднику и святителю з горнего свого небесного Олимпу, здравие, долгоденствие во многие лета подавал, для утверждения святыя восточныя православное апостолское церкви, врученной от тогож де начальника пастырем Ха Спасителя святителству вашему на всех северных странах в пасамство (?) и на всегдашнею радость нам везде зостающим овцам словеснаго ти стада, всеблаженнейший наш архипастырю; и по неиззочтенном святом долгоденствии в горнем Сионе, в неизглаголанной радости, яко и зде тем же Всемогущим Богом венчанного архиереом началнейшаго архиерея и во вечных селениях во святители святителя свого, да увенчает венцем нетленным. Сего всего стократне до ног святителских, рабски припадающе, от сердца истноствую (?), всеблаженнейший мой архипастырю; яже по Гду Бзе дражайшаго богацтва над Пресвятую Богородицу не имеем; иконы ее стой изображение, чудами от многих лет на Белой Росии сияющей в монастыри благочестивом Борколабовском девичом, свого рукодилия вашей архипастырской милости аз, недостойнейший, посилаю, просяще смиренно, прими, святейший отче и архипастырю мой, якоже Христа вдове две лепте. А мене, недостойного раба и послушника вашего святителства со всею еже о Христе братиею вашему архипастырскому благодиянию и благословению отданных, дабы в непременной любви отческой и благословении своїм архипастырском наималейших своих рабов содержал и сохранял, да яко же все время вашим святым архипастырским благословением наша убогая обитель сияет и имя ваше святителское в ней прославляется и всегда православно величается, того же молим благоутробия и в придущие времена да не престанет возсиявати светом лица твого святого милости архипастырской на нас, недостойних рабов, сущих вашого святителского благословения, да видяще милость и благословение ваше архипастырское, аки многоценный дар и некрадаемое сокровище, никогда от нас неотъемлемое и в наших странах сущей вашого святителства паломства (?) благочестивие люде прославляют Бога, в Троице Святой Единаго, и ваше святителское архипастырское милосердие,

всемилостивейшаго всих православних отца отцем и пастыря пастырем, которому милосердию и благословению и аз, недостойный, сим зело худейшим начертанием у ногах святителских самого себе повергающе все время и во всю вечность всесвятейшему архипастырскому благословению смиренно вручающеся есмь

Вашей архипастырской милости, святейший и всеблаженнейший отче отцам и пастырю пастырем и всемилостивейший благодетелю вашого святителства смиренный а недостойный раб и нижайший послушник, прах и подножок недостойный иеромонах Иоасаф Драник, убогий игумен монастиря Сошествия Святого Животворящаго Духа общежителного Буйницкого белорускаго со всею еже о Христе братиею.

З монастыря общеждителного Буйницкого

20 ноемврия 1693-го".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 194. – № 121. – Арк. 37–49. – Копія кінця XIX ст.).

№ 25

1703, лютого 20. – Гродно. – Уривок з листа-відповіді гетьмана Івана Мазепи на інструкцію коронних гетьманів І. А. Любомирського і А. М. Сенявського

"[…]Що шведський король твердить і розповсюджує, що нібито й. ц. п. величність був автором і керівником цих українських (ukraińskich) бунтів, не дивується цьому й. м. пан гетьман, бо неприятель не хоче зичити того, що спрямоване на користь і цілісті польського і руського народів, але розсіває це для свої користі, прагнучи цим розірвати і порушити ухвалений вічний мир між польською і московською державами і зв'язок між монархами, тобто затверджену приязнь між й. к. мостю і Річчю Посполитою Польською та й. ц. п. величністю, завдяки чому він міг би потім в цій же Короні ширитися у своїх намірах і над вільними народами удільну поширювати владу. Дивно б то мусило бути, щоб хтось з їх мостей польських панів мав таку думку про й. ц. п. величність, як я бачу, що й. ц. п. величність, зберігаючи щиру приязнь з й. к. мостю і Річчю Посполитою і зичить того, щоб їхній неприятель з Корони Польської був вигнаний, багато чинив і чинить своїми силами в державі його неприятельській. Є цього докази, коли він спустошив Інфляндію, розбив у кількох місцях війська, які були під командою значних генералів і відібрав багато неприступних фортець. Це удоводнило й те, що й. ц. п. величність заради своєї приязні до й. к. мості і Речі Посполитій не тільки фортецю Бихів у Білій Русі (Białejrusi) відібравши своїми військами, повернув і віддав й. к. мості, але також великі сумми із свого скарбу приділив на підтрику війни проти так тяжкому неприятелеві[…]".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 5969. – С. 36–38).

№ 26

1718 (?). – Чонський монастир під Гомелем. – Лист Кирила Єрусалісаміта, намісника Чонского монастиря до ігумена Петропавлівського монастиря

“Висоце в Бгу превелебний мсці отче игумен Петропавловского мнстиря, мой возлюбленний о Хрсті отче брате и благодітелю.

Посланци от вашей превелебности из пашпортом за исканием иеродиякона Иосифа, которого здесь в Чонском мнстру застали и отдать мні его без росписки невозможно, понеже на его, иеродиякона, в вашем писмі показано много начоту мнстирского.Который диякон предо мною при ваших посланних екъскузовався, же денги за вино не я отбирал, але иние законники, и сказал мні, что извол ваша превелебность мене отслать в Москву. Зачем я, его не відаючи, совитую вашему преподобию его оставит, понеже здесь дховное управление не таким порядком идет, як там на Україні и за сие, что я его принял в мнстр не изволте гніву на мене положить, бо відаю певне что и в вашого преподобия зищутся також принятиї волочащиї братия. О сем вашей любві извистивши, которой навсегда себе отдаю.

А в подлинном подписано тако: иермонах Кирил Иерусалимита, намісник Чолского мнстра”

(НБУВ. – ІР. – Ф. XIII. – № 6267. – Копія середини XVIII ст. Опубліковано: Мицик Ю.А., Тарасенко І. Ю. Нові документи до історії церковного життя Глухова козацьких часів (за матеріалами Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського) // Сіверщина в історії України. – К. – Глухів, 2016. – Вип. 9. – С.271).

№ 27

1724, липня 30(19). – Могилів. – Грамота-декрет Сильвестра Четвертинського вірним Білоруської єпархії

“Sylwestr Swiatopołk na Czetwertni, książe Czetwertyński, miłością Bożą prawosławny episkop Białoruski, Mścisławski, Orszański, Mohiłewski i W[ielkieg] o ks[ięstw]a Litt[ewskieg]o świętego exarszerskie konstantinopelskiego thronu generalny namiestnik.

Wiadomo czyniemy tym naszym sądowym dekretem, donosząc o tym wszystkim prawosławnym dyocezyi Białoruskiej i w całym księstwie Litewskim tej religiej znajdującym się duchownym i świeckim, iż mając za najpierwszy fundament pomnażać jak największe chwały Bożej rozszerzenie we wszytkich akcyjach duchownych i przybytków krwią Chrystusa Zbawiciela przysposobienie przez osoby kapłańskie w oddaniu ofiar nieustających majestatowi Bożskiemu przeto jako najwybrańszych na takową godność postanawiając za promocyą zwierchności każdego monasteru starszego i fundatorów cerkwi w dyrygowaniu znajdujących się kaplanów świeckich, bo i nam samym nie prędziej przyszło sakrę przyjąć na episkopią Białoruską, a z łaski najaśniejszego króla j. mści, monarchi polskiego, pana mego miłościwego, zostałem przywiłejem zmocniony, który mnie załecił

do zwierchnośći duchownej ad munus pastorale, gdzie obiąwszy pomienioną episkopią, wszelkiego starania dokładałem o zhładzeniu wykorzenieniu złych rządów licencyi i postępków, rozsiewania niepotrzebnych słów między narodem, a zwłasza od niekzórych duchownych, co na ten stan rzecz nieprzyzwoita i całe szkodządza wierze świetej i obligacyi. Jednak między niektóremi choczaj długo się wkradało takowe niepohamowanie, na ostatek poznawszy swoje przedsięwzięcie niemiłe Bogu, zaniechawszy, zaczęli przy pobożnym życiu świątobliwie obyczaje obserwować władze, zwierchnośći słuchając, nie sprzeciwiając się w najmniejszym punkcie wyraźnemu przywiłejowi j. kr. mśći i zwierchnośći, mnie danej od Boga w poświęceniu przez osob duchownych. Ale według apostoła nie może cerkiew Boża być uspokojana, kiedy wyraził: біда во лже братиї, лучше бо им не познати правды нежели познавши, возвратися воспят от преданнIя от заповіди, przez kzórych droga ku zbawieniu zhanbiona bo i tak dobrze załecony apostoł Judasz, choczaj sam przez zdanie swoje do winnicy Chrystusowej był przyjęty, ale stara złość nie mogła się pomieśćić, przy dobrym mistrzu i wybranych jego, aż tu ciałem mizernie zginął docześnie, a z dusza jako sam zagubił wiecznie, nie możemy pojmować i teraz jeżeli w każdym dar Ducha świętego odebrany przy hyrotonij, będzie mieszkać nazawżdy, a nad tą, kiedy drudzy doznawszy łaski Bozkiej, odtrącają oną od siebie, wyzuwając się z dobrych postępków, charakter potępiją zapomniawszy bojazni Bożej, nie pamiętając na ostatni kres życia swego, ani na sąd Pański, gdzie oddadzą za swoje obmierzłe uczynki rachunek, po którym przejrzeniu nie możemy i my, pasterz, niektórych dyocezyi naszej poskromić duchownie, choczaj po kilkokrotnie staraliśmy przez danie pozwów, przez wydanie inhibicyi, przez napomnienie duchowne, jako to złośćiwych i szkaradnych bazylistków czerncow trzech kuteińskich Michaiła Kobryńca, który nie będąć capax, ani też godzien nazwiska chrześćiańskiego, zakonnego przy swoich zbrodniach uczynił się ihumenem monasteru Kutejeńskiego, przybrawszy do siebie Arseniego Gilewskiego za konsyliarza, który Acherontu piekielnego, będąc napełniony duchem, nie wiedząc jak postępować, w prostym stanie waży się promowować duchowne interessa, tamże za gospodarza diakona Isaja nie dla dyspozycyi dobrego rządu, ale dla zguby miesca świętego, tak znacznie i chwalebnie ufundowanego, bo nie dla zebrania pożywienia braci i przyozdobienia Cerkwi Bożej rządzisie, ale dla rozdania i zrujnowania choczajby ostatniego; a to godząć ku dalsze zatopienie i oddanie czartu dusz swoich, aby nie pokutowali za popełniony i całemu światu jawny excess w roku 1723, za co od nas zostali inhibitowani tegoż roku d. 2 aprilis. Jednak na to nie uważając, ważyli się odprawować nabożeństwo cerkiewne i ceremonie kapłańskie, spowiedzi słuchać, prowadzac z sobą duszy ludzkie do równego zaprzepaszczenia.Także w drugim monasteru połockim dwoch zoiłów zdawna ohydzonych, obmierzłych ludziom zakonników tylko pod pokrzywką rozpustnie mieszkających, starszego nie szanujących, bez wstudu między ludziej mieszczających się prawie rzekszy szczurow, podgryzających dobry korzeń, dany na pożyzek ludziom, psewdochrześćian: древле предуставленных на сие осуждение Духа Бжия неімущих swawolników nie-

znośnych światu, osądzanych całym zgromadzeniem wszystkiego duchoweństwa religii graecoruskiej w roku 1720 7bris 12 d. za ich zbrodnie, czego niby odstępcy wiary nie uważając gwałtem ceremonią odprawiją zakazaną onym naruszycielów wszystkiego dobra złesłosłowiących nas, pasterza swego, której jako heretycy mają być poczytani, kiedy żadnej zwierchnośći nad sobą nie uznawają, Adriana Jeszewlicza i Wiktora Mosioła, dwoch popów świazoszyckich, kzóry całe nie duchownym przykładem żyją, tylko rozbojniczym. Pobieważ nam, pasterzowi, są przeciwni ludzi, krzywdząc za pozwami nie stają, kapłańskie ostawiwszy nabożeństwo, światowemi zabawami obciążyli się, jeden z nich będąć wdowcem, wszetecznie życie prowadzi bez bojaźni Bożej, przerłożonych, od nas postawionych nie słuchają, monitoria wydane postponują przybijane ode drzwi cerkiewnych odrzywają nog ami depcą, honor i imie nasze szarpają z przeciwnymi nam zakonnikami w jednej radzie znajdują, wynalazszy początkow wszystkich niesworności, pod inhibicyą będąc za różne swoje excessa, jakoż w tych interdykcyach wyraża się celebrują, jednym wiążać słowem co są ci zgorszeniem świata i ohidą, Bazyłego i Ewstachiego Jakubowiczów, czernice, znajdującą się w monastyru Kuteieńskim, która podobna do echydnej, ugryzającej ludzki naród, bo ta z dawnych czasów zażyła swego w monasteru Barkułabowskim zaczęła piekielną wieść sieć, którą życzyła ułowić przełożeństwo Kuteińskiego panieńskiego monasteru. Ale Kiedy przez dobry sposób tego dokazać nie mogła, tedy namowiwszy pomienionych osób kuteińskich Kobryńca z drugiemi, skłonnych do buntów, przez to się wdarła i tak jak rozbojników zasadziła w zasiecie zeżera zostają sine fide, sine rege, sine lege,gdyż nie mają nad sobą żadnej zwierchnośći duchownej w państwie j. kr. mśći, pana meo miłośćiweo, Katerzynę Łapicką.

My, pasterz specifikowanych osob, Bogu i nam przeciwnych Michaiła, Arseniego, Isaja, Adriana, Wiktora, Bazyłego, Ewstachiego, przez sąd duchowny z kaplańszwa degradujemy, z nimiż Katarzynę od wszystkich rządów cerkiewnych monastyrskich odłączamy, zakazując zakonnikom i zakonnicam onych słuchać. A popów parofianom światoszyckim nie uznawać sobie za praezbiterów i duchownych ojców. Których wszystkich, jako nie mających charakteru, za prostych ludzi ogłaszamy, wytrącamy od cerkwi Bożej, nie mając za cząstkę Pana Chrystusa Zbawiciela wyłączamy z pośrządku wiernych wybranych Bożych i jako śmiedzących kozłów od dobrych owieczek oddzielamy jako zgniłe członki i nieułeczone, od zdrowych odcinamy, każdemu z chrześćiańskich ludzi z nimi w radzie i w zjednoczeniu być nie pozwalamy, jałmużny onym dawać zakazujemy, gdyż rownemu niebłogosławieństwu mają podłegać wspomagające i z nimi obcujące, bo nie są ci od owczarni Cerkwi Bożej, ale od ojca swego szatana, któremu służą, nie będąc synami posłuszeństwa, tychże pomienionych wyżej osób ośmiu na każdych praeminentiach i dignitarstwach będącym duchownym, świeckim i każdej kondycij ludziom po miastach, miasteczkach, parafiach, wsiach, gdzie będą, pośćiągąć, łapać, brać, dopuszczamy i do nas, uprzywiliowanego pasterza, odwozić dla odebrania za zbrodnie napomnienia, prosiemy i tym upewniamy, że w żadnym sądzie nie ma takowy za tych hultajów i rebellitantów odpowiadać. Repraezentu-

jąc przy modłach pokornych posłusznym cerkwi Bożej Chrystusowej synom, błogasłowieństwo nasze pasterskie żądając długoletniego poż(...)*a i pokoju.

Datt d.19 juły ao 1724 w katedrze mohiłowskiej przy cerkwi świątego Spasa.

Silwester Swiatopołk, książe Czetwertyński,episkop białoruski

Którą naszą decyzyą wszystkim ojcom ihumenom u иepo(…)* co (?) niedzieli i w święta po służbie Bożej czytać załecamy, a kapłanom świeckim po cerkwiach swoich parofialnych toż rozkazujemy dotąd, nim wyrokowi zadość uczyni".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 1124. – Оригінал завірений особистим підписом і печаткою).

№ 28

1725, квітня 10(березня 30). – "Відомость" (послужний список) значкових товаришів Чернігівського полку (уривок)

"1725 году марта 30 дня.

Відомость Черниговского полку значкових товаришей в службах, кто з них, в котором году и где именно были на службах и то ниже слідует. […]

Иван Мокриевич начал служити под знаком полковим черніговским от 1705 года […] в 712 году ординован был с писмами в интересі его императорского величества от гсдна фелтъмаршала Бориса Петровича Шереметова до гетмана литовского Поцея в Литву и оттудова з реляциею повернулся[…]

Иван Давидович начал под знаком полковим черніговским служити от 1704 года[…] в 708 году под Білою, в Хвастові, в Бихові и в Лебедині был […]

Василий Афанасович полку Черніговского значковий товариш начал сперва в полку Стародубовском под знаком полковим стародубовским служити от 1678[…] в 7[0]6 году за его дом зять его ходил в Полщу, которого в том же поході под Несвижем на баталії шведи забили[…]

Афанасий Стрижевский начал служити под знаком полковим черніговским от 709 году […] в 714 году под местечком Лоевом на Дніпрі мости ділали, в 716 и в 717 годах был в Чернігові при фортеції, когда ділали, в 720 году у Смоленск за подрядний провиант денги возил и на том подписался.[…]".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 56306. – Автограф).

№ 29

1726, не раніше лютого 28 (17). – Донесення, ігумена Петропавлівського глухівського монастиря, до київського архієпископа (митрополита) Варлаама Ванатовича

"Ясне в Бгу преосщенному великому гспну кир Варлааму, архиеппу киевскому, галицкому и Малия Россиї,

Доношение

Сего 1726 года февраля 17 мнстря нашого Петропавловского глуховского диакон Иосиф, починивши злу и диаволу стому многие противности, а обители стой, будучим ему полатным игуменскым келійником, превеликие шкоди и злоубійста, збіжал с под секвестру и оный диакон по премногому нашому ста-

ранию и кошту немалому изнайшолся во мнстрі Чонском,которого то мнстря намісник, зовомый Кирил Иерусалимита, ставши в противности духованому регламенту и его императорского величества блаженныя и вічнодостойния памяти, також и ея императорского величества в нынішнем году виданном указом, принял того диакона во мнстр свой, а когда мы ис пашпортом нашым посилали взискивати помянутого диакона, и он, намісник, поругавши наших посланных и нас по премногу, и диакона не отдавши, отписал к нам: то я, мовит, его принял и вы не зволте о том трудится болше. З которого то его листу копию знявши, видіти пресвщенству вшему отсилаем, потом повторне увіщеваючи и просячи его намісника, написавши лист и в нем многия починившияся диаконом мнстреві ншему бідствия и его крадежем шкоди, посилали и в том он, намісник прошение наше презріл и диакона заховавши, будто его по первом нашых посланных отезди з мнстря вислал и такий о том к нам лист и тепер отписал. В том может не без вини быт ему, а и всім не без удивления, нам искаючим и шкодуючим по пашпорту его не отдал, да и в том росписался, що его принял, а в листу повторнем пишет, що з монастря уже вислал о сем мы доносячи, просим вшего преосщенства и як в том будет блгоизволение дабы наша шкода немалая мнстирская награждена била и диякон бы ко оправданию в мнстир или хочай в консистор был бы поставлен его би наместника жалиючи даби не пропал. Листом своїм пастерским увідати или уже о том в стішей правителствующий синод на его указов противника без жаління восхощете написати.

Доносим о том Петропавловского глуховского мнстря игумен иеромонах Лука, со все смиренним прошеним.

К сему доношению я, иеромонах Варлаам, намісник руку приложил

Иеромонах Иннокентий, уставник руку приложил.

Иеромонах Симон, казночей руку приложил.

Иеромонах Мелетий.

Иеромонах Петр дховник иеромонах Феофилакт, економ.”

(НБУВ. – ІР. – Ф. XIII. – № 6267. На звороті приписано: “От игумена глуховского о диакону Иосифу біглом подано 1726 року мая 22”. Опубліковано: Мицик Ю.А., Тарасенко І. Ю. Нові документи до історії церковного життя Глухова козацьких часів (за матеріалами Інституту рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського) // Сіверщина в історії України. – К. – Глухів, 2016. – Вип. 9. – С. 270).

№ 30

1742, після жовтня 9 (28 вересня). – “Доношение” колишнього ігумена пінського Свято-Богоявленського монастиря Варфоломія до київського митрополита Рафаїла Заборовського

“Великому гспдну ясне в Бгу преосвященнійшому кир Рафаїлу Заборовському, архиепскпу киевскому и Малой Россиї.

Доношение

Сего 1742 года місця сентяврия 28 дня получил ныжайший, ясне в Бгу преосвященства вшего указ, в котором за віявленную продерзост мою по при-

говору дховной консисторії и по аппробації ясне в Бгу преосвященства вшего мылостивно повелінно от игуменства пінского мене, нышайшого, новопроїзведенному отцу игумену пінскому Хряновскому для проезду в той пінский мнстр тот поезд и подводу, на котором я, ныжайший, з Пінска в Киев поднялся, без всяких оговорок отдать, також о всяких приходах и росходах мнстирских испрошенных от доброхотных подаятелей на оной пінский мнстир денгах и о протчем имениї монастирском кныгы зашнурние да список всіх кріпостей монастирских же оному отцу игумену Иосифу вручит. Граммату же от ясне в Бгу преосвященства вшего мні, ныжайшому, на показанное игуменство данную, в канцелярию преосвященства вшего при доношениї отдат. За таковое мылостивое архипастырское наказание сыновско блгодарю оное з жалінием сердечным сносит должен. О протчем же раболіпно ясне в Бгу преосвященству вашему обьявляю: поезд мой власний, на котором я, ныжайший, поднялся, еще прежде получения указа его пречестност отц игумен пінский веліл отобрат, який без жадных отговорок и отобран. О приходах и росходах монастирскых я, ныжайший, відат за уставичными переездамы в нуждах монастирскых по Україні, до Варшави, до Слуцка, до Дорогичина и инді, времены не іміл, однак же відалы братия и таковие реестра, хочай не зашнурние, еднак же з подписом руки моей по листам з разнымы по калкуляції помітамы покажут. И что сверх приходов монастирскых моїх денежок изийшло, по тім же реєстрам явится, о чом извістен тамошний намістник иеромонах Иосиф, под котрого відомство и протчое того мнстиря іміние сколко я застал и сколко по мні остает, он з братиею покажет, ибо я жадной монастирской вещы, кромі единой лошади З себи (?) не імію. Книгу же шнуровую о спрошенных и доброхотных данн[…] денгах сколко испрошенно и на что употребленных при том ясне в Бгу преосвященству вашему представляю, якую да соблагоизволит ясне в Бгу преосвященство ваше повіли исчислит. Кріпостей же мнастирских сколко при мні іміется з реєстровною запискою помянутому отцу игумену з роспрвкою надлежащою вручил, а другие кріпости сколко еще по загубі (?) того пінского монастиря на унію осталось, тие под відомом тамошного намістныка иеромонаха Иосифа в скрынці замкненния в церкві спратанние іміются. Граммату же мні, ныжайшему, на игуменство данную, при долицеземном поклонениї ясне в Бгу преосвященству вашему покладаю.

Киево Золотоверхо Михайловской обытели послушник иеромонах Варфоломей”

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 598. – Арк. 115–115 зв. – Автограф).

№ 31

Без дати (очевидно перша половина XVIII ст.). – Уривок з листу шляхтича Миколая Єленського до князя Радзівіла

“[…] Як при прощанні з вашою князівською мостю, їдучі з волі старших на пінське ректорство, падав до панських ніг, так і тепер падаю, найпокірніше

поновлюючи прохання, щоб як протекстор і фундатор пінськог колегіуму, під час нинішнього скарбового трибуналу зволив прийняти титул (?) цього ж колегіуму […]".

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6020. – Оригінал).

№ 32

1750, травня 15. – Вільно. – Уривок з листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла

"[...] за моїм родичем й. п. Юзефом Вольським, мозирським будівничим: щоб вакантний уряд мозирського ловчого по смерті й. п. Яхимовича був з панської протекції відданий й. п. Вольському, а мозирське будівництво після підвищення й. п. Вольського було пожалуване й.п. Антонію Богушові, як моєму родичу [...]"

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С. 8. – Оригінал)

№ 33

1751, травня 5. – Вільно. – Регест з листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла (регест)

"Прийшла відомість, що в справі князя Радзівіла речицьких з панами Халецькими за декретом мстиславський підстароста добра "Chalcz, Wietkę i inne dobra podał j. o. książęciu" старостам речицьким і старостині стародубській пожиттєво за записом свого першого чоловіка речицького старости. Під час екзекуції "gdy z harmat (…)* j. o. książąt ich mośći zaczęło dawać ognia i bomby якщо вірити чуткам rzucić, tedy szyszowie i hajdamacy zagraniczni straciwszy zufałość swoją, szukali порятунку у втечі jakoż tłumem na prom jeden wskoczywszy, chcieli przez rzekę Soż przeprawić. Łecz odbiwszy się od brzegu rzeki Soży dla częstego siebie przywitania od kul armatnych i ręczej strzelby, potym na tej że rzece wielkiej z promem через те, що nadto przeładowanie onego, zatopili się, gdzie вірити чутці kilkuset szyszów, nie mogąc przepłynąć przez rzekę Soż, utonęło під час цієї ж кари ludzi różnej kondycyi ex parte j. pp. Chałeckich zginęło na placu ze sto включно з szyszow i hajdamaków zagranicznych, Muraszko, sam herszt, z kilku podobnymi kompanami swemi przypłynął przez Soż, jednak кажуть, że тенже Muraszko podstrzelony został, a osobliwe z tejże partyi j. pp. Chałeckich взято в areszt ludzi ze sto i syn podkomorzego rzeczyckiego, za którym jest siostra rodzona j. o. księżny jej mośći starośćiny rzeczyckiej, того ж верховного (…)* na koniu вплав та wielką rzekę Soż przepłynął, a pp. podkomorzy rzeczycki i sama wespoł z synową swoją nie byli присутні czasu takowej закінчення справи (?) tu, w Wilnie, dotąd znajdują się jej transaktiej dalszej spodziewać ma się, tu konfirmacyi wniesinie w trybunale obiedwie strony мають czekać". Справа між паном Воловичем, старостою колачевським, та панами Пілсудськими "була дуже малозначуща, але важка".

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С. 14.17. – Оригінал).

№ 34

1751, травня 22. – Вільно. – Уривок з листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла "Рибоньки" 1702–1762, віленського воєводи і гетьмана ВКЛ

"[...] P.S. Справа й. п. Воловича з пп. Пілсудськими тільки ще точиться в суді".

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С. 18–20. – Оригінал)

№ 35

1751, травня 29. – Вільно. – Уривок з листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла

Пише про лист до свого брата, писаря декретового ВКЛ.

"[…]з Мозирського повіту прийшла реляція, що закордонні гайдамаки недавно вдершися в Мозирський повіт, добра Наровлю й. п. мозирського маршалка, які лежать над Припяттю, а на цей час названі Антонів (Antonów), дощенту пограбували, губернатора Молаховського (Mołachowskiego) жахливо вбили, срібне начиння мозирського маршалка й інше рухоме майно забрали, кармазинам (…)* потопили у Прип'яті, документи порвалиі, врешті спалили корчму в місті, дай Боже, щоб тут нещастя не було (?), для чого ще чекаємо на подальші підтвердження". Гетьман ВКЛ послав, однак "свавільна купа закордонних гайдамаків не боючись, але (…)* свою ворожу лють поширює над обивателями цього повіту; цих гайдамаків не було більше ніж понад десять[…]".

Мова йде про справу Воловича з Пілсудськими.

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С. 23–24. - Оригінал)

№ 36

1751, червня 12. –Вільно. – Уривок з листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла

Мова йде про панів Халецьких, речицького підкоморія та його сина, стародубську старостину, речицького старосту та "закордонних козаків". "Нібито понад десять шляхтянок Речицького повіту вдаються до трибуналу зі скаргою на ув'язнення їх у слуцькому замку після виїзду для виконання згідно з декретами найвищої інстанції і цей же й. м. п. речицький підкоморій досі тут затримався, а сина його мості ще нема у Вільні[...]".

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С. 30–32. – Оригінал).

№ 37

1751, червня 12. –Вільно. –Уривок з листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла

Цей лист повторює звістки про шляхтичів Халецьких і закордонних (тобто українських) козаках.

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С. 30–32. - Оригінал).

№ 38

1751, червня 26. – Вільно. – Уривок з листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла

“Чутка про запровадження шляхти до Слуцька, яку ніби взяли в полон в часи кари Халецьких”. Далі мова йде про борги по пану “Dernatowiczu, речицькому скарбнику”.

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С. 32–33. – Оригінал).

№ 39

1751, липня 10. – Вільно. – Уривок з листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла

Мова йде про смерть мозирського підстолія, мого двоюрідного по батькові брата.

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С. 33–34. – Оригінал).

№ 40

1751, серпня 7. – Вільно. – Уривок з листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла

Мова йде про введення речицьким підкоморієм залоги князя Радзівіла.

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С.41–44. – Оригінал).

№ 41

1751, серпня 20. – Вільно. –Уривок з листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла

“[…]Й. м. п. Мурашко і інші з боку й. о. князя й. мості мозирського старости і його м. стародубської старостини були приведені і допитані в трибуналі […] Вчора було внесення від пана Мурашка, бо на нього було подане звинувачення, що “й. м. п. Мурашко як однодумець шишів, гайдамаків і злочинців”. Мурашко не може бути оршанським генералом артилерії.

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С.45–46. – Оригінал).

№ 42

1751, вересня 11. – Вільно. –Уривок з листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла

[…]Справа й. пп. Халецьких досі не була оголошена (в суді)[…].

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С. 55. – Оригінал).

№ 43

1752, лютого 23. – Лист Симона Міськевича (Miśkiewicz), мінського крайчого, до генерала ієзуїтів Вітебського воєводства щодо грошей, позичених у вітебського колегіуму

Мова йде про заставне право Міськевича, дане ксьондзу Яну Іллінічу і всьому колегіуму на маєтність Уженіце.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 58932. – Оригінал).

№ 44

1752, лютого 23. – "Асекураційний запис" (гарантійний лист) ректору ієзуїтського колегуму в Вітебську Яну Іллінічу на сплату 10 000 злотих, позичених у колегіума

Чиню відомо цим записом, даним ксьондзу Янові Іллінічу, ректору, і всьому вітебському колегіуму, на те, що я позичив у них 10 тисяч литовських злотих, рахуючи таляр по 8 злотих, під закладом моєї маєтності Уженіце, яка знаходиться у Вітебському воєводств. Цю гарантію поширюю і на мою дідичну маєтність Зевкову (Ziewkowa), яка знаходиться в Полоцькому воєводстві.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 58931. – Тогочасна копія).

№ 45

1756(?) р. – "Доношение" ієромонаха Іннокентія Болзишевського київському митрополиту Тимофію Щербацькому

"Великому гспдну ясне в Бгу преосвященнійшому кир Тимофею Щербацкому, архиепскпу митрополиту киевскому, галицкому и Малия Россиї

Покорнійшое доношение

Прошлого 1753 года в мсці февраля остатних чисел старший виленский отц Силвестр Добрина определил мене, нижайшого, в подсуственний ему монастир мінский за игумена, однак я всіми мірами (о чем и братиї монастиря віленского довольно извістно) отпрашивался ради слідующих причин: будучи я, нижайший, определен от віленского монастиря пленніпотентом, запозвал до трибуналу Великого княжества Литовского велможного пана старосту мінского, прозванием Ивановского, об отнятиї оним же старостою монастиря прилуцкого благочестиваго, подсутственного старшенству віленскому. О чем он, староста, увідомляся, не допущая до далшого прав, подсилал ко мні знатних господ, а своїх тамошних приятелей, прияючи, чтоб я не входил с ним в суд, примирился, обіщевая за то дать віленскому монастиру награждение дві тисячи талярей битих, толко б тот вишпомянутой віленский монастир с подданими при нем остался. Однак я без волі старшого и братиї учинить не важился, а между тім и трибунал окончился, а вишпомянутой староста Ивановский видя, что по ево прошению никакова успіха не послідовало, поставил засадку на дорогу до тридцяти чоловік с тім приказом, как скоро

только я возратяся з Мінска, слідоватиму до Вілна, взять мене и привязав к сосні, бить розгами почти до полусмерти, что мні обявил дворянин его ж, пана старости Ивановского, вірнійший. И так я принужден, наложивши до колконадцяти миль, другим путем возвратится до Вилна, а за приїздом в Вилню вишпомянутому старшому виленскому обо всем доносил обстоятелно и просился кріпко, чтоб он мене в тот вишпомянутой мінской монастир не посилал. Однак он конечно принуждал мене быть там начальником, от чего я по вишеписанной причині, опасуясь для себе впредь нещастия, всякими мірами отпрашивался. Чего он и слушать не хотіл, но при своїм упорі стоял, чтоб мні всеконечно до Мінска іхать. И так я, видячи по вишписанной причині свое нещастие, принужден так ему, отцу старшому виленскому, отказать, что хотя я с сего монастиря и поеду, однак в Мінск не поеду, но прямо поеду в Киев, на что он, отц старший, ответствовал: не толко де едь в Киев, но хотя к чорту, но толко б де ты в монастырі моем не был". Итак я, видячи его ко мні недоброхотство, принужден виехать з монастиря виленского с тім намірением чтоб конечно быть в Киеві и явится вашому ясне в Бгу преосвященству; и так едучи з Вилна по пути чрез Слуцк, когда явился к отцу архимандриту слуцкому, покойному Михаїлу Козачинскому, то он убеждал мене, чтоб я в монастирі его Сто-Троецком слуцком на житье зостался, от чего я всіми мірами отговаривался, імія намірение ехать в Киев, то покойний отц архимандрит такими обовязал словами, сказуя: "Ежели де ты оставиш сей монастир, то тебе Бг оставит и не будет благослови ни в сем віці, ни в будущем". На что я принужден склонитися и остался и по сиї времена жил, о чем вашому преосвященству всенижайше доношу

вашего ясне в Бгу преосвященства всенижайший раб и богомолец
иер[о]м[онах] Innocenty Bołzyszewski".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 595. – Арк. 3–3 зв. – Оригінал, закічення якого обірване. – Записи на звороті іншою рукою другої половини XVIII ст.: "Повітья генералного 1755 году архиви о переводі монахов № 3", "Повітя генерального 1756 года").

№ 46

1756, вересня 4 (серпня 24). – Слуцьк. – "Доношение" архімандрита Давида Нащинського (?) київському митрополиту Тимофію Щербацькому

"Ясне в Бзі преосвященнійшому вл[адико…]
Милостівійший архипастиру, отец и благодітель мой!

Аще дорогое архипастыря моего здравие врачей еще не требует и […] таемая старость стителская бодро еще двигает величину […] аще руки первосвященническия слободно еще воздіваются в приня […] утренней и вечерней, то, владыко стый! Я между прочиїми т[воїми] овцами неизреченно о том радуюсь, яко твое же козлище сдилай (?) воскормления. А при такой страсти моей от душевной внутренно […] молю и прошу, дабы твое Тимофее! и внутреннее и внешнее благос[…] вітало так, как древо насажденное при водах

процвітает и лист увядает. Се мой должный комплимент вшему преосвященству препоручая тоее (?) обичному стителскому благословению, для которо[го…] ствую. В протчем вашому преосвященству доношу: антими[нс] получил я з катедри вашей чрез Могилев, за что всенижайше преосвященству благодарствую. Получил и рибу и кавяр, благо конь на дорогі пал. Просил я уже о клади (?) вашего преосвященства прислати сюда тестатонтов милензких с десяток да полу(…), столко ж для обучения по них дітей поповских, а тепер же о(..) нижайше прошу; столко мні до вашего преосвященства […]колитов и читать гораздо не уміющих. Зеркала посл[…] піши идут люди сиї, а будет способность, то учиню[…]. Есть в Слуцку дівичий монастыр Илиїнский и им[іют] дівы фолварочок свой от города в полверсти, откуду хліб и вариво в монастыр свой провозят нужно[е] им и провозили ж до прошедшаго года свободно без платежа (так називают тут индукту), а по смерти покойного Михаїла веліно брать с них лиценту тую, чего никогда не биралось; просил же я доношеним князя о том, но лицента лицентою. Сказал мні князь: "Może bydź, że te zakonne panny przedają zboże, wprowadziwszy do zamku i dla tego pitrzeba z nich brać licentę". Я на себе перенимал вину такую, только ж ничего не успел. Того ради вашого преосвященства прошу всенижайше внушить, не можно ль написать до гспдна Гросса, резидента российского, в Варшаву, просячи, чтоб он писал до князя о уволненії того монастыря от лиценты. Я хоть буду просить, то тое прошение не столь покажется важное. Про отца Добрину и отца Леонтовича я ничего слышу, кромі, что оц Леонтович иміет нікоторий позов в трибуналі с студентами виленскими. В здішней вашого преосвященства епархиї, слава Бгу, сяко тако поводиться. Вина мушкателя аптас (?), в котором 25 сажней вміщается надобно заплатить 25 рублей да только оное вино, як сказуют, не есть самое настоящее. Послал бы и сего вашому преосвященству, да окказия не способна. Его и ея сиятелств ніт в Слуцку. Он в Мінску, а она в городі своем Нізневичах (?) за 20 миль от Слуцка. Когда будут в Слуцку неи[звестно]. О всем вишписанном всепокорнійше донесу с глубочайш[им …]танием пребывая

вашего ясне в Бзі преосвященс[тва] милостивійшаго отца архипастыря и благоді[теля] всенижайший послушник и недостойный б]огомолец архимандрита Д[…].

1756 года августа 24 д.

С слуцкого Троецкого мнстря".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 595. Арк. 4–5. – Оригінал (?).

№ 47

1758, травня 28(17). – Тройчани. – Лист слуцького архімандрита Давида Нащинського до князя Радзивила

Jaśnie oświęcony mći książe panie kollatorze i miłośćiwy dobrodzieju.

Wasza książęcia mość dobrodziej musisz już relacyją mieć od j. mći pana komendanta swojego słuckiego o zbiegu Janie Dembrowskim z kłasztoru mojego

do zamku słuckiego. Ja o nim tak waszej książęciej mći refero: on, Jan Dembrowski, urodziwszy się w żydowstwie, jakoby narod jest przewrotny i nazbyt chitry, ochrszczony był w rzymskiej relligiej, a potym on, Jan, przyjął bazyliańską regułe, i żył w żurowskim klasztorze, gdzie pokradszy klasztorne pieniądze, uciekł był do Słucka, ałe w Słucku łapany będęc od bazylianów, zaprowadzony był znowu do żurawieckiego kłasztoru, i tam osadzony był w skłepie na wieczystość, jednakowo iz skłepu uciekszy, wyszedł za granice do Kijowa, a tam przysięgę wykonawszy na wierność najaśniejszej monarchyni rossijskiej w Kijowskiej gubernatorskiej kancellariej, z rozkazu duchownej konsystoriej Kijowskiej ordynowany był do Bratskiego kijowskiego klasztoru na mieszkanie, w którym on, Jan Dembrowski, mając sobie złeconą funkcyje szafarską, ukradszy 70 rubli, do Polszczy znowu się udał; gdzie błąkając przez niektóry czas, przyszedł do klasztoru mojego, w protekcyi waszej książęcej mći będącego, świątej Trojcy, i prosią mie o pozwołenie habilitacyi w tym moim klasztorze. Ja, nie wiedząc o takowych żydowskich figlach-miglach, pozwoliłem jemu mieszkać w klasztorze, a wiedząc po nim, że się uczył i ma do perory łacność z natury, kazałem jemu dla zbodowania dusz chrześćiańskich conciones sacras miewać w cerkwach, ode mnie dependujących z woli waszej książęcej mći i tak był on, Jan, poczytany za kaznodzieje archimandryej Słuckiej; potym, gdym wziął wiadomość z Kijowa, że on, Jan, takiego jest kwalitetu złodziejskiego (a na to mam literalny dokument) chciałem go, Jana, posłać do Kijowa za wartą z mći pana generała Chomiakowa, ałeć on, Jan Dembrowski, alias Fidelski (bo to własność jest nie poczciwych ludziej nomina et cognomina subinde permutare) wyrwawszy się z rąk moich, pobieg do miasta z klasztoru mojego, a w bramie przejęty będąc, zaprowadzon jest do zamku Nowego i ztamtąd nie wydan jest j.mći panu generałowi bez woli waszej księżęcej mći, jako pana słuckiego, a ich mość księża jezuici usiłują się wyrwać gą z zamku i dałej zaprowadzić (na co mam literalny dowód). Ponieważ tedy mam i ja szkodę w klasztorze moim przez niego, Jana, a najbardziej ponieważ on, Jan, wielki podstępek uczynił i waszej książęcej mośći, gdyż poddanym waszym fałszywe paszporty pisał dla wyjśćia ze Słucka (jaki to paszport, jego własną ręką pisany, inclu sive posyłam do waszej książęcej mći). Dla tego musze podać do delikatnej uwagi waszej książęcej mći, co by należało czynić z owym Janem Dembrowskim i Fidelskim, jako złodziejem, krzywoprzysiężcą, relligionum contemtiore i insidiatore waszej książęcej mći dobrodzieja quod me attinet, ja wpadszy do nóg waszej książęcej mći dobrodzieja, z tym się protestuje, że życze z całego serca i duszy mojej, aby wasza książęcia mość dobrodziej et in hisce ferris et in illis coelis był inter fortunatissimos beatissimos.

Jaśnie oświęconej waszej książęcej mći pana kollatora i miłośćiwego dobrodzieja najniższy sługa i bogomodlca

Dawid Naszczyński, archimandryta słucki, namiestnik metropoliej Kijowskiej m[anu] p[roprio].

1758 Anno
maja 17 z Trojczan.”

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 10298. – С. 1–2. Автограф.).

№ 48

1758 (?). – Лист слуцького архімандрита Давида Нащинського до князя Радзивила

Jaśnie oświęcony mći książe i miłośćiwy dobrodzieju!

I słońce jest wysoko, ale wszystkich nas oświęca i grzeje, w tenże sposób i oświęcone princepes, chociaj in summo dignitatis autoritatis que gradu, constituti sunt, aleć jednakowo ad humiles hominum gratiam favoremq suum demittunt. Dla tej ptzyczyny nie wątpiemy, często do książąt panów allevare manus miłośći potrzebujących, jako non dubitamus codzień do słunka ora atque oculos convertere postrzegających światłośći. Jaśnie oświęcony mći książe! Ad je met ipsum haec oratio mea directa est; która nie dałej in praesentiarum excurrit, jak tylko tu swoje granicy kładnie:

1mo. Racz panie dla popów graeco-russkich sobornych w mieśćie Słucku będących, surowo rozkazać wyleczyć ze skarbu twego pańskiego po dwadzieśćie złotych za cztyry przeszli roki, przez które nie wydawał j. mć pan podskarbi kamery słuckiej według funduszów ich i według woli pańskiej i na przyszłe roki, aby to fixum atque firmum było, pańską powagą stwerdzić.

2-do. Bądź łaskawy, panie kollatorze, a rozkaż z puszczy swojej pańskiej wypuśćić kop ze dwie brusów na reparacyje cerkwi słuckiej pod titułem Wszystkich świętych. Panie a panie! Tak twoja rerum copia defectum nie musi cierpieć przez częste dobroczynnośći twoje, jako słunko ecclypsin non patitur dla tego, iż co dzień na nas świeci. O to, panie!

Ta moja oratis jeszcze to prawi, żem jest

jaśnie oświęconej waszej książęcej mći pana kollatora i miłośćiwego dobrodzieja submississimus devotissimusque Dawid Naszczyński, archimandryta słucki.

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 10298. – С. 3. Автограф.).

№ 49

1759, липня 12 (2). – Київ. – Рішення консисторії щодо послушників Нехворощанського монастиря

“1759 года июня 25 духовная митрополиї киевская консистория слушав доношения к просвященному Арсению, митрополиту киевскому и галицкому и Малия Россиї, от архимандрита Гавриїла Яновского, монастиря Нефорощанского началника, на посланний к нему, архимандриту, из духовной консисториї прошлого 1758 года декабря 14 указ по доношению его ж архимандрита Яновского с прошеним того Нефорощанского монастира послушников Лукьяна Шулженка, Феодора Молоховского, Григория Иванова и Иова Крижановского в монашеский чин постриц марта 13 д(ня) сего 1759 года присланого, коїм он, архимандрит, в повеленних оним указом означенних послушниках обстоятельствах представляет; по справки де оние послушники оказались, что они родились в малороссийских полках, Лукьян Шулженко Переяславского, в містечку

Иркліеві, от родителей звания посполитого, отца Василия Шулги, матери Ирини, літами от роду шестидесяти; Григорий Иванов, Миргородского, в городі Сорочинцах, от родителей звания посполитого ж отца Ивана Гапіна и матери Параскевиї, літ двадцяти; Иов Крижановский полской нації, в містечку Пінску от родителей евреїн, и оставя віру их и зашедши в Січ Запорожскую, тамо принял віру християнскую и крещен де будучим тамо началником Межигорского монастира иеромонахом Феодоритом прошедшаго 1764 года, а восприемники де ему били запорожские козаки Иван Швидкий и Артем Васильев; и в оний де Нефорощанский монастир пришли Шулженко 1755 генваря 31, Григорий Иванов и Иов 1764 ноября 15 чисел, и от тих времен и донині живут в желаниї своем монашества не лестним, так де и по свидітелству братиї ему, патріарху, поданном, которое при том со(о)бщено, яко де и по его, архимандрита, усмотрению, продолжали все свое в монастиру Нефорощанском битие честно, ни чим не подозрително, и не пянственно, и в послушаних де монастирских им опріделенніх: Шулженко при кравецтві и в церкви на клиросі в піниї и чтениї, Григорий Иванов – при пономарні, а Иов при полаї подвижник, не ліниви и явились долгами и ділами никакими не обовязани, не крепостніе, и не біглеци ни от чего, и не военние, так де и от служби не скриваются, но свободние, к указним де присягам они, послушники, Полтавского полку в городі Маячки сотником Василием Гавриловым да писаром сотенним Рекуновичем сего 759 года февраля четвертого дня в церков архистратига Михаїла в присудствиї тамошнего священника Симеона Білецкого приведени и на присяжных листах подписалис, и о той присяги свидітелство от них, сотника Гаврилова и писаря Рекуновича им, послушникам, данное, при том приложено, и сыих де послушников Григорий и Иов жен не іміли, Шулженко ж, хотя женат был на едной жені, точию де еще в 1764 году жена его умре, детей де его дочь Елена видана в замуже, а син отшел в Войско Запорожское, а четвертый де послушник Федор Молоховский умре, и тім доношеним он, архимандрит Нефорощанского монастира началник Гавриїл, просит его преосвященства про писанних послушников, тролітное указное время в искусі без роптания, в послушаниях подвижно вижившим, за крайнюю в том монастирі в монашествующих нужду, коїх де тамо с началними всег(о) тринадцят чоловік в монашеский чин в мандию всіх троїх постриг преподать благословение; приложили мніние, понеже по вишеписанному за ними послушниками Лукьяном Шулженком, Григорием Ивановым да Иовом Крижановским к поступленню их в монашество в силу духовного регламента и указов, препятствий не является, для того оних послушников в чин монашеский в мандиї постриг означенному архимандриту Гавриїлу, Нефорощанского монастиря начальнику, указом дозволит можно и тім бы указом веліт ему, архімандриту Гавриїлу, когда оние послушники в монашество пострижени и якие им при том імена нареченни будут, репортоват и сие мніние в волю и благоразсмотение преосвященнійшаго архипастира свого духовная консистория благочестівійше предает 1759 года июля 2 дня.

Катедралний намісник игумен Иосиф
Киево-Выдубецкого мнстра игумен Антоний
Киево-Кырилловский игумен Феофан
протопоп Киево-подолский Роман
намісник Киево-подолский иерей Яков
Судовый консисторский писар иеродиакон Азария
Реент Федор Белявский
Канцелярист Иван Велічковский".
(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 596. – Арк. 20–21. – Оригінал).

№ 50

1759 р. – "Доношение" невідомого київському митрополиту Арсенію Могилянському

"Великому гспдну ясне в [Бгу] преосвященнійшому Арсению Могилянскому, архиепскпу митрополиту киевскому, галицкому и Малия Россиї

Всепокорнійшое доношение

1753 года в мсці февр[аля] покойний архимандрит слуцкий Михаїл Козачинский мене, всенижайшого, отпущенного з Вілна и слідующого по желанию моему в Киев чрез Слуцк, в архимандриї Слуцкой, як ради услужности в позвах и позвах, который в тое время за село мнстркое по трибуналах и сеймі езуитамы ділались, так ради мнстрских потреб в господарстві и протчем с великим прошением удержал. Где я по силі моей обителы святой в званиї намістничества вірно за блгословением антецессора вшего преосвященства, преосвященного Тимофея (Щербацкого. – *Ю. М.*), служил. А хотя пред смертю помянутого архимандрити премного во свой путь отпрашивался, однак клятвы ра[ди] его, даби по его смерти братству слуцкому архимандрия в диспозицию, паче разграбление, не досталась, принужден был в оной жыть. Якож и не допустил их к тому и пред самим князем за то с ними справу іміл и в цілости добро мнстрское удержал, зостал аж до приезду номінатом отца архимандрита Давида Нащинского в Слуцк. Которому хотя много клевети, да и самому преосвященнійшому Тимофею оны, міщане, доносили одн[ак] ничтоже успіли; понеже их недоброзичливость показалась к обители святой, [ко]торою оны и владіть, славу и прибиток, як за своїх сродственных архимандритов тут прежде іміли, іміть хотіли. Преосвященний Тимофей […ре]ляциї от отца архимандрита Давида Нащинского и моем устном доно[шениї] при прежнем мні быть послушаниї с обнадеживанием награждения еще велил. С которого моего послушания отц архимандрит Давид На[щинский] будучи доволен, хотя ради ненависти от братства на мене и клевете и многажды хотел я уступить, не отпустил. И таким способом удержался донні у него номіната, его высокопреподобия отца Досифея Ґаляховского в том послушаниї.

Братство Слуцкое за зичливость и вірность мою к обители святой в архимандрию в[с]тренту и справи прежде не іміли и тепер аби (?) чрез мене

не іміют и моїм инстинктом, так архимандрит Давид Нащинский, яко и ннішний отц номінат, оного братства в совіт и помощь не требу[ют], многиї клевети князю слуцкому Радивилу на мене нанесли и на [мене] подвигнули. С которих клевет та мні толко извістна, что ні[…] вашому ясно в Бзі преосвященству отца архимандрита Давида Нащинского описал. Почему як би он, отц архимандрит Давид, из сея [архи]мадриї ругован, но як есть извістно вшему ясно в Бгу преосвященству з доношения моего со всею братиею, что я еще просил аби (?) кошту обители свтой архимандриту Давиду не чинено отсюду переміны.

Того ради прошу вашого ясно в Бзі преосвященства писать к его сиятелству князю слуцкому Радивилу, чтоб неправедным доносам братства слуцкого и клеветам не хотіл вірить и подзору мене ни в чем не иміл. Відает совершенно отц Давид Нащинский, ежели в живих, засвідітелствет, что я помянутому братству ни винен и малійшой причини ніт правилной, за что би на мене повставати кромі разві что ґрунтов мнстрских в область им не допускаю и за долги упоми[наюсь]. Что все так есть, аки пред судом Бжиїм ставши, невиност мою пред вашим ясне в Бзі преосвященством исповідую. Познал притом […] якиї мої были прежде, и нині прогресса

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 595. – Арк. 1–2. Оригінал (?). – Запис на початку документу: “Под 1759 по пор[…]”. Запис на на звороті іншою рукою другої половини XVIII ст.: “Повітья генералного архи[мандрита] о с[с]орах 1759 году”. Запис на початку документу: “[…]сее доношение […] ”).

№ 51

1761, березня 24. – Шич. – Уривок з листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла

Мій брат виконує функцію посла, але вже від мене виїхав до добр Копаткевич (Kopatkiewicz) вількомирського підкоморія, а звідти до Новгородського воєводства.

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С. 97. – Оригінал).

№ 52

1762, березня 13. – Коморовичі. – Уривок з листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла

Мій брат виконує функцію посла, але вже від мене виїхав до добр Копаткевич (Kopatkiewicz) вількомирського підкоморія, а звідти до Новгородського воєводства.

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С. 97. – Оригінал).

№ 53

1762, березня 20. – Шич. – Уривок з листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла.

“Спеціально посланий від вашої князівської мості, добродія, прибув доМозиря вже за кілька годин перед сеймиками, а мій брат й. м. п.писар декретовий В. кн. Литовського, справжній слуга вашої князівської мості, добродія, не маючи і гадки nie добиватися обов’язків делегата ще й в нинішнє бездоріжжя і (…)*, тільки дотримуватися наказу в. кн. мості (...)* мусив стати делегатом від нашого повіту, колегою мого брата в. п. Казимир Оскирка, новгородський каштелянич” .

Брат дасть реляцію про все.

“Цей же мій брат для місії їх мостей ксьондзів домініканців в Мозирі там же залишився, тільки не пише до в. кн. мості, перепрошую за цього мого брата”[...].

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С. 94–95. – Оригінал).

№ 54

1762, лютого 9. – Мозир. – Регест листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла

Мова йде про мозирського ловчого Богуша. Мій брат – писар декретів ВКЛ.

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С. 106. – Оригінал).

№ 55

1762, лютого 10. – Мозир. – Уривок з листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла

Мова йде про сеймик Мозирського повіту.

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С. 109. – Оригінал).

№ 56

1763, січня 4. – Мозир. – Уривок з листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла

Мова йде про Богуша, котрий був депутатом від Стародубського повіту.

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С. 113. – Оригінал).

№ 57

1762, березня 13. – Шич. – Уривок з листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла

Мій брат виконує функцію депутата, але вже від мене виїхав до добр Копаткевич (Kopatkiewicz) вількомирського підкоморія, а звідти до Новгородського воєводства.

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С. 97. – Оригінал).

№ 58

1762, березня 20. – Коморовичі. – Уривок з листу шляхтича Михайла Єльського до князя Радзівіла

Мова йде про Богуша, ротмістра Мозирського повіту, який міг бути депутатом від Стародубського повіту на новгородський трибунал.

(АГАД. – АР. – Відділ V. – № 6016. – С. 103. – Оригінал).

№ 59

1777 р. – З відомості про черниць Новомлинського монастиря

"[…]Монахиня Маргарита, родом з города Смоленска, коей от роду нні літ 65. Звания салдатского, из удовствующей, уволнения писменного не иміет. 1763 году за игуменії Магдалини Корсаковны в монастир новомлинский дівичий без відома и указа архиерейского, принята. Прежде пострижения жила в том же монастирі в искусі літ 3, а 1764 году априля 13 по указу преосвященного Арсения, митрополита киевского, игуменом монастиря Максаковского Иакинфом в монашество мандійно пострижена. Неграмотная. Шить и прясть уміет. Здоровая, жития и нравов доброобходителных, послушії проходила в том же монастирі экономическое годов 4 и нні тое ж послушание несет и впредь к послушанию годится. В преступленії и подозренії не была.

Монахиня Паїсия з города Смоленска, коей нні от роду літ 33. Дочь салдатская, з дівицы, уволнения писменного не иміет. В монастир дівичий новомлинский дівичий за игуменії Магдалины Корсаковны для получения монашества без ві[дома] и указа архиерейского принята пришлого 1763 году принята (слово "*принята*" написано двічі. – *Ю. М.*). Прежде пострижения в том же мнстирі жила в искусі літ 3, а 1764 году априля 13 по указу преосвященного Арсения, митрополита киевского, игуменом монастиря Максаковского иеромонахом Иакинфом в монашество мандійно пострижена. Неграмот[ная]. Шить и прясть уміет. Здорова, жития и нравов добрых, послушие в том же монастирі проходила разное, а и нні несет в кухні поварское и впредь к послушанії годится. В преступленії и подозренії не была[…]".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 61697. – Оригінал).

№ 60

1776 р. – З відомості про черниць Флорівського Вознесенського київського монастиря

"[…]43. Монахиня Евфросиния полской нації местечка Мозира, дочь посполитого Гаврыла Китуновича, з дозволения игуменії Иустини 755 года вступила в мнстрь, а по резолюції Тимофея, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консисторії пострыжена в мантию. Грамоты и рукоделия изучена, послушание несет пры церкви Болницкой пономарское, в замужьї ни за ким не была. Лет от рода 60. За старостию слаба[…]"

114. Монахиня Епофродына полской нациї города Мозира, дочь мещанина Константина Кондратовича, з дозволения игуменії Феодоры вступила в мнстр 764 году, а по резолюції Гавриїла, митрополита киевского, и по указу киевской духовной консисторії в 774 году пострыжена в мантию. Грамоты и рукоделия изучена, послушание несет пономарское, в замужьї ни за ким не была. Лет от рода 49. Здорова[…]".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 61697. – Арк. 289–298. – Оригінал).

№ 61

1797, вересня 6 (серпня 26). – Лист мінського і волинського архієпископа Йова до Синоду

"В Святійший Правительствующий Синод

от Иова, архиепископа Минскаго и Волынскаго, коадъютера митрополии Киевския, Слуцкаго монастыря архимандрита и кавалера

Репорт о действительном исполнении указа

Во исполнение его императорскаго величества из святейшаго правительствующаго синода указа, последовавшаго ко мне истекшаго июня от 22-го под № 357-м, о счислении состоящаго в губернском городе Вилне благочестивого мужскаго монастыря во втором классе и о произведении во оный архимандритом, находящагося в нем игумена Даниила и о прочем, святейшому правительствующему синоду сим покорнійше репортую, что помянутый игумен Даниил в Виленский второкласный Святодухов монастырь во архимандрита произведен минувшого июля 26-го дня мною самим Слуцкаго Троицкого монастыря в Троицкой церквиучиненную же в Минской консистории из представленной от него, архимандрита, всему казенному монастырскому строению и имуществу, также церковным утварями ризничным вещам описи краткую выписку, а равно о качествах настоятелей и о числе состоящих в том Виленском монастыре монашествующих обыкновенные ведомости при сем благопочтеннейше представляя, о угодиях того Виленского монастыря доношу, что оный имеет в предместьи города Вильни в урочище, называемом Заречье, юриздику, или землю фундушовую, на которой, по стародавным, от разных монастырских настоятелів выданным во вечность, консессам, или уступкам, поселившись разные виленские обыватели обязаны за тысячу пятьсот девяносто одну сажень с половиною в длину и за две тысячи триста пять сажень в ширину занятой ими земли и за тринадцать пляцей без вымеру и одну сеножать платить виленскому монастырю в год поземельного сто шесть рублей восемнадцать копеек, при том сей монастырь имеет среди города Вилни каменные домы, которые отпущая в наем, получает в год разное количество денег; хлебное ж пропитание получал сей монастырь с братиею от земли, принадлежащей подчиненным коному монастырям, також тремя высочайшими императорскими грамотами, состоявшими 1703-го февраля 28-го, 1708-го февраля 29-го, 1733-го годов сентября 12-го чисел

имеет всемилостивейше пожалованную сего монастыря братии милостиню на всякой год по сту рублей, однако уже оной от 1755 году не получает, в протчем сей монастырь снабден королевскими привиллегиями Стефана Батория 1585 мая 18-го, Сигизмунда 1589-го июля 15-го и 21-го 1593-го июля 5-го, Владислава Четвертого 1633 –го марта 16-го и 18-го и Августа Третьяго 1744 –го годов сентября 20-го чисел, которыми дарованы отличные преимущества. К оному Виленскому Святодухову монастырю подчиненными состоят монастыри и именно 1-й) Евейский Свято-Успенский, который имеет фундушовую пахатную землю близ самаго монастыря, а сенокосы в урочищах 1-ое) Бражели, 2-ое) Лисинки и 3-ое)Гердуты, так же имеет и деревню, называемую Барцелинкиразстоянием от монастыря в версту с отведенною по фундушу, особливою для поселян землею и сенокосами, в коей душ мужеска пола сорок четыре, женска сорок; сии подданные только вышеписанную монастырскую землю обрабатывают, а в прочем никаких от них денег, коих убожеству, в монастырь не собирается, сему монастырю и подданным оных дозволяется, по фундушу из Евейской госпожи старостиной Огинской пущи, нужной вывозить лiс, имеет также сей монастырь фундушовые свои озера, називаемые: 1) Вепры, 2-ое) Вепрайцы, 3-е) Ашаркеня, 4-ое) Думбля, 5-ое) Вормешки, 6-ое) Вотижиря 7-е) Виндирайтя 8-ое) Платишка 9-ое, 10-ое, 11-ое) в Гебиях (?) 12-ое) речка Олеся, на которой позволительно иметь мельнику. Сей монастырь имеет положение свое губернии Литовской близ самого местечка Троцка; в нем церковь и прочее все монастырское строение деревянные. 2-й) Кронский Святотроицкий имеет фундушовую пахатную и сенокосную землю расстоянием от монастиря в пяти верстах близ села Жидокишек, на коей земли имеет сооруженной двор с гумном и сараями; к оному монастырю надлежит по фундушу помянутое село Жидокишки, в коем подданные имеют для себя тем же фундушем отведенную пахатную и сенокосную землю; в нем душ мужеска пола двадцать четыре, а женска двадцать три; сии подданые только вышеописанную землю пашут; денег же с них подданных, по их скудоти, да и что они недавно, по выходе, возвратились добровольно, не собираются никаких для того монастыря и для сих подданных обведено по фундушу,близ села Жидокишек леса чернаго, служащего только для отопления, в длину на три версты и в ширину на версту. Сей монастырь имеет положение свое губернии Литовской в местечке Кром; в нем церковь каменная а келлии деревянные 3-й) Сурдецкий Святодухов, имеет наданную фундушовую пахатную землю в трех местах двадцать сем моргов и одну волоку, сеножати, называемые 1) Сюсеры 2-е) Телятник 3) Посювски. Оная пахатная и сенокосная земля состоит при самом монастыре и до сего монастыря надлежит деревня Меляновичи расстоянием в пяти верстах, в коей душ мужеска пола двадцать три, а женска двадцать одна, к оной деревни по фундушу отведена особливая пахатная и сенокосная земля и свободной въезд в лес, принадлежащийфамилии фундаторки сего монастиря Биемивичевой, оные подданные вышеписанную

монастырскую землю только обрабатывают, денег же с них, по их скудоти, никаких не собирается. Сей монастырь имеет положение свое губернии Литовской при селе Сурдеках, а нем церковь каменная с притвором деревянным и прочее строение монастырское все деревянное.4-й) Друйский Святоблаговещенский имеет фундушовую пахатную и сеносную землю в трех сменах, первую смену, состоящую около реки Двины, другую – в урочищи Ермолове, а третую за селом за селом Ермоловым, разстоянием от монастиря в милю имеется монастырский двор с нужным для хозяйства строением, в том монастыре имеется церквей две, деревяная о едном престоле и каменная о трех престолах до окон только еще встроенная; келии монашеские каменные, сей монастир положение свое имеет Минской губернии при городе Друе, другую над рекою Двиною. 5-й) Кайдановский Святопреображенский, земли фундушовой не имеет, кроме одного малого принем огороду, в нем церков неболшая деревяная ветхая и никаких украшений не имеющая, без ограды и без келий, фундаторы сего монастиря – фамилия Радзивилов, монашествующих в нем не имеется, за неимением где и с чего жить, положение он имеет губернии Литовской внутре местечка Койдан. А как при помянутых подчиненных монастырях имеются прихожане, которые неоднократно ко мне с прозбами отзывались, что какие бывают в тех. монастирях доходы, то все забираются в виленский Святодухов монастир, а чрез то те монастыри пришли в такое беднейшее положение, что современем уже невозможно да и нечим будет привести их в прежнее положение. Того ради об оном святейшому правителствующему синоду благопочтеннейше представляя, состоять ли тем монастирям, по прежнему в ведомстве Виленского Святодухова монастиря и ежели оным повелено будет, по прежнему, оставатися в ведении того монастиря, то считать ли находящихся ныне в них монашествующих в штате виленского второкласнаго Свято Духова монастыря, я так же не благоволенном будет повелеть койдановский Свято-Преображенский монастырь, яко не имеющий никаковых угодийи по несостоянию, не только при нем, но и в близости его благочестивого исповедания людей, во вся упразднить, всепокорнейше испрашиваю в резолюцию указа, до воспоследования которого я и с наполнением штатного количества в виленский Святодухов монастырь монашествующих поудержался.

Вашего Святейшества нижайший послушник кир (?) Иов, архиепископ Минский и Волынский.

Августа 26 дня 1797 года

№ 163 Архив св. синода 1797 года д. № 78”

(НБУВ. – ІР. – Ф XIV. – № 6165. – Арк. 1–8. – Копія).

№ 62

Не раніше 1811 р. – З переліку архівних справ, що стосуються Києво-Могилянської академії

“[…]**1754 г.**

№ 4. Дело по прошению префекта иеромонаха Давида (Нащинського. – *Ю. М.*) с жалобою на хозяинов, в коих квартируют студенты академии [и] терпят большие невсюды, 15 февр[аля] 1754 г.

№ 5. По прошению киевского жителя Илии Павловского с жалобою (?) префекта Нащинского о нападении с учениками на дом и содеянии (?) ему грубости, 21 марта 1754 г.

[…]1760 г.

№ 17. Дело по прошению Михаила Вишневского о высылке из Акад[емии] киевской ученика богословия Кузьмы Максимовича в смоленския училища на учительство, 1760 г., генв. 17.[..]

1775 г.

[…]№ 40. Дело о увольнении из киевской епархии киевской Академии студента ученика школы богословия уроженца миргородской протопопии села Аврамовки священнического сына Авксентия Пинчевского в Могилевскую епархию в учители, 1775 г.[…]”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. 194. – № 121. – Арк. 280–282. – Опубліковано повністю: о. Юрій Мицик. Важливий документ з історії Києво-Могилянської Академії XVIII ст. // Національний університет “Києво-Могилянська Академія”. – Т. 194. Історичні науки. – К., 2017. – С. 107–111).

“Мемориал” слуцького архімандрита Павла Волчанського як важливе джерело з становища православних під гнітом Речі Посполитої

Під час праці в ІР НБУВ нашу увагу привернув невеликий рукопис 1069 з архіву київського митрополита у 1748–1764 рр., московського митрополита у 1764–1767 рр. Тимофія Щербацького (фонд 160).

Він містить у собі “Меморіал” (пам’ятну записку) створену слуцьким архімандритом і намісником православної Київської митрополії Павлом (світське ім’я – Прокіп) Волчанським (рік народження невідомий – 1783). Останній є вихованцем КМА (вчився в ній, як і його рідний брат Йосиф, зокрема із Григорієм Сковородою), прийняв у Києво-Софійському соборі чернечий постриг (після 1752 р.), став ієродияконом, потім ієромонахом, викладав у стінах “альма матер”, потім став ігуменом Кирилівського монастиря у Києві. В листопаді 1763 р. він був переведений до Свято-Троїцького монастиря в Слуцьку і став намісником київського митрополита (фактично очолював православних Білорусі). Там же й помер 2 вересня 1783 р. Перу о. Павла належить ряд цікавих документів, які ще не досліджені істориками. Так, видно за дорученням київського митрополита Гавриїла Кременецького він склав доповідну записку 1781 р. про стан церков та монастирів Случчини, їхню історію [**1**]. Але й сам він, не чекаючи митрополичих указів, створив у 1772 р. опис Свято-Троїцької церкви, який крім сухих даних про ризи, “сосуды” и т. д., містить і нарис її історії [**2**]. Хоча слід визнати, що у Волчанського тут були попередники. Так, у тому ж фонді (№ 160) знаходиться збірник документів першої третини XVII ст. -1759 рр., у складі якого є і анонімний детальний опис Слуцької архімандрії (церкви, келії, маєтності, млини, вози, сані тощо) [**3**]. Нижче (в додатках) наведемо початок цього опису (на жаль, невелика частина тексту наприкінці арк. 2 обірвана) зазначивши, що у подальшому викладі автор наводить каталог книг, що знаходились у монастирі. Звичайно тут знаходимо кілька євангелій (друкованих і рукописних), служебники, молитвослови, мінеї, тріоді, октоїхи, трефолої, збірники проповідей київського (типографія Києво-Печерської лаври), львівського і московського друку. Але крім них є друковані (є й рукописи) книги ряду видатних українських вчених XVII ст. – вихованців і викладачів Києво-Могилянської Академії: “Выклад о церкви…” Феодосія Софоновича, “Мир

с Богом" (видання 1669 або 1671 р.) Інокентія Гізеля, "Stary kośćioł zachodni" (1678), "Ключ розуміння" (видання 1659 або 1663 або 1665 р.) Іоанікія Галятовського, "Лютня Аполлона" (1671) (польською мовою) Лазаря Барановича, "Камінь віри" (одне з видань не раніше 1728 р.) Стефана Яворського, якийсь панегірик Михайла Козачинського (до речі, Козачинський був попередником Павла Волчанського на Слуцькій архімандрії у 1748–1755 рр.), арифметика (2 примірника) Леонтія Магницького, "Лексикон славенороуський" (видання 1627 або 1653 р.) Памви Беринди. Є також книги латинською і польською мовою, особливо богословські й історичні: хроніка Філіпа Меланхтона, "Церковні хроніки" Цезаря Баронія, хроніки Павла Пясецького, Марціна Кромера (латинське і польське видання), Іоанна Зонари; проповіді, зокрема Петра Скарги, також литовські статути, "Psalmy" польського поета Яна Кохановського, навіть книги грецькою і французькою мовами, хоча останніх небагато. Як видно з каталогу книг було досить багато як на той час і до того монастир зазнавав тяжких пожеж, зокрема у 1745 р., що не могло не позначитися на складі бібліотеки. "Відомость" дає певне уявлення про те як виглядала Слуцька архімандрія у другій половині XVIII ст., що особливо важливо, бо як вже говорилось монастир був знищений після жовтневої революції.

"Меморіал" було очевидно написано у 1764 р., що випливає з певних згадок документу (так згадуються події "прошлого 1763 года"; князя Кароля Радзівіла названо віленським воєводою, а він був ним уперше у 1762–1764 рр.). "Меморіал" являє собою розгорнуту скаргу з 16 пунктів на свавілля магнатів і шляхти Речі Посполитої, католицького й уніатського духовенства щодо православних, а також 16 вимог по виправленню допущених кривд і несправедливостей. Не знаємо, які він мав наслідки. Але характерно, що він був написаний у складний для Речі Посполитої час. Не за горами був перший поділ Речі Посполитої (1772 р.) трьома імперіями, після якого другий і третій поділи і крах цієї держави став справою короткого часу (1793 і 1795 рр.). Звичайно найпростіше пояснити написання "Меморіалу" тим, що о. Павло невдовзі після прибуття у Слуцьк і ознайомленням з тяжким становищем Православної Церкви, з насильствами, що чинилися при сприянні влади євреями-орендаторами (точно як у XVII ст.) звернувся зі скаргою до влади. Однак думається, що треба врахувати і те, що Річ Посполита роздиралася внутрішніми протиріччями і все більше підлягала зовнішнім впливам, зокрема у 1767 р. внаслідок втручання Росії (введення у лютому 1767 р. російських військ у Білорусь) була створена Слуцька конфедерація, яка вимагала зрівняння дисидентів (тобто некатоликів, в першу чергу православних) у правах з католиками. Протести проти утисків православних невпинно зростали, а ослаблена Річ Посполита не могла вже проводити політику їхньої дискримінації так, як у минулому, чим видно вирішив скористатися о. Павло.

Хоча "Меморіал" стосується становища православних церков і монастирів лише у Слуцькому та Копильському князівствах, однак яскраві факти насильств і дискримінації характерні для становища православних українських та біло-

руських земель, які перебували тоді під владою Речі Посполитої. Тут згадуються в першу чергу Свято-Троїцький монастир, Свято-Іллінський жіночій монастир, Свято-Успенський собор, Свято-Микільський собор, Свято-Варваринська церква, Свято-Георгіївська церква, Свято-Різдво-Богородицька церква у Слуцьку та ін. Перераховані храми та обителі на жаль вже не існують (були знищені безбожною радянською владою), а "Меморіал" подає дуже цінні дані про їх економічне становище (названі деякі монастирські землеволодіння, села, промисли) і не тільки про це. Так, наприклад, Свято-Микільський собор згідно з новітнім довідником [**4**] був заснований у 1889 р. Але дану церкву згадує "Меморіал". Отже, він існував у Слуцьку ще у другій половині XVII ст. як мінімум, а у 1889 р. був збудований на місці старого. Згадується про Свято-Успенську соборну церкву, яку заснували ще князі Олельки (якщо бути точними, то заснувала її св. княгиня Софія Олельківна – Слуцька (1585–1612 рр.); про пожежу 1745 р., яка знищила її. Цікава згадка про Тройчанську (Троїцьку) юридику Свято-Троїцького монастиря (передмістя Тройчани існує і нині в Слуцьку). Згадуються у "Меморіалі" імена тогочасних власників Слуцька князів Радзівілів, котрі у той час проводили активну політику полонізації, забувши про традиції роду щодо підтримки православних (частина представників цього роду у XVI–XVII ст. була кальвіністами): Ієронім Флоріан (1715–1760), хорунжий Великого князівства Литовського з 1750 р. та Кароль Станіслав ("Пане Коханку") (1734–1790), віленський воєвода у 1762–1764 і 1768–1790 рр. додатках подаємо уривок з відомості 1775 р. про трьох ігуменів білоруських монастирів, в т. ч. про Павла Волчанського.

"Меморіал" писаний чітким українським скорописом, майже каліграфічним, і підписаний о. Павлом. Його мова – типова для писемної мови українського духовенства і являє собою своєрідну мішанину церковнослов'янської й української мов. Трапляються запозичення з польської (наприклад "бажантарня" від польського слова "bażant", тобто "фазан"; тут означає "розплідник фазанів"), білоруської та російської.

Нижче подаємо текст документу за правилами транслітерації, укладеними Я.І. Дзирою (про них ми неодноразово писали), титла не розкриваються і не зазначаються.

Джерела та література:

1) Albaruthenica. Студії з історії Білорусі. – К., 2009. – С. 262–272.
2) НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 1134.
3) НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 596. Арк. 11–16.
4) Праваслауныя храмы на Беларусі. – Мінск, 2001. – С. 292–293.

* * *

"Мемориал

или краткое собрание нарушенних фундушов, кріпостей, несносних обид и тяжестей духовенству грекороссийскому в княжествах Слуцком и Копилском и в иних містах до тіх же княжеств принадлежащих находящемуся

1. В місте Слуцку на горі замковой издревле от сиятелнійших князей их милостей Олелков утвердженна стояла церков соборна иначе віце-катедрална митрополиї Киевской во имя Престия Бгородицы. Оная церков чрез пожар бывший 1745 года в марту мсці згоріла. Которой церкви місто сиятелнійший князь его млст Иероним Радзивилл, хоружий великий Великого княжества Литовского, на свою потребу отобрал с тім обещанием: якобы он иміет гораздо удобнійшее и угоднійшее на самой публіки на выстроение внов церквы во місто погорілой в заміну дати місто. Притом обіщался поновить и потвердить по надлежащему до оной церкви фундуш, однак и по сее время ничего не зділано, а місто от обрано. Кріпость нарушена, священники ония церкви числом дванадесят, будучи без церкве, по иних церквах и мнстрях в подсусідстві бідние скитаются.

2. На разние церквы слуцкие ежегодно по кріпостям надлежало было шестнадесят воску самого // (**арк. 1 зв.**) чистого з митници слуцкой от арендаров и видаван тот воск был аж до 1735 года, а от того года ниже единого фунта не давано и нині не дается с великим уроном и обидою церквей Бжиих и насилним нарушением фундушов.

3. Таковим же фундушом кріпость до церкви копилской Рождества Престие Бгородицы ежегодно надлежало было от арендаров полтора каменя воску, который воск от того ж 1735 года удержано и понині не видается.

4. До которих церквей по фундушам не был определенный воск на свічи, тім церквам во время храмового празника волно бывало ситить мед (канун), с которого меду воск и при сита доходили на церковь. Такое ситіне меду жиди арендарі за відомом команди своей в крайнюю обиду оних церквей запретили, чему будет боліе тридцяти шести літ.

5. До церквы Престия Тройцы архимандриї Слуцкой давано ежегодно з скарбу слуцкого готовими денгами золотих полских сто пятьдесят на свічи, таковых денег от 1732 года и понині не видают.

6. Село фундушное, называемое Поповци церкви слуцкой стителя Николая сиятелнійший князь его млсть Иероним Радзивилл, хоружей великий Великаго княжества Литовского, чрез ловчого свого, его млсть пана Яна Волского 1753 года на скарб свой отобрал и приписал до волости Старчицкой с тім обнадеживанием, что иміет он за тое село Поповци иное село такой же доброти и с такими ж угодиями в заміну вічно на оную церковь дати, // (**арк. 2**) чего и понині не послідовало. А церковь Бжая весма тім обижденна и розорена. При том с того ж отобранного села Поповцов три дими, то есть три двори, изключено и на бідних священников николаевских слуцких наложено, которії священники с великою обидою лишенни подданих за оніі три дими, не імія ни единаго подданого во время подимного збору, принужденни будучи городовою екзекуциею подимное ежегодно платит с несказанною своею и всім выдимою обидою.

7. От платежа арендарам жидам в брамах міских слуцких за хліб на пропитание свое з собственных своих фундушових грунтов, когда везут в місто,

также и за вариво огородное, за дрова на опал, за деревню на репарацию церквей Бжиїх и домов священнических духовенство грекороссийское по приміру римского духовенства, по данним оному духовенству грекороссийскому привилегиям, всегда уволнено было, а нині за все вышшеписанное жиди арендарі, данною им от кого надлежит властию, оное грекороссийское духовенство принуждают платить.

8. Всякие напитки, как -то: пиво, водку и протчое на собственную свою необходимую потребу в дому своем иміть жиди арендарі з позволения власти замковой, которая много им вспомощесвует, священству грекороссийскому воспящают и несказанно обиждают. Ежели бы у кого з священников грекороссийских в домі могло что з напитку якого-либо // (**арк. 2 зв.**) сискатся, на доми священников жиди арендарі с жовнірами гарнизонними набігают, граблят, бют, в арешт в замок берут. Сие самим ділом собилося на священнику Петру Старинкевичу, вікарию спарком (можливо описка, ймовірно слід читати: *"старшому". – Ю. М.*) слуцкому, котрого за кварту водки, в домі его знайденную, которую ему водку гость приежжий, приятел его, будучи в домі его за приязнь подаровал, за оную водку вышшеписанного священника Петра с женою его весма обругано, в замок под. арешт брато и на имуществі боліе тисячи золотих полских 1761 года заграблено, чего и понині не возвращено. Наконец в посміяние православному грекороссийскому закону команда замку слуцкого священников грекороссийских, по селам живущих, арендарам жидам в контракти свої арендарские на крайную обиду и утіснение совокупни с подданими выписивать позволяют, почему оние священники и соли где на стороні купит или у проїжжающого купца не волно.

9. Часть немалу сінокоса архимандриї Слуцкой на урочищу под звіринцем до бажантарні его сиятелства князя Радзивилла пригорожено с тім обнадеживанием, что за оную сіножать будет друга сіножать от его сиятельства архимандриї Слуцкой в заміну оной дана, чего и понині не послідовало.

10. З самого еще начала архимандриї Слуцкой на ріки Ло**клії** между собственнними монастирскими берегами, бывал архимандриї Слуцкой млин, // (**арк. 5**) который давно уже пред сим посредством жидов властию его сиятельства економічною вовся разоренный, а во місто оного раззоренного архимандриї Слуцкой млина, в награждение мнстрю Сти-Троецкому слуцкому дозволено было на архимандрию Слуцкую всякую пашню в слуцких млинах без мірки и без черги молоть свободно, чего и нині жиди арендарі архимандриї Слуцкой дійствовать возбраняют так, что и одного ковша без плати змолоть не дозволяют, а мелют толко за плату с несносною обидою архимандриї Слуцкой.

11. У нікоторих монастирей и церквей Бжиїх грекороссийских в місті Слуцком и по селах яко то монастиря Мороцкого, мнстря Сто-Иліїнского дівичого и церквей селских Погоской, Пісочинской, Старостинской, Кринской, Георгиевской слуцкой, Рождественской слуцкой, Николской слуцкой, по кріпостям надлежащие оним монастирям и церквам частию сінокоси

и пахатние морги поотбірано, а именно от мнстря Свто-Иліїинского дівичого в селі Церушках моргов пятьсот отобрано и до двору погоского навсегда причислено, в самом городі Слуцку оного Свто-Иліїнского мнстря юрисъдику отнято и до міста до владіния войта отдано, церкви Георгиевской слуцкой от села названого Лісуни волок три отобрано, церквы Рождественской слуцкой половину острова фундушового, називаемого Семінова, его млсть пн Казимір Полонский // (**арк. 3 зв.**) с паном Млодецким, старостою слуцким, отобрали и до фундушу его млсти гспдина отца плебана слуцкого включили около 1740 года; церкви Варваринской слуцкой, от села, названого Кузмічи, два острови Опов и Забервичи отобрано на скарб его сиятелства князя Радзивилла, церквы Миколаевской слуцкой на урочищу Николцах поля пятьнадесят моргов отнято и до грунтов церковних села плебанцова отдано. Також до села Морочи и до пасіки подданиї княжиї несправедливо вдираются часто, хліб и сіно монастирское безпричинно ґвалтовно забирают.

12. В корчмі фундушовой монастирской архимандриї Слуцкой на юрисъдики Тройчанской шинк горілку подавать всегда волен был без всякого препятствия от арендаров кабака слуцкого, а нині будет тому тридесят и шесть літ, як в оной Тройчанской карчмі по прозбі и происку арендаров кабаковых горілку продавать от власти слуцкой запрещено. Которая карчма не в місті, а за містом, чрез что убогий монстр слуцкий ежегодно урону иміет незносно. Наконец нинішний его сиятельство князь Кароль Радзивилл, гспдн воевода виленский, на крайний убыток мнстрю слуцкому в презенті своей на архимандрию мні, Павлу Волчанскому, данной, в оной карчмі продажу горілки навсегда запретил, понеже в оной презенті точно зображено так: в корчмі Тройчанской шинковать вовся запрещается. Которого запрещения в иних давних презентах от предков его сиятельства антецессорам моїм, архімандритам слуцким, // (**арк. 4**) данних нигде не было написано.

13. В той же юрисъдики Тройчанской на собственном и власном грунті монастирском місця сентября прошлого 1763 года новую карчму скарбовую вистроено, кабаковую горілку в оную определено в крайнюю архимандриї Слуцкой обиду и в явное насилие и нарушение фундушов.

14. Священнику грекороссийскому деревню на репарацию церквей Бжиїх, цментаров, колоколен, которії священники не иміют своей фундушовой пущи, тім за свої собственние денги свободно было копить и за квитами вивозить, а нині на разорение церквей Бжиїх и на поругание православного грекороссийского закона дерева з княжих пущ и за денги купить не дозволяют.

15. До платежа новоуставленного збору и податку, называемого угарине (?) за одни толко дрова на опал священников грекороссийских усилно несносними и тяжкими екзекуциями принуждают, волоки церковние издревле свободние в книги экономические дворовие в крайнюю обиду церквам вписуют и за оние волоки ненадлежаще з священников берут усилно. Наконец и у тіх, которії свої ліси и обрубы иміют.

16. Многиї з их милостей панов духовних и свіцких, а найпаче тенуторі (закупщики) и управители их, управители дворов к ділам до блгочестия грекороссийского касающихся неналежно мішаются, священником уніятским свободний везд в приходи // (а**рк. 4 зв.**) грекороссийских священников дозволяется и людей православного грекороссийского закона ко иному закону насилно обращают. Против вышшеписанних пунктов во удоволствие обиженному мнстрю слуцкому и протчему грекороссийскому духовенству, которое находится в княжествах Слуцком и Копилском от обидимой сторони требуется именно сего:

1. Дабы во місто погорілой в замку слуцком Успения Прстия Бгародицы церквы дозволено было внов церковь состроить на том місті, гді оная церков угрунтована была издревле.

2. Дабы в предъбудущие времена на разние церкви слуцкие ежегодно надлежащие по кріпостям воск от кого будет надлежало, без всякого ущербу или умаленя выдаван был без удержания, а удержанный воск за минувшие вышше писанние года дабы церквам Бжиїм было награждено или денгами или воском без всякой обиди по самой сущей справедливости.

3. На третой пункт требуется всего того, чего в вышшеписанном втором пункте требовано.

4. Требуется, чтоб по прежнему за силу кріпостей невозбранно было кому надлежит из священников для прибили церковной во время храмових праздников ситит мед, то есть канун.

5. Требуется дабы з скарбу слуцкого надлежащая по кріпостям денежная сумма на архимандрию Слуцкую впред будуще времена без // (**арк. 5**) удержно видаваня в цілости была, а за минувшие года удержанная сумма без всякого ущербу безволокитно и справедливо в архимандрию Слуцкую з оного ж скарбу дабы от дана была.

6. Дабы село Поповци по прежнему за силу фундушов во владіние до церкви Сто-Николской слуцкой от дано было, а с владілцем нинішним за неправилное отнятие от церкви Бжией оного села и за користь з оного села дабы поступлено было по силі прав полских.

7. Дабы духовенство грекороссийское по силі данним им от королей полских привилегиям всі свої волности без всякого нарушения иміли по приміру римского духовенства, а от всякого посполитого платежа и податку дабы уволнено было навсегда за силу данних оному духовенству волностей.

8. Дабы духовенство грекороссийское напитки в домах своїх іміть ради своей собственной необходимой нужди волно было по приміру римского духовенства.

9. Дабы сінокос мнстря слуцкого занятий на княжую бажантарню к архимандриї слуцкой по прежнему во владіние мнстрю слуцкому привернен был без всякой обиди.

10. Дабы на прежнем місті млин архимандриї Слуцкой вистроит дозволено было, а пока вистроен будет дабы за силу пред сим учиненого приговору

в млинах слуцких пашню молоть монастирю слуцкому без денег и без очереди невозбранно было.// (**арк. 5 зв.**)

11. Дабы учинено было слідствие обстоятелное, а по слідствию дабы поступлено было по самой сущей справедливости с ким надлежит по силі прав полских.

12. Дабы впред архимандриї Слуцкой по прежнему на Тройчанах на юрисъдики собственной монастирской в карчмі разних напитков шинки іміть не возбранно было.

13. Дабы новопоставленная в явную обиду архимандриї Слуцкой на собственном монастирском на юрисъдики Тройчанский грунті новая княжая карчма была знесена и навсегда уничтожена.

14. Дабы духовенству грекороссийскому на репарацию церквей Бжиїх деревню за денги покупать и доброволного продавца свободно было.

15. Дабы от новоустановленного податку, називаемого угайрне (?) за одни толко дрова на опал духовенство грекороссийское волно навсегда было, как и преж сим всегда волно бывало.

16. Дабы никто, как з свіцких, яко духовних владілцов полских к духовенству грекороссийскому в ділах найпаче духовних никакова діла не іміл и в оние не мішался бы, також дабы народа православного на унію насилием не привлекало и о том кому надлежит и от кого надлежит дабы по надлежащему притверждено было.

К сим вышшеписанным представлениям и требованиям подписался Павел Волчанский, архімандрит слуцкий и православния митрополиї Киевской намістник".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 1069. – Оригінал).

Додатки:

№ 1

"Відомость

с описаним болшой церкви святыя Троїцы, в самой архимандриї Слуцкой состоящей, яко то иконостаса, намістных икон, быблиотеки, церковных книг, церковных сосудов, рызницы и других церковных вещей, составленна 1772 года.

1. Церков самая болшая деревянная подважована стара, с одным верхом и четырма съчитами.

2. В оной церкви иконостас старой малованя простого, намістных икон четыри, на троих, то есть Троецкой иконы, Бгоматере и Благовіщенской, шаты сребренные, містами вызолоченные, на іконі Бгоматерной штук сребро позолоченных болших и менших 13, до короны тоей иконы штук 7, и блятик сребренный Богородицы с короною один да перел маленких шнурков пять, такожде кораль красных болших и менших восим, на иконе намістныя святыя Тройцы штук болших и менших надлежащих к шаті 12 сребро позолочен-

ных 3, блятик 1 малый сребренный святыя Троицы на иконі Благовіщенской штук болших и менших 5 сребро позолоченных корон тоей шаты 3, дві сребро позолоченные да блятик Михаїла мален[к]ий (?) сребны, вылитых и крестик блятиком зділанны с выражением Богоматере сребренны, на образі намістном Гліба и Бориса коронок сребренных 2; и ксиадим (?) сребро позолоченных 2 маленких блятик мідный Бгоматере, на которой шата малая сребная, на образі святого Василия Великого коронка сребро позолоченная маленкая, пред тыми намістными иконами лямп сребренных 5, три болших, а дві менших.

Паникадило болшое посеред церкви висящое мосенжное на осим свіч, при намістных иконах то (…)* горо (…)* и благов[ірный](…)* занав(…)* [мало]ваня простого.

3. Церков на брамі святого мученика Никиты, в коей церкви иконостаса ніт.

4. Церков недалеко от архимандриї в урочищы называемом Бажантарня, в которой иконостас малованя простого. […]".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 1069. – Оригінал).

№ 2

1775 р. – Київ. – Уривок з відомості про ігуменів монастирів Київської митрополії

"Відомость 1775 г. кто имянны Киевской епархиї в нижеозначенных заграничных в Польші состоящих благочестивых монастырях ныні іміется настоятели и каких качеств.

1. Звания монастирей и в них настоятелів. – Слуцкаго Троицкаго монастиря архімандрит Павел Волчанский.

2. Кто и какой нациї. – Из малороссиан.

3. Из каких чинов. – сын міщанский.

4. Чего учился и сам учил. – Учился в Киевской Академиї с аналогии по богословию и в оной же академії учил инфимы, граматики и синтактики.

5. Когда и гді в монашество пострижен. – В монашество пострижен в Киево-Софийском катедралном монастирі 1752 года августа 29.

6. Какие проходил послушания и с какого году в настоящем нині чину. – В послушаниях был при здешней консисторії (…)*. В служении архиерейском иеродиаконский учителем Киевской Академии катедралным проповідником, игуменом в Красногорском гадяцком монастирі, оттуду переведен в Киево-Кирилский монастыр ігуменом, а в [1]764 г произведен в Слуцкий монастир архимандритом, гді и понині в оном послушании состоит.

7. Какие до кого касались діла и по тим ділам оправдался ли или обвиняем. – Діл по коим бы обвинен был не касалось.

8. Каких ныні от роду літ. Літ от роду 46.

1. Виленского Стодухова и принадлежащих к нему мнстрей старший игумен Иоакинф Пемш[и]нский.

2. Природою полской области, уізда Перемишлскаго.

3. Сын благочестивых родителей шляхетского звания.

4. Учился руской грамматі и латинского языка до философии, а сам никого не учил.

5. Пострижен в монашество в Молдавском благочестивом монастирі прозываемом Выжница 1735 года.

6. В Троицком Марковском монастирі проходил послушание эклесиаршеское, а потом и намістническое, а в 749 годі покойным преосвященним митрополитом киевским Тимофеем (Щербацьким. – *Ю. М.*) произведен во игумена в заграничный благочестивый Богоявленский Пінский мнстр в 752 же годі оным же преосвященным Тимофеем переведен из онаго Пінского мнстря в Марковский монастир, а 764 года покойном преосщенным митрополитом киевским Арсением (Могилянським. – *Ю. М.*) определен в Жиленский благочестивый Святодухов монастир ігуменом и над прочими к оному принадлежащими монастирями старшим.

7. Діл никаких не касалось.

8. Літ ему от роду 66.

1. Пінского Богоявленского монастыря игумен Иаков Ревуцкий.

2. Из малороссиан.

3. Сын сщеннический.

4. Учился российской грамматі, так же на латинском діалекті грамматики, пиитики, философиї и богословиї в Киевской Академиї.

5. Пострижен монашество 1760 года генваря 5 д в катедралном Киевософийском мнстрі.

6. Был в Киевософийском катедралном монастырі в должности проповіднеческой, послі в Киевобратском монастырі ж в должности библиотекара, чрез три года при том преподавал в Киевской Академиї малую инструкцию и сказывал чередные про поведи, потом архиерейской ризницы ризничим и в должности проповыдническом в настоящем ныні чину [1]770 года с генваря місяца.

7. Діл никаких не касалось.

8. Літ от роду 47. […]

Исаия, архимандрит михайловский, катедралний намістник, игумен видубицкий Мелхиседек (Значко-Яворський. – *Ю. М.*).

Кафедралный писар иеромонах Иероним”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 61624. – Арк. 61–64 зв.).

З документації київського митрополита Рафаїла Заборовського

Рафаїл Заборовський (1676–1747), київський митрополит (архієпископ) у 1731–1747 рр. – був непересічною постаттю в історії Української Православної Церкви. Походив він із Зборова з шляхетської сім'ї, навчався спочатку в єзуїтському колегіумі, потім – в Києво-Могилянській Академії (далі – КМА), з 1700 р. був викладачем Слов'яно-греко-латинської Академії у Москві (далі – СГЛА). Новий етап в його житті почався з прийняттям ним чернечого постригу у 1723 р., він став обер-ієромонахом російського флоту, архімандритом Троїцького Колязинського монастиря, а в 1725 р. його було висвячено на єпископа Псковського, Ізборського й Нарвського. У 1731 р. він став архієпископом Київським, Галицьким і всієї Малої Росії (у 1743 р. він добився повернення предстоятелю УПЦ митрополичого титулу). Його діяльність на цьому полі була дуже ефективною. Тут і розбудова УПЦ, і возведення нових храмів та монастирів, і богословські праці, і особливо турбота про КМА. Після плідної праці на благо Церкви в тяжких умовах посилення в Україні колоніального гніту владика Рафаїл спочив у Києві і був похований у Софійському соборі.

Досліджень присвячених Заборовському дуже мало, не кажучи про документи, які вийшли з-під його пера. З більш-менш повних і доступних біографічних нарисів вкажемо на довідку в енциклопедичному словнику [1]. У даній статті ставиться метою уведення до наукового обігу архівної документації митрополита Рафаїла Заборовського.

Отже, в даній статті вперше друкується 6 грамот владики останнього періоду його життя. П'ять з них було нами виявлено в зібраннях ІР НБУВ. Ще один несподівано вдалося знайти ще у 2012 р. в ІМФЕ (Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України) в фонді відомого українського історика і фольклориста М.М. Білозерського (1833–1896) серед його виписок і копій документів XVII–XIX ст. Вони стосуються різних аспектів діяльності митрополита. У тій грамоті, що була виявлена в ІМФЕ, йдеться про важливу подію в культурному житті України – відкритті в Глухові (тодішній гетьманській столиці) школи хорового співу, де спеціально відібраних 20 хлопчиків навчалися "пения партесного и киев-

ского". Наступна грамота – це "проїжджий лист" (паспорт) двом ченцям Свято-Михайлівського Видубицького монастиря, які мали збирати милостиню на Запорозькій Січі. З інших документів, які тут не наводяться, видно, що ці кошти були б призначені для реставрації храму, який стояв ще з часів Київської Русі, з моменту заснування монастиря київським князем Всеволодом Ярославичем – сином св. Ярослава Мудрого. У третьому документі (на жаль, погано збереженому) митрополит благословляє вдового священика Петра Івановича на служіння в Петропавлівській церкві в с. Уди Харківської протопопії. Це село знаходиться на берегах однойменної річки біля сучасного російсько-українського кордону. Додамо, що о. Петро був висвячений ще білгородським і обоянським єпископом у 1684–1702 р. Авраамієм Юхновим.

Інші три документи стосуються особи мозирського протопопа Федора Савицького. Про нього дещо відомо із інших рукописів ІР НБУВ. о. Федір, будучи протопопом Мозиря, зазнавав утисків і переслідувань з боку влади Речі Посполитої (насамперед в особі мозирського старости). Через його скарги Рафаїлу Заборовському та синоду його стали переслідувати особливо сильно, через що він мав тікати з дружиною у 1751 р. в Україну. Певний час його будинок і господарство пильнувала дочка "Авдотья", але потім і вона втекла за батьками. о. Федір скаржився навіть київському генерал-губернатору М. Леонтьєву і той написав клопотання за нього у Мозир до тамтешнього старости. Але це не помогло, а невдовзі помер і сам Леонтьєв. о. Федір лишився без нічого, на довершення нещасть у Києві померла його дочка. Київська консисторія направила його до Свято-Успенської парафії міста Орла на Полтавщині. Тут він себе непогано зарекомендував як священик, став будуватися… У листі київської духовної консисторії 1757 р. полтавському протопопу Остафію Могилянському (випускник Києво-Могилянської Академії, брат майбутнього київського митрополита Арсенія) йдеться про о. Федора Савицького, якого переводять з півпарафіяльного (кажучи сучасною мовою з 0,5 ставки) священика Свято-Успенської церкви м. Орла на цілопарафіяльного Свято-Троїцької церкви у тому ж місті. Але старий священик все частіше хворіє і врешті помирає у Страсну п'ятницю 1759 р., а його удова Марія Федорівна залишається без засобів існування і звертається до нового київського митрополита Арсенія Могилянського з проханням про допомогу. На цьому відомості про Савицьких уриваються.

В цих грамотах-листах митрополита Рафаїла згадується слуцький архімандрит Йосиф Оранський (помер у 1751 р.). Це випускник КМА, її, а також Слов'яно-греко-латинської Академії, викладач, автор підручника з риторики, він відстоював православну віру в Білорусі, взаємодіючи з російським послом у Польщі М.П. Бестужевим-Рюміним, був ініціатором створення комісії у 1744 р. для розгляду скарг православних на переслідування їх католиками й уніатами. Оранський запевняв, що в Мозирі не було особливих конфліктів. Але утиски православних у тогочасній Білорусі, яка була під владою Речі Посполитої, були беззаперечними, в т.ч. і в Мозирі, і про ми писали про це

на сторінках "Трудів КДА". Очевидно це слід пояснювати тим, що о. Федір звертався безпосередньо у Київ (митрополит) та Петербург (синод), чомусь обходячи Слуцьк. Як би там не було, але ці документи є зайвим свідченням українсько-білоруських зв'язків, не кажучи про їх важливість для історії УПЦ.

В додатках наводиться лист св. Феодосія Углицького до почеповського протопопа о. Юлія (?) Белявського від 30(20). 06.1695 р., який було виявлено в ІМФЕ.

При публікації ми спиралися на правила передачі текстів XVI–XVIII ст., розроблених Я.І. Дзирою [2], незначно їх скоригувавши (так, нами не розкриваються титла, нерозбірливі слова позначаються таким чином: (…)*, а текст написаний митрополитом власноруч підкреслюється).

Джерела та література:

1) Києво-Могилянська Академія в іменах. XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. – К., 2001. – С. 213–214. Нарис біографії Заборовського подано в книзі написаній нами в співавторстві з митрополитом Димитрієм (Рудюком) "Київські митрополити XVII–XVIII ст.", яка знаходиться нині в друці.

2) Літопис Самовидця. – К., 1972. – С. 40–42.

* * *

№ 1

1745, серпня 14 (3). – Київ. – Грамота київського митрополита Рафаїла Заборовського

"Божиею милостию Рафаїл Заборовский православный архиепископ митрополит киевский, галицкий и Малия Россиї.

Всечестному протопопу мозирскому Феодору Савіцкому Бжие блгословение и нше архиерейское препославше, предлагаем за силу указа ея императорского величества самодержицы всероссийския из стійшаго правительствующаго синода прошлого 744 года сентября от 2 к нам отпущеннаго, а в катедре ншей 25 чисел полученного и того ж 744 года октября от 15 дня к вам предложено было, дабы о произшедшых блгочестивым обыдах представлять превелебнійшому архимандриту слуцкому Иосифу Оранскому и иеромонаху Силвестру Коховскому, також и к нам о том же писат, дабы обидится без далнаго продолжения надлежащую в обыдах своїх сатисфакцию получить могли и возвращением отнятого также во всем без продолжытелным решением удоволствованы были, а понеже настоящаго 747 года иулия 23 дня п[р]исланным к нам оной архимандрит слуцкий Иосиф Оранский доношением, между протчым обявил, что никаких о учиненных обидах, обрітающихся в Короні Полской и Великом княжстві Литовском мнастырям, церквам и народу грекороссийского исповідания ни от кого и по сие время к нему представлено не было. Того ради паки чрез (…)* предлагаем о всім

починенных от ляхов и уніятов блгочестивим обыдах и отнятиї на унию церквей для предоставления в будущей коммисиї без промедления времени представить вскоросты превелебнійшему архимандриту слуцкому Иосифу Оранскому с именним показанием и обявлением от кого имянно и в каком году мсці и числі и кому имянно и какие обыди то починены и впредь, ежели от кого происходить будут, немедленно ему ж, превелебнійшему архимандриту слуцкому и иеромонаху Силвестру Коховскому, також и к нам о том же писать, в протчем, что касается до будущой коммисиї и до основателного в ползу блгочестивим защищения иміть вам совіт общий и сношение с ним же отцем архимандритом слуцким.

Ис катедры ншей митрополитанской киевской 1747 года августа 3 дня. Вышшеименованный Рафаїл митрополит".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 62364. – Оригінал, завірений особистим підписом митрополита).

№ 2

1745, після травня 21 (10). – Київ. – Грамота київського митрополита Рафаїла Заборовського

"Божиею милостию Рафаїл Заборовский, православный архиепископ митрополит киевский, галицкий и Малыя Россиї.

Всечестному протопопу мозирскому Феодору Савіцкому Бжие блгословение и нше архиерейское блгословение препославше, предлагаем по указу ея императорского величества самодержицы всероссийския из стійшаго правителствующаго синода прошлого 744 года сентября от 2 к нам отпущеннаго, а в катедрі нашей 25 чисел полученного и по доношениям превелебнійшаго архимандрита слуцкого Иосифа Оранского многократно уже было от нас к вам. Предлагаем дабы о произошедшых благочестивим обидах представлят оному превелебнійшему архимандриту слуцкому Иосифу Оранскому да иеромонаху Силвестру Коховскому, которой приобрітаемую при дворі его королевского величества полского міністрі тайном дійствителном совітникі гспдні Безстужеві Рюмині находится, також о том к нам писат, дабы обидимия без жадного продолжения надлежащую в обидах своїх сатисфакцию получит моглы и возвращением отнятого безпродолжително удоволствованы были. А сего мая 10 д. превелебнійший архимандрит слуцкий Иосиф паки нам доношеним представил, что по комисарскому універсалу ему, архимандриту самому, надобно бы бланкетов на позвы коло двадесяти, а чрез полтора уже місяця удобовозможнаго прилагая старателства и единаго еще достат не возмогл, хотя до городов и трибуналу чрез приказных тамошніх людей не единожди уже чинил рекуры (?), а от протопопий де до монастыря ні некого (?) принадлежащих Мозирской, Петриковской и монастырей блгочестивых, непосредствынні до катедры нашей належащых, никакова отозву не иміет, а до тіх де протопопий и монастырей чаятелно болше ста бланкетов

надобно, от коїх де и единого ніт старателства, почему де о сем сумнително, чтоб на определенний от гспд комммісаров термін якая з сторони блгочестивых могла быт готова и послідователні де, чтоб вмісти чаемой и желателной ползы ж де жесточайшая дециэия и лютійшое гонение на православных по коммисиї не воспослідовало, опасно время же де до определеного от коммисії термину сокращается, а готовости де и малійшей от стороны блгочестивых не імієтся ему же де, архимандриту, о монастырах и протопопиях до відомства его не надлежащих, от которых де не токмо обид представленных, но и малійшаго о позву не імілося и на ных позвов записоват нелзя и боде (буде?– *Ю. М.*) в том універсалі точно прописано, дабы кожний обиженный того, который его обидил, до коммисиї запозивал с прошеним дабы от нас (?) всім кому надлежит паки подтверждено было іміт приліжное старателство о происки бланкетов на позвы и о записи правне на оных позвов, також о подачи оных позвов всім обидителем своїм и о присилки завременно реляций правных о подачи обидителем позвов, до Варшавы илы Киеву, архимандриту в Слуцк; почему мы паки чрез сые вам найкріпчайще подтверждаем о сылі прежде отпущенних к вам нашых предложений и ввышепрописанном присланном к нам от превелебнійшого архимандрита слуцкого Иосифа Оранского доношеній показаного прошения непремінное в самой скорости учинит исполнение и о том к нам по силі оных же прежде отпущенных к вам предложений рекомендоват.

Из катедры нашей митрополитанской Киевской 1747 года маиа 16 д.

Вышименованный Рафаил митрополит.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 62356. – Оригінал, завірений особистим підписом митрополита).

№ 3

1747, лютого __. – Київ. – Грамота київського митрополита Рафаїла Заборовського

“Рафаїл Заборовский православный архиепископ митрополит киевский, галицкий и Малия Россиї.

Всечестному протопопу мозырскому Феодору Савіцкому Божые блгословение и наше архиерейское препославше, предлагаем за силу указа ея императорского величества самодержицы всероссийския из стійшаго правителствующаго синода прошлого 744 года сентября от 2 к нам отпущеннаго, а в катедре нашей 25 чисел полученного, хотя многократно от нас к всечестности вашей предлагано было, дабы о произшедшых блгочестивым обидах представлят превелебнійшому архимандриту слуцкому Иосифу Оранскому и иеромонаху Силвестру Коховскому, также и к нам о том же писат, дабы обидится без далного продолжения надлежащую в обидах своїх сатисфакцию получить могли и возвращением обнятого также во всем без продолжытелным решением удоволствовани были, но понеже настоящаго 747 года генвара 4 д. прысланным к нам оной архимандрит слуцкий Иосиф Оранский доношением,

между протчым просил о подтверждениї к вам, что обиди свої ему, архимандриту, или иеромонаху Коховскому представилы и боле от білоруских монастырей, яко то Кутеїнского и протчиїх, ему, архимандриту, и иеромонаху Коховскому по сые время и единого пункта не представлено, також де дабы вы обидителем своїм самим им відомим на означенным от коммисиї терміні позви повыдавалы, а до их правные реляциї завременно прыслали; того ради паки чрез сые предлагаем о всіх починенных от ляхов и уніятов блгочестивим обидах и отнятиї на унию церквей для предоставления в будущей коммисиї без промедления времены представит вскоросты превелебнійшему архимандриту слуцкому Иосифу Оранскому и иеромонаху Силвестру Коховскому с имянным показанием и обявлением от кого имянно и в каком году мсці и чыслі и кому имянно и какие обиди починены и впред, ежели от кого происходять, немедленно ему же, превелебнійшему архимандриту слуцкому и иеромонаху Коховскому, також и к нам о том же писат, в протчем, что касается до будущой коммисиї и до основателного в ползу благочестивим защище[не] м иміть вам совіт общий и сношение с ным же отцем архимандритом слуцким.

Ис катедры нашей митрополитанской киевской 1747 года февраля__ дня.

Вышшеименованный Рафаїл митрополит".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 62355. – Оригінал, завірений особистим підписом митрополита).

№ 4

1747, вересня 23(12). – Київ. – Указ з канцелярії київського митрополита Рафаїла Заборовського

"Указ ея императорского величества самодержицы всероссийския и кафедры митрополитанской киевской всечестному протопопу мозирскому Феодору Савіцкому указом ея императорского величества самодержицы всероссийския и стійшаго правителствующаго синода сего 1747 года юля от 30 под № 1057 к пресщеннійшему Рафаїлу, архиепископу митрополиту киевскому, галицкому и Малыя Россиї, архипастиру нашему, отпущенным, каков в кафедрі его преосщенства прошедшаго августа 29 получен веліно, дабы о всіх обыдах, причиненных в Полше блгочестию стому с надлежащими документы и доказателствами представлены и изготовлены были без всякого отлагателства и упущения в самой скорости и всечестности вашей за получением сего ея императорского величества указа о всіх починенных обидах от ляхов и униятов с надлежащимы документы и доказателствамы представлене и изготовит без всякого отлагателства и упущения в самой скоросты 1747 года сентября 12

Кафедралный писар монах Антоний.

Консисторских діл реент Петр Полянский.

Канцелярист Роман Копіский".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 62357. – Оригінал)

№ 5

1748, березня__. – Київ. – Лист київського генерал-губернатора Михайла Леонтьєва до мозирського старости

“Высородный и высокопочтенный гспдн Великого княжества Литовского мозырский староста.

Мой дружелюбный приятель

Я уповаю во всех християнских империях, гсдрствах и областях никому разных законов людем никакова усилно ж к перемені закона принуждения не чинитца, но разве кто либо по доброволному желанию закон свой покидает, а другой приемлет, а нні природной ея императорского величества мои (!) всемилостивейшей и всеавгустейшей гсдрни подданой бывшей в Мозырском повете протопоп Федор Савицкий поданным мне доношением жалобу приносил, что он, протопоп, за состоявшее тамо издревле в Божиих церквах благочестие, також и за тое, что на Мозырском повете подавал он, протопоп, о том позв, великое претерпевал гонение и утеснение и нестерпимые обижденне. А после того как церков, так и дом его протопопской, по приказу вашего высокородия запечатаны и оставленные ево патенты и протчие документы по приказу ж вашему у него, протопопа, забраны и отданы тамошнему мещанину Авраму Замыке и для того принужден он, протопоп, от такова несносного гонения утаитца, оставя тамо собственной свой дом и со всем на знатную сумму имением и скотом и оставил тамо для надзырания всего имения дочь свою девицу Авдотью. А понеже как полскому и литовскому шляхетству, так и подданние их в разных претенсиях всякая удобность правосудие в Российской империи чинитца и того ради вашего высокородия дружески и наприлежнейше прошу, сохраняя добрую дружбу и соседственную приязнь и наблюдая свято постановленные между обоими высочайшыми монархинями (!) вечномирные трактаты, приказать вышеписанной протопопской дом учинить свободным и дочь ево и со всем собственным ево имением и скотом уволнить и патенты и протчие документы ему, протопопу, возвратить по прежнему и дом ево продати тамо дозволить и тем ево, протопопа, яко весма напрасного обиженного, удоволствовать. За что и я обязан буду в требованиях ваших ко услугам и во отжидании на сей дружеского уведомления со истинным моим почтением пребываю.

Ея императорского величества самодержицы всероссийской, моей всемилостивейшей и всеавгустейшей государини генерал аншеф и ковалер и Киевской губернии генерал-губернатор

Вашего высокородия всегда и найдоброжелателнейший слуга Михайло Леонтиев”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 62358. – Тогочасна копія. Запис на звороті: “Киев марта 1748 году”).

№ 6

1756 (?) р. – "Доношение" ієромонаха Іннокентія Болзишевського київському митрополиту Тимофію Щербацькому

"Великому гспдну ясне в Бгу преосвященнійшому кир Тимофею Щербацкому, архиепскпу митрополиту киевскому, галицкому и Малия Россиї

Покорнійшое доношение

Прошлого 1753 года в мсці февраля остатних чисел старший виленский отц Силвестр Добрина опреділил мене, нижайшого, в подсуственний ему монастир мінский за игумена, однак я всіми мірами (о чем и братиї монастиря віленского довольно извістно) отпрашивался ради слідующих причин: будучи я, нижайший, опреділен от віленского монастиря пленніпотентом, запозвал до трибуналу Великого княжества Литовского велможного пана старосту мінского, прозванием Ивановского, об отнятиї оним же старостою монастиря прилуцкого благочестиваго, подсутственного старшенству віленскому. О чем он, староста, увідомляся, не допущая до далшого прав, подсилал ко мні знатних господ, а своїх тамошних приятелей, прияючи, чтоб я не входил с ним в суд, примирился, обіщевая за то дать віленскому монастиру награждение дві тисячи талярей битих, толко б тот вишпомянутой віленский монастир с подданими при нем остался. Однак я без волі старшого и братиї учинить не важился, а между тім и трибунал окончился, а вишпомянутой староста Ивановский видя, что по ево прошению никакова успіха не послідовало, поставил засадку на дорогу до тридцяти чоловік с тім приказом, как скоро только я возратяся з Мінска, слідоватиму до Вілна, взять мене и привязав к сосні, бить розгами почти до полусмерти, что мні обявил дворянин его ж, пана старости Ивановского, вірнійший. И так я принужден, наложивши до колконадцяти миль, другим путем возвратится до Вилна, а за приїздом в Вилню вишпомянутому старшому виленскому обо всем доносил обстоятелно и просился кріпко, чтоб он мене в тот вишпомянутой мінской монастир не посилал. Однак он конечно принуждал мене быть там начальником, от чего я по вишеписанной причині, опасуясь для себе впредь нещастия, всякими мірами отпрашивался. Чего он и слушать не хотіл, но при своїм упорі стоял, чтоб мні всеконечно до Мінска іхать. И так я, видячи по вишписанной причині свое нещастие, принужден так ему, отцу старшому виленскому, отказать, что хотя я с сего монастиря и поеду, однак в Мінск не поеду, но прямо поеду в Киев, на что он, отц старший, ответствовал: не толко де едь в Киев, но хотя к чорту, но толко б де ты в монастырі моем не был". Итак я, видячи его ко мні недоброхотство, принужден виехать з монастиря виленского с тім намірением чтоб конечно быть в Киеві и явится вашому ясне в Бгу преосвященству; и так едучи з Вилна по пути чрез Слуцк, когда явился к отцу архимандриту слуцкому, покойному Михаїлу Козачинскому, то он убеждал мене, чтоб я в монастирі его Сто-Троецком слуцком на житье зостался, от чего я всіми мірами отговаривался, імія намірение ехать в Киев, то покойний отц архи-

мандрит такими обовязал словами, сказуя: “Ежели де ты оставиш сей монастир, то тебе Бг оставит и не будет благослови ни в сем віці, ни в будущем”. На что я принужден склонитися и остался и по сиї времена жил, о чем вашому преосвященству всенижайше доношу

вашего ясне в Бгу преосвященства всенижайший раб и богомолец

иер[о]м[онах] Innocenty Bołzyszewski”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 595. – Арк. 3–3 зв. – Оригінал, закічення якого обірване. – Записи на звороті іншою рукою другої половини XVIII ст.: “Повітья генералного 1755 году архиви о переводі монахов № 3”, “Повітя генерального 1756 года”).

№ 7

1756, вересня 4 (серпня 24). – Слуцьк. – “Доношение” архімандрита Давида Нащинського (?) київському митрополиту Тимофію Щербацькому

“Ясне в Бзі преосвященнійшому вл[адико…]

Милостівійший архипастиру, отец и благодітель мой!

Аще дорогое архипастыря моего здравие врачей еще не требует и […] таемая старость стителская бодро еще двигает величину […] аще руки первосвященническия слободно еще воздіваются в приня […] утренней и вечерней, то, владыко стый! Я между прочиїми т[воїми] овцами неизреченно о том радуюсь, яко твое же козлище сдилай (?) воскормления. А при такой страсти моей от душевной внутренно […] молю и прошу, дабы твое Тимофее! и внутреннее и внешнее благос[…] вітало так, как древо насажденное при водах процвітает и лист увядает. Се мой должный комплимент вшему преосвященству препоручая тоее (?) обичному стителскому благословению, для которо[го…]ствую. В протчем вашому преосвященству доношу: антими[нс] получил я з катедри вашей чрез Могилев, за что всенижайше преосвященству благодарствую. Получил и рибу и кавяр, благо конь на дорогі пал. Просил я уже о клади (?) вашего преосвященства прислати сюда тестатонтов милензких с десяток да полу(…)*, столко ж для обучения по них дітей поповских, а тепер же о(..) нижайше прошу; столко мні до вашего преосвященства […] колитов и читать гораздо не уміющих. Зеркала посл[…] піши идут люди сиї, а будет способность, то учиню[…]. Есть в Слуцку дівичий монастыр Илиїнский и им[ют] дівы фолварочок свой от города в полверсти, откуду хліб и вариво в монастыр свой провозят нужно[е] им и провозили ж до прошедшаго года свободно без платежа (так називают тут индукту), а по смерти покойного Михаїла веліно брать с них лиценту тую, чего никогда не биралось; просил же я доношеним князя о том, но лицента лицентою. Сказал мні князь: „Może bydź, że te zakonne panny przedają zboże, wprowadziwszy do zamku i dla tego potrzeba z nich brać licentę”. Я на себе перенимал вину такую, только ж ничего не успел. Того ради вашого преосвященства прошу всенижайше внушить, не можно ль написать до гспдна Гросса, резидента российского, в Вар-

шаву, просячи, чтоб он писал до князя о уволненії того монастыря от лиценты. Я хоть буду просить, то тое прошение не столь покажется важное. Про отца Добрину и отца Леонтовича я ничего слышу, кромі, что оц Леонтович иміет нікоторий позов в трибуналі с студентами виленскими. В здішней вашого преосвященства епархії, слава Бгу, сяко тако поводиться. Вина мушкателя аптас (?), в котором 25 сажней вміщается надобно заплатить 25 рублей да только оное вино, як сказуют, не есть самое настоящее. Послал бы и сего вашому преосвященству, да окказия не способна. Его и ея сиятелств ніт в Слуцку. Он в Мінску, а она в городі своем Нізневичах (?) за 20 миль от Слуцка. Когда будут в Слуцку неи[звестно]. О всем вишписанном всепокорнійше донесу с глубочайш[им …]танием пребывая

вашего ясне в Бзі преосвященс[тва] милостивійшаго отца архипастыря и благоді[теля] всенижайший послушник и недостойный [б]огомолец архимандрита Д[…].

1756 года августа 24 д.

С слуцкого Троецкого мнстря".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 595. – Арк. 4–5. – Оригінал (?).

№ 8

1757, червня 20 (9). – Київ. – Лист київської духовної консисторії полтавському протопопу Остафію Могилянському

"Всім, кому о том відати надлежит, сие писание слишащим, а особливо всечестному протопопу полтавскому Евстафию Могилянскому, из духовной митрополиї Киевския консисториї изъвістно чинится. Настоящаго 757 года июня 3 д. поданним на имя его ясне в Бгу преосвященства в духовную консисторию доношеним вышедший в прошлом 751 году с Полской области, а потом в надсмотрі по иерейскому званию половинной части прихода Преорского, находившийся иерей Федор Савицкий представил:

изъвестился де он, Савицкий, что протопопиї Полтавской, містечка Орла Сто-Успенская парохия за определением бывого при той парохиї цілого настоятеля Петра Ивановича к іміющей вновь строитися в слободкі гспдна асаула полкового полтавского Козелского, при речкі Тагамлику состоящей, во имя Живоначалния Тройці церкві за цілопарохиалного настоятеля нні за подлинно в вакансі состоїт. Для того он, иерей Феодор Савіцкий, к той Сто-Успенской орлянской парохиї за цілого настоятеля от дховной митрополиї Киевския консисториї за неослабною ей ясне в Бгу преосвященства болізні определен и позволено ему при добродітелном житиї честном трезвенном и постоянном обхожденіі всегда в страсі Бжиї пребывал вся сценослужения иереем принадлежащая по чину стия православно-восточния грекороссийския церкви в тамошней Сто-Успенской орлянской церкви оправлят и всім тоей церкви прихожанам требы преподават и всякие христианские обряди, взимая за труд свой противо прежнего обикновения без вимагателства

доходи исправлять, толко б при том он, иерей Феодор, имія о спасеніі душ человіческих неусипное попечение, во всем исправлялся по закону Бжию, правилам стих апостолов и бгопостих отц, регламенту духовному, указам высокомонаршым и его ясне в Бгу преосвященства предложениям и по силі сей грамматы непремінно, опасуясь за какову либо погрішность неумітнаго Суда Бжия и его ясне в Бгу преосвященства пастирского истязания – почему изъвістнаго ради свидітелства, об опреділеніі его, иерея Феодора, за цілопарохіалнаго настоятеля сия ему, иерею Феодору, граммата при подписаніі дховной митрополіі Киевския консисторіі членов рук, с притиснением печати катедралной, дана. С которою грамматою он, иерей Феодор Савицкий, должен первіе к всечестному протопопу полтавскому Евстафию Могилянскому явится неотмінно.

1757 года июня 9 дня.

Киево-Пустинно Николаевского мстря архимандрит Нектарий.

Киево-Видубицкого мнстра игумен иеромонах Антоний.

Катедралный духовник иеромонах Иакинф.

Катедралный проповідник иеромонах Павел.

Архидиякон Мелхиседек

Канцелярист Васил Рубанов Ясноводский".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 62360. – Оригінал, завірений печаткою і підписами).

№ 9

1759 – Прохання Савицької, вдови священика Федора Савицького, до київського митрополита Арсенія Могилянського

"Великому гспдну ясне в Бгу преосященнійшому кир Арсению Могилянскому, Божиею млстию православному архиепскпу митрополиту киевскому, галицкому и Малыя Россіі

Нижайшое доношение

Умерший муж мой, бывший в Мозырском повете протопоп, Федор Савицкий за произшедшие благочестивим людем обиди и за состояещое тамо издревле в Бжиїх церквах благочестие, також и за то, что на Мозырской повет подавал оной муж мой о том (и) просил присилаемих к нему от умершого антецессора вашого, ясне в Бгу преосщенства преосвященнійшаго митрополита киевского Рафаїла Заборовского указов позви, великое претерпевал гонение и утеснение и нестерпимое обиждение. А посля того на церков тако и дом оного мужа моего по приказу Великого князства Литовского мозирского старости запечатани были и ставление его, мужа моего, патенти и протчие документи по приказу ж оного старости забрани, для чего оной муж мой принужден от такова гонения удалятца и все как дом, так и знатное имущ(ество) оставить, а о себе умершому гспдну генералу аншефу и кавалеру и Киевской губернії генералу губернатору Михаїлу Ивановичу Леонтьеву представлять. Токмо и от оного гспдна генерала, хотя к оному старости писано

о возвращеніï имущества и не чинениї обид, однако оной лист мой во удоволство ничего не получил, но еще в самокрайнійшое разорение имуществу чрез едину тяжбу пришол и до того довелось было, что и дневной пищи лишились. А между тім за незносною скорбию по изволению вышшого Творца в гонениї будучи и дочери послідной своей лиши(лись), якая зде, в Киеви, дочь и умре и тако чрез то едино (?) не токмо парохиї, дому, имущества, но и здоровя свого позбили. Что видя, оной муж мой, хотя по слабости своей, однако в священнодійствиї не хотя остатись, принужаем трудить было бывшого преосвященнійшого митрополита киевского Тимофея Щербацкого, дабы респектом его обыди, гонения понесеного и крайнего разорения в препитание едино себе имене определено было в містечко Орель в Святоуспенскую парохию настоятелем; почему муж мой в прошлом 1757 году июня 9 д., как и іміючийся у мене данный оному мужу моему от духовной митрополиї Киевской консисториї указ свидитествует, в цілого настоятеля к той Успенской церквы и определено. Токмо по несносной своей обиди и скорби и тамо мало пожив, а в 759 году в страстную среду умре и тім своїм измертием при старости моей дневной пищи мене лишил и уже з чего б я дневную пищу получать могла оной надіжди и помилования не сискую, кромі что падши под стопи вашого ясне в Бгу преосвященства, слезне прошу, взирая на предявленния обыди оного мужа моего и понесенное разорение, а мою при старості удовілос, респектом своей высокой млсти, милуя сирот с оной парохиї Свто-Успенской, какую-либо частию доходов по жизнь мою милостиво удостоїть и о том учинить архипастырское свое милостивое разсмотрение и определение; какови ж по смерти мужа моего указы и писма могли снискати оные ко усмотрению вашого ясне в Бгу преосвященства при сем нижайше представляю

Ясне в Бгу преосвященства вашего всенижайшая раба, вдовствующая попадя Успенской орлянской церкви Маря Федорова Савіцкая. А вмісто еї неграмотной по еї прошению киевский жител Данило Матвеев подписался".

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 62359. – Оригінал. Резолюція зверху документа: "Подано 1759 года июня 8 д. Велено от его преосвященства отдать в консисторію к разсмотрению". Запис на звороті: "1759 года от дано в дховную кон[систо]рию июня 15. Повіття Полтавского 1759").

Опис Свято-Духівського монастиря в Вільні середини XVIII ст.

Під час роботи в ІР НБУВ у Києві нашу увагу привернув невеликий рукопис середини XVIII ст. (9 арк.). Він був написаний одним почерком, чітким, але досить химерним, і його зміст можна умовно розділити на дві частини. У першій частині містився "Опис" Свято-Духівського монастиря у Вільно, відремонтованого після пожежі 1749 р. в часи ігуменства Сильвестра Добрини, у другій – запис прибутків і розходів цього ж монастиря у 1749–1752 рр.

Сильвестр Добрина (1712–1767) є досить відомою постаттю в церковному житті XVIII ст. Він народився в Гадячі в сім'ї священика, був вихованцем Києво-Могилянської Академії (навчався в ній разом з Г. Кониським, Т. Александровичем, І. Лятошевичем), її викладачем риторики і проповідником. Під час навчання в Академії він прийняв чернечий постриг в Києво-Печерській лаврі. З 1744 р. – ігумен Петропавлівського монастиря Києві, з 1748 р. – ігумен Кирилівського монастиря у Києві, у 1751–1760 рр. – ігумен Святодухівського монастиря у Вільні, у 1760–1767 рр. – архімандрит Петропавлівського монастиря в Глухові [1]. Будучи ігуменом Свято-Духівського монастиря у Вільні, вів боротьбу проти дискримінації православної Церкви у католицькій Речі Посполитої, зайвим свідченням чого є знайдений нами документ – лист Сильвестра Добрини до київського митрополита Тимофія Щербацького, який наводиться у додатках [2]. До речі, у цьому документі згадується соратник Добрини – ієромонах Інокентій Болдишевський, про якого мова нижче. "Опис" являє собою ранню копію, зняту невдовзі після створення оригіналу. На аркуші 6 зв. розповідь під 2-м пунктом несподівано продовжується розповіддю про пункт 13. Це викликано або дефектом оригіналу або неуважністю копіїста. Сам "Опис" було складено між 1749–1760 рр., можливо до 18.08.1757 р., тобто часу укладення прибутково-розходних записів, які підписав старший ієромонах Феофан Леонтович (він очевидно є автором "Опису"), намісник ігумена ієромонах Варлаам Владичка (підписався по-польськи), проповідник Миколай Данилевський, еклесіарх Самуель Акінчич (підписався по-польськи). Варто зупинитися на цих записах, які попри лаконізм проливають важливе світло на економічне становище обителі.

Ці записи стосуються 1749–1754 рр., причому розкривається роль ігумена Сильвестра Добрини в пошуках фінансів. Зазначено і час, коли в монастир приділялися гроші. Видно, що Синод щорічно видавав монастирю 100 рублів, що свідчить і про неабияку увагу імперії про зміцнення православних центрів (які Петербург розглядав і як центри ідеологічного впливу) на нещодавно приєднаних землях (2 розділ Речі Посполитої). Відзначимо, що Добрина вже 25.04. 1749 р. при переїзді з Вільна до Москви отримав 100 червінців від Серапіона – смоленського "преосвященного". Можливо тут допущено описку, бо смоленським єпископом був тоді Гедеон Вишневський, теж вихованець і викладач Києво-Могилянської Академії минулому і ясно, що він був знайомим з Добриною ще з київських часів. Всього Добрина зібрав 1229 рублів 85 коп., а також згадані 100 червінців (приблизно 270–280 рублів). Плідними були пошуки грошей іншими представниками братії: ієромонаха Інокентія Болдишевського, сугдецького ігумена, та ієромонаха Климента Козловського, в колишньому овруцького ігумена. Так, о. Климент зібрав у Петербурзі 1917 рублів 98 коп. На відродження монастиря дала гроші (2696 руб.) імператриця Єлизавета і ці гроші Добрина привіз із Риги. Не менш цікавими є записи про видатки монастиря. Левина їх частка припадала на ремонт обителі, яка постраждала від пожежі 1749 р. Зокрема, 5000 талярів було заплачено архітектору Іоанну (Криштофу) Глобчицю (щорічно по 1000 талярів), злотницькому майстру Андрію Бандишу – 4 000 польських злотих або 580 золотих червінців, ризькому присяжному маклеру Генриху Янкевичу – 2696 червінців. Були видатки на "самонужнейшую церковную утварь", на "тяжбы" в литовських судах, на прокорм, одяг тощо Добрини та згаданих ієромонахів (розходи на відрядження по сучасному), транспорт, зокрема візникам, які возили з Риги до Петербургу Болдишевського і Козловського; окремо ієродиякона Феофана Томашевського; з Петербургу до Вільна (Болдишевського); на великий портрет цариці Єлизавети і за 12 друкованих портретів російських царів; на асесорів до Бреста-Литовського; на поїздку на трибунал до Мінська тощо.

"Опис" стосується найзнаменитішого православного монастиря Литви й Білорусі. Він бере свій початок від дерев'яної церкви, заснованої на місці страти віленських православних мучеників свв. Антонія, Іоанна і Євстафія (їх мощі нині зберігаються в обителі). Після того як у 1597 р. уніати захопили цю церкву, православні спираючись на підтримку сестер з магнатського роду Волович, збудували монастир з церквою Сошестя Святого Духа в центрі Вільна біля Остробрамської вулиці (нині – вулиця Аутрос Варту, 10). Невдовзі він став єдиним у Литві, а лише після діяльності київського митрополита св. Петра Могили став потужним центром православ'я в регіоні (йому підлягало 16 чоловічих і 2 жіночих монастиря), хоча під пануванням Речі Посполитої в роки безкінечних війн його становище було дуже складним. У 1749 р. від пожежі, яка охопила Вільно, монастир сильно постраждав. Але завдяки енергійній діяльності ігумена Сильвестра, про якого згадувалося вище, монастир був швидко відновлений (в основному відбудували монастир у 1753 р.).

Приблизно в цей час і був створений "Опис", який дає достовірне уявлення про вигляд відродженого монастиря, особливості його розташування та архітектури, розташування приміщень тощо (келій, поварень, підвалів, тощо), також садків та городів. Насамперед викликає зацікавлення згадки про церкви (Зшестя Святого Духа, св. Іонна Богослова, свв. Костянтина і Єлени, Благовіщенська) і "школы старинные", описи інтер'єрів (фрески, скульптури, казальниця (що типово для католицьких храмів), вказівки на сусідів монастиря (кармелітський монастир, віленські міщани Страшкевич і Дорофієвич). Важливими є також згадки про майно монастиря у Вільні (кам'яні будинки, лавки, земля для городів, які монастир здавав у оренду), подарунки книг від Синоду. Не переказуючи зміст "Опису", його текст наводимо нижче. Весь рукопис написано тогочасною українською мовою з домішкою церковнослов'янських слів. Його публікація здійснена за правилами, розробленими Я. І. Дзирою, про які ми неодноразово писали. Однак титла у тексті нами не розкриваються, знак (…)* ставиться в місцях, де текст неможливо прочитати (як правило одне-два слова).

Джерела та література:

1) Кагамлик С. Р., Андрущенко М. В. Добрина // Києво-Могилянська Академія в іменах. Енциклопедичне видання. – С. 183–184.

2) НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 596. – Арк. 93–93 зв.

* * *

"Опись

благочестивого грекороссийского Свто-Дхва в престолном Великого княжества Литовского городі Вилні находящагося мнстря, с показанием всего, что в оном послі пожара, которой в 1749 году воспослідовал; за правления его преподобия отца старшого игумена Силвестра Добрины возобновленное и вновь построено.

I

1

Показанной мнстр положение свое иміет внутр самого города Вилни, под стіною городскою с приізду в западные городские ворота, по здешнему Остра брама называемые, по правой стороні в сусідстві с кармелитами босими, которих ограда монастирская по той же правой стороні начинается от самой Острой брамы и кончится при ограді сего блгочестивого мнстря.

С приізду от главной улици, которая от помянутой Острой брамы до других городских восточних ворот идет, іміются в каменной стіні болшие в мнстр сей уіздные ворота, на которих не весма высоко кирпичем поднятие жесть облою (?) покритые три щиты, а на тіх щитах три неболшие кресты.

2

Внутр мнстря от помянутых ворот з самого уізду шагов на 7 стоят школы старинные каменные и два апартаменты, в верхнем апартаменті изб чтиры,

а в нижном чтиры, под ними три каменные погреба с каменним же сподом. В показанних школах по пожарі вновь зділано дверей осім, кришка гонтовая, в верхнем апартаменті потолок вес з гладких доск, переходы деревянные на столпах деревянних же с одной стороны, а с окны всі как в верхнем, так и в нижнем апартаменті стоят пусты, також и помост в верхнем апартаменті не іміется, печи яко перегорілые, нікуди не годятся.

3

Повыш школ на той же стороні дівичий монстыр каменою стіною, которая оттол до самой городской стіны продолжается от міста, на котором церков Сошествия Свтого Дха стоїт, отгорожен, в нем церков Блговіщения Пресвтыя Бцы каменная неболшая, под которою стоит (?) с сводом каменным. При оной напротив келия каменная с чуланом. При той каменной церкви келия деревянная с чуланом же вверху, знов келиї каменные, за келиямы – поварня каменная, при самой стіні кармелитов босих два склепы каменные, под ними погреба, вкруг церкви сад неболшой, поза келіями огород, в котором колодязь деревянной. Против болшой церкви Сошествия Свтого Дха в показанной в каменной стіні ворота малые для входу в помянутый дівичий монастир поближе к школам в той же самой стіні болшие уіздные ворота.

4

С приїзду от улицы главной, вышпомянутые три щитовы ворота в лівую сторону шагов на 7 стоят старинные каменные келиї в два апартаменты чолом к болшой Сошествия Свтого Дха церквы стіні городской, а тилом на самую улицу Остробромскую, под которой келіями погребов с потолками деревянными три, в нижном апартаменті келиї дві, а посреді сіни, в верхнем апартаменті дві, а посреди сіни. В показанных келиях и сінях внов зділано потолков деревянних 6, окон 20, дверей 10, сходы деревянные одны, переходы на столпах деревянных с одной стороны кришка гонтовая, всі келиї и сіны выбілены известю, полы везде вымощены кирпичем на піску без извісти. З показанных чтирох келий в одной толко іміется піч, от пожара еще оставшаяся, совсім дряхлая и ни к чему не годная.

5

От помянутых старшинских келий в лівую сторону шагов на 9 стоят келиї також каменные братерские чолом к городской же стіні, а тилом на помянутую Остробромскую улицу, с чол и с тилу з старшинскими келиями между показанными старшинскими и братерскими келиями с тилу от улицы Остробромской іміется для сохранения церковного и монастырского сокровища два каменные склепы с двома желізными дверми и сводами каменными. Под помянутыми братерскими келиями погребов с каменнными сводами три, самые келиї розділяются на два апартаменты в нижном апартаменті келий чтыри, а пятая трапеза зимняя с чуланом, в верхнем апартаменті тако келий

чтири, а пятая трапеза літняя, в нижнем и верхнем апартаменті между келіями іміются вшир односаженные сіны. Во всем том строеніі зділаны вновь: в нижних келиях и зимней трапезі печей зелевых 5 в тіх же нижних келиах перегородок деревяних 4 для поміщения двоїх монахов в одной келиї, во всіх осми келиях, двоїх трапезах и двоїх сінях пол кирпичной на піску без извісти, потолки деревяные, дверей 25, окон 38, все строение и показанные два склепы гонтою покрыты.

6

От тилу прописанных братерских келий продолжается каменная стіна до ограды міщанина виленского Страшкевича на 16 шагов, в которой стіні с улици Остробрамской іміются болшие уіздные ворота и той же самой стіні примурованные, винокурня и поварня, черепицею жолобчатою вновь которая черепица извістю не укріплена, но толко повішенна. Посуда вся до поварни и винокурни надлежащая деревянная, вновь куплена, дверей зділано двое, и окон двое.

7

По лівую сторону оних же болших конюшенных ворот к показанной Страшкевичовской ограді вновь пристроено ста[й]ню, возовню и чулан для упряжи, на которых кришка драпичная (?), ворот в них двое, а двери одни.

8

Напротив тіх же самих на конюшенный двор уіздних ворот на 18 шагов стоїт ограда другого міщанина виленского Дорофіевича, к которой ограді пристроенно изб три и потом (?) для дров, з котрих изб одна гостинная с чуланом, друга служителская с чуланом же, а трема килия (?), в оных келиях печей зелевых 2, дверей сім, окон осім, всі три избы и повыш крыши черепицею плоскою, которая извістю не укріплена, но толко повішена.

9

Посреди помянутого конюшенного двора іміется колодязь, в котором вновь зділанной деревянной зруб, на верху кришка и колесо з двома цебрами.

10

От чола вышепоказанных старшинских и братерских келий шагов на 8 начинается Ясноверской (?) огород, в котром іміется должины шагов 38 и 3 аршин, ширины шагов 22 и 1 аршин, весь тот огород забором новым огорожен, к оному забору присовокуплен, з другой новый же забор зділанной между вышпомянутыми школами и келіями старшинскими, в котором іміются уіздные в мужеской мнстр ворота, над тыми воротами на чтирех столпах кришка и копула малая с крестом вновь зділана.

11

У концов показаного забору огородняго, которой продолжается к городской стіні, им (…)* стіной городской стоїт каменістая и ненакрытая колоколня в три апартаменты, з которих на среднем апартаменті высят колоколы называ-

емые: 1. Лев, в сімсот пудов из лишком; 2. Ян во сто пудов из лишком; 3. Варлаам в осмдесят пудов; ; Бгослов в 60 пудов; 5, 6 и 7 неболшие.

12

От вышпоказанных мнстырских публичних з Остробрамской улици уіздных между школами и келиями апартаментских находящихся трещитовых ворот до самой городской стіны имієтся шагов на 5 в должину, а от ограды помянутого дівичого мнстыря до улицы, прозывамой Субочбрамской, сажен в 4 в ширину, на сем місті между дівичем мнстрем и огородом мнстрским стоїт болшая каменная Сошествия Свтаго Дха церков в должину на 29, в ширину на 14 1/2, а в высоту на 10 саженей. В той церкві имієтся храмов 3. 1. Посреди болшой Сошествия Дха називаемый крестоносного братства 2. Южный свтаго апостола и евангелиста Иоанна Бгослова. називаемый Кромницкий 3. Сіверный, свтых равноапостолных царей Константина и Елены, называемій Введенский (?); ті побочные два храмы отділяются от болшого столпами каменными внутр церкви стоящими, южный трома и сіверный трома и помянутого южного храма олтар примурован еще снаружи наподобие каплицы, другий малий храм ст. Симеона Столпника с приходу в показанный болший храм имієтся каменной притвор. Во всіх троїх храмах и в притворі свод каменной, а в каплици потолок деревяной. Под сводом тіх храмов находится склепов для положення мертвых тілес 11, а дванадцятий вні церкві близ притвора. Во всей церкві дверей вніш-ных 8, окон 48. Модель сооружения церковного как звні, так извнутр наподобие римских церквей и потом з приходу в церков зділаны дві болшие башни, между которими в самом верху щит, а пониже по сторонам два полущитки. На верху церкви от южной сторони щит един, а от сіверной другий болшие, по подобию пирамид высоко зділанные.

Что именно во всей той церкви послі пожара в 749 году приключившагося, возобновлено и что вновь построено, слідует внутр и церков вся с каплицею и притвором вытинкована, выбелена и вверху на своді болшого храма красками, назваемыми шварц угер терранглика с извістю мішаными между штукаторскою квадратурою розмалиована. Пол вес в церкви, каплици и притворі вымощен кирпичем болшим квадратовым гладким, по здешнему называемому посацка. Иконостас во всіх троїх помянутих преділах каменный, на которой (где прилично) штукатарская работа и столпов фалшимрамарных разноцвітных 14, також около врат болших царских фалшмрамор наведен, а в самом верху помянутого иконостаса з гипсу зділаны особы: Христос на кресті, под крестом с одной стороны Бгомати, з другой Иоанн Бгослов. Во всяком олтарі показанних троїх преділов имієтся новозділанных каменных престолов 3, жертвенников три. Посреди церкви близ правого крилоса к столпу приділанно каменное проповідническое місто. Внутрь едной башни, которая с приходу в церков по лівую сторону стоїт, зділаны круглые деревяные сходы на хоры, которые хоры толко над болшими церковными вхожими дверми имієются, балясами деревяными огороженные, а с хор тіх показанные

сходы пошли вверх аж до самой копулы помянутой башни; внутр другой башни, которая по правую сторону стоїт, от полу до самой копулы ничего не иміется, кромі пустого міста на часи. Во всей церкві зділано: дверей деревяных шесть, а прочие от пожара исцілели, окон 48 под киті (?) краскою зеленою малиованных. В показанное число шести дверей церковных и двануадцяти склеповых ділано из казны мнстрской, а не подрядом плотницкого майстера.

II

Снаружи церков вся с каплицею и притвором отинкована, побілена вышпомянутими с извістю мішаными красками, около дверей, окон и на заломах каменных розмалиована, мало нічто штукаториею з приходу на вышпомянутых двоїх башнях и щиті между оными башнями, на котором герб российской в неболшом лавровом коопердименті штукаторско ж выділан, роскрашенна. Строение деревяное по всій церкві под кришку черепичастую зділано кріпко, надежно и по надлежащему. Как самый болший храм начав в должину от частопоминаемых башен до самого конца олтаря, а в ширину от прежде показанаго южного щита до сіверного наподобие креста; так и другие побочные низшие два преділи с олтарями своїми, каплица, притвор, наддверники, приоконки и всі изимен (?) покриты суть жолобчастою доброю черепицею, а двоїх передних башен копулы, около копул неболшие галки, в самом верху башен между копулами болшой гербовной щит, пониже при тіх же башнях побочные три щитки // (**с. 6**) и южной и сіверной болшие щиты. На болшом олтарі и притворі маленкие копулки, всі білою жестю побитые, крестами неболшими позолоченными и краскою зеленою помалиованными украшенные, опрочь копулки на притворі, на которой во місто креста Дух Свтый в лучах позолоченних пядей на три на всей церкві для дожда жолобов 6 жестю пообиваных.

13

Мнстыря сего благочестивого камениц в городі Вилні иміется пять, лавок 5, пустих міст для огородов на зарічной мизі 10, с которих приходит всей наемной сумы в год талярей 45 понеже камяници и лавки по воспослідовавшему в 1749 году пожарі не с казны мнстырской, но от жилцов возобновлены, которое свое возобновление зачитая (?) жилци ж миза в годовую наемную сумму дают толко половину денег в мнстир против суммы прежде пожара бывшой.

14

Книги руские, жалованные из свтійшаго синода и все добро здешное церковное и мнстырское принял я от его преподобия отца старшого игумена Силвестра Добрины, по силі реестра прежде руками братства и братиї подписанного в цілости".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 1119. – Тогочасна копія)

ДОДАТОК

1752, грудня 17 (6). – Вільно. – Лист ігумена Сильвестра Добрини до київського митрополита Тимофія Щербацького.

“Копія.

Великому гспдну ясне в Бгу преосвященнійшому кир Тимофею Щербацкому, православному архиепископу, митрополиту киевскому, галицкому и Малыя Россиї

Покорное доношение

(…)* его графского сиятельства полномощного российского міністра при полском дворі обрітающагося чрез посланного от блгочестивого грековосточного от Стаго Дха виленского конвенту нашего за ділами монастырскими на сейм до Гродна иеромонаха Иннокентия Болдишевского от данного мні, нижайшему, прыказа в том, сездил бы я, нижайший, в Минском воеводстве находящемуся близ отнятого от нас Селецкого мнстра бискупом жмудским гспдном Тишкевичем, его ж бискупа вотчину, називаемую Косин, к его ясновелможности гспдну бискупу жмудскому (ибо де приоб[е]щал возвратить мнстр Селецкий по прежнему к старшинству блгочестивому виленскому) ездил я, нижайший, и со мною игумен блгочестиивого стых апстол Петра и Павла минского мнстра Феофан Яворский и вышменований иеромонах Иннокентий Болдишевский в предпомянутую отчину к ясневелможному гспдну бискупу жмудскому Тишкевичу с прошеним, дабы его ясневелможность во исполнение своей пред полномощным российским міністром обявленную декларацию, в сылі фундушов помененый Селецкий наш мнстр ко блгочестию по-прежнему возвратить приказал 1752 года ноября 13 д[ня], но вміcто возвращения во владіние оного Селецкого мнстыра немало безчестия прибыло, ибо и комлемента не вислухав, начал бранить всякими неприличными словами, бити порывался: “В Санкт Петербурх идите собі жить из нашого панства”, а производил оную брань чрез два часа, а на остатку когда я, нижайший, крайней резолюції допрашался, изволил сказать: “Я есть бискуп Тишкевич и тишкевичевскиї добра от владіния иже кому хотіл, роздал, а будут и более о том стужати, еще того докажу, что за вси года сколи держали, есте прожилис, денги мні оплатить будете“ и с тим мене отпустил; вашому ясне в Бгу преосщенству всенижайше представляя, а как мні, нижайшему, о том поступить, высоко архипастырской в покорности моей ожидая млстівой при Бжием (?) и архипастырском блгословениї послідующей резолюції

Вашего ясне в Бгу преосвященства всеныжайший послушник блгочестываго грековосточного Стаго Дха виленского конвенту, из оних к нему принадлежащих православних мнстырей старший к. к. и. Силвестр Добрына.

Из Вилня 1752 года декабря 6 д[ня]”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 596. – Арк. 93–93 зв. – Копія. Опубліковано: о. Юрій Мицик. Опис Свято-Духівського монастиря у Вільні середини XVIII ст. // Труди Київської Духовної Академії. – 2014. – № 14. – С. 214–223).

До історії Різдво-Богородицької церкви у Мозирі у середині XVIII ст.

Історія білоруського Мозиря нерозривно пов'язана з Україною уже тому, що в часи Київської Русі він входив до складу Київського князівства, а в литовські часи входив як центр повіту до цього ж князівства. Навіть в новітній період історії Мозир входив у 1918–1920 рр. до складу УНР. Природно, що існували потужні зв'язки (економічні, політичні, церковні, культурні) цього міста з Україною. Ми зупинимося тільки на одному епізоді церковних зв'язків середини XVIII ст. Тоді Мозир у складі Мінського воєводства, як і переважна більшість білоруських земель, перебував під владою Речі Посполитої. Але в церковному відношенні він продовжував перебувати у складі Київської митрополії. Нашу увагу привернув епізод, пов'язаний з Різдво-Богородицькою церквою Мозиря, яка не була предметом зацікавлення дослідників. Цей епізод висвітлюється у виявлених нами документах з архіву київського митрополита Тимофія Щербацького (керував кафедрою у 1748–1757 рр.), які зберігаються в Інституті рукописів (далі – ІР) Наукової бібліотеки України ім. В. Вернадського у Києві (далі – НБУВ).

У травні 1757 р. настоятель неіснуючої нині Різдво-Богородицької церкви о. Гавриїл Кунцевич і група парафіян звернулися до митрополита Тимофія Щербацького з поданням. У ньому вони просили дозволу знести старий храм, а на його місці збудувати новий (водночас всередині старої церкви було вирішено поставити тимчасову малу церкву до побудування нової). Старий храм було за їх свідченням збудовано у 1587 р. Новітні ж довідники вказують, що перші згадки про нього датовані ще 1552 р. [1]. Звичайно, з перспективи сьогодення такий намір (знести старовинний храм хоча й метою його відновлення) є неприпустимим, але у XVIII ст. це було досить звичайною справою. Що там середина XVIII ст., коли навіть у 1894 р. маститі історики, зокрема Микола Петров (професор Київської Духовної Академії!) дали дозвіл на руйнування в Глухові старої Анастасіївської церкви, яку збудував у 1717 р. гетьман Іван Скоропадський, з тим, щоб на її місці був поставлений новий храм (він існує і в наші часи). Благословення митрополита було отримано 5 червня (25 травня) 1757 р. і громада енергійно заходилась коло будівництва (воно було розпочато 23 (12) липня того ж року). Нова церква швидко

споруджувалася і лишалося тільки вивести її верхи. Однак несподівано в справу втрутився віленський католицький пробощ Антоній Косинський від імені віленського біскупа Кошендера. Він заборонив будувати церкви і зупинив роботи, вимагаючи, щоб о. Гавриїл з парафіянами звернувся за дозволом на будівництво саме до цього біскупа. У противному разі або разі заборони біскупа, він зруйнує або спалить церкву, будівництво котрої вже завершували. Це не повинно дивувати (все ж таки явне і безпідставне втручання у справи іншої конфесії), бо католицька Річ Посполита, хоча й стояла перед обличчям загибелі внаслідок трьох розділів з боку Російської, Прусської та Австрійської імперій, однак продовжувала політику дискримінації православних українців і білорусів та їх окатоличення. Кунцевич негайно звернувся до Києва, однак справа затяглася. До весни 1758 р. Кунцевич чотири рази (!) або сам приїжджав до Києва, або присилав одного з парафіян та консисторія не давала якоїсь обнадійливої відповіді. Очевидно це було викликано тим, що якраз у 1757 р. старого митрополита всупереч його проханню було переведено на московську кафедру. На його місце у жовтні 1757 р. було висвячено Арсенія Могилянського, який прибув до Києва лише в червні 1758 р.

У липні того ж року священик звернувся до нового митрополита, причому за звичним виразами ввічливості і покірності приховується розчарування і відчай, тим більше, що сидіти у Києві без грошей у відриві від парафії священику явно не випадало. Хоча на цьому документи справи обриваються, однак з великою долею вірогідності можна припустити, що Арсеній Могилянський благословив завершити будівництво, яке й було успішно завершено (правда не знати як вирішилася справа з католицьким втручанням) і храм стояв аж до радянських часів войовничого безбожництва.

Нижче наводяться кілька листів-прохань о. Гавриїла і парафіян до київських митрополитів і регест київської консисторії з цього приводу Документи публікуються згідно з правилами, розробленими на початку 70-х рр. XX ст. Ярославом Дзирою, про які ми неодноразово писали. Щоправда титла нами не розкриваються, нерозбірливі місця позначені знаками (…)*.

Література:

1) Праваслаўныя храмы на Беларусі. – Мінск, 2001. – С. 264.

* * *

№ 1

1757, травня 16 (5). – Мозир. – Подання священика Гаврила Кунцевича і парафіян церкви Різдва Богородиці київському митрополиту Тимофія Щербацькому

“Великому гспдну ясне в Бгу преосвященійшему кир Тимофею Щербацкому, архиепископу и митрополиту киевскому, галицкому и Малия России.

Вашего ясне в Бгу преосвященства стопам вергаем сами себе жители его королевской милости міста Мозиря прихожане церкви Рождества Прстыя

Бци. В области полской 1587 создался храм во имя Бгоматери в місте Мозирі и понині стоит. Но от древности літ состарился, сего ради вашего ясне в Бгу преосвященства просим своїм пастирским блгословением сию церков помянутую снести, а внов сділат на том місті, но еще вашего ясне в Бгу преосвященства просим повеліт сділат церков малую внутр сея церкве к священнослужению покамест сділается новая вашого ясне в Бгу прсвщества

1757 мая 5 недостойные рабы и подножки прихожане церкви выш помянутой

Tyt Dubina Никифор Дубина Терентий Телепунович Самуил Жорнокловов Иоанн Онисков

Гавриїл Кунцевич, пресвитер пречиской мозирский”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 1129. – Арк. 2. – Оригінал. Запис дещо пізнішого часу наприкінці листа (очевидно консисторського писця): “№ 799”).

№ 2

1758, не раніше лютого. – Київ. – Подання священика Гаврила Кунцевича київському митрополиту Арсенію Могилянському

“Ясне в Бгу преосвященійший влдико, милостивійший мні пастирю и отче.

Покорное доношение.

Преосвященнійший влдко по волі Вашего ясне в Бгу преосвященства готов, что повелите, ділать, толко уже при бідствии моем и немощи не могу стерпіть, бо уже четвертой раз за (?) там(?) тружуся нужным ділом, первой раз февраля мця сего 1758, другой раз члвка нарочно посылал дважды сам паки при бідности моей, четвертой раз, со слезы прошу Вашего преосвященства, обдарить мене какою-нибудь резолюциею, сами влдко стый извістны о нашем житиї уничиженом, как лилия между тернием, так мы в гонениї изнураем наше житие ради блгочестиї свтой. Умилосердітеся влдко свтый надо мною, падшим, покажите милость свою пастирскую и отческую, бо ей не могу болше уже стужать вашему ясне в Бгу преосвященству.

Вашего ясне в Бгу преосвященста непотребный раб Гавриїл Кунцевич, свщенник мозирский протопиї Мозирской заграничной”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 1129. – Арк. 12. – Оригінал. Запис на арк. 8 зв.: “Подано 1758 19 юля 28, велено отдать в консисторию к ділам (…)* к рассмотрению (…)*”).

№ 3

1758, липня 22 (11). – Київ. – Подання священика Гаврила Кунцевича київському митрополиту Арсенію Могилянському

“Великому господину ясне в Бгу преосвященійшому кир Арсению Могилянскому, митрополиту киевскому, галицкому и Малия России.

Покорное доношение.

Прошедшаго 1757 года его ясне в Бгу преосвященство Тимофей Щербацкий, митрополит киевский, указом своїм позволили мні, Гавриїлу Кунцевичу, священику мозирскому, области полской в місті Мозирі строит церков Рожества Богоматере вновь, по указу его преосвященства и строилась. Но не вім за что пробощ мозирский вла[с]тию бискупа виленского запретил церков строит вышпомянутую, сего ради Вашего ясне в Бгу преосвященства прошу нижайшый своїм пастирским указом позволте паки мні строит, ибо толко самие верхи мало что не доділаны.

1758 юля 11. Вашего ясне в Бгу преосвященства нижайший раб Гавриїл Кунцевич, свщенник мозирский".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 1129. – Арк. 13. – Оригінал. Запис угорі аркушу: "Подано 1758 года июля 12 д[ня], велено вскорі расмотріть, котрий (?) и предоставить его преству").

№ 4

1758, липня 28 (17). – Київ. – Подання священика Гаврила Кунцевича київському митрополиту Арсенію Могилянському

"Великому гспдну ясне в Бгу преосвященійшему кир Арсению Могилянскому, митрополиту киевскому, галицкому и Малия России покорное доношение.

Ясне в Бгу преосвященнійший влдко доносил Вашему преосвященству о запрещеній церкве мні строїть от пробоща мозирского, резолюції не получил, указа просил от вашего преосвященства, чтобы церков достроїть, не получил. Нині влдко стый прошу вашего преосвященства блгословити мні так ити в дом мой, понеже здесь безпотребно сижу и утруждаю вас, пастира моего и отца.

1758 июля 17 Гавриїл Кунцевич, свщенник мозирский заграничный подписался".

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 1129. – Арк. 7. – Оригінал. Запис на арк. 8 зв.: "Подано 1758 19 юля 28, велено отдать в консисторию к ділам (…)* к рассмотрению (…)*").

№ 5

1758, липня 23 (11). – Київ. – Регест рішення консисторії в справі побудування церкви у Мозирі

"1758 года июля 4 (?) дня м[митрополит] к[иевский] Арсений слушав от жителів Мозира, прихожан церкви Рожества Прсвтыя Бцы и иерея тоей церкви Гавриїла Кунцевича[…] отдано (указ? – *Ю. М.*) 1757 года 25 мая указ дан Тимофея, бывшаго киевского, а нні московского, митрополита, велено Кунцевичу церков снести и вновь на том месте строїть, а пока новая состроїтся, внутр ея малую церков для служения зділать. По этому указу они начали 1757 июля 12, но пробощ виленский Антоний Косінский под именем свого бискупа виленского Кошендера, запретил Кунцевичу и прихожанам тую церков

строить, сказуя “Ежели хочеш строїт церков, состав доношение до бискупа виленского и подпишис на нем с прихожанами, а оный бискуп позволение даст строїт”, при том же сказывал: если не будет такого доношения и дозволу бискупа, то он, пробощ, “разобет или спалит, по какому запрещению он иерей Гавриїл и прихожане тую церковь начатую уже строит без волі его преосвященства ділат не посміли (?)”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. 160. – № 1129. – Арк. 15–15 зв. – Оригінал).

(Опубліковано: о. Юрій Мицик. До історії Різдво-Богородицької церкви в Мозирі в середині XVIII ст. // Труди Київської Духовної Академії. – 2014. – № 14. –С. 198–202).

Чечерське староство за описом 1773 р.

В інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) ми виявили цікавий документ на 15 сторінках, написаний російською мовою каліграфічним почерком. Це – "Описание староства Чечерского, находящегося в Рогатинской провинции". Складено його було у 1773 р. одразу після першого поділу Речі Посполитої (1772 р.), коли східна Білорусь потрапила під владу Російської імперії. Російська адміністрація була зацікавлена в інвентаризації своїх нових володінь, насамперед їх економічного становища, і тому ретельно їх описувала. Водночас знаходимо тут трохи інших свідчень.

Невідомий упорядник (упорядники) стисло характеризує географічне становище Чечерського староства і відзначає, що біля нього "простирается от Могилева чрез Пропойск в Гомель и Чернигов почтовая дорога", що воно межувало до 1772 р. з Російською імперією Далі йде детальна характеристика землі староства, заходів населення щодо поліпшення її родючості, врожаїв жита, гречки, ячменю; становище скотарства. Селянські поля були обмежені полями, що належали Чечерську, рікою Сож та полями дрібних шляхтичів, котрі жили у сусідньому селі Малинич. Тут автор згадує село Саприки й однойменний фільварок ("форверк"). Але питання було не в кількості землі, а в її якості і в недостатній кількості гною. Через це за словами селян і чечерського намісника Карвовського у 1767–1773 рр. був сильний неврожай і голод, що селяни їли кору дерев, "гнилой дуб и прочее", від чого деякі "распухши померли". Та й потім селяни потерпали від напівголодного існування. Не рятували становища й хлібні "магазины", бо з них два брали хліб в Слуцк, Гомель, Рогачев, Пропойськ переважно для російських військ, прусської команди, що стояла тоді в Гомелі, та конфедератів. Мало того, селян ще й грабували, забирали жито, овес, провіант і коней, витоптували посіяний хліб тощо і це значно погіршило їх стан. Грабували тоді й чечерських євреїв.

Характеризує автор і луки (досить бідні), ліс, вказує що він годиться на корабельні щогли і що подекуди трапляються яблуні й груші і плавно переходить до місцевих промислів, насамперед виробництва поташу. При цьому він говорить про нерозвинутість даного виробництва, що видно було викликано неви-

гідністю для селян цих занять. Занепало й виробництво смольчуги, бо ліс необхідний для промислу був переважно вирубаний. Було й виробництво цегли для сільських потреб. Однак в с. Дудшиці, де була виявлена добра глина, у 1772 р. заснували цегельний завод. Певне поширення набуло виробництво вапна. У старості існувало 29 млинів, на 15 з яких валяють сукно; 4 рудні, де виробляють переважно лемеші. Існувало й 32 корчми (в самому Чечерську знаходилася корчма "Австрія" для подорожуючих). Але всього автор нараховує 96 корчем, з яких на шляхах було тільки 7, а інші були по селах. Однак майже вся оренда корчем, млинів і рудні передана євреям. Щодо рибальства то воно передано в оренду одному жителя Чечерська. В містечку існувало 10 дрібних крамниць ("лавок"), діяло й 12 ремісників (ковалі, кравці, теслі). Важливою є згадка автора про торг у містечку в давнину. Ще король Сигізмунд I (панував у 1506–1548 рр.) надав привілей Чечерську – "бывшей церковной деревне", який потім підтверджували його спадкоємці. Але після пожежі, що трапилась близько 1733 р., міщани були не в силах проводити колишню діяльність і торгівля перейшла в руки євреїв. Цей торг в час складання опису стосується лише пеньки, котру відправляють в Кенігсберг. Однак вже 6 років він є в стані занепаду через конфедерацію (йдеться очевидно про Барську конфедерацію 1768 року).

Наводимо опис нижче. Пропускаємо тільки детальну таблицю опису складу працездатного населення по селах староства (с.16), сплату ними чиншу, натурою (кури, яйця, м'ясо, сало), хлібом (жито, овес, ячмінь). Вкажемо тільки назви сіл з доданням кількісті сімей, що проживали у даних населених пунктах): "Местечко Чечерск (150 селянських і 35 бобилів). Войтовство Литвиновиче. Литвиновиче (51 і 11). Саквич (18). Вожжанка (19). Перетоки (4). Березовка(8). Войтовство Хлусси. Хлусси (29 і 7). Покос (39). Колбовка (31). Глыбовка (13). Войтовство Стаубуни. Стаубуни (72 і 15). Слобода Стаубунска (21 і 1). Войтовство Залесье. Залесье (98). Куплич (12). Рудня Молинска (10). Войтовство Белевка. Белевка (20 і 1). Загорье (20 і 2). Сусолка или Будищен Трум (10 і 2). Штрумин (17). Войтовство Полесье. Полесье (18). Скробовщизна (6 і 1). Хвошна (12). Коллудии (30 і 1). Войтовство Анисимкович. Анисимкович (28). Будишен Анисимкович (22). Оссов (18 і 7)". Зазначимо ще, що у Чечерську було 296 чоловіків і 275 жінок працездатного віку (15–60 років), а менше 15 років було відповідно 236 і 208 душ, а понад 60 років – 39 і 21. Останнє виглядає дивним, бо зазвичай жінки живуть довше.

При публікації ми намагалися точно передати текст "Опису", але в деяких випадках наблизили його до сучасних норм російської мови. Так, подаємо "крестьяне" хоча автор пише "крестьяна", вставляємо м'який знак (слова "болшой", "несколко" та ін.), пишемо літеру "с" замість "з"("зделаны", "разстояние"). Так само проставили "е" на місці вживаного автором "я" ("принадлежащия", "оныя"). Деякі нерозбірливі слова означені так: (…)*.

Таким чином, "Опис" є важливим джерелом для вивчення соціально-економічного становища населення Чечерського староства другої половини XVIII ст. і сподіваюсь він стане в пригоді історикам і краєзнавцям.

* * *

1773 р. – Опис Чечерського староства

“Описание староства Чечерского, находящегося в Рогатинской провинции 1773-го года. // (**с. 2**)

Двор староства Чечерского лежит при реке Чечоре, около 1 версты от местечка, где оная впадает в реку Сожу, мимо оного простирается от Могилева чрез Пропойск в Гомель и Чернигов почтовая дорога. Самой же Чечерск находится между Пропойском и Гомлем расстоянием от каждого на 12 миль. Что касается до двора сего староства выстроенного при местечке такого ж имени, оной состоит из небольшого обветшалого деревянного строения.

При оном находятся 4 обыкновенные однако ж малые поля, пространностию, как сказывают, каждое в две волоки оные лежат полосами между полос мещанских пашен.

Годовой высев ржи бывает

В одном поле	16 четвертей
В другом поле	24
А в третьем	25

А как здесь при дворе не находилось скота, опричь нескольких коров принадлежащих дворовым служителям, то на сих полях ежегодно высевали на навоз не более трех или четырех четвертей ячменя, и то на ближайших ко двору частях. Навоз же к утучнению оных берут наиболее из карчм находящихся в местечке, а вместо того из двора отпускают корчмарям солому для подстилки под немногой их скот; и так в некотором отдалении находящиеся части сих дворовых полей никогда утучаемы не бывают, опричь ближайших; что ж принадлежит до более отдаленных мест, которые за 15 или 20 лет вызжением крупного ялового леса сделаны пашнями оные, хотя в первый год весьма плодородные, но ныне чрез многое время как сила прежнего на оных стоявшего старого и рослого леса истощилась, произращают худую рожь и гречиху попеременно; а иногда едва ли и посев возвращают ячмень же инако высеваем быть не может как ближайших полях, /(**с. 3**) где в каждом годе под оной выкладыван был навоз, как выше сказано.

Сих полей далее распространить не можно; ибо оные ограничены частию полями надлежащими к местечку, частию живущих в соседней деревне Малынич мелких шляхтичей, так же и рекою Сожью.

Сверх упомянутого форверка находится и другой, именуемой Саприки при деревне такого ж звания, расстоянием от 3 до 4 верст от двора.

Высев при оном ежегодно выдает.

На первом поле	26 четвертей ржи
На другом	22
На третьем	26

При сем так же ежегодно мало наднавоженныя поля высевали, ибо чрез многие годы находилось не более 20 или 30 рогатых скотин, коих навозом

утучали землю на огородах под конопли и несколько в поле под ячмень. Обыкновенно сей форверок здесь бывшим прежде экономом отдавался на их содержание, почему никакого не находится на счету. О количестве с посеву и вымолота сии поля также мало увеличены быть могут, по причине что с одной стороны приватное владение шляхтича и у реки, а с другой деревня Саприки ограничивают поля принадлежащие к форверку.

Пахотные земли состоят.

1. Дворовые поля по объявлению землемера, из серой пахотной земли, которая чем долее от двора, тем более перемешана с песком, а лежит вообще на песчаном твердом слое.

Толщина поверхнего земли слоя от 3 до 4 и 5 геометрических дюймов. //(**с. 4**) Положение земли по большей части равно, но так покато, что вода со всех мест стекать может.

2. При форверке именуемом Саприки, пахотная земля такого ж качества, какое имеют дворовые поля и чем ближе оная к форверку, при котором до селе несколько в рассуждении близости утучали навозом пахотные места, тем лутче серая пахотная земля и толще ее слой, а чем далее, тем более перемешана с песком, причем находится также меньшая часть и песчаной земли вся, однако ж поверхность лежит на песчаном от большей части твердом слое, на рассыпчатом же небольшая ее часть.

Паства при дороге очень недостаточна, ибо принадлежащие к оному поля, как уже объявлено, стеснены, почему скот принадлежащей мещанам почасту выгоняют на паству далее мили на боровые и болотные места, за недостатком на полях корму.

Против двора на другой стороне вдоль реки Чечоры находится болото, которое могло бы довольно снабдевать травою, если бы оное обсушить, но по объявлению здешних жителей как оное, так и ближайшие сенокосные луга принадлежащие к местечку и соседним деревням покрыты бывают иногда до июня мсца водою, вышедшею из реки Чечоры и Сожи, в которую первая впадает.

Равным образом спрашиваемые войты объявили, что не находится места для форверка, где бы оной без переселения деревень учредить можно было, кроме что на границах сего староства, где в разных местах изрядные земли соседами //(**с. 5**) за несколько времени взяты во владение, кои так же по их сказкам, на пред сего принадлежали к здешнему старосту, что наипаче при Литвиновицком войтовстве учинено, которого спорная земля не токмо много пашен, но и сенокосов на 200 и до 300 возов имеет но сие зависит от того, как здешние границы будущею весною назначены будут.

Вся граница Чечерскаго староства длиною почти в 13 миль, а шириною от 8 до 10 и 12. На оной весьма многие мелкие шляхтичи свои имеют маетности, так же на сей показанной границе староства на Дилонское (?), Немкович и Залески находятся, ибо Чечерское войтовство – Столбун за Немковичами на старой российской границе лежит и тем самим помянутое старо-

ство в чечерские границы включаются по мнению здешних жителей в чечерских границах заключенной чужой земли 1/3, а действительно ныне Чечерскому старостве принадлежащей прочие 2/3 составляют помянутые границы.

В сей границе находится крупной и знатной лес 2/3 оного, по сказкам крестьян, состоят из сосновых деревень, и 1/3 из лиственных, где местами яблони и груши произрастают. Между сосновыми деревьями находятся годные на мачты также и на строение домов, а между лиственными видны многие хорошие и худые дубы, первые // (**с. 6**) из них состоят на сухом, а последние на болотном годном для сенокосных лугов грунт.

Мелкой ельник здесь так же находится, но в малом количестве растущей по болотам из дубовых деревьев многие годны но так называемые ванчасы и проч. А из прочих лиственных деревьев, как то липы, клену, ильмы, вязу, ольхи, берез, и разных других родов приготовляют поташ при деревне Залесье.

В сей поташный завод на пред сего все крестьяне вообще около 2000 виленских бочек золы, по учиненному разделению хотя ставит и должны были, с получением от двора за каждую бочку по 15 копеек, но вместо сего ежегодно едва от 15 до 16 сот таковых бочек приходило, ибо многие крестьяне положенного по числу в их семьях рабочих людей количества золы за объявляемою от них невозможностию не выставили сверх сего ежегодно почти столько ж золы, когда оную толко достать можно было, от своих и посторонних крестьян покупано было.

Из всей золы вообще ежегодно от 25до 30 бочек поташу, из коих каждая в 55 пуд была весом, ставили во двор подрядчики и от оного продаван был. Лес для сего бран был для всегдашней надобности из собственных областей и как всем ни какого порядочного разделения, как то возами или саженми не было, то и количество оному // (**с. 7**) неизвестно к деланию поташа употребляют семь медных и два железных котла и около сорока деревянных кадей, при сем же уставлен писарь при приеме и записке золы, один, а иногда и два мастера для работы поташа, 6 (ця цифра може читатися і як “16”. – *Ю. М.*) при нем работников, один бочар для часто требующейся починки деревянной посуды, которые все служат за деньги и получают как денежное жалованье так и содержание от двора.

Оставшая от дела поташа зола лежит вкруг завода большими грудами ибо здешние люди не знают, что оная может служит к утучению пашен и сенокосных мест.

Карчм в сем старостве находится 32 и еще одна в местечке именуемая по здешнему Австрия, по причине, что в оной для проезжающих находятся выгоды, равно как для лошадей, так и их повозок. Из 96 карчем при болших и малых дорогах находятся толко семь, а прочие состоят по деревням.

Хлебных мельниц вообще 29. Из коих при 15 находятся вални, где здешние крестьяне сделанные ими самими сукна валяют плата с локтя по полушке лутчия из сих мельниц две, кои неподалеку от двора на реке Чечоре постав-

лены, из коих верхняя (…)* для хлеба (…)* для валенья, а нижняя находящаяся при самом замке один ход для молотья хлеба. Прочие мельницы поставлены на небольших реках и все на одном находятся ходу, опричь вышеупомянутых валельных. // (**с. 8**)

Так же всей волости находится 4 рудни, в коих делают ломное худое железо, из которого делают по большей части лемеши. По сказкам одна только из сих руден имеет в своих границах достаточно железной руды, а другие принуждены за многие мили в пределах сего староства сыскивать, а иногда и по близости в чужих границах покупать.

Сколько упомянутые корчмы, мельницы и рудни приносят аренды, показано в екстракте при исчислении доходов. Все почти сие отдано жидам на оренду.

Смалчуг прежние года здесь так же приуготовляли, но по сказкам, надлежащей для сего лес по большей части вырублен, почему дело оного оставлено по нужде.

Кирпич на пред сего неподалеку от двора – по малому количеству для дворовых потребностей делали крестьяне из заплаты, но как глина вблизи находящаяся на дело хорошего кирпича не способна, то в прошедшее лето в деревне Дудшице отстоящей на 3 ½ мили от двора, лутшая находится глина, заведен кирпичный завод.

Сжение извести прежде сего для малых дворовых потребностей так же было, и в отдаленности от двора крестьяне несколько оной ж глино, немного продавали. И хотя в редких местах извесочные сыскиваются каменья, однако ж в большем количестве находится здесь извесочная земля, которую в известь пережигать можно, намочив ее сперва и помощию слипающегося свойства сжав в куски и высушив пласт в сделанные для сжения ее печи. Таковой земли находится здесь в разных местах. // (**с. 9**)

Рыбная ловля здесь в 40 весьма малых озерах и в 5 небольших прудах производится; а как самые обширные озера длиною и шириною в одну версту, и оных очень мало; а большая часть меньше оных, иные ж из них толь малы, что не вместилен в оных весьма малой невод; почему оные отданы здешнего местечка мещанину за 75 руб. на откуп, коему для ловли по договору дают и неводы стоящие от 24 до 25 рублев и так всей рыбной ловли истинного прибытка не более 50 рублев; а сверх сего всякий раз откупщику даются еще крестьяне с лошадьми из ближайших деревень для вспомоществования при ловле.

Опричь сих в Чечерске угодий, кои бы до сего доход приносили, неизвестно.

Сколько местечко чиншу и гиберны за место и пашни пред сего платило, и сколько жиды за содержание карч платят аренды, показано в екстракте под № 88. Хотя в сем местечке и находится около 10 мелочных лавок, но по скаскам с оных нет никакого платежа.

Жители сего местечка, выключая жидов, имеет прокормление по болшой части от хлебопашества к чему достаточные имеют поля, находящиеся круг

местечка, также пространные сенокосные луга, с коих крупное по большой части скашивается сено. Паствы же их скудны и они принуждены бывают скотину выгонять в боровые отдаленные от места леса ибо близкие луга покрыты бывают долго водою.

В сем местечке находятся 12 рукодельников как то кузнецы, портные, плотники, кои пахотной земли не имеют, а прочие жители все имеют пашни. В прежние времена здесь производим //(**с. 10**) был торг. Сказывают, король Сигизмунд Первый сначала здесь бывший церковной деревне дал привеллегию местечко, а последующие короли – оную подтвердили.

А как местечко выгорело, то жители оного сделались не в силах производить торг, которой уже около 40 лет жиды на себя приняли; и оной состоит в одной только пенке отправляемой в Кинизберг.

Жиды претерпели от недавно бывшей конфедерации немалой убыток и их торг – ныне около уже 6 лет очень маловажен; ибо военные обстоятельства лишили их в Кинизберге кредита.

Положение Чечерска, на выходящей из Смоленской губернии и при Лоеве в Днепр впадающей реке, к небольшому торгу способствовать может.

Находящиеся при местечке пашни состоят из серой пахотной земли, имеющей толщину от 3 до 4 и 5 дюймов, лежащей по большей части на твердом, а частию и рассыпчетом песке.

Поля надлежащие к местечку на несколько распространены быть могут посредством сороваго (?) посредственно годного к тому грунта.

Число чечерских крестьян и прежние подати с каждой деревни означены в екстракте под № 88 // (**с. 11**).

Крестьяне как сами объявили, кормятся от хлебопашества, имея притом некоторое вспомоществование от содержания пчел в лесах, прибыток для поташной фабрики от поставки в оную золы очень почитают замалой; ибо по их объявлению один крестьянин в неделю неполную виленскую бочку или 2 четверти золы приготовить может, за что только 15 получить копеек.

Пахотной земли, по признанию крестьян, при каждой деревне находится довольно, а что оной в том или другом месте в некоторых деревнях недостаточно, оное происходит только от несовершенного размера, большая часть деревень имеют также ляды, из коих немало песчаных, сенокосных лугов 2/3 здешних крестьян достаточно имеют; а 1/3 оных не имеет напротив сего 2/3 крестьян имеют мало скота, а 1/3 столь довольно имеют оного, сколько крестьяне в Белой России почитают задовольно, которой однако ж не довольно для удобрения пашни; ибо сии заводные скотом крестьяне утучают ежегодно только 5 часть полей; следовательно все три поля в 15 лет унавоживаются; из чего видно, что в здешнем краю крестьяне не только содержать скота, сколько бы оного доставало на утучение их полей. А как у лутчих крестьян поля надлежаще не унавожены, то что ж заключить о бедных, коих поля за малоимением скота совсем обессилены. Ляды доселе были их единственным вспомощестованием и сему в прежние времена можно было выиски-

вать лутчия места, а ныне принуждено // (**с. 12**) каждой крестьянин брать то, что только есть, по причине от части умножения народа, от части умножения народа, от части поселения деревень новопришедшими; а на некоторых местах препятствуют также стоящей на лядовых местах несравненно крупной лес, которой крестьяне, имеющие в семье от одного до двух рабочих людей, мало успеть могут в вырубании и приуготовлении онаго и так когда лядов мало приуготовить можно, или оные будут худы, или и совсем не сыщется, то крестьяне в таком случае бедны. Чрез многие неурожайные года, и военные беспокойствии как то, от поставок провианта, фуража, подвод и проч. Все крестьяне здесь пришли во оскудение. При истощенных полях каждая противная погода жатву уменьшала, потому что земля удобрения навозом недоставало.

Здешние крестьяне отвозят навоз отчасти во огороды и под пенку, которой по большей части здесь в нарочитом количестве, смотря по их домоводству высевают, от части выкидывают оной на поля под яр, редко употребляя под рожь. Каждого года утученная часть поля и ляда, коя еще в силах или новая составляют почти всю помощь в хлебе и корме для скота; ибо истощенная земля, по уверению войтов, едва может зерно на зерно принесть. Таковые поля мало могут прокормить скота; и потому объявляют крестьяне, что они не имеют довольно корму, сколько надобно к содержанию большого количества оного; ибо сенакосные //(**с. 13**) луга многих деревень покрываются водою реки Сожа, с которых после мало скашивают травы для прокормления скота.

Как крестьяне, так и чечерской наместник Карвовский уверяли, что за 6 лет толь великий неурожай и голод здесь был, что крестьяне кору с дерев, гнилой дуб и прочее перемешав с хлебом весною питались, от сего голоду некоторые распухши померли.

Хотя ж потом и был одного года урожай на рожь, однако яровой хлеб не родился, следующие после того все годы приносили худую жатву, и от того крестьяне великой недостаток претерпели.

А как рожь на полях в половине была зрелости, оную многие с голоду употребляли в пищу, от чего получив болезнь, многие померли.

Хотя пред сим в Чечерске небольшие хлебныя магазины к спомоществованию крестьян и находились, но как сие староство, по объявлению наместника, в двугодовое время разного хлеба вообще 3328 четвертей в Слуцк, Гомель, Рогачев, Пропойск и самой Чечерск поставить принуждено было, и по большей части для российских войск частию же для прусской команды стоящей в то время в Гомле и конфедератам; и как из вышепоказанного большаго числа не более 400 четвертей ржи и почти столько ж овса собиралось в дворовой магазин, и недостающее количество по нужде собрать должно было с крестьян, то оные вместо ожидания помощи от двора, не упоминая о их великой бедности принуждены были отдать свой последний хлеб. // (**с. 14**)

Сверх сего мерою отданного количества хлеба конфедераты разбирали как дворовой магазин, так и крестьянской запас, без меры и употребили оной

отчасти на страву лошадям, а отчасти на провианты, хлеб говядину и прочее насильно отняли, иных крестьян выгнали из домов, высеянной их на полях хлеб стравили и вытоптали; отняли у них же от 30 до 40 лошадей, кои для их показались годными, а большую часть к их разорению, в упряжке перегнав, перепортили, несколько скотин и овец с собою взяли; в местечке ж сукна и другие лавочные у жидов разграбили товары.

При таких обстоятельствах потерял крестьянин часть лошадей, рогатого скота, хлеб и приуготовленные к посеву семена, и как и дворовой магазин им вспомоществовать не мог, то часть крестьянских полей за неимением семян и лошадей к полевой работе, осталась не усеяна и тем менее жатва была.

Почасту реки Чечора и Сожа здешние крестьянские сенокосы наводняли и приняли тем недостаток в корме скота, по необходимости крестьяне распродали много скота, дабы за врученные за оной деньги прокормитца; что самое привело за малостию навоза поля в бесплодие, а от того и урожай худой был.

Когда крестьянин случайно у жида понужден займет ржи, то должен за две мерки по съеме с полей хлеба отдавать 3 чрез что худой урожай тем более недоставал к прокормлению крестьянина.

При сем и крестьянам принадлежащие ульи в разных годах менее обыкновенного были прибыточны.

Чрез все таковые несчастливые приключении большая часть здешних крестьян находится в недостатке”.

(НБУВ. – ІР. – Ф. І. – № 60816. – Оригінал(?)).

Річиця в системі судноплавства по Дніпру XIX – початку XX ст.

В ЦДІАУК знаходиться великий фонд правління Київської округи шляхів сполучення (№ 692). Разом з деякими спорідненими фондами (правління товариств пароплавства по Дніпру та його притоках) (№№ 694–695) він охоплює понад 13 тисяч справ 1843–1919 рр. Його матеріали охоплюють всю територію України, включно з Кримом, і Білорусі і стосуються не тільки судноплавства, але й будівництва й ремонту мостів (наприклад у Гомелі через р. Сож, що висвітлюється у цілому ряді справ, як от оп. 11, № 83; 13; оп. 12, № 5, 40, 50), прокладення доріг, навіть бруківок у містах, пуску трамваю (у тому ж Гомелі), матеріали стосовно біографій працівників, випадків їх травмування тощо. Серед них можна знайти дані про Річицю та Річицький повіт. Ми звернули увагу тільки на ті з них, що стосуються судноплавства. Відзначимо, що ще у 1795 р., коли Річиця була включена до складу Чернігівського намісництва з Мінської губернії і указом Катерини II цьому містечку, як і ряду інших (Канів, Корсунь і т. д.) надавався статус повітового міста (Ф. 1537, оп. 2, № 1042). У рапорті губернатора генерал-майора А.С. Милорадовича вказувалося на відкриття "присутвенных мест" і міської думи Річиці і на те, що це місто займає вигідне становище "над самою судоходною рекою Днепром" (Ф. 1508, оп. 2, № 1523). До речі, городничим міста було призначено відставного секунд-майора Біловодського.

Промисловий переворот в Російській імперії завершився у 80-х роках XIX ст. В зв'язку з цим у судноплавстві по Дніпру та його притоках починається новий етап. Пароплави приходять на зміну парусним суднам. Традиційно Дніпро поділявся на три частини: Низ (нижче порогів до Чорного моря); середній (Київ-Катеринослав); верхів'я (Київ-Могильов або (по Сожу) Київ-Гомель). Тут визначалися такі напрямки: Рогачево-Могилевська; Києво-Гомельська, Києво-Пінська лінії. Найбільша кількість архівної документації припадає на Низ Дніпра, що було наслідком інтенсивного промислового розвитку, менша – середній, а ще менша – верхів'ям Дніпра, тобто і Річицькому повіту.

Навігація на Києво-Могильовській лінії тривала 6.IV по 1.XI. На початку 80-х рр. XIX ст. першу з них обслуговував 1 пароплав ("Могильов"), другу – 6, а третю – 9, але їхня кількість швидко зростала. Ще у 1858 р. виникла най-

більша судноплавна компанія на Дніпрі − “Пароходное общество по Днепру и его притокам” (перше) і у 1860 році вона володіла 7 судами, а у 1880 р. − вже 17. На Києво-Рогачівській лінії у 1885 р. ходили потужні пароплави “Богдан Хмельницький” і “Михаил”, і менші − “Запорожец”, “Маруся”, “Могилев”, “Козак”, “Всадник”. Відповідно “Михаил” брав найбільше пасажирів (на 7589 рублів), а “Богдан Хмельницкий” − на 4689 рублів виручки. Товариство диспонувало солідним списком службовців, зокрема у ньому нараховувалося 53 капітана, 41 помічник капітана, 60 машиністів. Серед капітанів дуже багато німецьких прізвищ, можна говорити навіть про династії, як от: Кригер, Потрац, Маркс, Спіунг т.д. (ф. 694, оп. 1, № 21). У 1892 р. виникла ще одна велика компанія − “Пароходное общество по Днепру и его притокам” (друге). Між ними існувала конкуренція і врешті ці два товариства об’єдналися. Природно збільшилася і кількість пароплавів, їхній парк оновився. Так, пароплави – “Вера”, “Надежда”, “Орша”, “Резвый”, “Проворный”, “Поспешный”, “Могилев”, “Гайдамак”, “Гомель”. В особливих випадках, наприклад при перевезенні мощів св. Єфросинії Полоцької з Києва до Полоцька у 1910 р. були задіяні інші пароплави (“Головачев”, “Киев”, “Александровск”), які зупинялися з мощами у Речиці.

В документах ЦДІАУК знаходимо різноманітну документацію пароплавних рейсів, детальні підрахунки кількості пасажирів і виручки від продажу квитків, які поділялися по категоріях (картонні, вирізні, артільні, службові безплатні, військові), документи щодо кадрів товариств, включно із службовцями та допоміжним персоналом, статистичні звіти, книги прибутків, численні інструкції і циркуляри щодо правил пасажирського руху, страхування, причому існували правила санітарного нагляду, а під час епідемії холери передбачалося використовувати спеціально обладнані каюти на пароплавах “Александр II”, “Царица”, “Витязь”. Є навіть паспорти окремих суден, наприклад пароплава “Цесаревич” (1888 р.) Велика увага приділялася безпеці судноплавства, особливо належній глибині фарватеру. Так, можна відзначити справу щодо проведення розвідки у вересні 1916 р. частини р. Дніпро біля Речиці (ф**.** 692, оп. 68, № 58) (далі № цього фонду ми не вказуємо, лише № опису й справи). Ця робота проводилася найманими робітниками протягом 5 верст від гирла р. Ветрич до центру міста і було виконано поділ магістралі по головному річищу, зйомка головного річища, берегів та заплави, проміряно глибину головного річища, нівелювання магістральних ліній та річкової заплави тощо. Для виконання цих робіт (на які виділялось 259 руб.) було задіяно 73 робітників та 3 техніків. Цікавою є справа 1897 р. про встановлення пристаней у Лоєві (оп. 19, № 21). Власник маєтку у Лоєві дворянин Станіслав Едмундович Лащ надав план узбережжя біля Лоєва з зазначенням двох місць для встановлення пристаней, який був сприйнятий правлінням Київського округу. Слід відзначити, що увага приділялася і переправам через Дніпро. Так, у списку поромних пунктів Дніпра вище Києва у 1885 р. визначалися зокрема такі: містечко Любеч, слобода Радуль, містечко Лоїв, містечко Холмеч, місто Речиця. (оп. 1, № 14, арк. 4 зв.).

Значну проблему жителям населених пунктів, що стояли на правому березі Дніпра завдавав розлив річки, що створював підмив берега, зсуви ґрунту та руйнування. Це також створювало загрозу для судноплавства, оскільки утворювалися мілини. Не була винятком також Речиця та Речицький повіт. Так, 13.07. 1909 р. група мешканців вул. Набережної у м. Речиці на чолі з протоієреєм Рибцевичем подали клопотання щодо укріплення берега, оскільки є загроза перетворення частини вулиці в острів ("мы можем оказатися вдруг отрезанными от остальных частей города"), але безрезультатно. У 1912 р. знову група мешканців Речиці (домовласники Євдокія Макаренко, Т. Гривнін та ін.), які проживали на цій же вулиці, звернулися з проханням вжити необхідних заходів до зміцнення берега ріки. В. о. начальника київського відділення інженер Чубинський особисто прибув до Речиці з інспекцією, неоднозначні результати якої виклав у листі від 9.06.1909 р. За його висновком берег в Речиці "очень мало размывается", а прохання було підписано тільки групою жителів і навіть не було підтримано міською управою. Що найприкріше, самі ж мешканці беруть з берега глину для будівництва і сприяють оповзням. З 1902 р. підмив сягнув 3 сажнів, але це небагато. Однак у листі Чубинського та інших документах відзначалося, що через ці зсуви жителі змушені переносити будинки далі від Дніпра, що завдає їм збитків. Крім того вказується, що розмив не впливає на судноплавство і немає необхідності зміцнювати берег, це можливо лише у 1921 році, як і передбачено проектом покращення річки Дніпра. Тут же, як у подібних випадках, наводилися плани й креслення відповідних ділянок Дніпра і прибережної частини Речиці (оп. 1, № 18). Є справа 1906 р. про ремонт верстових стовпів на березі Дніпра від Речиці до Києва і встановлення нових (оп. 19, № 43).

Ще більше страждали деякі прибережні села Речицького повіту, як от села Галки, Жари, Нижні Жари, Жмурівка, Жиличі, Казазіївка та ін. Так, у 1906 р. селяни Жмурівки (7 верст від Речиці) звернулися з клопотанням у міністерство проханням вжити заходів проти підмиву берега і утворення мілини. Все той же інженер Чубинський запропонував укріпити берег "фашинными тюфяками", спорудити греблю. Але через брак коштів нічого цього зроблено не було. Пішли нові звернення селян у 1908 і 1909 рр. Врешті у 1909 р. відповіли, що буде складено план поліпшення судноплавства від гирла р. Березини до Катеринослава (Дніпропетровська), в якому буде врахована і ділянка біля Жмурівки (оп. 20, № 16). У 1901 р. жителі с. Жиличі направили прохання вжити заходів на підмив урочища Підв'язного, що завдає велику шкоду місцевим селянам, змиваючи в річку сіножаті. Серед річки утворилася мілина, через яку можуть пройти лише легкі пароплави, вона не дає можливості пройти навантаженим пароплавам. Але тільки у 1905 р. було подано звіт про стан ріки в цьому районі, а наступного року складено проект виправлення річища, розрахований на три роки. Однак потім міністерство обмежилось спорудженням трьох легких напівзапруд (оп. 19, № 13).

Подібні справи стосуються с. Нижні Жари (Ф. 694, оп. 20, № 4, 26) та маєтку Жари (оп. 20, № 23), жителі яких подавали прохання з 1905 р.

Повінь 1908 р. мала особливо тяжкі наслідки, в деяких місцях розмив сягнув до 20 сажнів вглиб берега, вода розмила навіть кладовище. Міністерство запланувало зміцнити берег у 1910 р. і виділило на це 25 тисяч рублів. За клопотанням князя Оболенського О. В., опікуна власника маєтку Жари Річицького повіту Асташева Н.Н. (пасинка князя) у 1913 р. було заведено справу (оп. 20, № 23). Через цей маєток протягом 25 верст протікала річка Дніпро і в двох місцях сильно розмивала берег, утворюючи мілини посеред річища. Князь прохав розпочати роботи по зміцненню берега з весни 1914 р. Присланий інженер ствердив достовірність клопотання князя. Згідно з проектом покращення річки Дніпро на ділянці від Лоєва до гирла р. Прип'ять інженер пропонував укріпити правий берег нижче с. Навози береговими спорудами. Але начальник округу Гренюхін наклав свою резолюцію на рапорт: "Прошу более определенное, основанное на динамике судоходного пути заключение", мотивуючи відмову інтересами судноплавства, а не приватних землевласників. У 1910 р. було продовжено будівництво споруд, які мали виправити течію Дніпра біля Берегової слободи Речицького повіту (оп. 28, № 9).

Особлива увага приділялася Лоєву. До квітня 1888 р. була споруджена дніпрова пристань у ньому і за ці та інші роботи, пов'язані з пристанню, були виділені невеликі суми, що відбилося у касовій книзі (Ф. 694, оп. 1, № 5). У тому ж році було проведено очистка її території від криги і ремонту фашинних споруд (оп. 16, № № 3), ці роботи було продовжено у вересні-грудні 1893 р. (оп. 21, № 165). У 1017–1919 рр. будувалися "ледорезы", щоб зберегти від криги берегу Лоєві (оп. 1, № 6377). У 1895 р. у місті був збудований дерев'яний барак для приміщення канцелярії начальника Лоївської судноплавної дистанції (оп. 21, № 222). У 1897 р. 16 червня 1895 р. при заміні гнилих паль водомірного посту I розряду виникли якісь заворушення серед лоївських євреїв, котрі постраждали від пожежі в місті 16 червня 1895 р. і звели незаконні споруди (оп. 33, № 47). У 1902 р. були проведені дослідження дніпровського фарватеру від гирла р. Березини до Лоєва (оп. 25, № 67), а у 1906 р. зміцнювали правий берег Дніпра міста (оп. 25. – № 7). У 1908–1909 рр. продовжували виправляти Дніпро біля Лоєва (оп. 26, № 59; оп. 27, 3 342), причому по кожній з цих операцій були надані розгорнуті звіти. У листопаді 1888 р. були виставлені рахунки за утримання пристані і суден, за куплені дрова для опалення Лоєвської пристані, а також платню робітникам за встановлення відірваних бурею буйків на Лоєвській пристані, за проїзд касира з Лоєва до Києва для здачі виручки (Ф. 694, оп. 1, № 5).

Хоча є дуже багато справ стосовно підмивів правого берега Дніпра, однак видно, що чиновники мало цікавилися проблемами прибережних сіл та містечок, керуючись тільки вигодою судноплавства, і переважно відмовляло скаржникам, мотивуючи це браком коштів.

Серед великої кількості документів правління Київської округи шляхів сполучення важко знайти ті, що стосуються Речиці та Речицького повіту, але сподіваємося, що це повідомлення посприяє краєзнавцям у ході пошуку джерел до історії промислового розвитку краю.

З кореспонденції митрополита Іларіона (Огієнка)

Ім'я видатного українського державного, церковного і наукового діяча митрополита Іларіона (в миру Івана Огієнка) (1882–1972) недавно повернене з мороку забуття совєцьких часів, привертає до себе все більшу увагу дослідників і широкої громадськості. Адже він був не тільки блискучим науковцем, ректором першого українського університету, але й міністром освіти й сповідань УНР, пізніше (з 1940 р.) – єпископом і митрополитом Холмськимі Підляським, митрополитом УПЦ в Канаді. Тому до нього писали масу листів різні люди. Незважаючи, що його архів зазнавав значних втрат, він диспонує великими можливостями, особливо становища української еміграції у пореволюційний і повоєнний час. Архів митрополита складає окремий фонд в архів консисторії УПЦ в Канаді (Вінніпег) і в останні роки все активніше вивчається українськими науковцями [1]. Серед тих, хто звертався до митрополита з листами, були й білоруси. Так, у 1947 р. два листи до нього написав білоруський культурний діяч Володимир Дудзицький, які були надрукувані нами [2]. Нині нами (Ю.Мициком та І.Тарасенко) готується до друку другий том листування митрополита. У ньому не представлені листи білорусів, бо їх на жаль не вдалося виявити. Зате є листи деяких українців, воїнів Армії УНР, котрі опинилися на еміграції в Польщі і доля занесла їх на територію Білорусі або православних священиків. Це – Степан Малеша та Василь Стрижак. Не варто переказувати змісту цих листів, які наводяться нижче.

Джерела:

1) Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – К., 2006; Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 2011.

2) Листи громадських діячів, представників української науки, культури і церкви до Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 2011. – С. 211–212.

* * *

№ 1

1923, листопада 21. – с. Камінь Шляхетський. – Лист о. Степана Малеші

“Високоповажанний Пане Професор!

Від певних людей я довідався, що у Вас можна дістати майже всі церковні речи, як то книги, сосуди, хрести і т.д. З огляду на це я й звертаюся до Вас з покірним проханням о присилку для мене списку всіх речей церковних, які у Вас можна дістати, а також і їх ціннік.

Окрім цього, осміліваюсь спитати Вас, чи не було би можна дістати декотрі речи з заплатою не відразу, а в розстрочку. Питаю про це для того, що я, священик сільський, дістав парохію, в котрій майже нічого нема (знищено під час війни!), а на поміч людей маю зовсім малу надію для того, що вони недавно ще приїхали з біженства і не вспіли ще прийти в себе. Мені передовсім потрібні: хрест наперстний, требник полний, псалтир слідованная, мінеї, молитвослов (канонік), октіох, фелонь, єпітрахіль, нарукавники, пояс, покровці, воздухи.

На відповідь, о котру покірно прошу, посилаю відповідної вартості марку.

Моя адреса: с. Камень Шляхецький, пошта Антополь, гміна Городець, пов. Кобринь. Свящ. Степан Малеша.

З поважанням свящ. С. Малеша

27. XI. 23 р.

С[ело] К[амінь] Шляхецкий”.

(Архів Консисторії УПЦ в Канаді (Вінніпег). – Ф. митрополита Іларіона. Автограф.)

№ 2

1921, грудня 20. – с. Мазурки. – Лист Василя Стрижака

“20. XII. 1921

Mazurki

Вельми Поважний Пане Професор!

Вибачте ласкаво, що не знаючи Вас персонально дозволяю собі турбувати Вас. Лише Ваше чільне становисько в русі за Українську церкву дозволяють мені звернутися до Вас з проханням від наболівшої души, та й ще і безпосередньо до Вас, бо все єдино я нікого з провідників цього руху більше не знаю.

Я – сотник війська У.Н.Р., один з небагатьох кадрових старших (був[ший] капітан), що від 1917 року витривали в українському війську за всяких “режимів” і “орієнтацій” і що не були за цей час в жадному іншому війську.

Після 4-місячного сідіння за дротом в таборі опинився на волі з родиною і сином – хлопчиком 4-х літ і яко технік, микаюся про “кресах” Речіпосполитої, заробляючи собі і родині на існування. І під цим взглядом, Богу дякувати, завжди якось вилазив з біди і навіть інколи мав спромогу і іншим поміч дати.

Одного є найбільший брак – це церкви; і церкви своєї, рідної, вільної, незалежної, Христової, а не урядової.

Тиняючись вже майже рік по ріжних містах і вісях Волині, Литви і Білорусі з надзвичайною убогістю церкви православної і то на кожному кроці приходиться здибуватися. Здебільшого панотці якось спантеличені і заплутуються в ріжних "орієнтаціях". Без помилки можна сказати, що 90% їх тягнуть за "благочестивєйшого" уважаючи всіх інакомислячих, а не дай Боже, прибічників незалежної народної церкви – за "єретиків" і "неправославних".

Становище таке, що на той Білорусі чи Литві ніде душу відвести, ніде Богу помолитися. Якимись "неправовірними" виглядаємо ми тут: і ні тобі до панотця і ні до ксьондза; бо кожний на свій лад хоче обернути і ніхто не хоче твоїх релігійних поглядів і прагнень шанувати.

Самі ми – самітні і фізично і духовно. Розкидала нас судьба один від другого, та позбавляє насушних благ духовних. А ще гірше того, коли і зовсім немає близько церкви, як це отепер у нас тут.

Невимовною радістю охоплюється серце, коли дізнаєшся, що справа рідної церкви як можна не занедбана.

З великою любов'ю, з праведним захопленням слідкуємо по тим числам "Укр[аїнської] Тр[ибуни]", що доходять нас, про святу справу, що піклуєтесь нею Ви, Високоповажний Пане Професоре. І від цілої души хочеться побажати Вам, щоб справа Ваша, а тим і наша набрала найбільшого успіху і щоб натхненні складеною Вами чудовою молитвою, ми не попущені Богом Милосердним "померти на чужині", вернули всі якнайскорше на нашу любу страдалицю – Україну і там за Вашими щирими трудами вільними устами заславили Бога єдиного тою молитвою, якою Він – Провідець кожному вложив.

А тепер, безсилі зробити більше, просимо прийняти щирі запевнення, що в Вашій святій справі Ви дістанете найкращу підтримку у всіх тих, котрих роскріпощений дух не вкується більше хоч би і в моральні кайдани. Знаю, що зараз таких розкиданих по світі як я – безліч і знаю добре, що більшість з них тихо про себе несе до Вас велику подяку і молить Бога, щоб дав Вам сил і здоровля, довести розпочату справу до щасливого кінця.

Убогий матеріально, но міцний духом, для підтримки його, хотів би дуже виписати собі дещо з видавництва "Укр[аїнської] автореф[альної] церкви", а насамперед молитовник, українську вимову, "Світовий рух за народну церкву", "Церковний рух" і "Справа на Україні", коротку історію укр. церкви і "Головніші правила укр. правопису". Та, що казати: щоб грошей старчило, з великою приємністю купимо все видане: і літургію і всенощну і часи. Та згодом маємо надію і це зробити.

На разі дуже прошу не відмовити, коли б цей лист дійшов Вас повідомити, які ціни тепер на згадані видання і куди слід висилати гроші. Зібрав дещо, щоб купити собі своїх церковних книжок, та не знаю напевно Вашої адреси, з-за ріжних змін в уряді, і вирішив попередньо написати Вам.

Вибачте ласкаво за турботи і велику писанину: так сумно тепер і пусто, що до незнайомої навіть людини розбалакаєшся з одної тільки надії, що вона зрозуміє тебе.

Прийміть запевнення в найщирішій повазі до Вашої справи і до Вас персонально.

З правдивою пошаною Василь Стрижак

Адреса: Stacja Lachowicze dyrekcji Wileńskiej, powiatu Baranowickiego, byłej ziemi Mińskiej. Zawiadowca stacji dla technika Stryżaka w Mazurkach.

P. S. При невеликому замовленню, чи можна вислати належність поштовими марками, а також чи можна тепер дістати де "Українську культуру" та за яку ціну.

В. С."

(Архів Консисторії УПЦ в Канаді (Вінніпег). – Ф. митрополита Іларіона. Автограф. На першій сторінці печатка "Міністерство Ісповідань. Вхідне 1709 Одержано 27/XII 1921 р.").

З енциклопедичних статей

Лещинський (Ліщинський) Різдво-Богородицький чоловічий монастир – важливий церковно-культурний центр Білорусі і України, особливо Полісся. Був заснований у XIII ст. у передмісті Пінська – Лещу, пов'язується в джерелах з литовським князем Войшелком Міндовговичем (60-і рр. XIII ст.). Приблизно з цього ж часу тут знаходилася чудотворна ікона Успіння Богородиці. З XV ст. став резиденцією пінських єпископів, котрі одночасно були архімандритами монастиря. Ряд цих єпископів стали пізніше київськими митрополитами, єпископами українських єпархій. Наприкінці XVI ст. замість Різдво-Богородицького храму було збудовано дерев'яний Успенський собор. У 1596 р. король Сигізмунд III наказав забрати монастир у православних і передати уніатам. Але тодішній архімандрит *Єлисей Плетинецький* відмовився підкорятись королеві і не допускав намісників *І. Потія* в обитель. На поч. XVII ст. за активної участі місцевих ченців було створено Богоявленський монастир у Пінську. Тривалий час (40-і рр. XVII ст. – 1667) архімандритом монастиря був *Йосиф Нелюбович-Тукальський*, котрий пізніше став єпископом Білоруським, а у 1663–1675 рр. – київським митрополитом. У 1656 р. його було вигнано з монастиря уніатами, через що гетьмани *Б. Хмельницький та І. Виговський* добивалися у 1657–1658 рр. справедливості у литовського гетьмана П. Сапіги та пінської шляхти, але це мало тільки тимчасовий успіх. З 1668 р. монастир став уніатським, у 1746 р. у ньому було збудовано новий храм. У зв'язку з ліквідацією царатом унії у цьому регіоні (1839) монастир було закрито, а його споруди були знищені пожежами к. XIX ст., а також під час військових дій XX ст. Монастир мав скрипторій, очевидно у ньому велося літописання.

Джерела: Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657. – К., 1961.

Література: Довгялло Д. Я. Пинский Лещинский монастырь. – Минск, 1909; Кулагін А. М. Праваслаўныя храмы на Беларусі. – Мінск, 2001; Макарий (Булгаков). История русской Церкви. – М., 1996. – Кн. VI; Миловидов А. И. Архив упраздненного Пинского Лещинского монастыря. – М., 1900; Рэлігія і Царква на Беларусі. – Мінск, 2001.

Речица – город на правом берегу Днепра, ныне – райцентр Гомельской области Белоруссии. Его название происходит от р. Речицы, которая впадала

в Днепр на территории города. Эта земля были заселена еще в каменном веке, открыты памятники эпохи неолита (днепро-донецкая культура), бронзового и железного (милоградская культура) веков, здесь жили славянское племя дреговичей. Первое письменное упоминание о Р. как городе Черниговского княжества относится к 1213 г. в связи с походом князя Мстислава на Киев. Но Р., которая стояла на пути "из варяг в греки", видимо основана в XI в. Есть данные о том, что в 1079 г. в Р. существовала Воскресенская церковь. В правление Витовта Р. вошла в состав ВКЛ. Этот князь построил замок в Р., дал ей частичное магдебургское право. В к. XIV в. она упоминается как "киевский город". С XV в. Р – центр Речицкой волости. 2.11.1511 она получила полное самоуправление, что было подтверждено 26.VIII. 1561 г. Видно тогда же она получила герб "Погоня", который был подтвержден Николаем I в 1845 г. В ходе административно – территориальной реформы (1565–66) Р. стала центром одноименного повета, что способствовало развитию города, тогда были сформированы три линии обороны города. В 1596 г. Р. была взята повстанцами С. Наливайка, швагер которого открыл перед ними городские ворота. На территории Речицкого повета было создано 6 староств и он стал одним из крупнейших в Белоруссии. В Р. важную роль играли видные шляхетские роды (Юдицкие, Солтаны, Халецкие). Осенью 1603 г. здесь побывал Д. Смит – один из пионеров колонизации Северной Америки, который описал город в своих мемуарах. В начале XVII в. в Р. насчитывалось до 2 тыс. жителей. Во время Национально-освободительной войны украинского народа 1648–1658 гг. за Р. в велась длительная между войсками Речи Посполитой и украинскими повстанцами Б. Хмельницкого, которых активно поддерживали белорусские крестьяне (многие из них и ранее вливались в ряды запорожского казачества). Полковником речицких повстанцев был тогда полковник Покусин из Чернигова, а старшим над повстанцами Речицкого волости – Кемка. Р. безуспешно пытались овладеть в 1649 г. полковник Илья Голота и наказной гетман Михаил Кричевский. Повстанцы овладевали несколько раз Р., однако командующему войсками ВКЛ князю Я. Радзивиллу удавалось выбить их из города. В 1654 г. Р. овладели войска И. Золотаренка. К этому времени относится рисунок Р. голландского художника Вестерфельда и первый план города. Длительная война негативно сказалась на состояние Речицы, которая постепенно приходит в упадок. В 1725 г. здесь была построена Свято-Николаевский храм, к которому были приписаны Марие-Магдалиновская и Воскресенская церкви. Август III дал Р. и Речицкое староство Радзивиллам (15.7.1734). После 2-го раздела Речи Посполитой (1793) Р. оказалась под властью Российской империи, а с 1795 г. она стала уездным центром Минской губернии. В 1809 г. в Р. насчитывалось 1878 душ взрослого населения. Во время похода Наполеона I, в Р. были эвакуированы административные учреждения Минской губернии. Часть речицкой шляхты поддержала Наполеона, часть – Олександра I. На рубеже 1812–1813 гг. в Р. дислоцировались части Полтавского казацкого полка и 4 батальона полка Калуж-

ского ополчения. Значительная часть речицкой шляхты поддержала восстание против Российской империи 1830–1831 гг., в ходе которого планировалось создать единое правительство для Речицкого, Овруцкого и Мозырского поветов под руководством бывшего обозного ВКЛ К. Прозара. Уродженцы Р. и Р. уезда принимали участие и в восстании 1863–1864 гг.

Р. уезд был среднеразвитым аграрным районом Минской губ. В 1866 г. через Р. проложили участок Полесской железной дороги Лунинец-Гомель, а в 1891 г. окрыли пристань на р. Днепр. Согласно переписи 1897 г. в Р. проживало более 10 тыс. жителей, причем 57, 5% были евреями. В 1911 г. в Р. функционировало 9 фабрик деревообрабатывающей и пищевой промышленности, на которых было занято св. 750 рабочих, существовали первые политические партии (эсеры, РСДРП, "Бунд", Сионистская социалистическая рабочая партия). До к. XIX в. Р. уезд занимал ведущие позиции в Минской губ. по количеству двухклассных церковно-приходских школ, в Р. было открыто уездное отделение Минского епархиального училищного совета (1888). Местные евреи имели 7 синагог, иешиву и двухклассное мужское народное училище. В Р. функционировала земская и тюремная больницы, амбулатория еврейского благотворительного общества.

После Октябрьской революции 1917 г. Р. входила в состав Белорусской Народной Республики и Украинской Народной Республики, а в 1919 г. в составе восточнобелорусских губерний была присоединена к РСФСР. Польско-советская война 1920 г. и политика "военного коммунизма" пагубно отразились на демографии города. 6.01. 1926 г. Президиум ЦВК РСФСР принял решение о возвращении Гомельского и Речицкого поветов Белоруссии (БССР). Отмечается увеличение промышленного и культурного потенциала Р., но эти успехи омрачились тяжелыми репрессиями ("Речицкое дело" 1939 г. и др.), особенно против Церкви, политикой русификации белорусов. 23.08. 1941 г. Речица была захвачена гитлеровцами, которые установили тяжелый оккупационный режим, вследствие чего погибло 4395 человек. Гитлеровцы были изгнаны советскими войсками 18.11. 1943 г.

В послевоенный период Р. стала достаточно крупным промышленным и культурным центром. Ее население превышает 65 тыс. человек (2005 г.) Однако Чернобыльская катастрофа 1986 г. нанесла урон здоровью населения Р. и экономике города. В Р. сохранилось два старых христианских храма. В 1634 минский воевода А.Служка построил в Р. деревянный доминиканский кляштор. Его монастырь был закрыт царскими властями после подавления польского восстания 1830–1831 гг., а костел продолжал существовать (после перестроек и пожаров в 1903 г. было возведено его каменное здание). В 1872 г. было завершено строительство каменного Свято-Успенского собора в Р. В апреле 1910 г. здесь находились мощи св. Ефросинии Полоцкой. В честь этого события в наши дни построен памятник на набережной города.

Уроженцами Р. и ее окрестностей является немало видных общественно-политических, научных и культурных деятелей (историк М. Довнар-Запольс-

ський, археолог Г. Штыхов, киноактер Е. Копелян, поэты У. Верамейчик, С. Палуян, художник А. Исачев и др.).

Література: Полное собрание русских летописей. – СПб., 2003. – Т. 40; Мицик Ю. Albaruthenica. – К., 2008; Трэцыя міжнародныя Доунараускія чытанні. – Мынск, 2001; Чацвертыя Міжнародныя Доунараускія чытанні. – Гомель, 2004. – Ч. 2; Пятыя Міжнародныя Доунараускія чытанні. – Гомель, 2005; Шостыя Міжнародныя Доунараускія чытанні. – Гомель, 2008. – Ч. 1–2.

Фрідріх Вільгельм Великий (16.02.1620, Берлін – 9.05. 1688, Берлін) – прусський курфюрст (1640 – 1688) з династії Гогенцоллернів, єдиний син Георга Вільгельма (1595–1.12.1640), бранденбурзького курфюрста з 1619 р., і Єлизавети Шарлотти (16–1660) з династії рейнських палатинів. Остання у свою чергу походила по лінії матерії від Вільгельма I Оранського – вождя Нідерландської революції 16 ст., а її братом був правитель Чехії у 1619–1620 рр. Фридрих V ("зимовий король"). Ф. отримав непогану домашню освіту разом з двома сестрами під керівництвом Я. Мюллера і Й.Ф. фон Калькума (Лойхтмара) та ін., у 1634–1635 рр. навчався у Лейденському університеті (Голландія), де слухав лекції відомого філософа Юста Ліпсія, здобував військовий досвід при боці високопоставлених осіб у Голландії. Знав, крім рідної, латинську, французьку, голландську й польську мови. У 1638 р. повернувся на батьківщину, де після несподіваної смерті батька став правителем тоді ще слабких Бранденбургу й Пруссії, а також окремих анклавів-князівств (Юліх тощо) у західній частині німецького світу. Фрідріх Вільгельм розпочав з військової реформи і заснував регулярну прусську армію (1644), поліпшив систему збирання податків. Він добився повернення Бранденбургу Швецією деяких міст (насамперед Франкфурта-на-Одері), приєднав міста Жагань і Глогув у Сілезії, за умовами Вестфальського миру (1648) Бранденбург отримав східну Померанію по правому боці Одера. У 1666 р. Ф. остаточно закріпив за собою деякі дрібні князівства (Клеве, Марк і Равенсбург). Блискуча перемога Ф. над шведським військом під Фейрбелінем (28.06.1675) засвідчила успішність військової реформи, а його самого стали називати Великим. У січні 1679 р. він вдруге розгромив шведські війська (цього разу на кризі Куршської затоки). Наприкінці життя він зробив спробу зблизитися з Габсбургами, але без особливого успіху. Тим не менш його армія допомогла австрійцям звільнити Буду від турецьких загарбників (1686).

Ф. зручно використав послаблення Речі Посполитої внаслідок Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., налагодив контакти з Швецією та Україною-Гетьманщиною, приєднався до їх військового союзу, що дало можливість не тільки проголосити незалежність т.зв. Княжої Пруссії від Речі Посполитої (договори 20.11.1656 і 19.09.1657), але й здобути нові землі у Східній Прибалтиці, об'єднати їх у сильну державу. Але укладення російсько-польського Віленського перемир'я змусило Ф. проводити обережнішу зовнішню політику і ухильно відповідати на заклики

до союзу Б. Хмельницького, потім – І.Виговського та П. Дорошенка. Тим не менш, завдяки зусиллям Ф. Бранденбурзько-Прусська держава з слабкої і напівзалежної від інших країн стала поважною силою у Європі, було закладено підвалини для її розвитку як однієї зі світових держав.

Ф. розумів значення флоту для держави і дбав про його створення флоту. У 1681 р. навіть відбулася перша в історії морська битва, в якій брали участь кораблі під прапором Гогенцоллернів. У цей же період вони досягають берегів Африки, а у 1683 р. на території Гвінеї виникла перші німецькі колонії на цьому континенті: Гросс-Фрідріхсбург, Аккада, Такарарі, Аргвін. Щоправда вони існували досить короткий час, лише Гросс-Фрідріхсбург мав щасливішу долю, але у 1721 р. його було продано голландській Вест-Індській компанії.

Будучи енергійним, цілеспрямованим, тверезим і далекоглядним політиком, він проводив гнучку зовнішню й внутрішню політику, зумів посилити авторитет монаршої влади. Достатньо успішною була протекціоністська економічна політика Ф., сприяння розвитку мануфактурної промисловості, в його часи розрісся й зміцнів Берлін, чому сприяло створення каналу, що поєднував ріки Одер і Ельбу. Ф. дбав насамперед про інтереси великих землевласників, бюрократичної адміністрації, посилював податковий гніт щодо селянства й міщанства, внаслідок чого часом виникали значні заворушення проти королівської влади.

Ф. був переконаним кальвіністом, але його релігійну політику відзначала толерантність і він охоче приймав до себе емігрантів з католицьких країн (лютеран, кальвіністів тощо), в т.ч. дав політичний притулок аріанину Стефану Немиричу (1658). Потік емігрантів-протестантів, особливо з Франції та Австрії, також євреїв, дозволив колонізувати ряд слабко заселених земель Східної Пруссії і пожвавив економічне та культурне життя країни. З його ініціативи пожвавилася діяльність Плодоносного товариства, яке дбало про чистоту німецької мови і її належне функціонування у державі, Ф. заснував університет у Дуйсбурзі (1655), сприяв діяльності Кенігсберзького та Франкфуртського (на Одері) університетів, був покровителем наук та мистецтв, Саме з ініціативи Ф. було збудовано палац у Потсдамі (арх. Ф. де Хіез, Й. Мемгардт). На службу в якості офіційного історіографа було запрошено знаменитого історика Самуеля фон Пуфендорфа, котрий написав фундаментальну біографію самого Ф. („De rebus gestis Friderici Wilhelmi…“(1695) і поклав початок популярному погляду на особу цього правителя як на “людину, що створила Прусію”.

Ф. був двічі одруженим. Від його від першого шлюбу, укладеного у 1645 р. з Луїзою Генріетою Оранською (1627–16.06.1667), народилося троє синів, в т.ч. спадкоємець престолу Фрідріх III (1657–1713), електор Бранденбургу (з 1688), перший король Пруссії вже як Фрідріх I (з 1701). Овдовівши, Ф. одружився у 1668 р. з княгинею Доротеєю фон Гольштайн-Ґлюксберґ (1636–1689), від цього шлюбу народилося семеро дітей.

Джерела: Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. – К., 1961; Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Fritdrich Wilhelm von Brandenburg: Politische Verhandlungen. – Berlin, 1864.

Література: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985; Перцев В. Н. Гогенцоллерны. – Минск, 2003; Kubala L. Wojna brandenburska i najazd Rakocytgo 1656–1657. – Lwow- Warszawa, 1917; Szymczak D. Fryderyk Wilhelm. – Wrocław – Warszawa – Krakow, 2006; Wijaczek J. Elektor brandenburski Frideryk Wilhelm – wielki elektor? // Kwartalnik historyczny. – 2008. – № 1. – С.55–61;

Фрідріх Вільгельм I (14.08.1688, Берлін – 31.05.1740, Берлін) – прусський король (25.02.1713 – 31.05. 1740) з династії Гогенцоллернів, син Фрідріха I (III), курфюрста Бранденбурго – Прусської держави у 1688–1701, короля у 1701–13) і Софії Шарлотти (1669–1705) з Ганноверської династії, внук Фрідріха Вільгельма Великого, курфюрста Бранденбурго-Прусської держави у 1640–88 рр. Отримав непогану домашню освіту, суспільно-політичні погляди кронпринца формувалися під значним впливом його вчителя, дипломата й патріотичного публіциста Ф. Крамера. Однак Фрідріх Вільгельм I не розумів значення мистецтва, був грубою у побуті людиною, а за свою любов до війська прозваний "королем-солдатом". Брав участь у битві при Мальплаці (1709), коли австро-англійські війська на чолі з герцогом Д. Мальборо і принцем Євгеном Савойським завдала поразки французькій армії. З юних літ тяжів до військової справи, зрозумівши переваги лінійної тактики, прагнув налагодити високоефективну стройову службу.

Заслугою Фрідріха Вільгельма I є створення фундаменту для перетворення Пруссії в одну з провідних європейських держав і потужний центр об'єднання німецьких земель. Цього вдалося досягти за рахунок суворої економії і контролю над витратами, продуманої протекціоністської економічної політики, податкової і правової політики, антикорупційних заходів, сформування ефективного бюрократичного апарату і потужної, високодисциплінованої, вимуштруваної і добре фінансованої армії.

За своєю чисельністю прусська армія зросла майже втричі і вийшла на 4 місце у Європі, в той час як за кількістю населення Пруссія стояла на 13-у місці. Вперше в історії Фрідріх Вільгельм I запровадив загальну обов'язкову військову повинність (1733), створив національний офіцерський корпус, розділив країну на військові округи, налагодив систему підготовки військових кадрів, військової інспекції. Велику увагу приділяв потужній колонізації Східної Пруссії, яка раніше серйозно постраждала внаслідок війн та епідемій. Будучи протестантом (швидше кальвіністом, ніж лютеранином), він надавав у Пруссії притулок жертвам гонінь з боку католицьких держав (Австрія, Франція), назагал його політика відзначалась високим рівнем віротерпимості. Велику увагу король приділяв розвитку народної освіти, видав едикт від 23.10.1717 про обов'язкову освіту для дітей від 5 до 12 років. Реформи короля мали на меті централізацію країни (насамперед указ 1713 про державну

єдність прусських земель), підвищення ролі короля, побудування ефективної владної вертикалі. Сам Фрідріх Вільгельм I виявив надзвичайну активність та енергію у проведенні реформ, при ньому Пруссія з економічно відсталої країни стала конкурентоспроможною (особливо текстильна та збройна промисловість), значно виросла роль Берліну і Потсдаму як столичних і промислових центрів. Прусське сукно вивозилося в Російську імперію, пізніше – в інші європейські країни. Податковий тягар ліг переважно на селян, лише у 1739 король видав закон, за яким поміщикам заборонялось безпідставно проганяти селян з землі. У зовнішній політиці Фрідріх Вільгельм I волів притримуватися нейтралітету, тяжіючи до Австрії і петровської Росії і протидіючи Франції. Добився визнання Францією королівського статусу Пруссії (1714). Складні обставини змусили його піти на укладення союзного договору з антишведською коаліцією у Північній війні. В ході короткочасної (жовтень-грудень 1715) кампанії проти Швеції Фрідріх Вільгельм I оволодів Штральзундом, закріпився у Штеттині, пізніше уклав мир з Швецією (1720). Пруссія здобула тоді Штеттін і гирло р. Одер, забезпечивши вільний прохід цим шляхом прусського хлібного експорту. У 1733 р. Пруссія взяла участь у ще одній короткочасній війні, підтримавши претензії на польську корону Августа III Саксонського проти Станіслава Лещинського, на боці якого виступила Франція.

Фрідріх Вільгельм I одружився з Софією Доротеєю (1706), дочкою курфюрста Георга Ганноверського, майбутнього англійського короля Георга I (1714 – 1727). Від цього шлюбу народилося 12 дітей, з яких вижило 8, в т.ч. й спадкоємець Фрідріха Вільгельма I – король *Фрідріх II Великий*.

Література: Фенор В. Фридрих Вильгельм I. – М., 2004; Перцев В. Н. Гогенцоллерны. – Минск, 2003.

Фрідріх II Великий (січень 1712 – 17.08. 1786), прусський король (1740–1786) з династії Гогеннцоллернів, син *Фрідріха Вільгельма I* і Софії Доротеї Ганноверської, дочки англійського короля Георга I (панував у 1714–1727). Отримав прекрасну домашню освіту. Ще як кронпринц він займався творчою працею в галузі музики, літератури, мемуаристики і політичної філософії. Вже у першому своєму творі ("Антимакіавеллі") Фрідріх II виступив як прихильник ідей просвітницького абсолютизму, листувався з Вольтером та іншими представниками інтелектуальної еліти Західної Європи. Але головні зусилля він звертав на оволодіння військовою справою, разом з видатним австрійським полководцем принцем Євгеном Савойським брав участь у війні Пруссії та Австрії проти Франції (1733), яка вибухла внаслідок боротьби за польську корону Августа III і Станіслава Лещинського. У 1733 р. він одружився з з Єлизаветою Кристиною, принцесою Брауншвайг-Вольфенбюттельською, яка доводилась родичкою російському імператору Іоанну VI (1741). Ставши королем, Фрідріх II провів дві успішні Сілезькі війни війни проти імперії Габсбургів, щоб оволодіти Сілезією – важливим торгівельно-

економічним осередком, а також верхньою течією р. Одер (1740–1742, 1744–1745). Внаслідок приєднання Сілезії населення Пруссії виросло вдвічі. Перемога над Австрією, а водночас над Саксонією, була отримана за рахунок сильнішої і краще підготовленої армії, яка застосувала нову тактику, наприклад "косої атаки". Пізніше (1751) Фрідріх II видав свій твір "Мистецтво війни", у якому виступив як неординарний військовий теоретик, підкреслюючи насамперед необхідність розвивати ініціативу вояків незалежно від офіційних інструкцій. Перемога в Сілезії робила Пруссію де-факто імперією, оскільки під її владою опинилися етнічні польські землі, причому Фрідріх II продовжував тиск на Річ Посполиту. Семилітня війна (1756–1763) поставила Пруссію, яка мала вести боротьбу на два фронти, у тяжке становище. Тоді російські війська вдалось стримати при Грос-Єгерсдорфі (1757), але потім вони розбили прусську армію під Кунерсдорфом і оволоділи Берліном. Однак Фрідріх II вийшов переможцем у цій війні, скориставшись смертю російської імператриці *Єлизавети* і приходом до влади пропрусські налаштованих *Петра III* і його дружини *Катерини II* (остання доводилася Фрідріху II родичкою і саме він готував її шлюб зі спадкоємцем російського престолу). Свою роль відіграв неабиякий дипломатичний талант Фрідріха II. Розгромивши саксонську армію, Фрідріх II змусив Саксонію до капітуляції (1756), підготувавши тим самим передумови до першого поділу Речі Посполитої. Здійснивши цей поділ у (1775), він значно підвищив могутність Пруссії, увівши її до числа першорядних європейських держав.

Фрідріх II виявив себе як мужній і талановитий полководець, який брав особисту участь у багатьох битвах, здобувши переконливі перемоги під Малуйовицями (174), Гогенфрідберзі (1745), Росбахом (1757), Пархвіцем (1757) та ін., переважно над австрійською, саксонською та французькою арміями. Як і його батько, Фрідріх II велику увагу приділяв армії, яку вирізняла жорстка дисципліна, він особисто проводив військові навчання та інспекції. Армія збільшилась кількісно і якісно, застосовувала передову на той час тактику та озброєння, її офіцерський корпус майже виключно був сформований з прусських юнкерів, а не з найманців. Було створено новий департамент, який безпосередньо займався матеріальним постачанням армії.

Велику увагу Фрідріх II приділяв економіці та фінансам держави, вдосконаленню податкової політики, проводив політику протекціонізму щодо вітчизняної промисловості. Це сприяло піднесенню текстильної промисловості в Сілезії, Марці, Берліні. Він турбувався про залюднення лісистих та запустілих територій, заохочував переселення колоністів, в т.ч. з Речі Посполитої, в Східну Пруссію, Фрісландію і Померанію (Помор'я), внаслідок чого до 20% населення Пруссії припадало на новоприбульців. Цьому сприяла і політика віротерпимості, зокрема король надав притулок єзуїтам (1773). Соціальна політика Фрідріха II була скерована на закріплення існуючого суспільного ладу, він підтримував прусських юнкерів (поміщиків), які у свою чергу стали опорою короля. Становище селян залишалося тяжким, переважна

більшість з них були кріпаками, прікріплених до землі, вони ж мали відробляти панщину. Прусська буржуазія була досить слабкою і не мала політичних прав. Фрідріх II сформував дворянську мілітаризовану державу, в якій король відігравав винятково важливу роль і навіть втручався не тільки в адміністративні справи, але й у приватне життя підданих. У 1748 р. король склав Інструкцію для Генеральної директорії Пруссії, яка стала важливою віхою на шляху вдосконалення системи державного апарату. У ній приділялася увага місцевому самоуправлінню, розмежуванню функцій центральної та місцевої влади.

Фрідріх II дбав про розвиток мистецтв і науки, утримував за свій рахунок берлінську оперу, для якої поставив величезний будинок, зібрав цінну колекцію живопису, заснував ряд фундаментальних бібліотек, в першу чергу Королівську (1774), сприяв розвитку Академії наук, розширенню мережі шкіл. При ньому особливого значення набув Кенігсберзький університет, в якому навчалось чимало українців, розбудував палац Сан-Сусі, біля якого і був похований. Оскільки Фрідріх II помер бездітним, тому прусський престол перейшов до його племінника – Вільгельма II (панував у 1786–1797).

Література: Фрейзер Д. Фридрих Великий І. – М., 2003; Перцев В. Н. Гогенцоллерны. – Минск, 2003; Gierowski J.A. Historia Polski. 1505–1864. – Warszawa, 1978. – Cz. 1.

Халецькі (рідше – Галецькі) – відомий шляхетський рід українсько-білоруського походження, який особливо відзначився у XVI–XVII ст. і був міцно пов'язаний з українськими шляхетськими родами Трипільських, Дідовичів, князів Головчинських, Крошинських і Масальських, також з рядом відомих родів Речі Посполитої (Копці, Оборські, Полубенські, Потіяї, Сапіги, Стравинські, Юдицькі та ін.). Родовим гніздом Халецьких є містечко Хальч, що під суч. Віткою Гомельської обл. (Білорусь), не випадково вони стали одним з найважливіших шляхетських родів у Речицькому повіті. Цей рід мав також міцні позиції у Київському воєводстві, особливо у Овруцькому та Житомирському повітах, володіли Ржищевом та ін. Халецькі мали власний герб – особливий варіант гербу "Абданк". Початок роду слід очевидно віднести до XIV ст., але дані щодо цього і про його протопласта є суперечливими. Вірогідно Халецькі походили від чернігівських бояр.

Піднесення роду слід пов'язати з іменем насамперед **Михайла Михайловича Халецького** (кінець XV ст. – після 11.10.1534), київського городничого і овруцького старости. Його син **Йосип Михайлович** (помер у 1559 р.) обіймав посаду господарського маршалка (з 1554), овруцького старости (1544–1553), черкаського і канівського старости (1555–1559), брав участь у переговорах ВКЛ з Молдавією та Московською державою, здійснював заходи щодо поліпшення оборони степових кордонів ВКЛ. **Андрій Йосипович** (помер до 6.02.1595), обіймав ряд важливих посад у Речицькому воєводстві, відзначився як дипломат. Він мав розлогі маєтності на Київщині (Ржищевська волость) і на Волині, де підтримував приязні стосунки з відомим

емігрантом, князем Андрієм Курбським. Видатну роль в історії ВКЛ відіграв сенатор **Дмитро Йосипович** (не раніше 1550-січень 1598), земський підскарбій литовський і писар ВКЛ (з 4.04.1590), дипломат і колекціонер, який залишив по собі цінне зібрання фламандських гобеленів. Особливо відзначився як фінансист, який провів ряд успішні заходи, значно збагативши державний скарб. Спочатку був православним, підтримував Коложський монастир під Гродном, але бл. 1591 р. перейшов у католицизм, зблизився з Петром Скаргою і став прихильником Берестейської унії 1596 р., був одним з трьох королівських комісарів під час її укладання. Проводив активну боротьбу проти повстанців С. Наливайка та Г. Лободи на території Білорусі у 1594–1595 рр., про що залишив цінні свідчення у своїх листах до К. Радзівіла. **Владислав Юрій (Єжі)** (1606- 1668), стражник ВКЛ (з 1656), мозирський староста (1668). У складі військ Речі Посполитої брав участь у ряді війн, також у придушенні національно-визвольних повстань на Україні 1625, 1630, 1648–1658 рр. Відзначився у боях за Варшаву, при взятті Тикоціна, у поході Полубинського до Пруссії (1656–1658), переможній битві під Полонкою (1660), де литовські війська розбили московські. **Миколай Криштоф** (бл. 1589–1653) разом з братом **Олександром** отримав блискучу освіту спочатку у Віленській Академії, потім в період 12-річної закордонної подорожі (Голландія, Італія, Іспанія, Франція, зокрема навчався в Лувенському університеті і Сорбонні (Париж). Видав у 1605 р. у Парижі "Риторику" свого викладача Шимона Колера (перевидана у Кракові у 1648 р.), наступного року – власний твір (панегірик на честь Яна Замойського, коронного канцлера і великого гетьмана коронного), у 1618 р. – збірник "Алегорії", а потім свій найбільший твір, присвячений Богоматері ("Binarium Chaltcifnus...", Vilnae, 1642). За панування Сигізмунда III нерідко виконував дипломатичні функції. Був ревним католиком, підтримував францисканців у Вільні та єзуїтський колегіум у Гродно. Починаючи з другої половини XVII ст. рід Халецьких занепадає. Хоча його представники, як і раніше, беруть активну участь у діяльності сеймів та сеймиків, військових діях, але поступово головною він зосереджується переважно у Речиці (нині – райцентр Гомельської обл.) та Речицькому повіті, стають зарядними представниками польської шляхти чи російського дворянства. Окремі з Халецьких брали участь у повстанні Т. Костюшка, у польських повстаннях 1830–1831 та 1863–1864 рр. Деякі гілки роду існували і у XX ст. Очевидно деякі з Халецьких покозачилися, принаймні окремі особи з таким прізвищем значаться серед козаків Канівського полку.

Крім головного роду Халецьких існував інший рід Халецьких, який взяв свій початок від татар поселених під Хальчем у XVI ст. Він досить швидко християнізувався. З його представників найвідомішим був **Ян Халецький-Амітанський** (помер бл. 1883), генерал-майор російської армії, який коли почалося польське повстання 1863 р., перейшов на польський бік, формував у Галичині, повстанські війська. Діяв у середовищі польської еміграції в Парижі.

Література: Сліж Н. Шляхецкі род Халецкіх у гісторыі Рэчыцкага павета // Шостыя міжнародныя Доунараўскія чытанні. – Гомель, 2008. – Ч. 2. – С. 62–81; Cechanowicz J. Rody rycerskie Wielkiego księstwa Litewskiego. – Rzeszów, 2001. – T. III; Urzędnicy Wielkigo księstwa Litewskiego. Spisy. T. I. Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek. – Warszawa, 2004.

Четвертинські (Святополк-Четвертинські) – старовинний український князівський рід, який походить від Рюриковичів. Їхнім родовим гніздом була Четвертня (Стара й Нова, відповідно існували й дві лінії династії) на Волині, але їхні маєтності в період розквіту цього дуже розгалуженого роду (особливо у др. пол XVI – першій половині XVII ст.) знаходилися в багатьох місцевостях Волині, Брацлавщини та Білорусі, а у XVIII – поч. XX ст. – і на Поділлі та Слобожанщині. На гербі цих князів зображено типовий герб руських князів – св. Юрій Переможець, який списом вражає змія. Четвертинські походять безпосередньо від турово-пінських Рюриковичів, причому деякі уточнюють, що першим з власне Четвертинських них був Олександр Данилович, згадуваний у 1388 р. син першого документально засвідченого князя з роду князів Острозьких). Наприкінці XV ст. від Четвертинських пішли відгалуження (князі Вишковські й Сокольські), рід був пов'язаний з іншими князівськими та шляхетськими династіями (Бокії, Горностаї, Полубенські, Сангушки, Соломирецькі та ін.). З лінії роду на Старій Четвертні походив насамперед сподвижник митрополитів Петра Могили та Сильвестра Косова Григорій Остапович Четвертинський (помер у 1651), луцький підкоморій з 1638, активний член православного братства. Його син Захарій був членом посольства Речі Посполитої до Б. Хмельницького, яке уклало Переяславське перемир'я у лютому 1649. Його онук Григорій (в чернецтві Гедеон) відомий як луцький та острозький єпископ (1659–1684), київський митрополит (1685–1690), котрий першим визнав зверхність Московського патріархату над Київською митрополією. Його двоюрідний брат Сергій (в чернецтві – Сильвестр) був єпископом могилевським та білоруським у 1705–1727. Деякі з рідні були сподвижниками гетьманів І. Виговського та І. Самойловича, а Юрій Четвертинський був зятем останнього.

Новочетвертинська лінія бере початок від князя Яцька Андрійовича Четвертинського (помер у 1569). Вона дала насамперед Стефана Яцьковича (1574 (?) – 1665), брацлавського підкоморія з 1629, члена луцького православного братства. Він брав активну участь у відродженні вищої ієрархії Православної Церкви (1620), у його маєтності Животові єрусалимський патріарх Феофан і два інших митрополита висвятили Паїсія Іполітовича на єпископа холмського та белзького. Він мав також міцні зв'язки з київськими митрополитами, з З. Копистенським, з гетьманами Війська Запорізького П. Сагайдачним, І. Петражицьким-Кулагою, Б. Хмельницьким, І. Виговським та ін., підтримав Національно-визвольну війну українського народу 1648–1658. Його син Микола (помер у 1659), мінський каштелян з 1649 р., був свояком гетьмана І. Виговського (завдяки шлюбу з Д. Соломирецькою), ак-

тивно підтримував митрополита Д. Балабана. З обох ліній вийшло чимало покровителів Православної Церкви, Києво-Могилянської Академії, засновників храмів та монастирів. Разом з тим, частина Четвертинських перейшла в католицизм у XVII ст., і воювала проти повстанців М. Жмайла, Т. Трясила, пізніше – Б. Хмельницького, обіймала ряд важливих посад у Речі Посполитій, у др. пол. XVIII ст., активно діяла в лавах учасників Барської (брацлавський підкоморій Олександр) й Тарговицької (перемиський каштелян Антоні-Станіслав) конфедерацій.

Література: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т. V.; Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. – К., 1997; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.

Юдицькі – один з наймогутніших шляхетських родів Великого князівства Литовського XVII – XVIII ст., які особливо сильні позиції мали в Речицькому повіті, обіймали там найважливіші посади, представляли повіт на сеймах. Юдицькі вживали специфічну відмінність гербу "Радван", інколи – герб "Лебідь", мали родинні зв'язки з Кохановськими, Нарушевичами, Огінськими, Пузинами, *Радзивилами*, Рогозами, *Сапігами*, Солтанами, Тизенгаузенами, *Тишкевичами*, Халецькими та ін. шляхетськими родами Речі Посполитої. Ряд представників роду були рицарями Мальтійського ордену, відзначилися у боротьбі проти агресії Османської імперії, дехто з Ю. брав участь у придушенні національно-визвольних повстань українського народу XVII ст.

Ймовірно Юдицькі походили з Польщі, хоча за родинною традицією вони вважались вихідцями з берегів Рейну. Родоначальником Ю. був Василь Дмитрович Юдицький, нобілітований королем *Сигізмундом-Августом*, від якого за заслуги у боротьбі проти ординців він отримав маєтності у Речицькому повіті (1551). Один з двох синів Василя – Олександр за активну участь у Лівонській війні отримав від короля Стефана Баторія нові маєтності, заснував Юдичі і Кривськ. Він мав 13 синів, з них найвідомішими були: речицький підкоморій Єронім (1625 р.) і ризький підстароста Леон (Лев), який супроводжував синів князя М. Радзівіла – "Сирітки" у їх подорожах для навчання в Італію, Німеччину (1605–1606) та на Мальту (1611). З правнуків Василя Ю. відомими були Валеріян-Станіслав – писар ВКЛ (1657–1670), референдар ВКЛ (1670), Олександр, Станіслав Михайло та Миколай Владислав(помер у 1670), які брали активну участь у війнах проти Московської держави та Швеції. Останній, що навіть виконував функції польного гетьмана литовського (1654–1655, 1659), навчався у Падуанському університеті, воював проти турків та піратів у Алжирі, Тунісі і на о. Крит, громив московські війська під Полонкою і на р. Бася (1660) посол на сейм.

У др. пол. XVIII ст. важливу роль відігравали три брати Ю. (Юзеф, Йоахим, Марцін), які брали активну участь у державному і політичному житті ВКЛ. Зокрема Юзеф обіймав посади маршалка Литовського Трибуналу (1777–1778), обозного ВКЛ (1774), великого стражника ВКЛ (1774–1791).

Уже як командувач армії ВКЛ (1792) він спробував зупинити наступ російської армії, але програв битву під Миром (10.06.1792). Дехто з Юдицьких (Станіслав, син Юзефа) брали участь у боротьбі за незалежність Польщі напр. XVIII ст., були репресовані.

Після поділів Речі Посполитої рід Юдицьких втрачає колишнє значення, його представники у XIX ст. стали російськими дворянами, рід занепав. Дехто з Юдицьких був пов'язаний з Україною. Адам Станіслав, шляхтич Пінського повіту, був одружений з Катериною Войно-Ясенецькою, удовою брата київського митрополита Йосифа Нелюбовича – Тукальського. Його конфлікт з останнім за маєтності (1657) розв'язували *Б.Хмельницький* і великий гетьман литовський П. Сапіга. Одна з гілок роду (Юдицькі-Смородські) осіла на Гетьманщині, її представники проживали у Новгород-Сіверській сотні Стародубського полку, потім стали дворянами Російської імперії.

Джерела: Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. – К., 1961; Metryka Litewska. Księga wpisów nr 131. – Warszawa, 2001.

Література: Boniecki A. Herbarz polski. – Warszawa, 1906. – T. IX. – Cz. 1.; Cechanowicz J. Rody rycerskie Wielkiego księstwa Litewskiego. – Rzeszów, 2001. – T. III; Gorczyński S., Kochanowski J., Jońca A. Herby szlachty polskiej. – Warszawa, 1990; Herbarz polski Kaspra Niesieckiego. – Lipsk, 1839. – T. IV; Polski słownik biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964–1965. – T. XI; Uruski S. Herbarz szlachty polskiej. Rodzina. – Warszawa, 1909. – T. VI; Urzędnicy Wielkigo księstwa Litewskiego. Spisy. T. I. Województwo Wileńskie XIV–XVIII wiek. – Warszawa, 2004.

Син двох Батьківщин

Про видатного білорусько-українського історика Льва Окиншвича (Акіншэвіча) (25.1.1898 (старого стилю) – 7.11.1980) ми писали в т. 1 "Albaruthenic'y", але чомусь випав уривок з його спогадів, опублікований в журалі "Полымя" (2003. – № 3. – С. 182–183). Цей прикрий недогляд виправляємо, подаючи нижче цей фрагмент.

* * *

"Беларускія сувязі"

Нягледзячы на працу ва ўкраінскім атачэнні, у якім я быў трактаваны як свой і роўны, і ўсё большае зацікаўленне сваёю тэмай, якая належала да гісторыі ўкраінскага права, я не забываўся на краіну свайго бацькі і адчуваў абавязак дапамагчы яе нацыянальнаму адраджэнню. Я сістэматычна намагаўся вывучыць беларускую мову і ўдасканаліць сваё веданне яе. Гэтыя заняткі далі мне магчымасць хоць штосьці зрабіць для беларускай навукі.

З 1925 года я супрацоўнічаў з беларускім літаратурна-навуковнм часопісам "Полымя". У тым часопісе было надрукавана маё даследаванне "Казацтва на Беларусі". Яно выклікала цікаўнасць, нягледзячы на тое, што грунтавалася на друкаваных (але да таго часу не выкарыстаных) матэрыялах. У "Полымі" ж былі надрукаваны некалькі маіх меншых артыкулаў і некалькі рэцэнзій на ўкраінскія выданні, што датычылі Беларусі.

Адначасова з гэтым ва ўкраінскіх часопісах "Червоний шлях" і "Україна" я змясціў некалькі рэцэнзій на беларускія выданні. У "Червоным шляху" быў надрукаваны мой артыкул "Творчы шлях Цішкі Гартнага", прысвечаны юбілею З. Жылуновіча, беларускага пісьменніка, першага старшыні Савета Народных Камісараў Беларусі, а ў час напісання артыкула загадчыка Дзяржаўнага Выдавецтва Беларусі і. рэдактара "Полымя". Падпісаў я тыя артыкулы "Л. Вороних", украінізаванаю формаю прозвішча маёй бабулі, маці майго бацькі.

Дзесьці каля 1928 года аднойчы, прыйшоўшы з Акадэміі дахаты, я атрымаў цыдулку ад Жылуновіча, у якой ён пісаў, што знаходзіцца праездам у Кіеве і хацеў бы пабачыцца з кіеўскім супрацоўнікам ягонага часопісу.

Наступнага дня я наведаў яго ў гатэлі і пару гадзін мы правялі ў цікавай для мяне гамонцы пра бягучыя праблемы беларускага культурнага жыцця.

Падчас маіх 3-х ці 4-х паездак у Мінск я меў нагоду сустрэцца з класікамі беларускай літаратуры Янкам Купалам і Якубам Коласам. Да Купали мяне завёў Янка Марук, сакратар "ГІолымя", член Камітэту камсамола і патрыёт Беларусі.

Тое наведванне Купали было праз некалькі месяцаў пасля ягонага вийсця з вязніцы, дзе ён спрабаваў скончыць жыццё самагубствам. Будучи ў яго, адчуваў я глибокую трагедыю гэтага светлага чалавека, нацыянальнага прарока, "беларускага Шаўчэнкі", якому давялося жыць і тварыць у суровую і жорсткую эпоху пралетарскай рэвалюцыі.

Якуба Коласа я наведаў "напаўафіцыйным" чинам. Гэта было на пачатку 30-х гадоў, калі акадэмік Краўчук і я (ён ад Агульнага Сходу Акадэміі, я ад колективу УУАН, як старшыня акадэмічнага аддзелу Секцыі навуковнх супрацоўнікаў) прыехалі як прадстаўнікі Украінскай Акадэміі Навук для падпісання дамовы наконт, "сацыялістычнага змагання" паміж Акадэміямі навук. Падчас нашага побиту ў Мінску нас запрасіў Якуб Колас, які быў сябрам управи (так у аригінал. – *Я. Л.*) Беларускай Акадэміі Навук, да сябе на вячэру. Прыйшоўшы да яго, засталі яшчэ некалькі прадстаўнікоў беларускага культурнага свету. Спаміж іх я з асаблівай цікаўнасцю прыглядаўся да Я. Лёсіка, актыўнага дзеяча беларускага нацыянальнага Адраджэння.

У той прыезд пашанцавала нам пабачнць і В. Ластоўскага, сапраўднага беларускага вучонага, аўтара манаграфіі з гісторні беларускага друку і колішняга старшині ўраду Беларускай Народнай Рэспублікі, які на сваю пагібель вярнуўся з эміграцыі ў БССР. Нас запрасілі наведаць этнаграфічны музей, дзе Ластоўскі тады працаваў навуковим супрацоўнікам. Паказваў нам музей ягоны дырэктар, малады чалавек небеларускага выгляду. У працэсе агляду экспанатаў музея Ластоўскі падышоў да нас і хацеў распачаць размову, але быў гвалтоўна адхілены дырэктарам музея.

Падчас маіх прыездаў у Мінск я наладзіў стасункі з беларускімі гісторыкамі З. Даўгялам, В. Друшчыцам, Бурдзейкам і Т. Забелам і быў гасцінна прыняты імі. Тодара Забелу я ведаў па Кіеву, дзе ён быў актыўным сябрам беларускага студэнцкага гуртка "Зорка", а потым кіеўскай беларускай арганізацыі.

З прыемнасцю таксама згадваю свае сустрэчы з С. Некрашэвічам, віцэ-прэзідэнтам Беларускай Акадэміі Навук.

Некрашэвіч неаднойчы ўздымаў пытанне пра пажаданасць майго пераезду ў Мінск і выкладанне гісторыі беларускага права ў Беларускім дзяржаўным універсітэце. Верагодна, што ягоныя захады сталі вядомыя рэктару універсітэта прафесару В. Пічэту. Калі аднойчы я сустрэўся з ім у Акадэміі Навук, ён запрасіў мяне да сябе на абед. За пляшкаю чырвонага віна рашуча паставіў справу наконт выкладання гісторыі беларускага права. Казаў, што яму даводзіцца жыць на два дамы, бо ягоная сям'я жыве ў Маскве, і гэта

патрабуе дадатковых выдаткаў. А таму ён хоча захаваць зарплату за рэктарства, выкладанне гісторыі Беларусі на гістарычным факультэце і гісторыі беларускага права на юрыдычным факультэце. Я запэўніў яго, што не дамагаюся заняцця гэтых пасад.

Пічэта сказаў мне, што піша гісторыю Беларусі ў 4-х тамах. Першы том быў падрыхтаваны, і я стаўся адным з яго рэцэнзентаў па даручэнні Дзяржаўнага Выдавецтва Беларусі. Том гэты быў найперш прысвечаны беларускай археалогіі данарманскага перыяду. Я горача падтрымаў гэтую фундаментальную працу.

Падчас маіх камандзіровак у Маскву, працуючы ў "Древлехранилище", – так у 1920-х гадах звaліся паяднаныя архівы расійскіх міністэрстваў юстыцыі і замежных спраў, – бачыў я неаднойчы новыя матэрыялы на тэму казацтва на Беларусі ў часы Хмяльніччыны. Асабліва шмат іх было ў фондах Разраду (прыказу, што ў Маскоўскай дзяржаве 17 стагоддзя займаўся вайсковымі справамі) і, чамусьці, Сібірскага Прыказу. Тыя матэрыялы давалі звесткі да цэнтральнай тэмы пра Беларускі полк, але найболып характарызавалі дзейнасць партызанскіх груповак на тэрыторыі Віцебшчыны, Смаленшчыны і Раслаўшчыны, у шэрагу выпадкаў каардынаваных з чыннасцю Беларускага палка.

Я занатаваў для сябе даныя на тыя дакументы ў рэестрах архіўных фондаў.

Будучы ў Мінску на пачатку 30-х гадоў я прапанаваў Беларускай Акадэміі Навук напісаць грунтоўную манаграфію пра казацтва на Беларусі ў часы Хмяльніччыны і дадаць да яе том архіўных матэрыялаў.

Узгадніўшы гэтае пытанне з Дзяржаўным выдавецтвам Беларусі, яны пагадзіліся. Была складзена дамова, у якой выдавецтва абавязалася ўзяць на сябе аплату выдаткаў за перапіску матэрыялаў.

Тую перапіску я даручыў сёстрам Шуйскім, дасведчаным перапісчыцам маскоўскага архіва. За некалькі месяцаў пасля заканчэння працы над сваёй манаграфіяй "Славутае Вайсковае Таварыства на Украіне – Гетманаўшчына" я спарадкаваў том маскоўскіх архіўных матэрыялаў і пачаў пісаць даследаванне пра беларускае казацтва. Але напісаны былі толькі тры першых раздзелы. Далейшая праца перарвалася ў сувязі з маім адыходам з Украінскай Акадэміі Навук. На пачатку Другой сусветнай вайны тыя матэрыялы загінулі ў Смаленску [...]".

Два листи М. М. Улащика

Микола Миколайович Улащик (1906–1986) – один з видатних істориків Білорусі, був не тільки висококваліфікованим дослідником, але й патріотом Білорусі і прекрасною людиною. Я пишаюсь тим, що був знайомий з ним в останнє десятиліття його життя, хоча контактів у нас було небагато (М. М. жив у Москві, а я у Дніпропетровську). На жаль, невблаганний час стер з пам'яті багато обставин наших зустрічей, а те, що я запам'ятав, надрукував в українській і білоруській науковій періодиці, так само як і листування Миколи Миколайовича з моїм науковим керівником, професором Миколою Павловичем Ковальським, а також лист М. М. до мого колишнього студента Ф. О. Шепеля [1]. Весь час мені не давала спокою думка про те, що листи М. М. (приблизно п'ять) ніяк не можуть віднайтися, бо загубилися під час переїздів з квартири на квартиру. І все ж при упорядкуванні мого архіву вдалось знайти два листи, які опинилися в конверті з листами іншої особи.

Обставини написання першого листа можна легко зрозуміти. Тоді я послав М. М. свою першу книгу – "Украинские летописи XVII века" (Днепропетровск, 1978) і М. М., подякувавши мені за це, стисло висловив свою позитивну оцінку мого наукового доробку. Це мене неабияк потішило.

Майже одночасно я почав вести переговори щодо публікації хроніки Софоновича. Почав з того, що написав листа М. М. на цю тему, якого передав через мого студента С. М. Плохія (нині – доктор історичних наук, професор, очолює україністику в Гарвардському університеті (США)). У відповідь М. М. написав мені листа, який наводиться нижче. Я зібрав свої статті про згадану хроніку, яка була предметом мого дисертаційного дослідження і на початку листопада 1980 р. прибув з ними у Москву. Тодішній завідувач сектором джерелознавства історії СРСР дожовтневого періоду В. І. Буганов туманно говорив про перспективи видання, сказав про необхідність зробити доповідь на цю тему на відділі (на мою думку достатньо було цілком прочитати мої статті про цю хроніку і дисертацію, присвячену їй; та й проживання у Москві було проблематичним з усіх боків), а коли Буганов заявив, про мою "помилку", яка полягає у тому, що відношу київський "Синопсис" (1674) до української історіографії, а треба й до російської, я зрозумів, що такими вели-

кодержавницькі налаштованими завідувачами хроніку не вдасться видати. Я її опублікував окремим томом тільки в незалежній Україні (Феодосій Софонович. Хроніка з літописцов стародавніх (К., 1992)).

Єдиним приємним винятком цієї невдалої поїздки у Москву була зустріч з М. М. Саме тоді він подарував мені черговий (35) том ПСРЛ (Полное собрание русских летописей), в котрому були вміщена його фундаментальна публікація білорусько-литовських літописів (М., 1980). На цьому томі М. М. власноручно написав: "Дорогому Юрию Андреевичу Мыцыку. 6.XI.[19]80. Улашчык". Пригадалося, що мабуть під час цієї зустрічі М. М. коротко згадав про свою працю вчителем у Поволжі (після виходу з чергового заслання у 1935 р.). Він вів уроки вільно, викладав матеріал по пам'яті. Директор школи (видно з когорти напівграмотних політруків) був страшно цим здивований і не міг повірити, що можна розповідати, не заглядаючи весь час у книжку. У зв'язку з цим мені пригадався один епізод про який мені оповідав сам М. М. Коли він підготував до друку цей том, то не став йти звичним порядком: стати в чергу, дочекатися поки "нагорі" милостиво капнуть щось Інституту "от щедрот" КПСС, потім ці гроші розділять між відділами… М. М. пішов до начальства з тим, щоб його поставили першим на видання цього тому ПСРЛ. Коли ж начальство здивувалося і запитало що за причина такого поспіху, М. М. сказав прямо: "Мені вже за 70 і я можу відійти в інший світ можливо в найближчому часі і тоді публікація тому відкладеться на невизначений термін". Після такого аргументу начальству нічого не залишалося, як поставити том в план на першу позицію.

Потім я надіслав в Інститут історії СРСР свою публікацію українського літопису (1340–1672 рр.) Дворецьких. Цій публікації довелося пройти через ряд перепон і я турбувався про її долю. Про це свідчить і лист до мене одного з редакторів збірника – М. І. Удальцової, у якому згадується й М. М.: "узнала от Н. Н. Улащика, что Вас беспокоит судьба Вашей статьи "Летописец Дворецких – памятник украинского летописания XVII века" для сборника "Летописи и хроники", т. IV". Підтримка мене Миколою Миколайовичем і відомим російським істориком В. І. Корецьким, які дали позитивні рецензії на статтю (В. І. Корецький був ще й відповідальним секретарем запланованого збірника) дали моїй статті "зелену вулицю". Лист Корецького, який я вмістив у додатку нагадує про шлях цієї моєї статті до публікації: яка вийшла у світ у збірнику "Летописи и хроники. 1984" (М., 1984).

На цьому доводиться поставити крапку, але я маю надію, що ще віднайдуться мої листи до Миколи Миколайовича.

Література:

1) Спогади про М. М. Улащіка, як і публікацію його листування з М. П. Ковальським і Ф. О. Шепелем, я вмістив у своїй книзі "Albaruthenica". Студії з історії Білорусі. – К., 2009.

* * *

№ 1

1978, вересня 20. – Москва (?).

“Дорогой Юрий Андреевич

Большое спасибо Вам за “Летописи”. Днепропетровск делается (или стал) источниковедческой столицей Украины. Желаю дальнейших успехов. Начало у Вас очень хорошее.

20.IX.[19]78 Улащик”

№ 2

1979, грудня 5. – Москва (?).

“Шановны Юрай Андрэевіч

Учора Ваш пасол передаў мне запіску і я адразу пагаварыў з Бугановым адносна хронікі Сафановіча. Каб што небудзь сказаць пра гэта практычна, трэба каб Вы напісалі нешта падобнае на дакладную запіску такого зместу:

Колькі есць спіскаў хронікі і дзе яны знайходзяцца. Які са спіскаў лічыцца самым лепшым і які будзе пакладзены у аснову публікацыі. Хто рэальна збіраецца (ці будзе рэальна) рыхтаваць хроніку да друку, а покуль што трэба (?) напісаць. Думаю, што усе гэта павінна быць даложана у разгорнутым выглядзе на сектары. У дадатак, магу сказаць, што праца гэта цяжкая і доўгая. Т. 35 ледзве не вытрас з мяне усяе душы, а справа яшчэ ня скончана.

Шэпель напісаў мне сам ліст і я яму адказаў. Лічу, што для яго было б вельмі цікава высьвятліць акалічнасці – чаму Магілеў рос зусім нязвычайнымі для таго часу тэмпамі. Лічу, што важнейшаю прычынаю гэтаго былі шырокіе кантакты з Украінаю. Зразумела, што пакуль хлопец сядзіць “на сэлі”, то шансаў напісаць такую працу практычна няма.

5.XII. 1979 Улашчык”.

* * *

Відбиток статті: Улащик Н.Н. “История белорусского народа” В. И. Пичеты и ее роль в изучении истории Белоруссии // История и историки. Историографический ежегодник 1980. – М., 1984.

Авт. напис: “Шаноўному Юрию Андреевичу Мыцык 18.IX.85. Улащик”.

(Машинописний оригінал, підписаний автором).

Додатки:

№ 1

1980, лютого 4. – Москва (?). – Лист В.І. Корецького.

“4/II-[19]80 г.

Глубокоуважаемый Юрий Андреевич!

Получил Вашу публикацию, (…)* письма и перечень других Ваших материалов. То, что это не статьи, а публикация, несколько осложняет дело, что отдел публикации у нас меньше, чем статей. Но думаю, что как-нибудь это утрясется. Передал публикацию на отзыв Н. Н. Улащику.”

З листування з Віталієм Скалабаном

Під час однієї з престижних міжнародних конференцій у Речиці (Довнарівські читання) я познайомився з білоруським істориком Віталієм Скалабаном (1947–2011). Ми були майже одногодками (я молодший на два роки), майже одного зросту (трохи вище середнього), подібні характерами, мали близькі погляди. Правда, він був кремезніший від мене, його лисина теж була соліднішою. Пан Віталій вражав своїм оптимізмом. Завжди усміхнений, він був готовий щомиті прийти на допомогу, порадити… Свої доповіді він виголошував чітко, думки викладав логічно, аргументовано й дохідливо. Взагалі він був істориком широкого діапазону, особливо щодо Білорусі, дуже цікавився забороненими в радянський період проблемами, наприклад БНР чи загадковою смертю геніального Янки Купали. Був своїм і в літературних колах. Між нами зав'язалося листування. Зокрема, пан Віталій спонукав мене ближче зацікавитися постаттю волиняка Федота Кудринського (1867 – бл. 1933), який зробив значний внесок і в білорусистику; надав деякі матеріали, а статтю про Кудринського я потім видав в газеті "Вільне слово" і в т.1 "Albaruthenic'и". Зберігся у мене власноручно написаний Віталієм Володимировичем листок, де вказані його домашня й службова адреси й телефони і написано для нагадування, які я маю написати статті: "Успаміны пра Улашчыка, ліст В. Ластоўскага да М. Грушеўскаго". Ми мали й спільних приятелів, насамперед білоруського письменника Євгена Лецку і це було ще одним стимулом для розвитку приязні між нами. Листувалися між собою електронною поштою, яка на жаль живе недовго. Тому у мене зберіглися всього лише кілька електронних листів, які й навожу нижче на пошану передчасно померлого історика разом із своїми повідомленнями.

* * *

№ 1

2005, вересня 18.

Паважаны Юры Андрэевіч!

Рыхтуем да выдання бібліяграфію Мікалая Улашчыка. Буду вельмі ўдзячны за пералік Вашых публікацый пра выдатнага гісторыка. Можна па Е-пошце, ці прывесці на Доўнарскія чытанні. Да сустрэчы ў Рэчыцы.

Віталь Скалабан

№ 2

2009, грудня 25.

ХРИСТОС НАРОДИВСЯ!

Вельмишановний пане Віталію! Щиро вітаю Вас з Різдвом Христовим і Новим роком! Бажаю Вам і Вашим близьким здоров'я, щастя й успіхів! Веселих свят!

P.S. Маю до Вас прохання. Я втратив контакт з Євгеном Лецкою (його електронна пошта повертає мої листи, видно змінив адресу), на звичайні листи він не відповідає. Знаю, що він хворів. Боюсь, чи не загострилася його хвороба. Дуже прошу дати його е-мейл, і передає йому мої поздоровлення, якщо є така можливість, Чи виходить далі "Краязнаучая газета"? Я якось знайшов незнаний привілей Вітовта для Лаврашівського монастиря, навіть надрукував у якомусь малознаному українському виданні. Але видно про це ні в Білорусії, ні Литві, ні Польщі ще не знають. Може дати у цій "Краязн. газеті" його публікацію для білоруського читача? Я збираюсь з Нового року виходити на пенсію (спочатку формально, а з нового навч. року хочу перейти в АН), тоді я буду мати більше часу і більше можливостей писати статті з історії Білорусі. Планую бути в Мінську у травні 2010 р. на конгресі білорусистів.

№ 3

2009, грудня 27.

Вельмішаноўны пане Юрыю!

Шчыры дзякуй за віншаванне, узаемна віншую з Божым Нараджэннем і Новым годам. Толькі што гаварыў з Яўгенам Лецкам па тэлефоне 2–88–05–44. У яго сапраўды былі праблемы са здароўем, зараз лепш, але электроннай поштай ён не карыстаецца. Прасіў прабачэння, падзякаваў за віншаванне і прасіў павіншаваць Вас. "Краязнаўчая газета" выходзіць, у лістападзе адсвяткавалі выхад 300-га нумару. Я па-ранейшаму ў рэдкалегіі і ўпэўнены, што любая Ваша публікацыя – гонар для газеты. Рады, што прыедзеце у маі на кангрэс беларусістаў. Да сустрэчы – Віталь Скалабан.

№ 4

2010, січня 10.

Вельмишановний пане Віталію!

Відправив Вам свою статтю для "Краязнаучой газети". Уже після цього зауважив, що я не проставив там шифр (сигнатуру) рукопису, де знаходиться привілей Вітовта. Я вніс незначну корективу на першій сторінці і надсилаю Вам точнішу версію статті. Дуже прошу черкнути мені пару слів і підтвердити отримання Вами моєї статті.

№ 5

2010, січня 11.

Вельмішаноўны пане Юрыю! Толькі што па дамоўленнасці з галоўным рэдактарам "Краязнаўчай газеты" Уладзімірам Гілепам Ваш тэкст пераслаў у рэдакцыю на адрас kraga@tut.by З найлепшымі пажаданнямі – В. Скалабан

№ 6

2010, квітень(?).

ХРИСТОС ВОСКРЕС!

Вельмишановний пане Віталію!

Щиро вітаю Вас з Великоднем! Бажаю Вам здоров'я, щастя та успіхів! Дуже прошу передати мої поздоровлення п. Євгену Лецка (він чогось мовчить, а мої е-мейли повертаються).

P. S. Сподіваюсь побачитися з Вами на конгресі білорусистів у Мінську у травні ц.р. Чи не знаєте Ви про долю моєї статті (документ Вітовта) переданої люб'язно Вами до "Краязнаучай газеты"? Вийшла вона вже чи не вийшла, чи вийде?

ВЕСЕЛИХ СВЯТ!

Козацька мати
(до 100-річчя від дня народження О.М.Апанович)

9 вересня 2019 р. виповнюється 100 років від дня народження видатного українського історика Олени Михайлівни Апанович. Її ім'я стоїть в одному ряду з іменами інших видатних українських істориків ХХ століття – М. Грушевського, О. Єфіменко, В. Липинського, М. Петровського, Н. Полонської-Василенко, М. Слабченка, Д. Яворницького та інших, чиї праці увійшли до золотого фонду української історіографії. Характерно, що О. М. Апанович, досліджувала одну з найвеличніших і найцікавіших проблем минулого України – історію українського козацтва.

О. М. Апанович народилася 9 вересня 1919 р. в місті Мелекесі Самарської губернії. Її батько – Михайло Апанович був білорусом з походження (в польських архівах нам доводилося зустрічати документи Апановичів – білоруського шляхетського роду XVII–XVIII ст.), а мати (Каміла) – полькою, представницею відомого шляхетського роду Бортновських. Тоді вважалось, що шлюб батьків Олени Михайлівни був мезальянсом: представниця значного роду виходила заміж за збіднілого шляхтича. І хоча народилася Олена Михайлівна в Поволжі, а в її жилах текла білоруська та польська кров, вона завжди вважала себе українкою, бо сформувалася як особистість саме на українській землі й усе своє життя присвятила дослідженню саме української історії. Це не є чимось незвичним для української культури. Досить згадати таких видатних істориків як Володимир Антонович та В'ячеслав Липинський, поляків з походження, які відчули голос землі, на якій виросли, й віддали свою щиру працю, все своє життя на благо гнобленого українського народу. Але не забувала й про своє білоруське коріння, з повагою ставилась як до білорусів, так і до білоруської мови, знаходила чимало спільного в нашій історії…

Через специфіку батькової професії, що був залізничним службовцем) велика сім'я М. Апановича (дружина і шестеро дітей) постійно кочувала по величезній Російській імперії – СРСР і навіть за її межами (досить тривалий час М. Апанович працював на КВДЖ у Харбіні (Китай), але найчастіше – по Слобідській Україні (Харків, Суми, Білгород).

Рання пора життя Олени Михайлівни – це родинне коло, книжкове море, любов до історії та літератури, а водночас і часта зміна життєвих декорацій,

нерідко дуже екзотичних (китайських насамперед). До китайців вона ставилася з великою симпатією і не тому, що вони вважали її красунею, а тому, що китайці були дуже працьовиті і в своїй масі чесні на відміну від росіян. Вона згадувала, що китайці приносячи молоко, ставили крейдою хрестик на дверях, а деякі росіяни – службовці КВЖД цей хрестик крадькома стирали, щоб не сплачувати за молоко. Вже тоді доля звела її з цікавими людьми, серед яких були й грізні войовники. У своїх спогадах Олена Михайлівна пише наприклад, як із нею, тоді ще 13-річною школяркою, вів бесіду командувач Квантунської армії у Маньчжурії японський генерал Тодзіо, пропонуючи назавжди залишитись у Харбіні. Дівчина рішуче відмовилася і разом з батьками повернулася до СРСР. Саме тоді перші грізні хмари затьмарили небо над сім'єю Апановичів, що як і багато інших сімей службовців КВДЖ, повернулася до СРСР. У 1937 році Михайла Апановича було заарештовано за абсурдним звинуваченням у шпигунстві і скоро за ним і слід пропав. Його реабілітація "за отсутствием состава преступления" була запізнілою і могла принести хіба що моральну сатисфакцію дітям репресованого залізничника. (мати померла у 1935 р.). Олена блискуче закінчила середню школу в Харкові (у шкільній характеристиці стояв красномовний запис: "за здібностями – видатна") і вступила до Всесоюзного інституту журналістики в Москві. Провчилася там рік, але інститут було ліквідовано, а студентську масу розкидали по вузах їхньої "малої" батьківщини. Оскільки Олена закінчувала середню школу в Харкові, то їй дістався Харківський педінститут, факультет російської мови та літератури. Закінчення вузу збіглося в часі з початком війни між гітлерівською Німеччиною та сталінським СРСР, і молода випускниця евакуювалася на Схід (Південний Казахстан, а потім Башкортостан).

Після вигнання гітлерівців із Києва Олена Михайлівна приїхала до столиці України (травень 1944 р.), яка майже вся лежала в руїнах. Тому на українську інтелігенцію, яка поверталася з евакуації, випала тяжка і почесна місія бути відроджувачами українського наукового і культурного життя в серці України – Києві. До грона носіїв українського духу, які вціліли на понищеній і поруйнованій землі столиці України, прилучилась і талановита молодь, у числі якої була й Олена Апанович. У травні 1944 року вона стала науковим працівником Центрального державного історичного архіву України, а в червні 1946-го – начальником відділу давніх актів. ЦДІА – спадкоємець КЦАДА (Київський центральний архів давніх актів) та ще деяких архівів, це унікальна наукова твердиня, осяяна іменами І. Каманіна, В. Романовського та інших, був справжньою скарбницею для того, хто хотів пізнати історичну пам'ять українського народу.

Складна й непоказна, на перший погляд, професія архівіста й досі належно не оцінена на нашій землі, особливо у порівнянні з країнами Заходу. Тим часом вона подібна до професії археолога. Археолог відкриває унікальні пам'ятки матеріальної і духовної культури, так само чинить і архівіст. Саме тут О.М. Апанович стала справжнім відкривачем скарбів, які прагнула увести

до наукового обігу. Слід сказати, що саме в ЦДІА в О.М. Апанович сформувався живий і непідробний інтерес до української історії, особливо до історії козацтва. Кожен, хто обирав цей шлях, автоматично ставав "білою вороною", людиною підозрілою. Козацтво ж завжди належало до особливо контрольованих "зверху" тем, бо блиск козацьких шабель пригадував гнобленому українському народові шлях до волі й незалежності, яким ішли Богдан Хмельницький, Іван Мазепа та їхні сподвижники. Щоправда, в роки війни сталінська цензура дещо послабшала, але тільки одиниці пішли тим шляхом, що його обрала О.М.Апанович, не розраховуючи на якісь пільги чи нагороди.

Працюючи в архіві, О.М. Апанович одночасно навчалася у аспірантурі, обравши темою кандидатської дисертації участь війська Запорозького в російсько-турецькій війні 1768–1774 років. Її запропонував для дослідження Кость Гуслистий – тодішній директор архіву, відомий український історик, архівіст та етнограф. Робота писалася швидко, причому Олена Михайлівна встигла здійснити ще один важливий творчий задум. Вона взяла участь у виданні солідної збірки документів "Україна перед визвольною війною 1648–1654 років (1639–1648)" (К., 1946). То була перша за 20 років академічна публікація незнаних документів з історії України Козацької доби, яка продовжила археографічні традиції українських істориків дореволюційної доби. Сучасні історики високо оцінюють це археографічне видання, про що свідчить, наприклад, відгук професора М. П. Ковальського, який присвятив йому достатньо уваги у своїй класичній праці з джерелознавства та археографії України 1569–1648 рр. (Збірник документів з історії Національно-визвольної війни, видрукуваний М. Петровським якраз перед війною, був усе ж звичайною хрестоматією для навчальних завдань). Тоді ж таки О.М. Апанович чимало уваги приділила "чорновій" роботі: обробці й описові документальних зібрань, без чого неможлива праця в архіві, бо завдяки архівістам-першопрохідцям майбутні дослідники дістають змогу хоча б приблизно орієнтуватись у безкрайому морі історичних джерел. Отже, не випадково ім'я Олени Михайлівни Апанович значиться серед упорядників "Путівника ЦДІА УРСР" (К., 1958). Це, між іншим, був перший солідний путівник не тільки по ЦДІА, а й по інших державних архівах з 1917 року. Він став настільною книгою для кожного, хто прагне серйозно займатися історією України XV – початку XX століття. Він увібрав у себе також важливий археографічний досвід попередніх поколінь науковців і став своєрідним зразком для великої серії путівників по державних архівах України, що існують у кожній області.

У січні 1950 р. О.М. Апанович успішно захистила кандидатську дисертацію, і це дало їй змогу перейти до Інституту історії АН УРСР, стати колегою таких визначних українських істориків, як М. Петровський, І. Крип'якевич, Ф. Шевченко, В. Голобуцький.

Уже в 1951 році О.М. Апанович плідно працювала в археологічній експедиції, що провадила розкопки на місцях Запорозьких Січей напередодні будівництва Каховської ГЕС. Ця горезвісна ГЕС, що працює нині одну годину

на добу, зовсім нерентабельна, однак через неї були затоплені "гнилим морем" найкращі українські чорноземи та луки, сховані під водами і Січ-мати і Луг-батько, які практично вже неможливо дослідити. О.М.Апанович була одним з останніх істориків, які застали Великий Луг у його первозданній красі, які дослідили місця Базавлуцької, Чортомлицької і Підпільненської Січей. Справа врешті не тільки у важливих археологічних експонатах, вивченні топонімів та гідронімів, які зникли навіки, а й тому, що були відроджені традиції археологічного дослідження пам'яток козацької доби, започатковані Д. Яворницьким. Після досліджень О.М. Апанович на цей науковий напрямок було накладено "табу". Лише в наш час, в умовах самостійної Української держави, було проведено археологічні дослідження Запорозьких Січей (Д. Телегін, Ж. Пустовалов та ін.), Чигирина й Суботова (В. Горішний та ін.). Нинішні археологи-козакознавці використовували досвід і результати розкопок 1951 року, проведених О.М.Апанович та її колегами.

Велика заслуга О.М. Апанович полягає і в тому, що вона разом деякими іншими українськими істориками відродила традицію історико-краєзнавчих досліджень. Як відомо, у 1929 р. компартійне керівництво СРСР ліквідувало краєзнавчі товариства, історичне краєзнавство стало вважатися дворянською, а отже, і ворожою дисципліною. В Україні його нерідко пов'язували з історією козацтва, через що процес відродження йшов надзвичайно повільно. Скориставшись дозволом компартійної верхівки на обмежене вивчення Національно-визвольної війни українського народу під керівництвом Богдана Хмельницького, О.М. Апанович зайнялась козацькою проблематикою, але вийшла далеко за рамки намірів офіціозу. У 1954 р. нею було видано ряд наукових і науково-популярних праць, серед яких вирізняються три брошури: "Історичні місця Визвольної війни українського народу 1649–1654 рр.", "Запорозька Січ і її прогресивна роль в історії українського народу", "Переяслав-Хмельницький та його пам'ятники". У цих книгах наводиться важливий фактичний матеріал, в т. ч. на підставі архівних документів; факти по-новому систематизувалися, пропонувалося нове осмислення подій. Але ще більше значення мали ці праці для широкого читацького загалу, який заново відкривав для себе історію України, поєднував у своїй уяві події загальноукраїнського значення і історію свого регіону, міста чи краю, перестав бути "безрідним Іваном". О.М. Апанович і тоді, і пізніше чудово усвідомлювала мудрість давніх римлян, які викарбували безсмертні слова:"Historia est magistra vitae" (історія є вчителькою життя), тож такого великого значення завжди надавала популяризації наукових здобутків, формуванню історичної та національної свідомості українців, державницького мислення . Звичайно, тодішня система не давала змоги вести нормальну працю в цьому напрямку, але в обхід системи Олені Михайлівні багато чого вдалося добитися. Чимало людей завдяки її статтям та книгам зробили крок від рабства до волі, стали патріотами України. І Олену Михайлівну звинувачували в тому, що вона пише науково-популярні праці. Ці докори несправедливі. По-перше, вона ніколи не припиняла глибокої

дослідницької праці. По-друге, в її науково-популярних працях наука ніколи не заходила у конфлікт із легким і невимушеним літературним стилем викладу; у праці, призначеній для масового читача, вона вкладала важливі оригінальні думки й положення, уводила до обігу невідомі досі факти, виявлені нею в архівних джерелах, тощо. По-третє, не критикувати, а дякувати красно треба Олені Михайлівні, яка за тих тяжких часів, коли ще далеко було навіть до слабенької хрущовської "відлиги", будила українську національну свідомість, несучи народові правду про його славне минуле, замовчуване і оббріхувань колонізаторами. До речі, вона чітко усвідомлювала значення історичної освіти і пишалася тим, що є причетною до справи формування історичної свідомості українського народу.

Поруч із активною теоретичною історико-краєзнавчою роботою, О.М. Апанович велику увагу приділяла проблемі опису та збереження історичних пам'яток, особливо пов'язаних з історією українського козацтва. Це насамперед стосується легендарного острова Хортиця. О.М. Апанович часто писала про славні події, що відбувалися на цьому острові та в його околицях, брала участь у розробці проекту історико-меморіального комплексу запорозького козацтва на Хортиці, підтримувала важливі ініціативи відомого запорізького краєзнавця і діяча державного рангу, який чимало прислужився справі створення Хортицького заповідника – М. Киценка. Пізніше, коли наприкінці 80-х років Хортиці хотіли завдати непоправного удару, проклавши по ній трасу нового мосту через Дніпро, протест О.М. Апанович дійшов до сердець українців і проект варварського нищення острова був законсервований. Водночас вона підтримала тоді справу відродження Хортицького заповідника у його первісному призначенні, й музей на Хортиці знову став музеєм запорозького козацтва, а не міфічної "дружби народів". Велике значення і дотепер має складений О.М. Апанович науковий реєстр пам'ятних місць запорозького козацтва, видрукуваний нею в "Українському історичному журналі" (1967, № 7) та часописі "Україна" (1967, № 5, 16, 42; 1968, № 9, 39, 51). Він і нині зберігає своє значення, бо за минулі 30 років з лишком не було видрукувано досконалішого реєстру. Вона ж добивалася повернення черепа кошового Івана Сірка на батьківщину…

Варто сказати і про те, що на початку 50-х років Олена Михайлівна продовжувала активну публікацію архівних джерел. Вона була серед тих, хто впорядковував археографічний тритомник "Воссоединение Украины с Россией. Документі и материалы в трёх томах". (М., 1953–1954), який попри всю вимушену помпезність та тенденційний добір документів до друку містив також ряд цінних джерел, передусім універсал і листи Богдана Хмельницького та його сподвижників (Максим Кривоніс, Іван Золотаренко, Мартин Небаба та ін.). Вона готувала також до друку кілька збірок документів доби Гетьманщини. Дослідниці стали замовляти статті до найсолідніших тоді енциклопедичних видань: спочатку "УРЕ", пізніше "Радянська Енциклопедія історії України", "Советская историческая энциклопедия". Чимало в чому ці енцик-

лопедичні видання задавнилися, але багато в чому зберегли своє позитивне значення. Це останнє стосується і статей О.М. Апанович, майже позбавлених звичних для того часу ідеологічних штампів.

Основні ж зусилля ювілярки були зосереджені на дослідженні історії запорозького козацтва. На цій ділянці української історії було небагато охочих працювати (маємо на увазі істориків-професіоналів, а не аматорів!). По суті, єдиним істориком, крім О.М.Апанович, що займався цією проблематикою, був тоді Володимир Голобуцький. Віддаючи належне позитивним моментам двох його монографій – "Запорожская Сечь" (К. 1957) та "Черноморское казачество" (К., 1961), "Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. (К., 1962) слід зазначити, що вони багато в чому були вторинними (в основному був використаний фактичний матеріал, накопичений А.Скальковським, Д. Яворницьким, І. Крип'якевичем та ін., навіть списані у Крип'якевича ("Дипломатическая история…"), виразний вульгарно-соціологічний підхід був характерним для оцінки багатьох складних явищ історії України та Запорозької Січі. Не випадково саме Голобуцький на сторінках "Українського історичного журналу" підтримав по суті погромницькі тенденції щербиччини (див. його статтю: "Актуальні питання історії України доби феодалізму і завдання радянських істориків" – 1973, № 9). Враховуючи це, козакознавцем номер один у материковій Україні, гідним продовжувачем справи Дмитра Яворницького, починаючи з 50-х років, слід визнати саме О.М. Апанович. Не випадково в ті похмурі часи говорили жартома: "На Україні лишився один козак, і то баба". Плідна праця в цьому напрямку знайшла яскравий вплив у двох монографіях: "Запорозька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50–70-і роки XVIII ст." (К., 1961) та "Збройні сили України першої половини XVIII ст." (К., 1969). То було справді нове і вагоме слово у козакознавстві! І річ тут не тільки в потужній і чудово проаналізованій джерельній базі, яка, своєю чергою, значною мірою складалася з архівних джерел. У цих книгах, особливо у другій, авторка обґрунтувала концептуальну тезу про те, що збройні сили України, навіть в умовах колоніального наступу Російської імперії, яка використовувала козаків у своїх загарбницьких цілях і водночас поступово позбавляла самостійності, зберігали серйозний міліарний потенціал, забезпечили багато в чому перемоги над Османською імперією, врешті залишилися важливою ознакою Української держави. У книзі розглядалися також питання комплектації, озброєння, організації козацького війська, висвітлювалися козацька сторожова та допоміжна служби, було показано тягар утримання російського війська, покладений на українську людність. Варто підкреслити, що Дмитро Яворницький так і не встиг написати 4-й том своєї "Історії запорозького козацтва", і тут найближчим попередником О.М. Апанович стає А. Скальковський, концепція якого багато в чому відбивала думку офіціозу з його зневажливим ставленням до запорожців і козаків узагалі. Вона різко не погоджувалася зі Скальковським, була навіть проти перевидання його творів. Її

погляди не мають нічого спільного з поглядами Скальковського, який засуджував козацтво, вона на підставі солідного кола джерел підкреслила прогресивне історичне значення українського козацтва. Отже, справедливість народного погляду, висловленого в численних історичних думах і піснях тощо, знайшла нове наукове підтвердження. Хоча авторка і не розглядала спеціально роль запорожців у освоєнні та заселенні Південної України, однак і наведених нею фактів було досить аби підважити фальсифікаторські теоретизування "новоросів", які замовчували роль українців-запорожців, всіляко роздмухували і підносили роль Катерини II та уряду Російської імперії у цій справі. Книга "Збройні сили…", хоча й була видана малим накладом (3000 примірників), дістала високу оцінку науковців. Водночас це видання було єдиним після довгих років солідним і об'єктивним дослідженням історії запорозького козацтва, чого українська історична наука не знала з 20-х років. Книга стала бестселером, вона миттєво розійшлася, її без перебільшення прочитали всі свідомі українці, вона зробила ім'я О. М. Апанович відомим по всій Україні. Це вже тоді викликало невдоволення можновладців, ідеологією яких був російський великодержавний шовінізм (таких, треба сказати, було більшість навіть за часів, коли першим секретарем ЦК КПУ був Петро Шелест, що мав певний сентимент до України і давав певний простір діяльності українознавців).

Дві солідні монографії, видані протягом восьми років, склали надійну підставу для захисту докторської дисертації, однак для Олени Михайлівни головним були не наукові ступені, а наука як така, тож вона не перестає активно розробляти козацьку тематику. Велику увагу вона приділила дослідженню військової історії України, військового мистецтва козаків та їхніх провідників – гетьманів і кошових отаманів. У останньому разі історія України і козацтва, зокрема, персоналізувалася, роль особистості в історії поставала у своїй справжній величі, а не тому приниженні, що нав'язувалося ще "класиками" марксизму-ленінізму. Характерними для цього періоду творчості О.М. Апанович і цього напрямку діяльності є кілька статей, присвячених Богданові Хмельницькому. Про гетьмана України писалося багато і навіть близькі колеги Олени Михайлівни (насамперед Іван Крип'якевич та Федір Шевченко) створили в повоєнний час солідні дослідження його життя й політичної діяльності. Однак саме в статтях О.М. Апанович вперше подано аналіз і характеристику полководницького мистецтва Великого Богдана, який за визначенням дослідниці, розвинув основні напрямки стратегії і тактики Війська Запорозького.

Крім військової тематики, О.М. Апанович зверталася до вивчення і політичних та міжнародних зносин козацтва, його соціально-економічного становища. В той час, коли настирливо пропагувалася теза про нібито непримиренну міжусобну боротьбу козацької старшини та низів, про нібито глибоку внутрішню кризу Січі, викликану її нібито архаїчним устроєм, О.М. Апанович наголошувала на зовнішніх причинах знищення Січі (колоніальний наступ Російської імперії), на прогресивності устрою Січі, який був справді

демократичним. Див. наприклад статтю: "Передумови й наслідки ліквідації Запорозької Січі" ("УІЖ". – 1970. – № 9). Звичайно, на весь голос про це сказати тоді не можна було, але досвідченому читачеві вистачало й тієї інформації, що наводилась у цих працях. Характерно, що через 25–30 років О.М. Апанович розставить крапки над "і" і внесе нові акценти у висвітлення цієї сторінки життя Запорожжя. Вона підкреслить, наприклад, демократичні риси державного устрою Січі, наявність у козаків, особливо запорожців, фермерського типу ведення сільського господарства. Відомо ж, що саме цей американський (фермерський) шлях розвитку капіталізму дав неоціненні переваги США над тими країнами, де домінував так званий "прусський" шлях (кайзерівська Німеччина, Росія).

Наполеглива і плідна праця О.М. Апанович давала все більші результати. Вона впевнено йшла до захисту докторської дисертації, хоча давно вже переросла цей рівень… В цей час на хвилі хрущовської "відлиги" й шелестівської зацікавленості українською минувшиною поступово виростало ядро українських істориків, які відроджували славні традиції класичної української історіографії, грубо перервані в 30-х роках. Важливу роль як науковець і організатор відігравав Ф. Шевченко, у розквіті творчих сил були М. Брайчевський, Я. Дашкевич, Я. Дзира, Я. Ісаєвич, О. Компан та ряд інших. У цій плеяді українських істориків почесне місце належало і О.М. Апанович. На рубежі 60–70-х вона була визнаним авторитетом, з її думкою рахувалися в академічних колах, на її продукцію виходили позитивні рецензії і за кордоном, що в той час було великою рідкістю. До Олени Михайлівни тяглася молодь, яка шукалапорад, консультацій, яка хотіла займатися історією козацтва, творила кінофільми, художні полотна на цю тематику.

Та настав 1972 рік, що приніс зміну керівництва Компартії України. На місце більш-менш ліберального в "українському питанні" Петра Шелеста Москва поставила Володимира Щербицького, який з волі Брежнєва та Суслова різко посилив русифікаторську політику в Україні. Ідеологічний апарат ЦК КПУ очолив тоді сумнозвісний Маланчук (Мільман). Тоді одним розчерком пера було ліквідовано сім історичних щорічників, з видавничих планів було вилучено майже все, що стосувалося історії України козацької доби, центральні українські історичні журнали ("Український історичний журнал" та "Архіви України" стали нагадувати "Блокнот агітатора"), розпочалися "чистки" і в творчих колективах. Не обминула "чаша сия" й Інститут історії. 12 вересня 1972 року з нього було звільнено О.М. Апанович, а також О.С. Компан та Я.І. Дзиру – чільних фахівців відділу феодалізму. Звільнили ще ряд працівників, на яких впала тінь підозри в українофільстві. Формально їх було звільнено за скороченням штатів, а фактично за дисиденство в науці. Водночас стали друкуватися погромницькі статті, і сам Щербицький протягом десятка років не переставав закликати до боротьби з "ідеалізацією старовини, князів та гетьманів". Під ніж і заборону пішли книги письменників Романа Іваничука ("Мальви"), Івана Білика ("Меч Арея"), ряду істориків, у тому

числі монографія О. Апанович "Збройні сили України першої половини XVIII ст.", науково-популярна книга О. Киценка "Хортиця в легендах і переказах"… З друку було знято всі статті Олени Михайлівни, деякі з них були видані під чужими прізвищами. Її праці не дозволялося друкувати, навіть не рекомендувалося посилатися на них. То був тяжкий удар…. Бути позбавленою творчої роботи, можливості реалізувати свій величезний потенціал – цього вже було достатньо, щоб глибоко зранити душу будь-якої людини. Врешті, після восьмимісячного безробіття, її взяли працювати у відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, причому поставили в жорстокі умови постійного контролю, коли фіксувався кожен її вихід у коридор чи телефонний дзвінок. Потрапила вона і під негласний нагляд КГБ… Однак і в цих умовах О. М. Апанович зуміла продовжити творчу працю. Її зусиллями проведено велику роботу з опису нефондованих архівних документів, серед яких були й архівні матеріали видатних українських діячів – мистецтвознавця О. П. Новицького, археолога та етнографа Я. П. Новицького, істориків А. І. Степовича, М.І. Лілеєва, математиків Г.Ф. Вороного та М. В. Остроградського, київського митрополита Платона; матеріали фамільних та родових архівів Болсуновських, Дорошенків, Закоморних, Капністів, Жежельських, Лашкевичів, Радзівілів, Шодуарів, "розсипи" церковних документів Київської митрополії тощо (Див.: О. М. Апанович. Бібліографічний покажчик (До 75-річчя від дня народження і 50-річчя наукової діяльності). – К., 1995). Це було нелегке завдання, оскільки треба було мати добрі знання з палеографії, чужих мов, але воно було з честю виконане. Цей досвід був використаний О. М. Апанович при написанні колективної монографії з історії ЦНБ (нині НБУВ), яка вийшла друком пізніше (К., 1979). Тоді ж дослідниця, попри волю начальства, звернулася й до матеріалів, так чи інакше пов'язаних з історією козацтва. Було зібрано чималий матеріал, що стосувався книгознавства, маргіналістики. Досить сказати, що вона вивчила 8000 рукописів та книг, фіксуючи важливі записи на їхніх берегах. Внаслідок цього можливим створити цикл статей, виданих за межами України (тут і далі діяли заборони публікацій доробку О. М. Апанович). За твердженням сучасних дослідників саме О. М. Апанович "стоїть біля витоків наукової дисципліни в Україні", творчо продовжуючи традиції, започатковані А. Петрушевичем, І. Франком та В Адріановою-Перетц.

Праця у відділі рукописів ЦНБ мала наслідком створення О. М. Апанович і солідної монографії "Рукописная светская книга XVII в. на Украине. Исторические сборники", яка через всілякі перепони вийшла у світ із запізненням (К., 1983). О. М.Апанович відкрила чимало нових пам'яток літописання або їхніх списків та редакцій, імен українських культурних діячів (авторів, редакторів, копіїстів), серед яких видатне місце належить представникам козацької інтелігенції. Був серйозно підважений ще один брехливий міф (про дикість і некультурність козаків), була наочно обґрунтована любов козаків до книги, продовження ними навіть у тяжких умовах ліквідації вже решток Української

держави культурних та освітніх традицій попереднього етапу української історії. О.М.Апанович зробила дуже важливі висновки щодо репертуару і поширення української рукописної книги, розробила ряд її теоретичних проблем. Лише тепер стало можливим здійснити академічне видання літопису Г. Грабянки "Краткое описание Малороссии" та ін. (лише нових списків Грабянки О.М.Апанович виявила понад 30!), але, на жаль, і досі мало бажаючих піти далі цим важким, тернистим і малопрестижним в очах і тодішнього, і сучасного істеблішменту НАН України шляхом.

У стінах відділу рукописів О.М.Апанович знайшла ще одну золоту джерельну жилу, коли зайнялася вивченням особистого архіву Володимира Вернадського – геніального вченого-природознавця. Уже те, що Вернадський походив із давнього українського козацького роду, особливо зацікавило і не випадково тема "Вернадський і Україна" стала провідною в її творчості у 80-х роках. Вона створила ґрунтовну біографію вченого, простежила його роль у створенні ВУАН (Вернадський був її першим президентом), знайшла і видрукувала його незнані праці, насамперед щоденник. Наслідком творчих пошуків стала монографія О.М. Апанович (у співавторстві) "Вернадський: життя і діяльність на Україні", яка витримала два видання (1984 і 1988). Прикметно, що дослідниця займалася творчою спадщиною Вернадського не відсторонено, вона відчула духовну спорідненість із цим великим українцем, вчення якого про живу речовину, біосферу і ноосферу істотно вплинуло і на її погляди. Олена Михайлівна і тут виявила себе як людина високої культури, гнучкого розуму, здатна вийти за рамки однієї науки, якими б широкими ті не були. Народилася нова парадигма її досліджень, яка спричинила новий рівень наукового узагальнення соціальних і природних процесів у розробці проблем історичної науки. Так, у тезах доповіді дослідниці "Концепція ноосфери та історична наука" розглядаються філософські питання про взаємозв'язки природних та соціальних процесів. Узагалі постаті Вернадського та його вченню присвячено понад 20 наукових праць О.М. Апанович. Коли це стало можливим, вона здійснила поїздку до Парижа, де в Національному архіві Франції та Національній бібліотеці Франції, Інституті Кюрі знайшла неопубліковані праці й листування Вернадського з французьким академіком Леруа. Чи варто говорити, що добре знання французької мови, набуте О.М. Апанович ще в аспірантські роки, дуже їй придалося.

О.М. Апанович звернула увагу на інших видатних українських учених, насамперед на Сергія Подолинського, який працював над розв'язанням тих самих проблем, В. Вернадський. У наш час коли надзвичайну загрозу криє техногенний вплив на природу, який бумерангом б'є по людству, дуже актуальними стають попередження Вернадського і Подолинського. Сучасне людство лихоманково шукає виходу з глухого кута, шукає "модус вівенді" гармонійних взаємин з природою. Власне, ця проблема, хоча не так гостро, стояла перед світом ще у XVIII – на поч. XIX ст., і свої рецепти її розв'язання пропонували і Жан-Жак Руссо, і Генрі Торо. Але в цих рецептах було багато

нереального, міфічного, пошуки в минулому якогось "золотого віку" мало давали сучасникам. Але ж у ту саму добу, коли жив Ж.-Ж. Руссо, ще існувало запорозьке козацтво, весь спосіб життя якого доводив можливість реального, а не уявного гармонійного співжиття з природою. На це звернула увагу О.М. Апанович, яка у своїх працях сформулювала власну історико-філософську концепцію щодо козацтва, ґрунтуючись на ідеях В. Вернадського та С. Подолинського (особливо на вченні цього останнього про агрокультуру). Згідно з поглядами Апанович, феномен українського козацтва треба визначити не в традиційних критеріях оцінки. Завдяки військовій майстерності та успішній воєнній діяльності було збережено як етнічну спільноту український народ (це вже само собою має світове значення, бо врятування кожного народу на нашій планеті є збереженням етнофонду людства). Історична конструктивна діяльність українського козацтва виявилась у своєрідній державній організації суспільства: запорозька демократична християнська республіка (з середини XVI ст.), Українська козацька держава (Гетьманщина) з республіканським ладом (1648 – кінець XVIII ст.); у організації й розвитку інтенсивної агрокультури, у створенні прогресивної форми сільського господарства, орієнтованого на ринковий тип відносин, де застосовується вільна праця на власній землі. Запорозькі козаки поглибили притаманну українському селянству ментальність – гармонійність взаємозв'язків і взаємин із природою та стихійний екологічний досвід. Учена дійшла висновку, що український народ здійснив значний поступ у ноосферну перспективу, але в роки колоніального володарювання Російської імперії та СРСР ці набутки було знищено, а Україну відкинуто на кілька століть назад. Ці ідеї О.М. Апанович виклала на Першій республіканській науково-практичній конференції "Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці" (Хортиця, січень 1990 р.), V міжнародному франко-українському колоквіумі у Новій Сорбонні (Париж, 1991 р.), III Міжнародному конгресі україністів (Харків, серпень 1996 р.) тощо.

Характерно, що О.М. Апанович висунула нову концепцію історії українського козацтва якраз у період Національного Відродження, яке почалось у другій половині 80-х років і мало своїм наслідком відновлення незалежної Української держави у 1991 р. До цієї вікопомної події історик підійшла у розквіті творчих сил, довівши, що репресії та переслідування, які тривали щодо неї аж до кінця 80-х років, не зламали, а тільки загартували її дух. І в тому що український народ відродив свою омріяну незалежну державу, є заслуга і "козацької матері". Мало хто з істориків колишнього СРСР може похвалитися тим, що його наукові праці діставали такий широкий громадський резонанс, так відчутно впливали на свідомість народу, як твори О.М. Апанович. Характерний приклад – комплексна експедиція "Запорозька Січ: зруйноване й уціліле" (1989), керівником якої виступила вчена. Крім суто наукових результатів, експедиція мала значний громадський резонанс, привернула увагу наших співвітчизників до того феноменального явища

в історії, яким було козацтво: до збереження його пам'яток, дослідження його минулого. Експедиція поруч із публікаціями О.М.Апанович, які часто-густо з'являються на сторінках газет і журналів, відіграла поважну роль у підготовці та проведенні 500-річного ювілею запорозького козацтва (1989–1992), що, своєю чергою, мало надзвичайно велике значення у мобілізації українського народу і його подальшій боротьбі за власну незалежну державу.

Починаючи з відродження незалежної Української держави у житті й творчості О.М. Апанович настав новий період. Вчена незважаючи на свій солідний вік, отримала ніби "друге дихання", нарешті вона змогла вільно викладати свої думки й позиції, доносити їх до свідомості широкої читацької маси. У 1991–1994 рр. одна за одною вийшли три книги О.М. Апанович: "Розповіді про запорозьких козаків" (К., 1991), "Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі" (К., 1993), "Українсько-російський договір 1654 р. Міфи та реальність" (К., 1994). Тут на широкому матеріалі розвивалася концепція О.М. Апанович, про яку вище говорилося, розкривалися величезні заслуги козацтва у національно-визвольній боротьбі українського народу XV–XVIII ст., роль видатних вождів Української козацької держави, в тому числі й таких, що замовчувалися або оббріхувалися в імперській історичній науці (І. Виговський, І. Мазепа, П. Орлик). Дуже актуальною була і її книга, присвячена договору 1654 року, в якій вчена уважно проаналізувала історичні обставини, в яких укладався договір, умови порозуміння між Українською та Російською державами, їхню реалізацію та ін., об'єктивно, без ідеологізації, притаманній попереднім писанням радянських істориків, визначила характер порозуміння між Україною та Росією, його місце та значення в історії обох країн.

Наукова діяльність О.М. Апанович, яка у 1991 році стала і членом Спілки письменників України, дістала нарешті й офіційне визнання. У 1994 р. вона стала лауреатом Шевченківської премії – найпочеснішої нагороди діячів науки і культури України, а 1995 року її було визнано і лауреатом премії Антоновичів (США). Майже одночасно О.М. Апанович поновили на роботі в Інституті Історії НАН України, і це було моральною сатисфакцією для вченої, свідченням неодмінної перемоги Правди над злом. До її 75-ліття (1994) вийшли дві перші книги-збірники, видані на знак пошани до "козацької матері": Під знаком Кліо. На пошану Олени Апанович. Збірник статей. – Дніпропетровськ, 1995; Історія українського середньовіччя: козацька доба. – К., 1995. – Ч. 1–2. Незважаючи на солідний вік та погіршення стану здоров'я (серце, жовчний міхур, підвищений тиск), Олена Михайлівна активно веде наукову роботу, добре знаючи французьку мову, вивчає есперанто, цікавиться політикою, футболом (!), була вболівальницею київського "Динамо"… Негативно ставилася до роздріблення українського козацтва на сучасному етапі, яке проводилося російськими спецслужбами та й "своїми малоросами". Гостро критикувала "вождів" сучасного козацтва в особі Панченка (судимий), Поповича (виступав на підтримку Кучми на президентських виборах, а на

влаштованих ним боях без правил загинув американський боксер). Вона останній період жила сама в скромній однокімнатній квартирі в хрущовській п'ятиповерхівці на вулиці Ежена Потьє біля стації метро "Шулявська" (тоді "Більшовик") (сім'я сина Сергія жила окремо). У цій кімнаті все було заповнено книгами, їй постійно дзвонив телефон, люди в основному прагнули консультацій (науковці, видавці, журналісти, актори…). Чудово готувала (коронним її номером була запечена качка). Ніколи не курила, не вживала алкоголь, навіть слабеньке вино. З особливим почуттям згадую про мої відвідини цієї квартири. Ми говорили й не могли наговоритися по кілька годин і лише з настанням ночі розходилися, жалкуючи, що час пролетів швидко, а ще багато чого не було обговорено й продискутовано. Чимало ми знайшли спільного в поглядах, і тому, коли я приходив до неї в гості (зазвичай після недільного богослужіння), ми не могли наговоритися і лише пізно ввечері були змушені перервати свої цікаві бесіди. Так ми обидва не сприймали творчості художника Данченка, хоча віддавали належне його патріотизму і любові до української історії, особливо історії козацтва. "Хіба ж можна козаків зображувати як грубу силу, через що важко уявити їх як державотворців". Мені теж не імпонувало зображення козаків як бугаїв. Інший приклад. Ми зійшлися в поглядах на авторство "Тихого Дону", який дуже любили. Олена Михайлівна зокрема говорила, що на Шолохова, котрий списав твір переважно з рукопису письменника Крюкова, за що на Шолохова за плагіат подавали в суд ще у 20-х роках XX ст. мати і дружина Крюкова. Історію з цим плагіатом висвітлено у ряді досліджень, зокрема в ґрунтовній статті Макарова А. Г. і Макарової С. Э. К истокам "Тихого Дона" (Новый мир. – 1993. – № 5–6. – С. 189–223). Я цілком погоджувався з Оленою Михайлівною, тим більше, що виявилися нові факти про цю брудну справу.

Протягом 90-х років не зменшився потік науково-популярних публікацій О. М. Апанович, її статті прикрасили такі солідні журнали як: "Україна", "Українська культура", "Людина і світ", "Музика", "Жовтень" (нині – "Дзвін"), "Всесвіт", "Неопалима купина", "Книжник", та ін., газети, серед яких – насамперед "Українське слово", "Літературна Україна", "Українська газета", "Сільський час", "Молодь України", "Голос України", та ін. Вона виступила науковим консультантом і співавтором у підготовці сценаріїв серії науково-популярних фільмів з історії козацтва: "Не пропала їхня слава", "Гомоніла Україна", "Козак Мамай", "Слава і біда України", "Анатема", "Рід Розумовських", "Останній гетьман", "Райські острови Сагайдачного", "Козацькі могили", тощо, а також двох повнометражних фільмів "Ще є час" та "Чорна долина". Нею написано також сценарій театралізованої вистави "Гетьмани – будівничі української культури: Петро Конашевич-Сагайдачний та Іван Мазепа" (К., 1993). Її мудрі поради, добре слово завжди цінували такі видатні особистості в науковому та культурному житті України як Олесь Гончар, Іван Сенченко, Олена Компан, Ліна Костенко, В'ячеслав Брюховецький, Іван Білик, Ярослав Дзира, Наталя Забіла, Іван Драч, Ярослав Ісаєвич, Микола

Ковальський, Іван Бутич, Григорій Кочур, Валерій Шевчук та багато інших. Особливо важливими є її поради науковцям-початківцям і чимало цих останніх (у тому числі й автор цих рядків) зберігає як реліквію листи ювілярки, насичені унікальною інформацією. А скільки важливого і незабутнього сказала вона в ході дискусій, у дружніх бесідах! "Лебединою піснею" Олени Михайлівни за її власним висловом стала фундаментальна "Козацька енциклопедія для дітей". Смерть не дала можливості закінчити цю прекрасну працю, але в наш час вона таки вийшла посмертно у видавництві "Веселка", і я щасливий, що мені випала честь бути науковим редактором цієї книги.

Олена Михайлівна Апанович померла 21 лютого 2000 р. Після операції на жовчному міхурі (каміння забивало протоки) у неї ослабло серце… Вона була відспівана священиками УПЦ Київського Патріархату у Благовіщенському храмі Національного університету "Києво-Могилянська академія", тобто мною і о. Богданом (Пєтуховим), і похована на Байковому кладовищі у Києві у ряду з іншими українськими патріотами (Лупинос та ін.). Але смерть не спинила життя її численних наукових і науково-популярних праць. А мені випало редагувати її останню велику працю – "Козацьку енциклопедію" ("мою лебедину пісню", як казала сама Олена Михайлівна). Ми певні, що науковий, культурний і громадський доробок Олени Михайлівни Апанович вдячно приймуть нові покоління українців.

Нові книги японського славіста

Ім'я японського професора Макото Хаясаки (Makoto Hayasaka) достатньо відоме в славістичних колах. Кілька слів про його життєвий шлях. Хаясака народився 19.11. 1948 р. в місті Саппоро. Після закінчення тамтешнього університету у 1975 р. він проходив наукове стажування в Польщі (переважно у Варшаві і Кракові) (1975–1979). Вже тоді він відвідав Підляшшя – прикордонний регіон, де поляки, білоруси й українці живуть поруч і який зберіг свій строкатий культурний ландшафт. У 1983 р. він здобув у своїй "альма матер" науковий ступінь (Ph. D) і став працювати (1983–1996 р.) викладачем в університеті Ібаракі (ад'юнкт, доцент, професор). З 1997 р. по нинішній час працює професором технологічного інституту в Токіо, у цей період був на науковому стажуванні в Росії (1992–1993), Польщі (1993), Литві (1996–1998). Був і в Україні у 1992 р. (Київ, Дніпропетровськ, Львів), тоді почав вивчати й українську мову і зацікавився історією України. Він спочатку займався проблемами полоністики (зокрема діяльністю Міхала Чайковського (Садик-паші), потім русистики (зокрема історією старообрядців), а потім все більше уваги став приділяти проблемам україністики і білорусистики. Так у 1994 р. він видав у Токіо монографію "Україна, як відбудувати свою вітчизняну історію", яка була помічена в наукових колах і дістала позитивну рецензію.

У 1999 р. у Токіо вийшла чергова монографія Хаясаки **"Одне з джерел ідеї революційної диктатури: російське якобінство і польське питання" (312 стор.)**. Тут розглядається історія російського якобінства (насамперед П. М. Ткачова) та його вплив на ідеологію народництва 70-х рр. XIX ст. Це проблема цікава й тому, що згідно популярній в зарубіжній історіографії точка зору згідно з якою попередником Леніна був сам Ткачов. Хаясаку приваблює постать "останнього якобінця" – Каспара Міхала Турського, який входив до групи бланкістів у Франції, заснував свій гурток і особисто зацікавив Ткачова своєю діяльністю. Дослідження цього моменту польсько-російсько-французьких відносин у ранньому соціалістичному русі і стало науковим завданням книги Хаясаки. Звичайно, всі книги Хаясаки видані на японській мові, і тому ми не можемо дати тут розгорнуту їх рецензію, бо не володіємо японською (як, до речі, майже всі славісти). Але виходячи

з розгорнутих авторських резюме, (а резюме книги, про яку мова піде нижче, перекладене білоруською Олександром Смоленчуком; із ґрунтовних посилань; а також із особистого знайомства з автором (ми особисто знайомі з Хаясакою з 1978 року), можна скласти анотацію цих важливих видань, щоб зацікавлені могли довідатися про книги, а при необхідності скористатися й оригіналом.

Отже книга "Одне з джерел…" складається із вступу та 13 розділів, у котрих розглядаються життя й діяльність К. М. Турського (поляка з Херсонщини), зв'язки польської політичної еміграції у Франції (насамперед В. Врублевського, Я. Домбровського, К. Турського) з французькими бланкістами, гарібальдійцями, Карлом Марксом та Фрідріхом Енгельсом; расистська теорія Ф. Г. Духінського, діяльність С. Г. Нечаєва і справа нечаївців; програма журналу "Набат"; організація "Народна воля" тощо. Особливий інтерес для україністів має розділ 9 ("Суперечка про шляхи вирішення національного питання між російськими якобінцями та М. П. Драгомановим"). Про це ж Хаясака писав і в російськомовній статті "Русские якобинцы и М. П. Драгоманов – споры о путях решения национального вопроса" // Славяноведение. – М., 1983. Хоча російські і польські революціонери сприймали погляди Драгоманова у тій частині, де він критикує царат, але займали протилежні позиції, коли він писав про політику русифікації українців, критикував засилля польської шляхти на Правобережжі (як тут не згадати аксіому: російська (додамо – й польська) демократія кінчається там, де починається українське питання). Хоча окремі громадсько-політичні діячі (Д. М. Овсянико-Куликовський і його брошура "Записки южнорусского социалиста") все ж сприйняли й ці погляди Драгоманова і навіть певною мірою їх розширили (федералізація російської імперії: виділення Великоросії, Малоросії, Білорусії і Польщі і боротьба за соціалізм окремими національними партіями – гасло "национализирования социализма"), але такі погляди були піддані критиці самим Ткачовим, який судячи з матеріалу, що його наводить у книзі Хаясака, був у цьому відношенні звичайним російським великодержавним шовіністом.

Значно більший інтерес україністів і білорусистів викликає найновіша книг Хаясаки **"Беларусь. Гісторыя Памежжя: разважанні над мінулым Беларусі"** (Токіо, 2013, понад 450 стор.). У вступі автор повідомляє про першопричини зацікавлення даною проблематикою, зокрема чудотворною іконою Коденської Богоматері (нагадаємо, що Кодня знаходиться на Підляшші) і українсько-білорусько-польським магнатським родом Сапіг (один з Сапіг викрав у XVII ст. Ватикані цей чудотворний образ і перевіз у Кодню) і шляхом історичної ретроспекції пробує знайти ключ до історичної свідомості сучасних білорусів. У І розділі автор окреслює наукову мету дослідження, методи дослідження (насамперед компаративістику) і говорить про важливість вивчення історії Білорусі (це для японського і для західного читача дуже важливо, бо там звикли мати справу з Російською імперією і Польщею, і про Білорусь, як і про Україну, часто мають лише приблизне уявлення). Розглянута

дуже важлива проблема походження білорусів і формування білоруської нації і держави, проаналізовано специфіку даного процесу, на яку впливали політика Росії та Польщі. Зокрема, автор аналізує концепцію "западнорусизму", яка поділялась і в радянській історіографії з її ленінською концепцією. Відповідно засуджувалася білоруська шляхта, яка беззастережно відносилася до польської, навіть такі видатні постаті національно-визвольного руху як Тадеуш Костюшко, Кастусь Каліновський та Ігнатій Гриневецький. Лише на початку 90-х рр. XIX ст. білоруська історична наука почала відходити від ленінізму і почала шукати нових шляхів (концепція Альфреда Майхровича, яка до речі вплинула і на дослідження Хаясаки).

У II розділі подається загальний нарис білоруської історіографії з кінця XIX ст. і зупиняється на русифікаторській теорії М. Кояловича (1828–1891), згідно з якою білоруські землі є частиною земель царської Росії, а Польща тільки анексувала те, що їй не належало. У розвиток теорії західнорусизму діяв О. Сапунов (1851–1924). Але вже Ю. Карський (1860–1931) і особливо М. Довнар-Запольський (1867–1934) (на котрого виявили значний вплив народники) робили наголос на розвитку національної свідомості білорусів. Прикметно, що автор відзначає аналогічну з М. Довнар-Запольським роль М. Грушевського у розвитку української історіографії. Особливо важливу роль відіграли праці В. Ластовського (1883–1938), який твердив, що білоруси пов'язані з Полоцькою Руссю і звідти беруть початку їхньої державності, і висунув так звану "кривицьку теорію". В. Ігнатовський (1881–1931) поєднав ці погляди з марксистською інтерпретацією історії в БССР. Однак ці історики були репресовані в 30-і рр. XX ст., політика білорусизації була грубо припинена, погляди цих авторів були засуджені як "нацдемівщина".

У III розділі автор звертається до проблематики Полоцької Русі, зупиняється на постатях полоцького князя Всеслава і св. Єфросинії, звертає увагу, що у литовській хроніці штучно замінюються імена полоцьких князів на литовські з метою легітимізації литовського панування. Інший приклад "підправлення" історії: легенда про св. Параскеву, в основі якої лежить житіє св. Єфросинії Полоцької. З іншого боку агіографію св. Єфросинії царська влада використовувала для русифікації білорусів. Жовтнева революція жорство проводила атеїстичну політику войовничого атеїзму і лише після розпаду СРСР була реабілітована св. Єфросинія і вся спадщина Полоцької Русі.

У IV розділі аналізується доба Ренесансу і Реформації і пов'язані з ними історіографічні концепції, насамперед протестантський рух, прийняття Литовських Статутів і політична діяльність канцлера ВКЛ Льва (Леона) Сапіги (1557–1633). Аналізується доробок професорів В. Пічети (певний час працював у Катеринославі) і Ю. Бардаха, причому перший хоч і мусив йти за положеннями марксизму, але його праці, особливо в економічному аспекті, не втратили свого значення. Далі автор представляє заслуги Л. Сапіги, якого в деяких працях сучасних білоруських авторів (І. Саверчанка) охарактеризований як "національний герой". Однак на наш погляд діяльність Сапіги надто

суперечлива, особливо якщо взяти до уваги його активну роль у впровадженні Берестейської унії 1596 р. Слід зауважити, що в японській історіографії відсутня інтерпретація Смути з перспективи Великого князівства Литовського (ВКЛ) і звичайно дослідники створюють негативний образ "польської інтриги", ототожнюють ВКЛ з польською експансією, спираючись виключно на російську історіографію.

У V розділі розглядається історія Підляшшя, де зійшлися традиції Сходу й Заходу, описує складні процеси в релігійному житті регіону, де проводилася унія, потім відбувалися переслідування уніатів, які врешті (у 1905 р.) масово перейшли в римо-католицизм. Один проблемний блок книги – це образ Коденської Богоматері в контексті поширення Берестейської унії і повість Зофії Косак, видана у 1953; другий – це переслідування уніатів російським урядом (навіть розстріли вірних!) і відбиття цих подій у повісті лауреата Нобелівської премії Владислава Реймонта (1909). Обидві повісті об'єднує прагнення досягти консолідації нації в межах концепції "сучасного поляка" проголошеної прем'єр-міністром Польщі романом Дмовським (1864–1939).

VI розділ стосується проблематики Берестейської унії, починаючи від місіонерської діяльності Йосифа Вельямина Рутського (1574–1616) і вбивства Йосафата Кунцевича (1580–1623) і його беатифікації; автор торкається діяльності ордену василіан, Замойського Синоду 1720 р., який прискорив латинізацію уніатського обряду, а разом з цим і полонізацію українців і білорусів. Розглядається релігійна політика Російської імперії, яка після деяких коливань, стала відверто жорстокою. Автор зупиняється на Полоцькому соборі 1839 р., діяльності єпископа Йосифа Семашка, які викликали спротив польської еміграції і насамперед історика Валеріяна Калінки (18726–1886), який у Львові заснував "Руський інтернат" для виховання дітей уніатів (читай українських дітей) у польському дусі. Калінка попереджав про небезпеку русифікації, писав про переслідування уніатів на Підляшші, розстріл царськими військами віруючих у Дрелеві і Пратулині (січень 1874 р.). Водночас Калінка бачив погрозу германізації у Познанському воєводстві. Насамкінець розділу аналізується діяльність славіста з Підляшшя Миколи Янчука (1859–1921), який походив з сім'ї уніатів, а згодом відіграв велику роль у розвитку білорусистики.

У VII–VIII розділах характеризується діяльність відомого мовознавця, активного діяча білоруського Відродження початку XX ст. Б. Тарашкевича (1892–1938), яка припадає на часи поділу Білорусі між СРСР та Польщею і відповідно стала заручницею політики русифікації і полонізації і організації "Грамада", яка підтримала стратегію Комінтерну. Розглядається політична діяльність Тарашквича, аналізуються його праці присвячені аграрним проблемам в Польщі і прибалтійських державах, висвітлюється історія обміну Тарашевича на соловецького в'язня Ф. Аляхновича (1883–1944) і його трагічний кінець (кінець білорусизації призвів до знищення мовознавця, якого було забито НКВД в рамках т. зв. "Польської операції"). Також приділяється

увага католицькому ксьондзу Адаму Станкевичу (1891–1949), який використовував білоруську мову в богослужінні і сприяв розвитку національної свідомості білорусів. Автор зупиняється на незвичних для слов'янської історіографії сюжетах: порівнює польську політику з політикою тогочасного польського уряду в Маньчжурії.

У заключному розділі автор висловлює загальний погляд на націотворення у Європі, починаючи з Французької революції кінця XVIII ст. Потім розглядається період застою в історії СРСР, виникнення дисидентського руху, виступ білоруської інтелігенції (в першу чергу Василя Бикова) на захист білоруської мови, виникнення нової білоруської історіографії, яка веде боротьбу за незалежний погляд на історію і зазнає переслідувань з боку режиму Лукашенки.

Книга містить у собі багато фотографій, малюнків, також 8 карт Білорусі і дає цікавий матеріал про неї не тільки вченим, але й рядовому читачу.

Таким чином, в роботі японського професора розглядаються дуже важливі й актуальні проблеми. Свіжий погляд незаангажованого автора на українську і білоруську минувшину й сьогодення як ніколи дуже потрібний і україністиці й білорусистиці.

Лункі октави дальних голосів

Лункі октави дальніх голосів
запише обрій у вечірній простір...
Ліна КОСТЕНКО

Дніпропетровський журналіст, письменник-краєзнавець і фольклорист Микола Чабан понад тридцять років досліджує білоруську тематику. Це сталося напевне тому, що по мамі він – білорус. Лідія Іванівна Кузьменко народилася 1937 року в селі Бронне Речицького району Гомельської області. Щойно отримавши паспорт, у 1955 році переїхала на Криворіжжя, а у 1956-му – до Дніпропетровська, де відтоді й живе всі ці роки.

Микола Чабан, народжений у Дніпропетровську 1958 року, змалку їздив у рідне мамине село Броннае. Там не лише вбирав білоруську *матчыну* мову, але й пізнавав іншу, ніж в Україні природу, збирав гриби в лісі за Дніпром і вчився плавати на найбільшій українсько-білоруській річці. Дід його білорус Іван Прохорович Кузьменко (1897–1972) втратив ногу на першій світовій війні, рибалив, у війну померла дружина Катерина, а він зостався з купою дітей. Одружившись вдруге, дід навесні 1961 року переїхав до Криму і похований у Сімферополі. Там нині живе тітка М. Чабана білоруска Ганна Іванівна Лапчук, з якою вони добрі друзі.

Зовнішня біографія Миколи Чабана вміщується в декілька рядків. 1980 року скінчив українське відділення філологічного факультету Дніпропетровського державного університету. Слухав також курс журналістики і отримав призначення на роботу до редакції. Відтак три роки працював журналістом у дніпродзержинській міській газеті "Дзержинець". З 1983 по 1989 – в обласній молодіжній газеті "Прапор юності". З 1989-го, вже чверть століття – в обласній газеті "Зоря". Член Національної спілки письменників України з 1996, член правління Всеукраїнської спілки краєзнавців. 2004 року стояв біля витоків Дніпропетровського регіонального товариства "Білоруси Придніпров'я".

А розпочалося все з того, що 1981 року Микола Чабан надіслав лист до редакції білоруського тижневика "Ніва", який видається для білорусів Польщі у Білостоку. Йому передплатив цей тижневик тамтешній білорус-

залізничник Володимир Сидорук. 14 липня 1981 року він надрукував у "Ніве" Миколиного листа "Далёкы ды блізкі брат", де розповів про листування з ним. 23 серпня 1981 року В. Сидорук друкує в "Ніве" нову кореспонденцію, в якій цитує листа Миколи Чабана про білоруське село Сурсько-Литовське під Дніпропетровськом і його мешканців. Це можна вважати першою публікацією 23-річного Миколи Чабана у сфері білорусистики.

Читання зовсім не схожої на радянські видання білоруської газети "Ніва", що видавалася після відомих виступів робітників 1980 року в Польщі, справила на Миколу Чабана сильне враження. Відтак його білоруські гени не могли не озватися "октавами дальніх голосів". Він передплачує мінські тижневики "Літаратура і мастацтва" і "Голас Радзімы" та починає дописувати до них. Мама передплачує і читає журнал "Работніца і сялянка". А Миколу захопило ще й перекладацтво: з білоруської перекладає поезію і гуморески, друкуючи дещо на шпальтах "Дзержинця".

Недавній випускник ДДУ і учасник недавніх фольклорних практик вирішує 1982 року збирати фольклор білоруського села Сурсько-Литовського. Сам тоді працював у дніпродзержинській міській газеті "Дзержинець". Тож на вихідні Микола вертався до Дніпропетровська і вже звідти вирушав у село, де від 1794 року осіли білоруси, переселені з Дубровно на Бєларусі під Катеринослав. Перші пісні йому наспівали Софія Данилівна Савитченко з мамою Євдокією Івановою. Вони ж передали йому рушник, старі фото і побиті шашелем дерев'яні дощечки для виготовлення пряників-півників. Усе те він відіслав через кореспондента газети "Голас Радзімы" Валентину Тригубович до Мінська, де ті дарунки потрапили до Національного музею. Вдячно він згадує й інших вже покійних білорусів, від яких зміг записати білоруські народні пісні: Уляну Іванівну Гарькаву, Олену Арсентіївну Павлову, Андрія Пантелеймоновича Лук'яненка, Зінавея Івановича Терентьєва...

О молодість, яка не знає страху і не обтяжена стереотипами, сповнена енергії і жаги дії! У серпні 1982-го під час літньої відпустки 24-річний Микола здійснив свою заповітну мрію – побував, нарешті, біля витоків великої річки Дніпро на Смоленщині.

А 22 серпня того року приїхав у Дубровно на Вітебщині, то була перша поїздка на Дубровенщину. Там став записувати місцевий фольклор білорусів задля порівняння його з фольклором переселених з цих країв в Україну білорусів. Їздив він з села до села автостопом. Тогочасна записувальна техніка була недосконала, магнітофон відмовлявся працювати, але були ще ручка й папір. Та насамперед – чудова гостинність тамтешніх білорусів, людей відкритих, привітних і добрих. Це святкове відчуття лишилося з ним на все життя (на відміну від недовговічних магнітофонних записів). Свій білоруський щоденник з тієї поїздки Микола Петрович опублікував у книжці "Заспявай мне на матчынай мове" (2000).

У ту ж відпустку молодий дослідник навідався до столиці Білорусі – Мінська. Тут зустрівся з одних з найбільших тодішніх авторитетів у царині

фольклористики – народним артистом СРСР, хоровим диригентом та музикознавцем, автором обробок народних пісень і танців, організатором і довголітнім художнім керівником Білоруського державного народного хору (в 1952–1974 роках) Геннадієм Івановичем Цитовичем (1910–1986). Микола Чабан залишив йому для ознайомлення примірник опалітуреної збірки білоруського фольклору, зібраного в Сурсько-Литовському. Свято зберігає Микола Чабан примірник сурсько-литовських пісень з позначками мінського метра, має коротенького листа від Цитовича. Геннадій Іванович обіцяв видати листи Максима Рильського до нього. Та невдовзі Цитовича не стало.

З вдячністю згадує наш герой і мінську журналістку Валентину Тригубович, яка тоді працювала в редакції тижневика "Голас Радзіми", а в 1990-х редагувала "Беларускую перспектыву". Вона заохочувала молодого журналіста збирати матеріали, пов"язані з білорусами на Придніпров'ї. У серпні 1982-го він познайомився з Валентиною особисто і їхнє листування і приязні стосунки тривали довгі роки (востаннє бачилися в Мінську в 2005). Влітку 1996 року Микола Чабан на запрошення "Беларускай перспектывы" брав участь у семінарі, проведеному у стінах Спілки письменників Бєларусі. Валентина Тригубович також відкрила Миколі Чабану видатну білоруську поетесу важкої долі Ларису Геніюш. І з Мінська він тоді повертався з її збірочкою "На чабары настоена" (1982). А рядок з поезії Лариси Геніюш "Заспявай мне на матчынай мове" узяв за назву своєї книжки фольклору білорусів Придніпров'я.

Повернувшись додому, Микола Чабан, який встановив контакти з колегами-журналістами в Дубровно і Мінську, надсилає до білоруських газет великі статті про білорусів Сурсько-Литовського. "Голас Радзімы" друкує його розвідку "На узмежках цвіла і выстаяла" 11 листопада 1982 року, а дубровенська районна газета "Дняпроуская прауда" також у листопаді 1982-го друкує його статтю про земляків у трьох номерах.

Свою літню відпустку 1988 року Микола Чабан провів у Польщі – серед тамтешніх білорусів і українців. Жив у родині гостинного Володимира Сидорука у Черемсі на польсько-українсько-білоруському прикордонні. Причому сам Сидорук був членом Білоруського товариства, а його племінник вчащав до українського... На Білосточчині Микола Чабан мав зустрічі у білоруських середовищах, редакції тижневика "Ніва". Там же, у редакції у Білостоку зустрічався з відомим польським професором Владиславом Сєрчиком. На своїй книжці "На далекій Україні. Історія козаччини до 1648 року" (1984) професор написав: "Вельмишановному панові редакторові Миколі Петровичу Чабанові на добру згадку про нашу зустріч у Білостоку. Автор Владислав Сєрчик. Білосток, 25 серпня 1988 року".

Того ж року Микола Чабан нав'язав у Варшаві дружні стосунки з молодим білорусько-українським поетом і науковцем Юрком Трачуком, останню зустріч з яким мав на конгресі україністів у Чернівцях 2002 року. В ході тієї поїздки на Підляшшя Микола Чабан відвідував місцевості, заселені пере-

важно білорусами, – Білосток, Гайнівка, Біловежа... Незабутні враження лишилися від відвідин Біловезької пущі, більша частина якої, як відомо, знаходиться на території Польщі. Там уперше побачив славетних зубрів.

... Його бібліотека може нагадати про особисті й заочні зустрічі М. Чабана з багатьма білоруськими письменниками. У серпні 2002 року в Полтаві він зазнайомився з чудовою поетесою, за фахом тележурналісткою Інною Снарською, яка давно живе в Україні й видала тут не одну поетичну книжку білоруською мовою. На збірці "Лясная панна" (Мінськ, 2001) вона в день знайомства написала: "Я так хацела лётаць, Як, можа, толькі жыць... Шаноунаму Міколе Чабану з найлепшымі пажаданнямі і шчырым сэрцам. Няхай жыве Беларусь! Нехай живе Україна! Іна Снарская, Палтава, 23. 08. 2002".

Ще 1984 року Микола Чабан вирішив зібрати матеріал про постановку 1930 року п'єси білоруського драматурга Ригора Кобца "Гута" на сцені Дніпропетровського українського театру імені Шевченка. Написав листа до Мінська письменникові Ригору Кобцу (1900–1990), одному з засновників білоруського театру і кіно, який не уник сталінських репресій. Той відгукнувся листом, надіслав свою книжечку. А 2007 року дніпропетровський дослідник несподівано отримує книгу доньки покійного письменника Альони Кобець-Філімонової "Калі уцякала сонца. Творцасць Рыгора Кобеца, яго жыццё і пакуты" (Мінськ, "Кнігазбор", 2006). На книзі дочка письменника лишила такий автограф:

"Паважанаму Мікалаю Пятровічу Чабану. Гэту кнігу можна лічыць адказам на ліст маладога журналіста Мікалая Чабана з г. Дняпрапятроуска ад 15. 1. 1984 да Рыгора Якаулевіча Кобеца, які на той час быу цяжка хворы. А. Кобец-Філімонава. Мінск. Лістапад 2007". Тоді ж таки вона надіслала ще одну свою книжку "Карэльскія Курапаты. 1937–1938. Расстрэльныя спісы белурасау і асуджаных у Беларусі. Рэха ГУЛАГА. (Мінск, "Кнігазбор", 2007).

Сучасний білоруський поет Сергій Панізнік подарував Миколі Чабану у Мінську на конгресі білорусистів збірку поезій "Пры сьвячэньні" (Вільня, "Наша будучыня", 2004) з написом: "Спадару Міколу Чабану – з падзякай. Siarhei Paniznik. 7. 06. (20)05".

Перебуваючи у червні 2005 року на конгресі в Мінську, Микола Чабан особисто зазнайомився з провідним науковцем і письменником Адамом Мальдзісом, з яким певний час листувався. А через свого однокурсника, секретаря посольства України в Мінську Леоніда Ясинського зміг зустрітися з заслуженим художником Білорусі Іваном Семеновичем Дмухайлом (1914–2007). Наш земляк, родом з с. Топчине на Магдалинівщині, випускник Дніпропетровського художнього училища після війни оселився в братній Білорусі. Микола Чабан зустрівся з митцем у нього вдома і підготував розповідь про нього. Також у Мінську розшукав Юрія Шпоту – племінника дніпропетровської письменниці Олени Шпоти, яка загинула в роки війни.

Свої записи фольклору білорусів Сурсько-Литовського Микола Чабан зміг видати лише через 18 років після збирання фольклору. Але яким був

його подив: народні твори після 18 років лежання в шухляді столу не змарніли, не застаріли. Бо як сказав класик, "Наша пісня, наша дума не вмре, не поляже..." Книжка "Заспявай мне на матчынай мове" вийшла друком 2000 року завдяки підтримці тодішнього начальника обласного управління культури Валентини Тальян. У ній, окрім зразків фольклору, Микола Чабан вмістив коротку і ємку передмову з історією появи білорусів у центрі України. У книзі оприлюднено і його білоруський щоденник серпня 1982 року з поїздки на історичну батьківщину сурсько-литовців – Дубровенщину. Тут же надруковано дореволюційні фото типів білорусів села і знімки 1982 року.

Книжка мала добрий резонанс, з'явилися позитивні друковані відгуки в Дніпропетровську, Запоріжжі, Мінську, Білостоку. Автор передав книжку до бібліотек Білорусі, України, Чехії, Англії, Канади... Є вона і в бібліотеці Конгресу США. Восени 2000-го у Сурсько-Литовському з ініціативи сільчан незвично проведено презентацію книги Миколи Чабана – у формі весільного обряду білорусів села. Ця чудова презентація описана окремо.

Книжку свою Микола Чабан присвятив мамі, Лідії Іванівні Кузьменко, яку теж запросили на презентацію до сільського Будинку культури. Оскільки його магнітофонні записи 1982 року нині втрачені з різних причин (недосконала тогочасна техніка, переїзди тощо), то він вважає: білоруське товариство мало б ініціювати – поки не пізно! – повторний запис білоруського фольклору спеціалістами університетської науково-дослідної лабораторії фольклору, народних говорів та літератури Придніпровського регіону ім. Олеся Гончара ДНУ. Це необхідно для того, щоб увічнити фольклор білоруських переселенців у центрі України.

Після появи книжки Миколи Чабана вона одразу була помічена в Білорусі. Вже наступного 2001 року в Мінську Інститут мовознавства імені Якуба Коласа Національної Академії наук Білорусі видав діалектологічний збірник "Жывое наша слова. Да 90-годдзя члена-карэспандэнта НАН Беларусі Ю. Ф. Мацкевіч". У збірнику опубліковано статтю М. П. Чабана "Тэксты з вёскі Сурска-Літоускае Днепрапітроускай вобласці (Украіна)". До збірника включено шість пісень, записаних Миколою Чабаном у Сурсько-Литовському. Так скресла крига. Дослідник домігся того, щоб через пресу і академічні видання у Білорусі дізналися про існування білоруського острівця в центрі України. Сюди з власної ініціативи завітав мінський науковець Ю. Карашченко, який згодом також підготував наукові розвідки про наше село.

Микола Чабан – член Міжнародної асоціації білорусистів з 2001 року, учасник IV Міжнародного конгресу білорусистів "Білоруська культура в контексті культур європейських країн" (Мінськ, червень 2005). На конгресі він виступив з доповіддю "Білоруське село Сурсько-Литовське на Дніпропетровщині. Збереження її автентичності протягом двох століть". Доповідь видрукувана наступного року у збірнику матеріалів конгресу.

Зі статтями білоруського характеру або присвяченими білорусько-українським культурним зв'язкам Микола Чабан друкувався у виданнях "Ніва"

(Білосток, Польща), “Голас Радзімы”, “Літаратура і мастацтва”, “Кантакты і дыялогі”, “Наша ніва” (Мінськ). Він, зокрема, писав про гурток білорусів і його театральні постановки 1912 року при Нижньодніпровських вагонних майстернях у Катеринославі, про білорусів, які сплавляли плоти по Дніпру, про уродженця Сурсько-Литовського народного художника СРСР Федора Решетникова і його музей при сільській школі, про історію творчих взаємин білоруської поетеси Лариси Геніюш і української поетеси Оксани Лятуринської, про білоруські переклади Яра Славутича, про Галину Орлівну – перекладачку п”єси білоруського драматурга Ф. Аляхновича тощо...

Багато йому дало спілкування і творча співпраця з відомим українським істориком, уродженцем Дніпропетровська, доктором історичних наук, професором отцем Юрієм Мициком (по батьківській лінії він ще й далекий родич Юрія Андрійовича: бабуся Миколи Петровича і мати Юрія Андрійовича – троюрідні сестри). Юрій Мицик 2009 року видав у Києві розкішний том на 362 сторінках “Albaruthenica. Студії з історії Білорусі”. У цьому томі вміщено півсотні досліджень Юрія Мицика білоруської тематики, в тому числі й відгук на книжку Миколи Чабана “Білоруська книжка в козацькому краю”. Цей відгук друкувався і в провідному мінському часописі “Нёман” (2003, №3).

Разом з професором Юрієм Мициком, а також Юрієм Шковирею та Борисом Матющенком Микола Чабан влітку 2008 року здійснив тижневу подорож Білоруссю. Особливо ретельно учасники поїздки ознайомилися з історичною минувшиною і природними красотами Гомельщини і Вітебщини, але також проїхали Могильовську, Мінську і Брестську області. Приїхавши до райцентру Рєчиця і рідного маминого села Бронне, Микола Чабан не пізнав змін на краще в білоруській стороні: скрізь асфальт, прогрес, розбудова. Наслідком тієї поїздки стали газетні репортажі на шпальтах газети “Зоря”, де він працює.

Микола Чабан – учасник кількох семінарів, що їх проводила в Києві керівник Спілки білорусів України Ірина Оржеховська. Восени 2009 року його запрошено до Криму, де відбувалися триденні урочистості білоруської і польської громад з нагоди 200-річчя видатного поета слов’янства Адама Міцкевича. Поїздки до Сімферополя, Балаклави, Гурзуфа лишилися яскравим спогадом вшанування пам’яті видатного сина Білорусі.

У червні 2012 року, через тридцять років Микола Чабан знов побував у Дубровно на Вітебщині. До речі, Дубровно теж знаходиться на річці Дніпро. А Дніпро відіграє якусь містичну роль у його житті: на Дніпрі народилися мати (у Білорусі), батько і він сам – в Україні. Тим то в 1982-му він постановив побувати біля джерел Дніпра на Смоленщині. Цим разом в Дубровно Микола Чабан приїхав з учасниками чотирьох фольклорних колективів з Дніпропетровського району, який у 2011 році встановив побратимські стосунки з Дубровенським районом. На Вытебщині пройшов XIX Міжнародний фестиваль пісні і музики Подніпров’я Росії, Білорусі та України “Дніпровські голоси в Дубровно”. Честь Дніпропетровського району на фестивалі захи-

щали чотири колективи – “Журавка і “Криниця” з Підгороднього, “Кодачаночка” зі Старих Кодаків і “Здравушка” з Сурсько-Литовського. Микола Чабан надрукував репортаж про ту поїздку.

Важко охопити різнобічність зацікавлень Миколи Чабана білоруською проблематикою. За понад тридцять років, з 1981-го зроблено чимало. 2007 року указом Президента України йому присвоєно почесне звання “Заслужений журналіст України”. 2011 року Миколу Чабана нагороджено почесною грамотою за підписом посла Республіки Білорусь в Україні В. Величка “за багаторічну плідну працю з популяризації духовних цінностей білоруського народу, особистий внесок у культурне життя білоруської громади Дніпропетровщини”. Грамоту вручав у Сурсько-Литовському тодішній секретар посольства Білорусі в Україні.

Стаття-передмова Євгена Лецки

У гэтай частцы публікацыі пойдзе гаворка пра даўнюю гісторыю, уніксільнасць якое ў тим, што яна нібы насуперак логіцы жыцця не сталася ўсяго толькі рэліктавай з'явай, а датрывала да нашага часу як живи чыннік беларускай адметнасці і прысутнасці паза межамі Бацькаўшчыны.

У народаў, якія не страчвалі сваёй нацыянальнай дзяржаўнасці, клопат пра суродзічаў, дзе б яны па волі лёсу ні апынуліся – з'ява натуральная і арганічная. У нас жа, паколькі мы на працягу стагоддзяў бьілі гэтай дзяржаўнасці гвалтоўна пазбаўлены, стаўленне да дыяспары было адпаведнае. Канец XX стагоддзя прынёс пэўныя змены. І для мяне сталася адкрыццём присланая два годы назад шаноўньім Юрыем Андрэевічам выдадзеная ў Днепрапятроўску беларускамоўная кніжка "Заспявай мне на матчынай мове". Факт на сёння унікальны: на Украіне беларускамоўныя виданні апошнім часам выходзілі на пераломе XIX з XX стагоддзем, дый то ў Закарпацці, якое тады было ў складзе Аўстра-Венгерскай імперыі. Прылёт з выраю такой нечаканай "ластаўкі" ўзрушыў. А яшчэ больш тое, што яна прынясла. Сталася вялікай неспадзяванкай і адкрыццём, што ў далёкім казацкім стэпе ў віхурах часу, які вынішчаў беларускае ў Беларусі, а ўкраінскае на Украіне, захавалі сваю беларускасць два стагоддзі назад вивезення паводле царскай волі майстравітыя насельнікі Дуброўны, якая тады знаходзілася ў Магілёўскай губерні, а цяпер, як вядома, належыць да Віцебскай вобласці. З гэтай нагоды падрыхтаваны мною матэрыял быў апублікаваны ў "Голасе Радзімы". Ды я не спсідзяваўся, што кніга Міколы Чабана, беларуса па матчынай лініі, набудзе такі гучны розгалас ва ўкраінскім цэнтральным і абласным друку. А гэта і ёсць да душэўнага кранання дзейсны чыннік нашага шчырага і бескарыслівага, бо без прынукі і ідэалагічна-палітычнага пустазвоннага фальшу, роднаснага славянскага пабрацімства!

Аднак, мяркую, спрацаваў тут і фактар суб'ектыўны, а менавіта тое, што прадмову да гэтай кніжкі напісаў вядомы і аўтарытэтны на Украіне чалавек, якім якраз і з'яўляецца Юрый Андрєевіч Мыцык. Апрача гэтага, ягоныя невялікія ўступныя словы-добраславенні змяшчаліся і да публікацый у перыядычным украінскім друку, дзе апавядалася пра выспачку беларус-

касці, на Украіне, друкаваліся ўзоры вуснай народнай творчасці перасяленцаў з Беларусі, апісваліся іх абрады і звычаі.

Так, у лістападзе 2000 года пад рубрыкай “Памятайце свае карані” была надрукавана зацемка Юрыя Мыцыка “Беларускае вяселле ва ўкраінскім сяле” ў днепрапятроўскай гарадской газеце “Наше місто”, аў наступным – “Песні беларусаў казацкага краю” – у тыднёвіку “Літаратурне Придніпров’я”. Натуральна, у трох публікацыях ёсць супольныя мясціны. Таму з дазволу шаноўнага аўтара, каб пазбегнуць паўтораў, я пайшоў па шляху кампаноўкі тэксту.

Микола Чабан. Синьоока сестра України

Щороку напередодні Дня незалежності України відбувається традиційна експедиція "Зорі". Наслідком цих мандрів стала книжка Забутою Україною , друге видання якої побачило світ влітку цього року. Автори книжки Юрій Мицик, Юрій Шковира, Борис Матющенко та Микола Чабан і цього разу вирушили у літню подорож. Вона стала можливою завдяки спонсорській підтримці Андрія Івановича Ялового – голови товариства "Індустріальні Активи – Управляюча компанія", за що учасники експедиції висловлюють йому щиру подяку. За кермом експедиційної машини перебував ще один її учасник – водій Віталій Акулов.

Цього року, правда, маршрут проліг не Україною, а сусідньою Білоруссю – синьоокою посестрою України. У мандрах Білоруссю ми, звичайно, дивилися на все українськими очима, мимоволі щось порівнювали, зіставляли. Цьогорічна експедиція пролягла за таким маршрутом: Дніпропетровськ – Київ – Чернігів – Горностаївка (кордон) – Нова Гута – Гомель – Речиця – Лоїв – Хойники – Загаллє – Мозир – Чичерськ – Краснопілля – Костюковичі – Климовичі – Кричев – Чернишкав – Чауси – Могильов – Шклов – Сенно – Чашники – Лепель – Полоцьк – Дісна – Міори – Браслав – Струсто – Шарковщина – Глибоке – Мосар – Париж (село) – Докшиці – Бегомль – Хатинь – Мінськ – Куропати – Луцьк – Любань – Сосни – Белев – Калиновичі – Мозир – Наровля – Олександрівка (кордон) – Київ – Дніпропетровськ. Всього подолано 4248 кілометрів.

Пропонуємо увазі читачів деякі репортажі Миколи Чабана.

Браслав

Про нашу сусідку Білорусь ми знаємо найменше. Тим часом варто побувати тут раз, щоб назавше полюбити її природу, віковічніліси і озера, її працьовитих і привітних людей.

Звісно, сім днів – замало, аби розібратися в тому, чим живуть громадяни сусідньої держави. При великому кілометражі подорожі неодмінна поверховість спостережень і суджень. Але матеріал для деяких узагальнень є.

Вражають чудові дороги Білорусі. Водночас помітно, що транспорту на дорогах обмаль. Усі автозаправки – державні. Тому коли під'їжджаєш до однієї з заправок "Білоруснафти", попервах дивує, що поряд з машиною не виростає запопадливий чоловік, готовий заправити вам машину чи за окрему плату вимити вікна. Ні, як у радянський час, водій сам мусить заправити своє авто. Відповідно, через те й пальне тут дещо дешевше...

А ще Білорусь у ті дні жила жнивами, й газети приділяли цій темі серйозну увагу. Цікаву статистику врожайності у центнерах з гектара подавала центральна газета "Беларусь сегодня": у Могильовській області – 37,64 ц, у Вітебській – 34 ц, у Гродненській – 36,45; у Брестській – 37,73; у Гомельській – 31,22 ц.

А ще, як і скрізь, білоруси жили Олімпійськими іграми, війною у Південній Осетії, яка спалахнула в день відкриття Пекінської Олімпіади...

Шляхи-дороги привели нас на північ Білорусі – у місто Браслав, де ми прожили три дні. Це місто – одне з популярних місць туризму і відпочинку. Переважно влітку сюди їдуть тисячі людей. Комусь достатньо уїкенду, хтось проводить тут усю відпустку. Озера побіля латвійського кордону ваблять усіх. У радіусі десяти кілометрів від Браслава нараховується тридцять озер. Кажуть, десять відсотків поверхні району – під водою. Найбільших озер – п'ять. Нам довелося скупатися в найбільшому з них – Дривятах, у назві якого вчувається щось давнє, праслов'янське. У 1995 році створено національний парк "Браславські озера".

Свіжим літнім ранком ми вирушили на озеро Струсто в околицях Браслава, щоб відвідати гору Маяк – найпопулярнішу оглядову точку на Браславщині. Сосни обабіч дороги, красиві пагорби нагадують близьку Прибалтику. Власне, так я і назвав подумки цей край північної Вітебщини – "Білоруською Прибалтикою". Характерна прикмета краєвиду – камені, валуни, які можна, побачити в різних кінцях.

– Їх геологи називають "баранячі лоби", – коментує учасник експедиції, кандидат геолого-мінералогічних наук, письменник Юрій Шковира. – Бо вони лежать на полі, як стада баранів, їх дуже багато, особливо у прибалтійських республіках, а по-сучасному – країнах Балтії. Люди визбирують їх на полях і виставляють з них межі. Тут їх, правда, менше. Свого часу льодовик виорав такі долини, ями – тож і оці довколишні озера, напевно, також льодовикового періоду, бо у них немає стоку.

– Поглиблення виорані льодовиком і заповнені потім дощами і сніговими водами. Оці пагорби довкола озера теж виорані цим льодовиком. Він зупинявся, танув, і те, що в нього було намішано, залишалося тут у вигляді пагорбів. Тож і пагорби, і ці камені родом з Балтійського кристалічного щита. А у нас в Україні є свій Український кристалічний щит, виходи якого ми бачимо у вигляді дніпрових скель. Тож оцей льодовик, про який ведемо мову, дотягся майже до Дніпропетровська. І наша гора Калитва, що у селі Китайгороді біля Царичанки, такого ж походження – це залишки льодовика.

...Дерев'яними сходами піднімаємося на гору Маяк. Спокій, тиша, чудове повітря. Ніде нікого, крім нашої групи. Бо ще тільки дев'ята ранку. Будній день. Підійматися на гору легко, без задишки, бо повітря навдивовижу чисте. На горі – будиночок, з другого поверху якого відкривається чудова панорама на все Приозер'я. Ліси, гори, озера – від краси перехоплює подих. Поет Микола Мятлицький написав поезію "Гора Маяк", у якій передав свої почуття (подаю у власному перекладі з білоруської):

Колишуться у житнім дзвоні
Над синьохвилею поля.
Гора Маяк. Як на долоні
Стає ріднішою земля.

Нам ще пощастило: всього рік тому Браслав вважався прикордонною зоною і приїжджим треба було відмічатися у відповідних органах.

– Нині це відмінили, – розповідає місцевий житель, – бо багато людей їздить. Скасували. А якщо мені треба кордон з Латвією перейти, – я де хочеш тобі перейду. І полк переведу. А взагалі наш край нині дуже популярний. І в тих же мінчан, які повикупляли тут хати і мають літні резиденції. Озеро Нароч засмітили і сюди перекинулися. Тут була чисціня (чистота), – говорить білорус. – А ще шість років тому була незайманість. Нині додалося і рибалок, і збирачів грибів... Кажуть, при Машерову, за радянських часів, на цих чистеньких озерах хотіли збудувати атомну електростанцію. Машеров якось зміг відмовитися. Так вони збудували зовсім неподалік – у Литві, у місті, яке звалося Снечкус (зараз перейменоване на Вісагінас). Через те тут і немає санаторіїв. Бо часом АЕС "чихне" і місцеві жителі відчувають головний біль, слабкість. Але через рік-два АЕС закриють... Погода біля озер мінлива. Принесе з сусідньої Прибалтики важкі хмари – і знизиться температура, стане непривітною, не по-літньому похмурою. Або навпаки. Учора ще ходили ми в куртках, дощило, а сьогодні з'явилося сонечко, і безтурботні відпочивальники мало не в плавках (по-кримському!) йдуть до міської їдальні. Хоча сонечко й не наше пекуче, а стримане – ззаду припікає, а спереду прохолодно.

Влітку, кажуть нам, в три-чотири рази збільшується кількість населення курортного містечка (сам Браслав нараховує десять тисяч жителів). Правда, все одно це не кримське велелюддя – народ розчиняється по берегах великих озер.

– Молочка візьмуть, риби зловлять і живуть собі, – розповідає місцевий житель Петро Микитович.

Після відвідин гори Маяк ми побували біля джерела Окмениця. Студена смачна водичка. А на деревах довкола кринички нав'язані різнокольорові мотузки. Колись цей звичай був поширений у татар, і подібне доводилося бачити біля їхніх святинь у Криму. Зараз, схоже, це стало модним у туристів взагалі. Вабить степовиків хвойний ліс. Височезні сосни простромлюють небеса. Уся земля попід соснами вкрита ягодами: брусницею і чорницею.

Ягоди ще не цілком дозріли, але для нас, степовиків, котрі чи не вперше ласують ними, – це справжня смакота. Нашу лісову ідилію порушує несподівана поява молодого чоловіка у захисній уніформі. На шевроні в нього – "Прикордонна служба". Прапорщик перепитав, чи це наша машина з українськими номерами стоїть край лісу. А відтак записав ім'я господаря, у якого ми зупинилися. Каже, мовляв, у вас там в Україні погано з роботою і їдуть від вас сюди нелегально на заробітки. А дехто прямує й далі, на Захід. Через те й заходи безпеки...

– У нашым пад'ездзе, наверху живе "нюхач" – прикордонник, – висловлює здогад господар, коли прапорщик зник. – Відаць, він одразу і сповістив. У нього така служба... Він у цивільному ходить, стареньких перепитує, хто тут їздить – йому за це платять.

Обідали ми у милій брацлавській їдальні, котра нагадала радянські часи.

– У їдальні цій не дуже погано, говорить Юрій Демидович Шковира, – можна змиритися. Але кава нагадала мені про радянські часи 60–70-х років. Це кава з пересмаженого ячменю, ще й не дуже підсолоджена. Ну й звісно, заварено це у великій каструлі, яка стоїть біля ніг роздавальниці, яка нахиляється туди по каву...

Потім ми пішли на місцевий пляж, на озеро Дривяти. Браслав називають найбільш озерним містом Білорусі. Водна поверхня в околицях Браслава займає сорок відсотків. Усього в районі 250 озер, а це дев'ять відсотків поверхні. Вода, звісно, чистіша, як у Дніпрі. Від пляжу довго йдеш мілкою водою (це добре для малечі), але як тільки починається глибочінь, зауважуєш застережні буйки, за які запливати не рекомендується. Враження від пляжу коментує Юрій Андрійович Мицик:

– Пляж тутешній – це пляж Радянського Союзу початку 1970-х років. Виглядає як дикий. Не видно найнеобхіднішого – роздягальні, туалету. Нічого, крім піску, немає! Є тільки люди. Хто що прихопив з собою – те і їсть. Ніхто нічого не носить, не пропонує з їжі чи напоїв. Щоб сходити до туалету – треба бігти за тридев'ять земель. Можна й не добігти... Урн теж немає…

Є лише одне зрушення (не на пляжі, а в місті). Колись, у ті благословенні часи ми мали по всьому Союзу морозиво за 13 коп. і 15 коп. Тепер є шість видів морозива, і в магазинах є вибір пива. Решта – як колись. Сонце те саме. Вода та сама. Мобілки, правда, з'явилися. Ага, он ще бачу на пляжі прокатний пункт – так він і при совєтах був... А бананів немає, гірок немає...

Треба, однак, добре слово мовити про місцеві музеї. В Браславі діє ціле музейне об'єднання. Воно включає історико-краєзнавчий музей, музей традиційної культури і готель "Заезжы двор". Краєзнавчий музей наповнений цікавими експонатами, які займають три поверхи зовні скромного будинку. Експозиція грамотна, цікава. Це особливість Західної Білорусі. А ось у таких же розмірами районних Климовичах на Могильовщині у ще більшому колишньому особняку князів Мещерських ніщо, пригадується, не зачепило. Там тільки планують реконструкцію.

Має своє обличчя і другий браславський музей, присвячений традиційній культурі. В ньому працювала цікава експозиція, присвячена старим заїжджим дворам. Цікаво, що молоді працівниці музею час не марнують – зайняті ткацтвом, і кожен відвідувач може побачити, як це робиться. При музеї – майстерні. Тут займаються з дітьми ткацтвом, виготовленням поясів, вишивкою, в'язанням, перед Великоднем – розписом писанок. А ще лоскутнє шитво – виготовляють килимки, ляльок майструють, плетуть з соломки, лози, валяють вовну. Приходять у майстерні всі бажаючі – діти, пенсіонери, без вікових обмежень. Подібного музею ремесел немає на всю Білорусь – тут традиції живуть і плекаються. Ініціатором унікального для Білорусі музейного комплексу стала директор краєзнавчого музею Галина Станіславівна Подолян. Співробітниця музею Антоніна охоче розповіла нам і про музей, і про інше, що нас цікавило.

Яка у вас ставка, як у народної майстрині?

– Сто доларів.

У день?

Якби ж то...

А ким працюєте?

Взагалі то я методист. Але зараз – у декретній відпустці і тимчасово підмінюю відсутніх колег.

А яку допомогу отримують в Білорусі при народженні дитини?

Від 300 до 500 доларів.

Ми оглянули симпатичний музей традиційної культури, який представляє багате народне мистецтво братньої Білорусі.

Через супутникові антени тут дивляться й українські канали. За війною в Південній Осетії ми стежили за "Інтером", бо знали: там принаймні дадуть слово двом сторонам конфлікту. А ще білорусам подобається передача Савіка Шустера. Чогось подібного у своєму ефірі вони побачити не можуть.

...Перед нашим від'їздом з Браслава погода знов змінилася на гірше. Вітер гнав озером до берега непривітні зайчики (ні, не гроші, а баранці). Не стало бажаючих купатися. Кажуть, вітер часто приносить з Балтики свинцеві хмари, й тоді сіється набридливий дощик. Так що два теплих дні для нас ще стали дарунком долі. У центрі Браслава на будинку "Белпошти" зазначено, що відсіль до обласного Вітебська 220 кілометрів, а до столичного Мінська – 238... Не знаю, навіщо це мені потрібно, але я чомусь заношу це до свого нотатника.

... Напередодні від'їзду потягло мене до озера. Його широчінь нагадувала морську. Лише бракувало терпкого йодистого запаху справжнього моря. Винниченко, опинившись у Катеринославі, занотував у щоденнику: "Широчінь Дніпра поширює душу". Тут душу поширювала широчінь озерна. Білоруський пейзаж, не зіпсутий "бігбордами", додає принад і чарівності невеликому містечку. Вітер з озера ніс хмари дрібного піску, проганяючи останніх найвпертіших відпочивальників, непривітне озеро диктувало усім свою волю. Вітер жене й жене пісок, скрипить на зубах, несеться в сосновий парк,

викурюючи й звідсіль курортників. І прибережна смуга опиняється в полоні піску, немов стихія прагне довести, хто тут справжній господар. Нічого не залишалося, як заскочити до книгарні з поетичною назвою "Літаринка". Це, напевне, означає зменшувально-пестливе "Літерочка" від нейтрального "Літера". Благо, книгарня тут зачиняється о сьомій вечора. Забута розкіш.

Переді мною до книгарні зайшов чи то бомж, чи то хіппі – босоногий білявий чоловік непевного віку. Він зацікавлено гортав книжку за книжкою. І споглядаючи його цікавість, я згадав, як торік у Празі побачив бездомного. На вечірній безлюдній вулиці він прикипів до екрана телевізора, виставленого у вітрині багатого магазину. Браслав спізнюється на кілька років: тут бомжі ще цікавляться книжками. І я спитав себе: ця спізненість невеликого провінційного міста – лихо чи благо? Відповіді у мене не було.

У білоруській глибинці

(Продовження. Початок у №89 за 14.08.08.)

Десь довелося почути, що Вітебщина – найбідніша з-поміж шести білоруських областей. Чи це насправді так – не ручаюсь. На Вітебщину ми їхали з Могильовщини.

…У стародавньому білоруському місті Кричеві найяскравішим враженням стали відвідини Потьомкінського палацу. У 1776 р. цариця Катерина II щедрою рукою подарувала князю Григорію Потьомкіну Кричевське староство. Нині в старий палац вдихнули нове життя. Працівники місцевого музею обставляють просторий палац меблями, антикваріатом, старими книжками. Деякі меблі спеціально виготовлено на замовлення "під старовину".

Древній Кричев, розташований на річці Сож, у письмових джерелах уперше згаданий 1136 року під назвою Кречуб. Колись тут був замок, місто належало Смоленському князівству, потім – Мстиславському, великому князівству Литовському. Жителі Кричева брали участь у Грюнвальдській битві 1410 року. У січні 1787-го, перед приїздом до Катеринослава Кричев відвідала Катерина II. Нині з семи кричевських шкіл – жодної білоруської. Мова білоруська викладається лише як предмет.

… Десь на околиці Толочина(це між Могильовом і Оршею) до нашої машини несподівано підскочив чолов'яга:

– Здорово, земелі!

Так уже склалося, що на нашій машині попереду стояли донецькі номери, а позаду – дніпропетровські. Розговорилися. Виявилося, що цей білорус років тридцять жив і працював на Донбасі, а десять років тому повернувся у Білорусь. Працює водієм, зарплата у нього – п'ятсот доларів. Але життям незадоволений:

– Важко-тяжко! Повернуся к бісовій матері назад на Донбас звідси…

Спершу він мав свій МАЗ, власну фуру. Та щось, видно, не склалося – продав усе і влаштувався на державне підприємство. Тепер возить на "газоні"

ковбасу. Каже: “Відпочивати тут добре – це правда. А потім добре повернутися назад. Бюджетники тут добре заробляють, а приватникові важко…”. Наш випадковий знайомий побіг до магазину по пиво, вискочив з купленим, вскочив у машину і за хвилю зник…

– Що мені подобається в Білорусі, – зауважує дорогою Юрій Шковира, – що практично в кожному селі кладовища огороджені гарненькими парканчиками, пофарбованими, побіленими, охайними. А у нас в Україні вони якісь розкриті, розхристані, занедбані.

І ось ми зупиняємося на ночівлю в білоруській глибинці – селі Низький Городець Толочинського району. Нас вітають немолоді господарі, родичі водія Віталія. За вечерею, звісно, говорили про катастрофічну українську повінь, не уникли політики – говорили про Юлію Тимошенко, про євроатлантичні устремління України. Втомившись від політики, ми перед сном пройшлися селом. Наш господар Петро Микитович Степанов охоче говорить про наболіле.

Хоча розібрані ферми – досить нетипове для Білорусі, але в цьому селі вони таки покинуті і занепадають. “Та знаходяться молодчики, – розповідає Петро Микитович, – які крадуть у нас коней, забивають, а м’ясо везуть до Москви… Це циганська робота…”

Сам він переїхав у це село три роки тому. Як померла дружина-листоноша, через родичів познайомився з такою ж самотньою жіночкою, продав свою хату і пристав сюди в “прийми”. Про своє рідне село Плюгавки, перейменоване нині в Дубровино, говорить так:

– Неперспективне воно. Люди повимерли і молоді – по сорок-п’ятдесят років вирушили на той світ. А чого? Чи атом винен, чи хто його зна… І в моїм селі нині лишилося сім душ.

Йдемо потопаючим у зелені селом.

– Отут біля кущів млин стоїть. Водяний млин старий, дореволюційний, з червоної цегли. Нині хтось викупив його у приватну власність. Довкола – соковиті бур’яни, крізь які я пробираюся аби сфотографувати чи не сторічний замріяний млин.

Посеред села – прикмета нового: ятка приватника. “Сам від себе він привозить усе, що хочеш, з харчів. Замовиш – ковбаси привезе. Нам, пенсіонерам, це зручно. А в моїй Плюгавці машина з харчами з’являється двічі на тиждень”.

– Так ви вже призвичаїлися на новому місці? – питаю Петра Микитовича.

– Та мені все одно. Ми як цигани, – посміхається він. – Замолоду служив у Москві, в конвойних військах. На параді два рази йшов, під прапором сфотографований. Двічі у відпустці був.

– Село є село. Працювати треба, – зітхає 75-річний Микитович.

– А ось цей куток села зветься Хахловка, – показує він під час екскурсії.

– Чому Хахловка? Може, хохли жили чи козаки?

– Хтозна. А ось тут під високими деревами колись панська садиба була. І сліду немає. Так і від ферм оцих, диви, і сліду не зостанеться.

– Ми їхали до вас через село Стайки. Село мало не все вимерло. Тільки чути молотки – селяни розбирали цеглу з будівлі покинутої колгоспної ферми.

– А оно у нас на горі стоїть колишній завод – там колись сушили льон і здавали державі.

Зараз все пусткою зяє. У нас тут діє радгосп. Бо наш поганенький колгосп приєднали до радгоспу. Один комбайн жнивує. Приїдуть адтуль – пожнивують і гети глеб заберуть сабе… Во як! Добре, що хоч пенсію дали. А так зарплата в радгоспі 40–50 тисяч білоруських рублів (тобто сто гривень).

– А яка у вас пенсія?

– Двісті п'ятдесят тисяч. (До п'ятисот гривень). А в дружини 295 тисяч. Як на двох нам вистачає… Ті, хто донедавна доярками працював, зараз і по 400 тисяч отримують. Ось моя двоюрідна сестра завмагом була – вона 450 тисяч пенсії має. Колись до села автобус ходив. А зараз кілька людей зосталося – автобус не їде… Пенсіонерам треба кілометри три пішком шмаляти до траси.

Назустріч на підводі їхала пара – він і вона. Пастух і доярка, п'яні без пам'яті. П'ють, як і колись пили.

Край поля зауважуємо камені-валуни.

– Де вони у вас тут беруться, Микитовичу?

– Каменне? Це у полі працює трактор і корчуватель їх корчує. І витягує сюди, поле очищати. Їх і вибухівкою підривали, на залізниці використовували подрібнене каміння.

А зараз поле віддали під лісництво – нема кому орати… Трохи коло дороги обробляють, як хто їде, побачить, що тут проорано. І все.

А так Чорнобиль дістав нас і тут. Колись тільки старі ходили з кийочками, а зараз усі, бо в усіх ноги болять… Вось Чорнобиль усіх поклав туди.

Ми йшли провідати двоюрідну сестру Микитовича, пенсіонерку, яка колись працювала завмагом. Заговорили з нею про млин, про колишніх панів. "Тут панська земля була – і в Якубові пані була, і в Хахловце. Хтозна й скільки цих панів тут було".

Віталій дістає камеру і просить господиню передати вітання своїй двоюрідній сестрі у Дніпродзержинськ. Жінка охоче, емоційно передає вітання в далеку звідси Україну.

Попрощавшись, прямуємо назад, до хати. Й дорогою Микитович знов згадує службу. Служив він армії з 1954-го. Його сослуживці ще пам'ятали суд над Берією у 1953-му. А Жукова він сам бачив на параді в Москві. Степанов воював у радянсько-фінській. Зима в 1940-му була люта, тоді він пальці на лівій нозі відморозив. А потім батько воював з німцями. Дійшов до Східної Пруссії і назад пішки вертався додому. Комісували.

Микитович пригадує голод 47-го у Білорусі. Мав тоді чотирнадцять років: "Зимою на полі зостається бульба, а в ній – крохмаль, і цей крохмаль у торбочку назбираю. Ще була трава на болоті – забув, як вона називалася. Мати її насушить, потовче і так їли. Вужів їли. Або з батьком на крохмальню

поїдемо, жмих візьмемо й на санчатах веземо. Але тільки половину довезли, а другу половину покинули біля сосонки – знесилені були, не змогли довезти. А з 16 років пішов я працювати на тракторі, бо виходу не було. Школа моя на тому скінчилася. До війни я скінчив перший клас. До другого перейшов – війна почалася. А як німці хапали дітей – я ховався від них…

Вранці ми залишали Низький Городець. Селом їхав молоковоз, збираючи у селян молоко. В небі ширяли молоді бусли. А покинуті хати лишалися неодмінною прикметою білоруської глибинки.

Поїздка у тверезе село

Про дивовижного ксьондза Юзефа Бульку з села Мосар ми почули ще в Браславі. "Обов'язково побувайте там – побачите чудовий костьол, ним відновлений, і тверезе село, яке завдяки храму відроджується до життя".

І ось ми в Мосарі, про який стільки почули в останні дні. Вже по дорозі до храму відчувається його близькість. Тут, на Західній Білорусі, католицька церква відроджується стрімко й енергійно. Під'їжджаємо до храму і зупиняємося, вражені красою. Перед нами –собор св. Анни, збудований 1792 року. Над околицею велично лунає орган. А перед нами – рукотворна краса парку, в якому знаходиться храм. Екзотичні квіти, місточки, озерця – стільки ж праці вкладено в цю красу!

Перед входом до храму – пам'ятник Папі римському Івану Павлу II. Це вже третій пам'ятник Папі, який мені довелося бачити. Перед тим бачив у Торонто і в Кам'янці-Подільському.

У храмі нас зустрічає немолода, але енергійна жінка, яка охоче розповіла і про храм, і про ксьондза, і про саме село.

– Ксьондз Булька приїхав до нас 23 роки тому. Сам він родом з Литви, з Вільнюса, за національністю – литовець. Працював на заводі до шістдесяти років. Усе життя хотів бути ксьондзом, бо в нього тітка черниця, прищепила йому любов до Бога. Але в той час він не міг стати священнослужителем. Він самостійно вивчав Біблію. І ось, коли з Польщі приїхав єпископ Анджеєвський, подивився, що з нього можна зробити ксьондза. Повезли його до Польщі, півроку повчили, висвятили і привезли до нас.

А коли він ще працював на заводі, був донором. Здавав багато крові. За це дістав 4 путівки на відпочинок. Відтак об'їздив весь Радянський Союз, був в усіх ботанічних садах і до всього придивлявся, запам'ятовував, як ті сади і парки виглядають. А ще не пив. Уже в той час у Вільні боровся за тверезість. Як міг знищував алкоголь. Група під його керівництвом і в бражку сіль сипала, аби тільки відвернути пияків від "зеленого змія".

У село Мосар нового ксьондза привіз його колега ксьондз Завальтнюк з червоного костьолу в Мінську. Представився віруючим: "Ходитиму до хворих, молитимусь за них". "Ну й добре, думаємо собі". Вже за тиждень вірні прийшли до костьолу. А там, бачите, де цвітуть лілеї, там був старий цегляний будинок.

– Ось там, – каже ксьондз, – зацвітуть з часом лілеї. З вашою і Божою допомогою і на цеглі заквітнуть квіти.

Це було ще при Союзі. Відомо, яке тоді було ставлення до церкви. І ось йому довелося взяти гектар буряків у колгоспі, просити техніку. Він прийшов на колгоспне поле полоти буряки. У місцевих селян були свої ділянки по п'ятдесят соток. З собою ксьондз Булька привів хлопчиків, які служили йому біля вівтаря.

До речі, з цієї околиці за весь час він направив сімнадцять хлопчиків навчатися на ксьондзів. З них чотири професори, один закінчив семінарію в Італії. "Отакий всемогутній чоловік! – Каже про нього наша співрозмовниця. – По-литовськи звуть його Юозас Булькас, а в білоруському паспорті він записався як Юзеф Булька. Його не треба за іменем називати. Звіть його ксьондз-прелат. Латинське слово "прелат" означає загальну назву представителів вищого католицького духівництва.

– Ось так він розпочав свою діяльність у селі – з буряків. Звісно, ми допомогли йому виполоти ті буряки. Мав підхід до людей – привітний, благословляв людей, і ніхто йому ні в чому не відмовляв. Певне, люди відчували, що це на спільне добро. Потім він продав свою квартиру у Вільнюсі, остаточно переселившись у Мосар. До речі, про Литву нагадує ось ця фігура Матері Божої, яка оплакує свого сина на руках (Пієта). У Вільнюсі знаходиться оригінал цієї композиції, і в Мосарі – копія.

Тим часом ксьондз-прелат привіз із Сухумі оці лілії і посадив їх біля храму. І дерева посадив. Спершу допомагали йому старі жінки. А потім підняв на ноги все село.

– І алкоголіків від себе не жене – навпаки, тулить до себе, бере на роботу. Людину виженуть з колгоспу чи з якогось заводу, й вона приходить сюди. Його тут візьмуть на роботу – і людина починає нове життя. Алкоголіки в нього й шоферами були. Він їх перевиховує...

До речі... Цікавий приклад боротьби з пияцтвом у нас на Придніпров'ї мав місце 120 років тому. 1888 року селяни села Солоняньского (нині райцентр Солоне) на своєму сході ухвалили: закрити в селі питні заклади на шість років.

До речі, ініціатива в цій справі належала німцю-колоністу Герману Абраму Бергману (1850–1919), котрий десять років (1907–1917) був членом Державної думи Росії. Берман пообіцяв селянам за це спершу пофарбувати місцеву церкву. 1889 року, коли ухвала селян вступила в силу і всі хмільні заклади на селі були закриті, Бергман розпочав лагодити гарну церковну огорожу. Весь ремонт по церкві обійшовся йому не менш як у тисячу карбованців. Сільська громада грошей на це не мала...

Почухали українські селяни потилиці й послухали німця. Поставивши за мету витверезити солонянських селян, Бергман заслужив подяку православної церкви. Вже через рік після запровадження в Солоному "сухого закону" були помітні позитивні результати. Як говорив місцевий священик, "дні недільні й святкові проводяться в селі благочинно і тверезо: ні збіговиськ, ні ца-

пиних вигуків, ні лайок і бійок не чути біля місць колишніх розваг; селяни проводять ці два дні в родині або у сусідів, обговорюючи питання свого матеріального і морального добробуту. Вперше Масляну проводимо цього року пристойно і скромно, без пияцтва і розгулу", – писали "Екатеринославские епархиальные ведомости".

– Про нашого ксьондза можна написати п'ять книжок! Бо він не тільки у нашому Мосарі відновив костьол, а й в довколишніх селах. Ви до нас їхали через село Удзела зі ще давнішим, як у, нас римо-католицьким костьолом Непорочного зачаття найсвятішої Діви Марії (1740) – архітектурною пам'яткою XVIII століття. Виглядає він як лялечка. У дворі – пам'ятник католицькому святому Максиміліану Колбе, який в останню війну в концтаборі пішов на смерть замість батька кількох дітей.

– Костьол в Удзелі був зруйнований. Наш у Мосарі не зазнав руйнувань. У нас у костьолі не був ні німецький, ні совєцький ворог... У нас тут є святі мощі і, напевне, вони не допустили цього. А в Узелі ходили трактори по костьолу – розбите все, розламане було. наш ксьондз-прелат відновив цей храм. А ще у Воропаєві – теж. Так йому й цього мало. Тепер він узявся за село Париж за кільканадцять кілометрів від нас. Побувайте там! Там відпочивав Наполеон, переночував і сказав:

– Тут так добре, як у Парижі!

Там жили три господарі і вони назвали свою "вьоску" (село) Парижем. При Союзі така, бач, політика була, що Парижа в Білорусі не повинно бути. Тому село приєднали до Новодруцька, перейменували. Зникла назва Париж.

Наш ксьондз п'ять років ходив по начальству, набридав:

– Навіщо знищили історію?

Відтак відновили історичну справедливість – цього року вже встаеновили при селі табличку "Париж". Це кілометрів вісім-десять звідси. Ксьондз нагледів там торгівельний центр – не докажу, чи він його викурив, чи йому віддали вже. Бо як не стало там комерсантів, він стояв покинутий, з поваленим дахом. Ксьондз переробив його на костьол, там йдуть інші ремонтні роботи.

Певне, ви туди таки поїдете. Я одним людям про це якось розказала. А я сюди до храму їжджу щодня по п'ять кілометрів: робота в мене така – зустрічати туристів. Я їх і питаю: "Може, ви мене підвезете додому?" "Добре, бабусю, погуляємо тут, прийдемо і заберемо". Приходять. Я сіла в машину. Вони до мене: "Бабусю, завези нас у Париж". "Добре, кажу, поїдемо до Парижа".

Виявилося в цій машині троє журналістів з Москви – батько, син і невістка. То вони кинулися той Париж фотографувати і мене біля таблички. Там і копія Ейфелевої башти, зроблена з ініціативи ксьондза. Побачите все.

– А коли відкрили у вас оцей пам'ятник Папі Івану Павлу II?

– Це був перший пам'ятник Папі на Білорусі. У нас тут усе роблять вперше. Він такий був гарний, біленький. А в цьому році фарбували костьол і пам'ятник помалювали в бронзову фарбу. Так, по-моєму, вийшло гірше.

– Так правда, що тут не п'ють зовсім? Чи як?

– Ну, так щоб зовсім не пили – так, мабуть, не буває. П'ють у селі зараз менше і з розумом. Раніше як було? Вип'ють і зграєю виходять на вулицю в пошуках пригод. Тепер як хто вип'є – не покажеться на вулиці. Навіть школярі зроблять такому зауваження:

– Дядьку, ви не те робите. Сховайтеся. Тут не можна пити.

Поминальні обіди в селі проходять без алкоголю. До речі, ксьондз постарався, аби цвинтарі довкола села виглядали красиво, доглянуто, вичищено.

Наша співрозмовниця показує нам святі мощі, привезені з Рима в XVII столітті. Це зробив багатий граф з Поставщини Антон Корсач. Привіз не одразу до нашого костьолу, а в інший храм, де їм загрожувала небезпека. Закривали той монастир і боялися, що мощі загинуть.

Мощі везли через Мосар, але коні далі не пішли. Про це говорили в народі, батьки нам розповідали, що двічі коней запрягали і двічі вони відмовлялися далі йти. Тоді зробили висновок: напевне, вони сюди Богом надіслані. Коли будувався Мосарський храм, тут жили графи Бжостовські. Одна з Бжостовських – Барбара – похована на місцевому цвинтарі. Йому вже понад двісті років. Зарослий, занедбаний, нині він виглядає гарно.

Нам показують мощі св. Юстина – лицаря, замученого за християнську віру. Як будувався костьол, в селі було шість тисяч католиків. Нині їх нараховується шістсот. На старовинному органі по неділях грають черниці. А до мощів збиралися 24 червня – свято його в цей день, як у Івана Хрестителя. Мощі приносили зцілення колись, несуть віруючим і зараз.

Одна жінка розповідала, що мама тричі привела її до цих святих мощів, бо дівчинка не бачила. Настало зцілення: вона не тільки стала бачити, а й нині читає без окулярів.

Поки жінка йде відкрити нам доступ до святих мощів, читаю так званий "Журнал тверезості", який знаходиться в храмі і куди кожен може занести своє прохання до Бога:

"Милий Боже! Допоможи мені позбавитися своїх згубних звичок. Дай здоров'я і радості моїм дітям, дружині, батькам. Я вірую. Олександр".

"Добрий Боже! Допоможи моєму чоловікові Михайлу і його синам Іванові і Максимові позбутися злої недуги, як пияцтво та інші..."

У дзвініці біля храму зібрано... самогонні апарати. Цей своєрідний музей місцевий ксьондз зробив також з виховною метою. А в жовтні минулого року поблизу храму вирішено посадити алею тверезості. Так і написано по-білоруськи, що алея посаджена людьми, "якія вядуць і якія хочуць весці здаровы лад жыцця".

Дерева на алеї садовили алкоголіки, котрі приїздили сюди в пошуках порятунку. Коли ксьондз оголосив, що будемо садити алею тверезості, понаїхало звідусіль чимало народу – зі Сморгоні, Глибокого, Мінська...

На алеї – антиалкогольні вислови різних часів: "Алкоголь – постачальник людей для тюрем", "Від вина гине краса, вином скорочується молодість". Або ось ці слова Піфагора: "Спитай у п'яниці, як би він зміг перестати пия-

чити? Я відповім за нього: нехай частіше згадує про справи, які він робить у п'яному вигляді".

Читаючи мудрі вислови, один з колег не витримав і пригадав вислів, можливо, і не в тему: "Коли я вип'ю, я стаю іншою людиною. А інша людина теж хоче випити..."

Стрілка позад храму показує шлях до криниці зі святою водою. Вздовж дороги за католицькою традицією – станиці, які розповідають про хресний шлях Христа. Ось ми і біля кринички. Тут два джерела і, кажуть, смак води у кожному свій. Приклавшись до джерела, прямуємо назад. Скрізь буяють квіти, покошена трава, милує око водойма з островом посеред нього. Велика територія упорядковується й сьогодні: майстри мурують щось з каменю, прокладають доріжки. Розмірами це нагадує цілу лавру.

Наостанок свого перебування в селі завітали до музею Мосарської парафії. Музей є філією Глибоцького районного історико-етнографічного музею. При вході до нього зазначено, що засновником музею є все той же невтомний 83-річний ксьондз-прелат Юозас Булька. Цікаві предмети етнографії і побуту люди позносили на пропозицію отця Юозаса. Екскурсію для нас провели білоруською мовою – милозвучною, мелодійною, близькою і зрозумілою українцеві. На жаль, білоруську мову навіть тут, на заході Білорусі, чути довелося нечасто…

Як і планували, вриваємося до Парижа! У селі перед Парижем робимо коротку зупинку біля пагорба, на якому стоїть Свято-Покровська церква (1856). Сам пагорб виявляється пам'яткою археології – це древнє городище. А церква саме тут збудована неспроста. Інформація про це міститься на двох табличках поблизу храму. Перша збудована на честь воїнів російського полку, які влітку 1706 року під час Північної війни потрапили в засідку і під час битви знищили. Поховано їх на цьому пагорбі. Друга капличка вшановує пам'ять російських воїнів, загиблих тут у Вітчизняну війну 1812 року.

…Віднедавна село Париж відокремлюється від Новодрузького гордою табличкою "Париж". Дружно висідаємо з машини, аби увічнитися біля вивіски. Чесно кажучи – село, як село, а назва екзотична. Фотографуємо й зменшену копію Ейфелевої вежі.

Неподалік від неї обідали робітники, які працюють на упорядкованій території довкола храму. Татуювання на руках одного з них видавали в ньому людину, яка мала за плечима судимості. Лізти в душу людині не хотілося. Але якщо отець-прелат залучив і його до суспільно корисної праці, то це на користь усім.

…Ми їхали до Парижа в надії зустрітися і познайомитися з Юзефом Булькою. Але невловимого ксьондза не застали: хто рано встає, тому й Бог дає…

Наш путівець проліг у райцентр Глибоке, де нам конче треба було розшукати колишній монастир ченців-кармелітів. Монастир закритий 1864 року за участь у повстанні Кастуся Калиновського проти царського уряду. Там нині православний собор пресвятої Богородиці.

У багатій історії храму була й така сторінка: цілих десять днів у монастирі під час свого походу на Москву прожив французький імператор Наполеон.

Кажуть, він не сидів тут, склавши руки – займався облаштуванням етапного магазину, продуктових складів, підписував декрети і накази. Наполеон затримався в монастирі більше, ніж планував. У нас була єдина перевага над Наполеоном – ми затрималися в чистенькому Глибокому лише на півдня…

З білоруського Версаля – до Парижа

(*Продовження. Початок у № за 14, 19, 21 серпня ц. р.*)

Село Мосар у Глибоцькому районі на Вітебщині турагентства називають білоруським Версалем. Понад двадцять років тому ксьондз Юозас Булька розпочав свою службу тут з того, що розчищав костьол від сміття. Нині цей древній храм потопає у квітах. Кажуть, лише сортів лілій у ксьондза Бульки більше, ніж у Мінському ботанічному саду. Всю територію довкола храму розділили на ділянки, кожна з яких закріплена за конкретними парафіянами. А ті вже у свою чергу стараються одне перед одним, у кого красивіше...

Прищеплена ксьондзом культура прижилася поступово у цілому селі. Відтак Мосар став одним з найпопулярніших туристичних об'єктів Білорусі. На вихідні сюди приїздить близько сотні машин і автобусів на день. Оскільки ми приїхали в будній день, то туристів було менше. Народ їде поглянути на красу – квіти, які весь час цвітуть, ставочки з містками та фонтанчиками, чудовий парк...

Двісті років Мосаром володіли польські пани Бжостовські. У часи короля Станіслава-Августа, у 1775–1790 роках Роберт Бжостовський спорудив у Мосарі палац у стилі класицизму. У своїй цілості і в деталях мосарський палац нагадував королівську резиденцію у варшавських Лазенках: з тронною залою, "асамблевою, соломона, ротундою" тощо. На жаль, всього цього нині побачити не можна: палац був знищений більшовиками під час їхнього наступу на Варшаву у 1920 році... Певне, до цього спричинилося те, що від 1870-х років Мосаром володів Едмунд Пілсудський, а останнім власником (до 1939 року) був Калікст Юзеф Пілсудський – родичі голови Польської держави Юзефа Пілсудського...

Не маючи змоги відвідати палац, ми завітали до гостинного музею Мосарської парафії. Музей є філією Глибоцького районного історико-етнографічного музею. При вході до нього зазначено, що засновником музею є все той же невтомний 83-річний ксьондз-прелат Юозас Булька. Цікаві предмети етнографії і побуту люди позносили на пропозицію отця Юозаса. Екскурсію для нас провели білоруською мовою – милозвучною, мелодійною, близькою і зрозумілою українцеві. На жаль, білоруську мову навіть тут, на заході Білорусі, чути довелося нечасто...

Як і планували, вириваємося до Парижа! Село з такою назвою знаходиться в Поставському районі і належить до парафії села Мосар. У селі перед Парижем робимо коротку зупинку біля пагорба, на якому стоїть Свято-Покровська церква (1856). Сам пагорб виявляється пам'яткою археології – це древнє городище. А церква саме тут збудована неспроста. Інформація про це міститься на двох капличках поблизу храму. Перша збудована на честь

воїнів російського полку, які влітку 1706 року під час Північної війни потрапили в засідку і під час битви загинули. Поховано їх на цьому пагорбі. Друга капличка вшановує пам'ять російських воїнів, загиблих тут у Вітчизняну війну 1812 року.

...Віднедавна село Париж відокремлюється від колишнього Новодруцька гордою табличкою "Париж". Дружно висідаємо з машини, аби увічнитися біля вивіски. Чесно кажучи село як село, а назва екзотична. Фотографуємо й зменшену копію Ейфелевої вежі. Копія вежі з'явилася в Парижі нещодавно з ініціативи все того ж ксьондза Бульки. Відродивши парафію у Мосарі, він вирішив так само "розкручувати" село Париж. Цю історичну назву сільце мало до 1967 року, коли перейменували його у більш прозаїчний Новодруцьк. Три роки тому мешканці Новодруцька домоглися права знов зватися парижанами. Металеву копію Ейфелевої вежі виготувало районне підприємство "Глибоцькі електромережі". Вона заввишки тридцять метрів – як дев'ятиповерховий будинок. Нагорі вежі встановлено хрест, який у вечірній час, кажуть, спалахує десятками лампочок. Окрім того, у білоруському Парижі реконструюється костьол, упорядковують довкілля.

Коли роботи в Парижі буде завершено, його внесуть у єдиний туристичний маршрут з Мосаром. Туристам оповідатимуть легенди про назву села. За однією з них, таку назву дали йому французи під час війни 1812 року. За іншою так розважився місцевий пан, котрому захотілося володіти Парижем. Дехто вважає, що місцеві жителі їздили на заробітки до Франції і, повернувшись, дали своєму селу ім'я французької столиці. Найромантичніша версія, – що назву було дано через те, що тут так само гарно, як на Єлисейських полях. Перевірити це, а також сфотографуватися коло білоруської Ейфелевої вежі ниньки може кожен охочий.

Неподалік місцевої вежі обідали робітники, які працюють на упорядкуванні території довкола храму. Татуювання на руках одного з них видавали людину, яка мала за плечима судимості. Лізти йому в душу не хотілося. Але якщо отець-прелат залучив і його до суспільно корисної праці, то це, значить, на користь усім.

Ми їхали до Парижа з надією зустрітися і познайомитися з Юзефом Булькою. Але невловимого ксьондза не застали: хто рано встає, тому й Бог дає...

Наш путівець проліг у райцентр Глибоке, де нам конче треба було розшукати колишній монастир ченців-кармелітів. Монастир закритий 1864 року за участь у повстанні Кастуся Калиновського проти царського уряду. Там нині православний собор Пресвятої Богородиці. У багатій історії храму була й така сторінка: цілих десять днів у монастирі лід час свого походу на Москву прожив французький імператор Наполеон. Кажуть, він не сидів тут склавши руки – займався облаштуванням етапного магазину, продуктових складів, підписував декрети і накази. Наполеон затримався в монастирі більше, ніж планував. У нас була єдина перевага над Наполеоном – ми затрималися в чистенькому Глибокому лише на півдня.

Білоруські подорожі літом 2008 р.

Здавна я любив подорожувати. Але хотілося це робити автомобілем влітку і так, щоб вийти, де заманеться, скупатися, оглянути пам'ятки старовини… Хоча їздив я багатенько, однак брак авто не давав змоги втілити цю скромну мрію в життя. А поїзд зупиняється лише на визначених станціях, інколи на кілька хвилин… Однак після здобуття незалежності України у 1991 р. ця мрія стала реалізуватися. В середині 90-х рр. XX ст. зібралася невелика група приятелів і однодумців, журналістів і письменників (Борис Матющенко, Микола Чабан, Юрій Шковира), ентузіастів подорожей Україною, до яких я з радістю приєднався. У Юрія Демидовича був старенький "Москвич", бензин купували вскладчину, я як історик мав вирішальний голос у прокладенні маршруту.

Ми прагнули подивитися на місця козацьких звитяг, місця, пов'язані з життям і діяльністю історичних діячів, старовинні замки, відвідати святі місця – відроджені храми й монастирі…В радянський час годі було шукати переважну більшість цих об'єктів в туристичних путівниках. А якби ми тоді вирушили на місце Конотопської битви 1659 р., де українсько-татарські війська здобули блискучу перемогу над московськими загарбниками, чи відвідали братську могилу 359 воїнів Армії УНР в селі Базар на Житомирщині, взятих у полон і розстріляних червоноармійцями бандюка Котовського, то без сумніву нами "зацікавилося" б КҐБ. Громадянам СССР пропонувалося неодмінно проїхатися по "лєнінскім мєстам" (до речі, сам вождь жодного разу не був на українській землі), по місцях "рєволюціонной слави" та увічнення "героїв", відвідати міста "чугуна і сталі"… Саме сюди мали їхати туристи, особливо школярі й студенти, щоб воздати почесті кам'яним ідолам леніних, дзержинських, косіорів, петровських, островських, брежневих і т. д., дивитися на сьомий (!) муляж ленінського пальто, пробитого кулею есерки Каплан (це у ленінському музеї Львова), розглядати танки й трактори на п'єдесталах, вшановувати московську сволоту, яка грабувала та винищувала український народ, нищила його святині. Все інше було другорядним та третьорядним, було приречене на загибель, часто свідомо нищилося. Тут варто згадати запис Олександра Довженка у щоденнику про бомбардування німець-

кою авіацією Чернігова. Від бомб запалав історичний музей, горіли портрети Богдана Хмельницького й інших гетьманів, унікальні пам'ятки старовини… Коли ж до секретаря обкому компартії (ним був тоді Федоров, який пізніше очолював партизанський загін НКВД і пам'ятник якому й нині стоїть у Дніпрі) з тим, щоб врятувати музей від загибелі, той тільки зареготався: "Хай горить!".

До 2008 р. ми намотали вже понад 50 000 км., ґрунтовно об'їздили Волинь та Сіверщину, Галичину, Поділля, Закарпаття, Наддніпрянщину… До наших подорожей пізніше приєднався Андрій Іванович Яловий, який став нашим спонсором (надавав автомобіль і шофера, забезпечував бензином), за що ми йому безмежно вдячні. Основні враження від подорожей викладені нами у книзі "Забутою Україною", яка витримала два видання [1]. На початку 2008 р. ми стали подумувати про план майбутньої подорожі. Я давно хотів відвідати Білорусь і мене підтримав в цьому мій родич (п'ятиюрідний племінник!) Микола Чабан. Його мати є білорускою з Речиці Гомельської області, в Білорусі живуть його родичі (тітка й двоюрідні брати), та й сам він бував в Білорусі. Та й перша дружина мого покійного молодшого брата Ігоря проживає в Речиці. Я ж в Білорусі бував рідко. Вперше їхав по її землі поїздом Дніпропетровськ-Ленінград у 1978 р. (віз студентів-істориків на архівно-музейну практику), добре запам'ятав міст через р. Сож і Гомель на фоні сонця, що сідало, та ще нічний вокзал в Орші. Того ж року їхав поїздом "Полонез" (Москва-Варшава) у 1978 р. і пригадую лише вокзали в Мінську та Бресті. Був у Мінську у 1988 р., проїжджаючи потягом з Києва до Вільнюса на конференцію. Зате 1994 р. у Гродно проходила міжнародна конференція "Рим-ІІІ" (перша була в Римі, а друга у Любліні і я був її учасником). Оскільки конференція була дуже цікавою, то я подав заявку на її третю, гродненську частину і вона була прийнята (хоча через запізнення з подачею матеріалів я виступав тільки в дискусії). То ж я сів у поїзд Дніпропетровськ-Гродно і теліпався в ньому майже 2 доби, поки досягнув цього старовинного міста. Конференція пройшла на висоті, хоча не обійшлося без казусів. Якийсь маленький чоловічок в білих туфлях (як він пробрався на поважний форум, невідомо) став виголошувати доповідь, в якій доводив безперспективність білоруської мови. Тоді піднявся патріарх білоруської еміграції Вітольд Кіпель і дав йому гостру відповідь. Той кажучи словами Достоєвського "стушевался" і кудись пропав. Так само він доводив в іншій дискусії полонізацію білорусів, що потім полегшує польським шовіністам докази претензій на білоруські землі. Кіпель дав бій і польському шовіністу в Любліні під час "Риму-ІІ". Якийсь молокосос став доводити переваги польської цивілізації й католицизму на прикладі Вільна. Тоді Кіпель аргументовано доводив наявність куди більшого числа православних храмів, ніж католицьких, у середньовічному Вільні і порадив цьому пану викласти свої погляди у статті, в ще краще у книзі, а не озвучувати ендецькі гасла. Мені дуже заімпонувала позиція Кіпеля, його безкомпромісність у відстоюванні прав білоруського народу, ґрунтовність його аргументації… Тоді ми й познайомилися і хоча в подальшому нам не

довелося зустрічатися, але позитивне враження від зустрічей з ним лишилося на все життя. Конференція в Гродно запам'яталася добрим концертом білоруської пісні й танцю, екскурсією в Коложський монастир. Взимку 1982 р. я побував у Мінську на всесоюзній славістичній конференції, яка запам'яталася тільки тим, що там говорилося про що завгодно, тільки не про Білорусь до кінця XVIII ст.(ця проблематика була навіть формально відсутня). У подальшому я все більше цікавився Білоруссю, читав білоруськомовну пресу, виписував "Літаратуру і мастацтво", навіть пробував перекласти деякі вірші з білоруської на українську (взагалі я не пишу вірші, якщо не рахувати студентських років, коли написав аж два вірші!). Потім у 2001–2007 рр. бував у Речиці на міжнародній конференції "Довнарівські читання" (другі-шості) і відвідував Гомель та Лоїв.

Отже, ми вирішили подорожувати Білоруссю, тим більше, що ця подорож принесла б нам відкриття нового незвіданого і водночас такого близького світу. Їхали ми не тільки як туристи, але й як науковці. Були на руках і відповідні папери від Інституту української археографії та джерелознавства НАН України та Національного університету "Києво-Могилянська академія", де я тоді працював. Зокрема я хотів подивитися місце нещасливої Лоївської битви 1651 р. і знайти місце битви під Загалем 1649 р. (ще до революції 1917 р. воно було відоме, а потім і сам Загаль перетворився у маленьке село, яке й на картах не значилося і на мої розпитування у Речиці лише раз дістав ствердну відповідь, що це село існує, але де саме, не знали).

Андрій Іванович не зміг поїхати з нами, але дав машину і водія Віталія, котрий довгий час у дитинстві жив у Білорусі і мав там велику рідню. 2 серпня 2008 р. ми виїхали з Києва і взяли курс на Гомель через Чернігів і Яриловичі. Однак на пропускному пункті утворилася величезна черга в основному з відпускників і кілька годин ми смажились на сонці, бо черга тяглася дуже повільно. Запам'яталася тільки велика засміченість прилеглої території (на відміну від чистенької Білорусі) та…фізіономія депутатші Вітренко, яка їхала в Білорусь з Марченком, у сусідньому автомобілі. За такої черги ми потрапили б у Гомель пізно ввечері і у нас виникли б проблеми з поселенням. Тоді ми розвернулися і через Городню виїхали на інший пункт біля Сеньківки. Він цікавий тим, що нагадував відомі слова з казки: "Наліво підеш.., направо підеш…". Наліво лежала Білорусь, направо Росія. Тут черги майже не було і ми скоро опинилися на обітованій білоруській землі. Промайнули Терехівку і приїхали в Гомель увечері. В гуртожитку Гомельського держуніверситету на нас чекала комендант, попереджена моїми приятелями. Ми поселилися, повечеряли й уклалися спати.

3-о числа в неділю ми взяли курс на Речицю. Під цим містом в селі Бронне жив двоюрідний брат Миколи Петровича. Вдома ми застали тільки дружину брата й дітей. Переговоривши з дружиною, ми стали об'їжджати місця можливого перебування брата Миколи Петровича доки хтось не сказав,що начебто він поїхав у справах в інше село. Оскільки не було сказано куди саме виїхав

брат, ми відмовилися від його пошуків і вирушили до Лоєва. Це маленьке, але славне в історії, містечко ми уважно оглянули, особливо ті місця, де проходила битва, якій виграло військо Великого князівства Литовського на чолі з польним гетьманом князем Янушем Радзівілом, а зазнало поразки повстанське військо на чолі з полковником Михайлом (Станіславом) Кричевським, а він сам був смертельно поранений. Але ніякого знаку не місці битви ми не знайшли, бо ж відомо з якою підозрілістю ставилися в радянські часи до білоруської та української минувшини. На наше питання: "чому?", ми дістали відповідь в дусі компартійної пропаганди: "Це щоб не образити українців" (?!). Чому скромний хрест на місці битви (найкраще було б поставити його на острові при впадінні Сожа в Дніпро) образить українців, нам не могли дати відповіді. В Лоєві ми скупалися в Дніпрі і із здивуванням відзначили, що його течія дуже швидка, не така як у Києві чи Дніпрі (там вона повільна, бо її стримують ГЕС). Запамятався величний дореволюційний будинок якогось купця на самому березі Дніпра. Він ідеально підходив для історичного музею. Так ні. У ньому якісь контори…

4 серпня в понеділок зранку ми побували в ректораті Гомельського університету, щоб подякувати адміністрації за теплий прийом і передати свої книжки для бібліотеки, а потім поїхали на Хойники, які зазнали лиха в чорнобильський 1986 рік. Містечко видалося нам симпатичним, тут були й білоруські школи (тобто з білоруською мовою навчання), місцеві жителі похвалися зростанням у ньому народжуваності, що нас приємно здивувало. На захід від Хойників на р. Віць лежало село Кливи, а неподалік – Загаль. Ніщо не нагадувало про битву, в якій загинув полковник Ілля Голота, нема й сліду семи козацьких могил, нема якогось пам'ятного знаку… Розчаровані ми поїхали далі: Юровичі, село Глинище, де є музей письменника Івана Мележа, але він був закритий (понеділок!), нарешті прибули в Мозир. Нарешті я побачив це місто і зміг зрозуміти по-справжньому, як йшли битви за нього у1648–1649 рр. Адже Мозир лежить на крутому правому березі Прип'яті, на якому густо стояли будинки. Побували й території фортеці (сучасна відбудова), оглянули Свято-Михайлівський собор, скупалися в Прип'яті, підвезли жіночку, яка охоче розповіла про своє життя-буття, похвалилася доброю пенсією. Ми промовчали, бо в Україні пенсії та зарплати були більшими. Верталися до Гомеля через Калинковичі та Автюки, де йшла підготовка до фестивалю гумору.

5 серпня ми покинули Гомель і взяли курс на північний схід. Справа в тому, що у шофера Віталія були родичі, які жили в різних місцях Білорусі, ближче до її східних кордонів. А що як проїхати Білорусь по периметру, побувавши в його родичів і заїжджаючи у цікаві місця? Так і вирішили. Їхали доброю трасою. В Білорусі шляхи вигідно відрізняються від українських, без сумніву тут менше крадуть на їх будівництві, уздовж дороги стоять стандартні кам'яні пофарбовані паркани (з тилу однак вони не фарбовані!), ДАІ значно краще ніж у нас: менти не беруть хабарів, більше порядку на дорогах,

швидкість машин не може перевищувати 100 км. на годину, чистота на дорогах і вулицях…

5 серпня рано-вранці продовжили мандрівку, взявши курс на Чечерськ. Їхали прекрасною трасою за похмурої, навіть холодної погоди. В'їхали в місто, оглянули ратушу XVIII ст. Дуже хотілося й далі їхати цим шляхом, адже далі лежав знаменитий Бихів, потужний оплот козацтва, звідки походив дехто з рідні Богдана Хмельницького, де військову залогу очолював рідний брат гетьмана Івана Виговського… Але там не проживав ніхто з рідні нашого водія. Ми звернули праворуч і рушили гіршою дорогою на Костюковичі й Климовичі. Їхали поблизу кордону з Росією, хоча по той бік лежали етнічні білоруські та українські землі (Стародубщина). На жаль, довелося довго їхати чорнобильською зоною… Тут так само, як і в нас. Пусто, хоч видно і тут подекуди хати самоселів. В Климовичах зайшли в місцевий музей, що розмістився в колишньому будинку купця. Звичайно, цей районний музей не мав унікальних експонатів, та й не міг зрівнятися, як і переважна більшість білоруських і українських музеїв з німецькими, французькими чи канадськими, які мені довелося бачити. Але ж експозиція цього музею безнадійно застаріла, її лишили незмінною як мінімум з брежнєвських часів. Знову Ленін, знову більшовики…На наше питання: чому так? дістали очікувану відповідь: нема грошей. Дійсно музейщикам Білорусі й України гостро бракує фінансування. А ще більшості з них бракує кваліфікації і елементарного ентузіазму та бажання щось змінювати. Це ж для них морока, зайва робота, необхідність докладати зусиль, а нерідко долати закоренілі стереотипи. Можу навести приклад з речицьким музеєм на самому початку XXI ст. (до переїзду музею в новий корпус). В одному із залів кидалася в очі відома цитата з Маркса: "Релігія – опіум для народа". Я тут же спитав: "Чому вивішуєте атеїстичне гасло? Адже сьогодні не 30-і роки з їх войовничим безбожництвом? Та й президент Білорусі підтримує Церкву". У відповідь звичне: "Нема грошей". Я сказав, що зроблю це безкоштовно і намірився зняти це гасло. Музейщиця одразу стала кричати, що цього не допустить, що "ходят тут всякіє" і що це гасло правильне. Зразу стало ясно чому в музеї не міняється експозиція, хоча СССР вже не існував років з 15 і Церква нормально функціонує на пострадянському просторі. В Климовичах відвідали й Свято-Михайлівський храм. Якась бабця поцікавилася звідки ми і коли ми сказали, що з України, стривожилася: "Ви мабуть з Київського Патріархату?". Ми з гордістю це підтвердили. На її обличчі відбилися різні почуття. Але коли побачила, як ми ставимо свічки та прикладаємося до образів, пом'якшилася, розповіла якою дорогою краще їхати. А ми заїхали в якесь глухе село, де було всього-навсього кілька хат. Водій проводив тут літні шкільні канікули. "Ось і річечка, де ми купалися. Тепер майже всохла. Ось і хата, де я жив. Тепер розвалилася…". Такий сумний настрій охопив і нас. І в Білорусі, і в Україні "село вигибає" як казав Василь Стефаник. Різні причини цього явища можна назвати, але ж факт є фактом: села зникають з карт наших держав… А разом з цим вимирає

мова…. Я знаю цей стан "останнього з могікан". Хутір Лука на Полтавщині, де я проводив свої шкільні літні канікули, вже не існує, в сусідньому селі Демченках залишилися переважно пенсіонери... Ще гірша ситуація на Чернігівщині, яку сильно зачепила чорнобильська біда. Що ж казати про Білорусь! Пригадується, як я їхав поїздом "Москва-Варшава" у Польщу у 1987 р. Було нас всього троє на весь вагон (в сусідньому купе їхало дві жінки). Вночі у Мінську підсіло ще троє іноземців і саме в моє купе, ніби у вагоні не було іншого місця (так дали їм квитки в касі). Однак подія була цікавою. Це була група науковців (два чоловіки і жінка-перекладач), яка вивчала наслідки чорнобильської катастрофи (саме так треба казати, а вживати евфемізм "аварія"!) в Білорусі. Вони були дуже напруженими, поки не минули совєцький кордон, а в Польщі відчули себе значно вільніше, розговорилися. Вони були чи то з Бельгії, чи то з Голландії. Жінка була дочкою білоруських емігрантів, які виїхали з батьківщини в роки війни. Вона зовсім денаціоналізувалася, білоруської не знала, але вільно говорила російською. Сказала чи може перевірити мене й мої продукти на радіацію. Я охоче погодився. Якимсь прибором провели по мені. Все було нормально, правда трошки сильніше дзвеніло на холошах і комірі куртки. Сало з бабусиного хутора було чисте, угорське сало з магазину дзвеніло сильніше, а ось суха ковбаса показувала максимум норми! (я її потім викинув). Вона ще сказала, що ситуація Білорусі дуже складна. Особливо погано, що постраждали діти. Поділилася сумними враженнями…

Отже після Климовичів я запропонував їхати на Кричев і незабаром ми були цьому містечку, яке справило непогане враження (детальніше про це написав Микола Чабан). Але погано, що у ньому з семи шкіл не було жодної (!) білоруської. "Але у Білорусі дві державні мови!" скажуть мудрагелі з російського великодержавного табору. Так це правда. Однак в Фінляндії теж дві державні мови, але шведи – жителі Аландських островів чудово володіють фінською, яка є куди складнішою, ніж білоруська. І в Канаді дві державні мови, в кожному архіві наприклад таблички на двох мовах і кожен чиновник однаково володіє і англійською і французькою. В провінції Квебек все (школи, обслуга і т.д.) по-французьки, за винятком державних установ (там дві мови), аналогічно – в інших провінціях, де все по-англійськи (за винятком державних установ). Бо там маємо справу з цивілізованими правами людини, а в Білорусі та значною мірою й в Україні діють де-факто совєцькі порядки: російська мова повноцінна державна, а білоруська (меншою мірою українська в Україні) – про око, декоративні. В Росії, яка чомусь іменується федерацією (по суті жорстко централізована імперія), панує одна державна мова, інші ж на другому місці навіть в автономних республіках. Їх влада прирікає на поступове відмирання. Доводилося бачити в телевізії сюжет про національний театр в республіці Комі. П'єса йде на мові комі, а коли після закінчення п'єси до головного актора звернулися на цій мові, він сором'язливо замовк. Виявляється текст ролі він вивчив назубок, а поза тим – ні в зуб но-

гою! Вимирають і русифікуються малі народи (коряки, ненці та ін.), а ліквідація з ініціативи Путіна ряду національних округів нібито має засвідчити розквіт народів під егідою Росії. Щойно Росія окупувала Крим – одразу взялася за освіту. І раніше в Криму було обмаль українських шкіл, а за 2014–2017 рр. їх майже не лишилося. Кількість учнів в школах з українською мовою навчання скоротилася в 40 (!) разів. Одразу почалися гоніння на віруючих УПЦ Київського Патріархату, її православні храми силою забираються, закриваються… Про це можна довго говорити й писати. Але повернімося до Білорусі. На шляху ми почули по радіо про реформу білоруського правопису. Хоча зміни були невеликі й по радіо все гарно викладалося, але ми відчули – новий крок на шляху русифікації…Та й ціна двомовності по-білоруськи відома. Пригадується як у Речиці після чергових Довнарівських читань істориків повели до "образцово-показательного" ліцею. Нас вітали діти віршами й прозою, але жодного слова не було сказано білоруською. На питання (гостя-білоруса) "Чому так?", завуч звично відбарабанила: "У нас дві державні мова, російська одна з них". Отож! Одна мова повноцінна, а друга (білоруська) на своїй землі в ролі Попелюшки!

Після Кричева були Чериков, Чауси, Могилев. Останнє – жваве місто, яке в середньовіччі відігравало важливу роль. Особисто мене тут зацікавив Дніпро. Він тут був значно вужчий, ніж у Києві, але зберігав свою велич. Могилев ми бачили лише фрагментарно, переважно в центрі. Цікаво, як було місто в давнину (XVI-XVII ст.) потужним торгівельним центром, так і залишається ним сьогодні! Принаймні таким було наше враження. В другій половині дня прибули у Шклов. Невеличкий, але дуже чистий і впорядкований. В книжковому магазинчику була й білоруськомовна преса! Бо Шклов – батьківщина президента! Тут знову доводиться торкнутися мовного питання. Знайти в Білорусі білоруськомовну газету – це проблема! У Гомелі на вокзалі, де зазвичай представлена різноманітна преса, я попросив дати яку-небудь білоруську. Продавець довго порпалася у купі видань і врешті з сатисфакцією простягла мені те, що вдалося знайти. Це була старезна спортивна газета, видана в Мінську, але…російською мовою. Більше в кіоску не було нічого з білоруських видань. Зате було повно російських, насамперед виданих у Росії. Кращою (але ненабагато) була ситуація з книгами. Вразило, що в запропонованій білоруському читачеві серії російської літератури виданої в Москві, видані твори Тараса Шевченка та Панаса Мирного (завбачливо перекладені російською). Для московітів це звичне злочинство і від своїх давніх традицій вони не прагнуть відмовлятися. Ще в XV ст. московські купці на ярмарках в інших країнах маскувалися під новгородських тощо, бо надто погана слава йшла про їхнє шахрайство та крадіжки. І тепер крадуть! Літературу, пісні, танці, історію… Путін не соромиться на весь світ проголошувати російським князем Ярослава Мудрого й називає його дочку Анну, королеву Франції, росіянкою! Що ж казати про високопосадовців, другорядних чиновників, основну масу науковців, обивателів…

В'їхали в Толочин. У цьому районі жив старий дядько шофера зі своєю дружиною. Під час вечері мимохіть торкнулися політики (власне, українського життя). Стара жінка з сумом зауважила: "У вас там погано". Ми хором: "А Ви там були?". "Ні". "Звідки ж Ви Ви знаєте як ми живемо?". "А по телевізору говорять…". Ми тільки руками розвели. Адже білоруське ТВ копіює московське з його побрехеньками і навіть білоруську мову там дуже рідко почуєш. В селі ми й заночовували.

6 серпня ми рушили на Сенно. Дороги тут не такі добрі, як білоруські траси. Що ж така вже доля села в Білорусі та Україні. Це не Німеччина чи Італія, де й у провінції дороги високої якості. Знов пішли покинуті села, зруйновані хати… Ось і Чашники із православним храмом. Ось і Лепель на березі прекрасного озера. Але було дуже холодно (у розпал літа!), так що нам довелось відмовитися від купання. Десь в середині дня ми дісталися Полоцька. Це дійсно прекрасне місто, що лежить на березі Західної Двіни! Воно було в часи Київської Русі фактично столицею Білорусі. Але величного Софійського собору вже нема. Цар Петро I влаштував у цьому храмі склад боєприпасів, які вибухнули і знищили унікальну пам'ятку старовини. Зайшли в музей, де нас тепло зустріли й детально розповіли про місто. Я потягнув колег до мощів св. Єфросинії Полоцької. Вони раніше покоїлися в Дальніх печерах Києво-Печерської лаври (на тому місці тепер її ікона), а навесні 1910 р. були урочисто перевезені до Полоцька. Ми приїхали до чоловічого Богоявленського монастиря і нас приємно здивувала велика кількість людей (прочан і туристів). Коли ж прийшли до мощів, то здивувались ще більше. Біля самих мощів святої майже нікого не було! Майже всі юрмилися коло її хреста. Дійсно він вартий уваги, але ж це копія хреста, який пропав в роки війни! Невже ця копія важливіша, ніж мощі святої? Мимоволі пригадується, як мощі святої урочисто перевозили на пароплаві з Києва до Полоцька і як їх зустрічали віруючі. Більша частину шляху пролягала Дніпром. Святково прикрашену й ілюміновану флотилію вітали натовпи віруючих на берегах Дніпра. Вони падали на коліна і палко молилися, коли флотилія пропливала повз них.

Оглянувши ще деякі пам'ятки церковної архітектури, ми продовжили мандрівку. Зупинились у Дисні (Дзісні). Тут однойменна ріка впадає у Західну Двину. Тут колись стояв на острові потужний замок – форпост Полоцька. Після Дисни ми помчали на захід, проминули Міори і опинилися в країні озер. Місцевість дуже подібна до околиць Гданська, така ж низина, ріки й озера, височіють костьоли… Врешті опинилися у Браславі на самому білорусько-литовському кордоні. Тут жив ще один родич нашого шофера і тут ми зупинилися на пару днів. Браслав мене цікавив уже тим, що його назва майже тотожна українському Брацлаву на Поділлі, в джерелах XVII ст. інколи не розбереш про який Браслав (Брацлав) там йде мова. Ми ґрунтовно познайомилися з містом, побували в музеях (краєзнавчому, традиційного народного мистецтва), накупалися озері, довго шукали й не могли знайти місце, де можна

випити ранішню каву. Обідали в типовій радянській їдальні. Меню: борщ чи суп, макарони по-флотські й "кава", яку наливали з великих нікельованих циліндрів (точно як в часи СССР). Остання нічого спільного з кавою не має, це якийсь напій з вівса чи ячменю, який тільки кольором нагадував каву.

Ми вдосталь надивилися на берегах озера (по інший його бік була вже Литва і її АЕС) на хащі величезного отруйного борщевика. Цю рослину колись завезли на свою голову, вона швидко розмножилася. Тепер до лікарень регулярно потрапляють люди зі страшними опіками від цієї рослини, а викосити його майже неможливо, бо надто глибоке коріння. Попереджені ми всіляко уникали контакту із зловредним борщевиком.

Ми милувались краєвидами, легко дихали збагаченим киснем повітрям (ліси!), ходили по околицях, збирали ягоди в лісі на литовському кордоні. Тут нас трохи затримав перевдягнений у цивільне працівник "органів", якому "стукнув" на нас сусід дядька шофера. Довгенько велася співбесіда з ним, доки він не переконався, що ми не маємо злих умислів. А коли ж заспокояться любителі "стукнути" на ближнього? Адже давно минули часи доблесного прикордонника Карацупи та його собаки Індус (щоб не було міжнародного скандалу і образ з боку Індії, собацюру перейменували в Інгуса). Нема й Єжова, Берії, Сталіна, не ганяються піонери за людиною в капелюсі (капелюх же неодмінна прикмета шпигуна)…В Білорусі на жаль ще багатенько від "совка"….

7 серпня ми зробили вилазку в Глибоке, помилувались костьолом, побували в селах Мосар, Удзело, Париж (!), думали про майбутні мандри. Ми хотіли побувати в Ошмянах, Крево (Кревська унія 1385 р.), Ліді, Новогрудку, Мирі, Несвіжі, Бресті, Пінську, Лунінці, а потім повернутися на Батьківщину. В деяких цих містах жили родичі водія й Миколи Петровича. Та не судилося! Ще зранку ми звернули увагу, що Борис Миколайович якийсь млявий, неговіркий, що на нього було зовсім не схоже. У Глибокому я з Миколою Петровичем пішли в центр, де він проявив частину фотоплівок. Коли повернулися, Юрій Демидович стривожено сказав, що очевидно у Бориса Олександровича інсульт. Ми негайно повернулися у Браслав. Сусідка виявилася лікарем чи медсестрою і ствердила, що це очевидно інсульт. Ми рвонули на Україну, помчали без зупинок на Мінськ. По дорозі побували лише в Хатині. Трагічне село…Вражаючий меморіал… Проїжджаючи повз Мінськ, я зауважив хрести на Куропатах (таке ж НКВДське розстрільне місце є під Києвом під назвою Биківня), Довгінцевський тракт (там живе мій білоруський приятель, письменник Євген Лецка). Промайнули Слуцьк (а так хотілося побувати у ньому!), Любань, знову Мозир, Наровлю, Хирів і вискочили на кордон в Олександрівці. Тут не було ніякої черги (починалась чорнобильська зона!) і ми були вже в Україні. Невдовзі я був у Києві, а мої друзі помчали у Дніпропетровськ. Борис Миколайович одужав після інсульту без особливо серйозних ускладнень. Але він був уже в солідному віці! На жаль, він помер у 2017 р., маючи 80 років…. Наша подорож у Білорусь вийшла останньою нашою спільною

мандрівкою. А в 2010 р. інсульт добрався й до мене. Він поклав кінець нашим спільним мандрам (хоча в іншому складі або індивідуально ми ще подорожували), бо у мене наслідки інсульту та й наш вік (Юрій Демидович перевалив за 80-річчя)…. Через хворобу я й не написав одразу про Білорусь. Тепер же багато чого забулося і лише куці записи в щоденнику дозволяють відновити картини минулого. Але ці спогади про Білорусь прекрасні, чудовий народ білоруси, але доля йому, як і нам, українцям, випала нелегкою. Та є надія, що й нам у майбутньому посміхнеться доля, загляне "сонце у наше ваконце"!

Література:

1) Б. Матющенко Б., о. Ю. Мицик, М. Чабан, Ю. Шковира. Забутою Україною. – Дніпропетровськ, 2008. – 383 с. (друге видання).

Прафесор Адам Мальдзіс.
Знаходкі айца Юрыя Мыцыка

Спачатку мне, відаць, трэба нагадаць чытачам асноўную інфармацыю пра шматгранную асобу протаіярэя Украінскай Праваслаўнай Царквы Київського Патріархату Юрыя Мыцыка. Ён з'яўляецца доктарам гістарычных навук, заслужаным дзеячам навукі і тэхнікі Украіны. Працуе прафесарам кафедры гісторыі Нацыянальнага універсітэта "Кіева-Магілянская акадэмія" і адначасова загадвае аддзелам дакументаў княжацкага і казацкага часоў Інстытута украінскай археаграфіі і крыніцазнаўства імя М. Грушэўскага НАН Украіны. Як даследчык Юрый Андрэевіч пераважна займаецца гісторыяй свайго і памежных народаў у часы казацкіх войнаў, Украінскай Праваслаўнай Царквы, а таксама краязнаўствам.

Юрый Мыцык з'яўляецца аўтарам звыш 1500 навуковых прац. Некаторыя з іх першапачаткова друкаваліся ў газеце "Голас Радзімы". Так, яго грунтоўны артыкул "Беларус-кіянін на Святой Зямлі" (пра асвечанага інака Варсанофія) быў змешчаны 28 жніўня 2001 года, біяграфічны нарыс "Беларус – маскоўскі патрыярх XVII ст." (пра Йаасафа II родам з Оршы) – 5 чэрвеня 2002 года і гэтак далей. Такім чынам, айцец Юрый Мыцык з'яўляецца нашым даўнім чытачом і аўтарам.

Тым больш прыемна было мне атрымаць з Кіева бандэроль, а ў ёй кнігу "Albaruthenica: Даследаванні з гісторыі Беларусі" (Кіеў, 2009). У яе – тры выдаўцы: Інстытут украінскай археаграфіі і крыніцазнаўства імя М. Грушэўскага НАН Украіны, Нацыянальны універсітэт "Кіева-Магілянская Акадэмія" і, што для нас найбольш істотна, нядаўна створаны Украінскі цэнтр даследаванняў гісторыі Беларусі. Адкрываецца зборнік названым артыкулам "Беларус-кіянін на Святой Зямлі" з указаннем першапублікацыі ў нашай газеце.

Што ж увайшло ва ўкраінскую "Беларусіку"? Найперш шматлікія знаходкі самога айца Юрыя, зробленыя пераважна ў архівах Польшчы – у фондах Радзівілаў, Тышкевічаў, Храптовічаў і іншых беларускіх магнатаў. Асаблівую цікавасць выклікаюць невядомыя раней лісты да пісьменніка-мемуарыста з Ляхавіч Фёдара Еўлашэўскага, новыя дакументы, звязаныя з Рэчыцай і бітвай пад Лоевам, урыўкі з "Табарнага штодзённіка" Януша Радзівіла,

біяграфіі знакамітых людзей XVII стагоддзя. Дзякуючы кнізе айца Юрыя старая беларуская літаратура папоўнілася невядомымі раней мастацкімі творамі — вершаванай хронікай пра бітву на рацэ Бася, вялізным варыянтам лірніцкай песні “Трахану я, трахану пра Ярому, пра Хаму…” Атрымалася ў аўтара нешта накшталт колішняга зборніка “Усялякай усялячыны”: разнастайна і цікава для чытачоў самых розных катэгорый .

Будзем спадзявацца, што першы выпуск украінскай “Беларусікі” стане пачаткам цэлай серыі выданняў.

З листів білоруських приятелів і колег

Не можу сказати, що у мене дуже багато приятелів, колег чи просто знайомих з Білорусі. Але вони є! З ними я заприязнився зазвичай під час конференцій (насамперед в Речиці, також Мінську, Гродно й Лоєві, звичайно ж і на території України), під час мого перебування в Білорусі чи їхнього в Україні. Часто ми обмінювалися листами, е-мейлами, дзвонили один одному по телефону. Так я заочно познайомився з істориком медицини Валентином Грицкевичем (1933–2013) і ми обмінювалися книжками (так я отримав від нього книгу "С факелом Гиппократа" (Минск, 1986) з дарчим написом "Юрию Андреевичу Мыцыку с искренним уважением. В. Грицкевич. Ленинград, 24.03.88") і ще деякі; обмінювалися й листами, один з яких я наводжу нижче. Всі ці листи я переважно передав на збереження в свій фонд у Інститут Рукописів НБУВ. Вони є цікавою пам'яткою наших зв'язків і тому деякі з них я вміщую нижче. Особливо багато листів було написано Євгеном Лецкою. Я навожу лише два з них і то з купюрами (у пропущених місцях йшлося про суто особисті справи).

№ 1

2003, січня 24. – Мінск. – Лист Євгена Лецки

"Шаноўны Юрий Александровіч (описка, має бути "Андрійович". – *Ю. М.*)!

Атримаў Ваш ліст, за які дзякую, в адразу ж адпісваю.

Устурбованы станам Вашага самапачування. Мо трэба Вам трохі сябе, як таго маладога жарэбчика, притрымліваць за лейчину. Бо надта ж Ви ўлягаеце ў працу. Я як прачитаў у мінулим лісце, колькі Ви здолелі зрабіць за год, дык аж за галаву узяўся! А чалавек жа мае пэўни рэсурс і, хочаш не хочаш, а трэба яго видаткоўваць ашчадна. Наконт Вашага ціску, а мо і яшчэ чаго, хацеў би Вам дапамагчи вось якім чинам. Мой земля Бузук Георгій нядаўна абараніў докторскую па зёлках. То я Вас папрашу даць випіску з медичнай карти (а можна і од сябе апісаць) пра стан Вашага здароўя. Я гэта пашлю яму ў Віцебск (ён там працуе у мединституце) і папрашу падрыхтовць настой (ці парашкі) з зёлак. На ўсе гэта спатрэбіцца час, але да Вашага прыезду у сакавіку ў Мінск будзе гатова і перададзена. А раптам і дапаможа, принамсі не пашкодзіць…

А яшчэ Вас папрашу скласці план-праспект (змест) будучой Вашой кнігі і яе памер. І, калі ёсць, назву.

Дарма Ви не даслалі асобнік сваёй рэцэнзіі на кнігу перекладаў Алеся Траяновскаго. Зрабіце ласку!

Я увесь у клопатах, пра якіе Вы збольшага ведаеце. Імпэту не бракуе, але маю праблеми са сном – недзе после 2 раніци прачипаюся, вибягаю на гадзіни паўтари на зарядку! На жаль, маса праци. Даведзецца, мабиць, піць якіе пілюлі на сон.[…]

Ад шчирага сэрца жадаю Вам усяго найлепшаго, тривалаго здароўя, бадзёрасці, творчих поспехаў і асабістага шчасця. Паздароў Божа, Вашы і Ваших родных дні!

Са шчирай павагай. Яўген Лецка.

24/І. – 03 г.”

№ 2*

2004 (?), січня 12. – Мінск. – Лист Євгена Лецки

“Шаноўны Юрий Андрэевіч!

Як бачице, Ваш ліст атрымаў. Шчырае дякуй за навагодне-калядныя віншаванні. Я яшчэ раз ад шчырага сэрца вітаю Вас у Новим годзе, ды жадаю Вам з матушкай, Вашым дзецям і жвава-баявытым унукам усяго самаго найлепшага!

У мяне, на жаль, справы на сумежжы гадоў складаюцца ня лепшим чынам. Не хацеў Вам тлуміць галавы своімі ўзаемаадносяінамі […].

Але Вам рабіць з гэтага трагедиі не варта, бо свет клінам на “Г. Р.” не сышоўся. Апрача “Спадчыны” Ваша рэцэнзія на А. Траян[овскага] надрукована у “ЛІМе”, пра Радзывілаў – у рэлігійным часопісе “Наша вера”. А матэриал пра род Дубягаў для “Краязнаўчай газэты” прыпазніўся па маёй віне, за што я Вас перепрашаю: атрыманы летам пад час маіх весельных клопатаў ён загублены пралежаў да нядавняга часу і будзе надрукованы у бліжайшім 2–3 № за гэты год. А яшчэ ж Ваша імя “засвяцілася” ў нашым новым (незалежным) ч-се “Дзеяслоў”, дзе мой пераклад артыкула (…)* вучонага пра лёс нашай нац. сімволікі ў вайну. Я гэты ч-с разам з кнігамі пераслаў святару з Віцебска, але ён сказаў, што захваріў і з-за гэтага нават не трапіў на сесію у Кіеўскую духоўную акадэмію. Сказаў, што паедзе туды ў студзені (01) і перадсць Вам пакунак з кнігамі. Хацелася б, каб не падвёд. Бо ў іншай справе епархія Віцебская водзіць мяне за нос.[…]

З “Г. Р.” перапіску Улашчыка з Украінай не забіраю, але ёй месца знайдзецца і ў іншім месцы. Так што шліце новые матэриалы.

Далучаю паситоўку (?) да таго Кепіна, якому я перадаў падр. па бел. мове. Цяпер вы знайдзецеся. Адрес яго: Кепін Д. В. Центр пам’ятникознавства НАН України, вул. Січневого повстання 21, корп. 19, м. Київ 01015. Падручнік

* На звороті цього листа передрукована паном Євгеном з 6 тому “Бібліографічного слоўніка” велика довідка про Володимира Дудзицького,білоруського письменника і громадського діяча, зроблена на моє прохання (для коментаря мого археографічного видання “Листування митрополита Іларіона (Огієнка). – К., 2006. – Т. І).

яму ў подарунак, а іншые кнігі можа (…)*. А тая Араноўская(?) так і не абявілася?

З павагай Яўген Лецка”.

№ 3

1988, листопада 4. – Лист В. П. Грицкевича

“Шаноўнаго Юр’я Андрэевіча сердэчне віншую са святам, жадаю здаровья, паспехаў (і у абароне). В. Гріцкевич. 4.XII.88”.

№ 4

2009, лютого 28. – Мінськ. – Лист Адама Мальдзіса

“Мінск, 28.02.09

Шаноўны айцец Юрый!

Шчыра дзякую за надасланую “Albaruthenicu” – вельмі багатую, мяркуючы па зместу. Пастараюся адрэагіраваць. Што сабою яўляе “Український центр досліджень з історії Білорусі”? Напішице, калі ласка, хоць коратка, пра яго у “Голас Радзімы”.

Шчыра Ваш А. Мальдзіс”.

№ 5

2011, березня 9. – Лоїв. – Лист Віри Анісавец

“Добры дзень, шаноуны айцец Юрый!

Я, Анісавец Вера Васільеўна, захавальніца фондаў Лоеўвскаго музея “Бітвы за Днепр”, звяртаюся з гэтым пісьмом, каб папрасіць Вас знайсці час і маг чымасць даслаць у наш адрас (абавязкова з асабістым аўтографам) Ваш артыкул “Юдыцкія – самы значны шляхецкі род Рэчыцкаго краю XVII–XVIII стагоддзяу”. Аб тым, што такое даследаванне падрыхтавана Вамі спецыяльна для Довнараўскіх чытанняў, я даведалася з Вашаго артыкула, змешчанага у № 15 “Краязнаўчай газеты” за мінулы год. Яўген Рыгоравіч Лецка, які пераклаў гэты артыкул на беларускую мову, паведоміў мне Ваш дамашній адрас.

Неабходнасць напісаць Вам пісьмо выклікалі наступныя абставіны. Па-першае, наш ваенны музей імкнецца пашыріць свае фонды і экспазіцыі, каб стаць паўнавартасным рэгіянальным краязнаўчым музеем. Па-другое, у беларускай гістарыяграфіі зараз маюцца толькі фрагментарныя звесткі з гісторыі роду Юдыцкіх, прадстаўнікі якого доўгі час валадалі Лоевам, мелі маёнтак і нават карысталіся тытулам “графы на Лоеве”. Да цяперешняга часу нам невядома, у якім месцы Юдыцкія ажыццяўлялі пахаванні сваіх нябожчыкаў. Невядома таксама, ці захаваліся партрэтныя выявы предстаўнікоу гэтага роду і іншае.

Разумею, што Вы, Юрый Андрэевіч, як знакаміты навуковец і духоўная асоба, не маеце шмат вольного часу, але буду назвычай ўдячна Вам, калі атрымаю адказ на мой зварот.

Няхай дапамагае Вам Бог у Вашых справах!

Анісавец Вера Васільеўна”.

РЕЦЕНЗІЇ

Важливе історико-географічне дослідження

Нещодавно у серії історико-географічних долі день побачила світло книга білоруського вченого Віктора Темушева, присвячена Гомельщині (Темушев В. Н. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе. – М. "Квадрига", 2009. – 190 с.).

Гомельщина, яка лежить нині на російсько-білорусько-українському прикордоні, завжди відігравала суттєву роль у взаємовідносинах східнослов'янських держав. Автор обрав для дослідження малознаний період з історії регіону, коли внаслідок війн між Московією та Великим князівством Литовським були встановлені нові кордони і Гомельщина на певний час (1500–1537 рр.) опинилася під владою Москви. На підставі ретельного аналізу джерел (міждержавні договори, акти Литовської Метрики, реєстри кордонів, інвентарі та ін.) В. Темушев локалізував внутрішні кордони, розглянув історію порубіжжя. Є тут чимало цінних спостережень стосовно ходу дипломатичних московсько-литовських стосунків, щодо історії деяких українсько-білоруських родів та їхніх володінь, наприклад Халецьких), щодо ролі Гомеля як важливого центру колонізації Сіверщини.

Книга містить у собі 12 карт і декілька таблиць, які унаочнюють процес формування російсько-білоруського порубіжжя. У додатках автор вмістив уривок з недрукованої досі кандидатської дисертації Н. Б. Шеламанової "Утворення західної частини території Росії в XVI ст. у зв'язку з її відношеннями з Великим князівством Литовським та Річчю Посполитою" (М., 1970) та географічний покажчик – коментар "Поселення Гомельської землі у XVI – першій половині XVI ст.".

Книга В. Темушева має значний інтерес і для істориків України, у ній є чимало матеріалу стосовно таких етнічних українських земель як Стародубщина, йдеться і про державну належність у ранньомодерну добу таких українських міст як Стародуб, Мглин, Почеп, Путивль та ін.

Дана книга поза сумнівом є цінним внеском в білорусистику, у ній вдало вирішується проблема, пов'язана з минулим малознаного історичного регіону. Вона стане у пригоді й вузівським викладачам при читанні курсу "історична географія".

(Опубліковано: Історико-географічні дослідження в Україні. – К., 2012. – Вип. 12. – С. 190–191).

Д о д а т к и:

І. Ю. Тарасенко

Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст.

Історія міста Лоїв, одного з найважливіших на Сіверщині, у перші століття з часу його заснування залишається ще маловідомою та недослідженою, не виявлені ще всі основні джерела, котрі свідчать про нього. Дане повідомлення має на меті проаналізувати лише ті згадки про Лоїв, котрі зустрічаються на сторінках українських, частково й білоруських та польських літописів і хронік.

Отже, первісно Лоїв був відносно невеликим населеним пунктом, але швидко розвивався. Завдяки своєму вигідному стратегічному розташуванню при впадінні Сожу у Дніпро, на важливій переправі через Дніпро на відомих бродах, він, як і Любеч, був у полі зору державних і військових діячів Речі Посполитої та її сусідів. Особливо значимим Лоїв став після вибуху Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., оскільки від того, хто володів цим містом та його дніпровською переправою, залежав багато в чому результат протиборства між українськими повстанцями та Річчю Посполитою. Так, маса даних про Лоїв знаходиться у табірному щоденнику князя Януша Радзівіла, польного гетьмана литовського, але оскільки ця фундаментальна пам'ятка тільки почала вивчатися і потребує окремої розвідки, ми до неї звертатися не будемо. Є свідчення про Лоїв і в документації українських повстанців, яка, на жаль, збереглася набагато гірше. Досить вказати на лист гетьмана Богдана Хмельницького до кримського хана Іслам-Гірея IV, писаний з Чигирина 26(16).04.1654 р. У ньому гетьман інформує свого союзника про ситуацію на фронтах і відзначає, що згідно з отриманими ним даними "ляхи… іще з більшою силою готуються до нового бою, а Радзівіл наближається з військами до Любеча і Лоєва". У зв'язку з цим, у разі коли ці війська будуть просуватися далі, Хмельницький просив хана надати допомогу [1].

Якщо говорити про українські літописи, то на перше місце треба поставити класичну пам'ятку української історіографії відому під умовною назвою

літопису Самовидця. Її автором за думкою переважної більшості дослідників був Роман Ракушка - Романовський, учасник Національно-визвольної війни. Він пізніше став генеральним підскарбієм (в часи гетьманату Івана Брюховецького у 1663–1668 рр.), а на схилі життя – стародубським протопопом. Роман Ракушка-Романовський написав літописний твір, що охоплював події 1648–1700 рр. Саме ця пам'ятка вперше в українській історіографії містить згадку про Лоїв. Літописець подав відомості про битву під Ріпками у липні 1651 р., яка почалася під Лоєвом, а закінчилася під Ріпками поразкою українських військ та загибеллю чернігівського полковника Мартина Небаби. Тут знаходимо оригінальну версію поразки повстанців. Самовидець, який взагалі, а особливо наприкінці життя був досить критично налаштований щодо козацьких низів, поклав провину за поразку на самих повстанців, які мали контролювати переправу під Лоєвом (там уже був Радзівіл із своїми військами), стоячи на лівому боці Дніпра. Повстанці нібито злегковажили противника, не дбали про заходи безпеки, перебільшували свої сили, думаючи, що вони стали вже непереможними ("зоставали безпечне, болшей бавячися пянством, аніжели осторожностию, розуміючи, же юже незвитяжоними зосталі"). Коли ж війська Радзивила форсували Дніпро і напроти Лоєва вийшли на лівий берег ріки та потіснили козацьку сторожу у напрямку на Ріпки, тоді ситуацію спробував врятувати Небаба, але вже було пізно. Сам полковник поліг на полі бою, а Радзівіл взяв курс на Київ [2].

Твір Самовидця був активно використаний іншим українським літописцем – гадяцьким полковником у 1730–1738 рр. Григорієм Грабянкою (загинув у 1738 р.). У 1710 р. він написав власний історичний твір, присвячений козацькому минулому України, у котрому відстоював право українського народу на власну державу. Тут він згадав і про Лоїв у зв'язку з Лоївською (1649) та Ріпкинською (1651) битвами [3]. Слід відзначити, що твір Грабянки був дуже популярним (відомо понад 50 списків різних його редакцій), його читали визначні представники Української держави-Гетьманщини XVIII ст., його переписували та клали в основу інших історичних творів. З останніх найвідомішим є літопис "Короткий опис Малоросії" (1734), який зберігся ще в більшій кількості списків [4].

Не так щасливо склалася доля літопису військового канцеляриста Самійла Величка (1670–1728), але ця пам'ятка є найважливішим твором української історіографії XVIII ст. і вигідно вирізняється своєю фундаментальністю. Величко створив найґрунтовніший твір з історії України – Гетьманщини 1648–1700 рр. Саме він подав особливо детальне оповідання про Лоївську битву 1649 р. Літописець поставив цю битву в один ряд з Білоцерківською та Київською 1651 р. і підкреслює її кровопролитний характер, бо там пролилася ріка "дорогої людської крові", більша "за Дунай" [5]. У детальному описі битви Величка знаходимо цілий ряд оригінальних деталей і саме битва змальована реалістичніше, без відвертих перебільшень втрат українського війська, що є типовим для польської історіографії XVII ст.

У творі Величка є ще одна звістка про Лоїв. Автор сповіщає, що у 1700 р. за наказом гетьмана Івана Мазепи на підставі розповідей стародубських та чернігівських купців у Генеральній канцелярії Гетьманщини було складено опис торгівельних шляхів. Цей опис мав дуже велике значення. Справа в тому, що традиційні шляхи українських купців до Західної Європи через Польщу були тоді або зовсім закриті, або ж були дуже небезпечними. Тому доводилось йти обхідним шляхом через Білорусь на Ригу й Кенігсберг (Крулевець). Якщо шлях починався у Чернігові, то купцям рекомендувалось насамперед дістатися до Лоєва через дніпрову переправу, а далі до Речиці, Парич і т. д. ("З Чернігова Кролевецький тракт земною дорогою до Лоєва, тут перевіз через Дніпро до Річиці…"). [6]

Варто відзначити, що звістки про Лоїв час від часу трапляються в гетьманських універсалах. Так, 30 (20). 06. 1660 р. гетьман Юрій Хмельницький, син Богдана Хмельницького, видав універсал-привілей вибельському сотникові Чернігівського полку Стефану Шубі на млин на р. Вир, що під Лоєвом [7]. С. Шуба був сотником у 1659–1661 рр., мав значні заслуги у Війську Запорізькому, за що і отримав цей дар. Пізніше він став священиком у Чернігові і у такій якості його права на млин були стверджені гетьманом Іваном Самойловичем 24.07.(3.08.) 1672 р. [8] Тут уточнюється, що річка під Лоєвом називається Сухий Вир і що на ній Шуба дістав право на будування своїм коштом греблі та млина з двома колесами. Очевидно саме ці нерухомості (греблю на р. Вир "під Лоєвом" та млин) мав на увазі гетьман Іван Мазепа, коли підтверджував своїм універсалом від 11(1).06.1699 р. права на них Єлецькому монастиреві у Чернігові. Універсал свідчить також, що це володіння було передане монастиреві чернігівським жителем, Никифором Калеником [9]. Слід вказати і на дипломатичну інструкцію від 25(15).06.1662 р., котру наказний гетьман Яким Сомко дав для передачі царю Олексію своєму послу, ічнянському сотнику Матвію Романовичу. Згідно з нею посол мав поінформувати царя про військо-політичну ситуацію в Україні, зокрема і про те, що Чернігівський полк несе прикордонну службу біля Лоєва [10]. Це було дуже важливо з огляду на підготовку королем Речі Посполитої Яном Казимиром походу на лівобічну Гетьманщину у 1663–1664 рр. і те, що у поході мало взяти участь і військо Великого князівства Литовського (ВКЛ). . .

У зв'язку з цим шляхтич Вітебського воєводства і мемуарист Ян Антоній Храповицький відзначив у своєму щоденнику під 8.12.1663 р., що ним були отримані вісті про пересування військ ВКЛ на допомогу королеві. Тоді король стояв уже біля Чернігова та Лоєва. Піхота з артилерією ВКЛ залишалися на місці, а кінnота з литовським польним гетьманом Міхалом Казимиром Пацем пішла під Стародуб [11]. І інший білоруський мемуарист теж залишив нотатки про Лоїв. Це – шляхтич з Новгородської землі Богуслав Маскевич (Мацкевич) (бл. 1625–1683), син відомого хроніста, який служив спочатку при дворі князя Богуслава Радзивила, а потім – князя Яреми Вишневецького. З вибухом Національно-визвольної війни він разом з князем у складі його надвірного війська мусив тікати на Захід. Оскільки всі шляхи туди були вже перекриті повстан-

цями, то Вишневецький 11 травня рушив на північ і добрався до Брагина через Чернігів та Любеч. Весь його шлях старанно нотував Маскевич у своєму щоденнику. У Брагині князь із дружиною та військом пробув тиждень, 8 червня з огляду на наближення козаків пішов до Бабич під Мозир, а потім повернув на Овруч. Провоювавши з Вишневецьким майже все літо 1648 р., Маскевич повернувся на Білорусь і став під прапори князя Януша Радзівіла. В лавах цього війська він брав участь у придушенні повстання в південній Білорусі на початку 1649 р. Мемуарист особливу увагу приділив у щоденнику також подіям липня 1649 р. у Речиці та Лоєві, а насамперед Лоївській битві.

Він описав прибуття князя Радзівіла до Речиці 7 липня і його виступ через два тижні на Лоїв. Сам мемуарист був у складі хоругви полку смоленського воєводи, яка виступила з Речиці на Лоєв на день пізніше князя. Маскевич ділиться деякими подробицями маршу війська, згадує про залишення гарнізону в Речиці, спалення речицьких передмість у зв'язку з появою повстанської армії Михайла Кричевського; про з'єднання всіх сил 21.07.1649 р. під Ізбимою (Зембіном), що у 3-х милях під Лоєвом. Після денного перепочинку і військової ради князь вирішив послати піхоту і 1000 аркебузирів на чолі з В. К. Гонсевським водою на байдаках (там вони вже зробили гуляй-городи для висадки десанту), а решту війська послав на Лоїв суходолом. Там вони повинні були формувати Дніпро. 23 липня в полудень Радзівіл з військом підступив до Лоєва і став під містом у лісі. Тут він став чекати на байдаки, але ця частина війська несподівано спізнилася і прибула тільки надвечір. Після цього за словами Маскевича були здійснені спроби формувати Дніпро, оволодіти укріпленнями повстанців, котрі стояли на лівих берегах Сожа й Дніпра і на півострові під Лоєвом. Повстанці міцно трималися і півторагодинний бій 29 липня не приніс успіху Радзівілу. Тоді князь вирішив обійти укріплення повстанців під Лоєвом і формувати Дніпро нижче за течією, а Сож вище за течією Лоєва. [12] На цьому щоденник Б. Маскевича уривається і деякі дослідники помилково думали, що їхній автор загинув у генеральній битві під Лоєвом 31 липня 1649 р. Але насправді він щасливо вийшов з цієї битви і разом з князем повернувся після її завершення до Речиці. Потім він вирушив у складі загону проти війська чернігівського полковника С. Подобайла на Чечерськ і взагалі прожив ще досить довго.

В центрі уваги польських хроністів XVII ст., котрі згадували про Лоїв, була виключно історія Лоївської битви 1649 р. Якщо говорити про хроністів, то початок даній традиції було покладено латиномовним твором придворного історика короля Яна Казимира, етнічного німця Йоахима Пасторія "Війна скифо-козацька" (Гданьськ, 1652). Майже одночасно були видані також 6-й том німецької хроніки "Театр Європи" та твір литовського хроніста Альберта Віюка Кояловича. Особливо популярним був твір Пасторія, розповідь якого про Лоївську битву 1649 р. лягла в основу свідчень таких польських хроністів як Самуїл Твардовський [13], Самуїл Грондський, Веспасіян Коховський та ін., також французького автора П'єра Шевальє [14]. У подібний спосіб описує Лоївську битву і литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзівіл [15].

Пошук даних з історії Лоєва XVI-XVIII ст. нами тільки розпочатий і ми сподіваємося на нові знахідки. Залишається чимало непроясненого і в історії міста подальшого часу, наприклад є підстави вважати, що тут побував Тарас Шевченко. Думається, що й ці дані стануть у пригоді при написанні узагальнюючої історії міста Лоєва, будуть корисними і краєзнавцям.

Джерела та література:

1) Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 рр. – К., 1961. – № 243. – С. 339–341.

2) Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 61.

3) Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992.

4) Див.: Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники. – К., 1983.

5) Літопис Самійла Величка. – К., 1991. – Т. 1, с. 92. Детальний опис Лоївської битви поданий на стор. 350–351.

6) Там же. – Т. 2. – С. 601.

7) Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К., Львів, 2004. – № 109. – С. 159–160.

8) Там же. – № 443. – С. 649–650. Є ряд даних про Лоїв тієї доби і в документальних джерелах. Так, у отписці А.Солнцева з Рильська від 15 (5).08.1649 р. говориться, що козаки вночі напали на Лоїв і спалили його. Тепер там стоїть польська залога литовського гетьмана Кишки, але козаки знову хочуть переправлятися під Лоєвом на правий бік Дніпра. (ВУР. – М., 1954. – Т. 2. – № 30. – С. 302.). Т. 8. – № 57 – С. 190.

Цікавим є лист брагинського старости Миколи Омельського до чернігівського полковника Івана Лисенка, писаного з Брагина 22.05.1669 р. Тут повідомлялось про дії полковника Мурашка, котрий перебуває у Мозирі, а хліб бере у Лоєві, Речиці, в Любезчині (Любечі?). Забравши тут весь хліб, він хоче йти в Тиров, бо там обезчещено його "поборщиков" (Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. – СПб., 1872. – Т. 8. – № 57. – С. 190). 25.05.1669 р. уже Лисенко писав з Чернігова до гетьмана Дем'яна Многогрішного і повідомляв, що в цей день у Чернігів приїхав сотник Сибирецький з Лоївської пристані і засвідчив, що мурашківці беруть провіант у Лоєві, але на цей бік Дніпра не переходили. Сам Мурашко пішов у Случчину з .іншими хоругвами, котрі стояли близько Дніпра. Він додав, що у Чорнобилі стоять Себастіян Маховський та Ян Пиво з 1000 вояків. (Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. – СПб., 1872. – Т. 8. – № 63. – С. 205).

9) Універсали Івана Мазепи. – К. – Львів, 2002. – № 287. – С. 326.

10) Там же. – № 151. – С. 207.

11) Chrapowicki J.A. Diariusz. – Warszawa, 1978. – T.1. – C. 437).

12) Pamiętniki Maśkiewiczów. – Wrocław, 1961. – C. 268–269.

13) Про звістки хроніки С. Твардовського (1605–1661) "Громадянська війна" ("Wojna domowa") (Каліш, 1683) щодо Лоївської битви нами доповідалось на V Довнарівських читаннях у Речиці (вересень 2005 р.) і тому немає потреби тут повторюватися.

14) Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – С. 118–125.

15) Radziwiłł A.S. Pamiętniki – Warszawa, 1980. – T. 3.

(Опубліковано: Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст. // СЛ. – 2007. – № 1. – С.12–15).

З М І С Т

Передмова 3
Список скорочень 5
Невідомий привілей князя Вітовта 7
Дещо з "Хроніки Європейської Сарматії" (1611 р.) Олександра Гваньїні 9
Білорусь у хроніці Шимона Старовольського 19
Два білоруських літописця XVI–XVII ст. 24
Доповнюючи "Український Дипломатарій XVI–XVIII ст." 30
Інвентарі та люстрації Горволя і Лоєва XVII – середини XVIII ст. 40
Любецьке староство у описі малознаної люстрації 1631–1633 рр. 46
Італійська брошура 1633 р. про участь запорожців у Смоленській війні 56
З мозирського циклу документації Свято-Михайлівського Видубицького монастиря у Києві другої половини XVI–XVII ст. 63
З ґродських книг Вітебська XVI–XVIII ст. 97
Джерела з історії Білорусі доби Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. 118
Сильвестр Косов (Косів) 253
До біографії Інокентія Гізеля 258
Йосиф Нелюбович-Тукальський 261
З історії українсько-білоруських зв'язків XVI–XVIII ст. 266
Документи з історії Білорусі другої половини XVII – середини XVIII ст. . . . 275
"Мемориал" слуцького архімандрита Павла Волчанського як важливе джерело з становища православних під гнітом Речі Посполитої 316
З документації київського митрополита Рафаїла Заборовського 326
Опис Свято-Духівського монастиря в Вільні середини XVIII ст. 338
До історії Різдво-Богородицької церкви у Мозирі у середині XVIII ст. 346
Чечерське староство за описом 1773 р. 351
Річиця в системі судноплавства по Дніпру кінця XIX – початку XX ст. 360
З кореспонденції митрополита Іларіона (Огієнка) 364
З енциклопедичних статей 368

Син двох Батьківщин 381
Два листи М.М. Улащика 384
З листування з Віталієм Скалабаном 387
Козацька мати (до 100-річчя від дня народження О. М. Апанович) 390
Нові книги японського славіста 404
Лункі октави дальніх голосів 409
Стаття-передмова Євгена Лецки 416
Микола Чабан. Синьоока сестра України 418
Білоруські подорожі літом 2008 р. 433
Професор Адам Мальдзіс. Знаходкі айца Юрыя Мыцыка 443
З листів білоруських приятелів і колег 445
Рецензії 448
Додатки: 449
Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст. . . 449

Наукове видання

Протоієрей Юрій МИЦИК

Albaruthenica

Студії
з історії Білорусі

Том 2

Редактор *Броніслав Адамович*
Художнє оформлення *Георгія Сергєєва*
Технічний редактор *Майя Притикіна*
Комп'ютерний дизайн *Ірини Стариковської*

Підписано до друку 20.02.2018.
Формат 70×100 1/16. Папір офс. № 1. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 37,69. Обл.-вид. арк. 40,5.
Наклад 50 прим. Замовлення

Поліграфічна дільниця
Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України
м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4